

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ 5

Στυλιανός Λαμπάκης

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ
ΠΡΩΤΕΚΔΙΚΟΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΦΥΛΑΞ
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΘΗΝΑ 2004

Στό εξώφυλλο: Προσωπογραφία τοῦ Παχυμέρη
(ἀπό τὴν ἔκδοσιν *Nicephori Gregorae... Byzantinae
Historiae libri XI*, Βασιλεία 1562)

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

MONOGRAPHS 5

Stylios Lampakis

GEORGIOS PACHYMERIS
PROTEKDIKOS AND DIKAIOPHYLAX
AN INTRODUCTORY ESSAY

ATHENS 2004

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ 5

Στυλιανός Λαμπάκης

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ
ΠΡΩΤΕΚΔΙΚΟΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΦΥΛΑΞ
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΘΗΝΑ 2004

ISSN 1106-8949
ISBN 960-371-024-5

Ηλεκτρονική επεξεργασία - σελιδοποίηση: ΑΝΘΗ ΓΚΟΡΟΥ

- © Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
- © The National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
48, Vassileos Constantinou, 116 35 Athens-GR

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα. FAX: (210) 72 73 629
ή
Βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑ Α.Ε.Ε.Ε.,
Σόλωνος 60, 106 72 Αθήνα. FAX: (210) 36 06 759

Distribution: The National Hellenic Research Foundation;
48, Vassileos Constantinou, 116 35 Athens. FAX: (210) 72 73 629
or
ESTIA, 60 Solonos, GR-106 72 Athens. FAX: (210) 36 06 759

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9-10
Τὸ ἱστορικὸ τῶν ἐρευνῶν περὶ τοῦ Παχυμέρη.....	11-20
Τὰ βιογραφικά. Σύνθεση τῶν δεδομένων.....	21-38
Τὸ ἱστοριογραφικὸ ἔργο	39-134
Τὰ ρητορικὰ κείμενα	135-180
Τὰ φιλοσοφικὰ καὶ τὰ θεολογικὰ κείμενα	181-217
Τὰ ἔμμετρα κείμενα	219-226
Ἡ <i>Τετράβιβλος</i> ἢ <i>Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων</i>	227-230
Ἐντὶ Ἐπιλόγου.....	231
Βιβλιογραφία-Βραχυγραφίαι.....	233-244
Εὔρετήριον.....	245-259

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κατά την επεξεργασία του κειμένου των *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν* τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη πρὸς εἰσαγωγή του στὴν βάση δεδομένων τῆς *Τράπεζας Πληροφοριῶν Βυζαντινῆς Ἱστορίας* τοῦ ΙΒΕ/ΕΙΕ, εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ διεξέλθω καὶ τὴν ἀφθονη παράλληλη βιβλιογραφία καὶ νὰ διαπιστώσω ὅτι ἐνῶ δὲν λείπουν ἱστορικές συνθετικὲς μελέτες καὶ εἰδικότερες προσεγγίσεις ἐπὶ μέρους θεμάτων, ποὺ ἔχουν ἀξιοποιήσει τὶς πληροφορίες τοῦ συγγραφέα καὶ ἔχουν δώσει μὲ ἀκριβεία τὸ ἱστορικὸ περίγραμμα τῆς ἐποχῆς, ὡς πρὸς τὸ ἴδιο τὸ κείμενο ἔχουν διατυπωθεῖ ἀπλῶς σποραδικὲς καὶ γενικευμένες ἐκτιμήσεις, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀναλυτικὴ προσέγγιση καὶ ἀξιολόγησή του. Ἐπίσης ἔλλείπει καὶ συνολικὴ ἐπισκόπηση τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Παχυμέρη: ἂν καὶ τὰ ὑπόλοιπα κείμενά του εἶναι ἀξιόλογα καὶ συμπληρῶνουν τὴν εἰκόνα τῆς προσωπικότητάς του, οὐσιαστικὰ δὲν ἔχουν μελετηθεῖ, ἀλλὰ εἶναι γνωστὰ στὶς γενικὲς τους μόνο γραμμές.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ἦταν ἡ ἀφετηρία γιὰ τὴν συγγραφὴ τῆς παρούσας ἐργασίας, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἐκτενὴ βιογραφία καὶ ἐργογραφία τοῦ Παχυμέρη τόσο στὴν ἑλληνικὴ, ὅσο καὶ στὴν διεθνή βιβλιογραφία, καὶ ἀποσκοπεῖ νὰ παρουσιάσει συνθετικὴ εἰκόνα τῶν προβληματισμῶν ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πλέον ἀξιόλογους βυζαντινοὺς λογίους.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο παρουσιάζεται τὸ ἱστορικὸ τῶν προηγουμένων ἐρευνῶν σχετικὰ μὲ τὸν Παχυμέρη, καὶ στὸ δεύτερο σκιαγραφοῦνται τὰ -λίγα ἄλλωστε- δεδομένα γιὰ τὰ βιογραφικὰ του, ὅπως προκύπτουν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο του καὶ ἀπὸ ἄλλες παράλληλες πηγές. Ἀκολουθεῖ, στὸ τρίτο κεφάλαιο, ἀνάλυση τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἔργου· στὸ τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τὰ ρητορικὰ του κείμενα, ἀνιχνεύονται οἱ ἀρχαῖες πηγές τους καὶ ἐπιχειροῦνται συσχετισμοὶ πρὸς τὸ ἱστορικὸ του ἔργο. Τὸ πέμπτο κεφάλαιο περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὰ φιλοσοφικὰ καὶ τὰ θεολογικὰ κείμενα, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὰ πρόσφατα πορίσματα τῆς ἔρευνας, ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι τὰ φιλοσοφικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Παχυμέρη ἦταν εὐρύτερα, καὶ ὅτι δὲν εἶχε ἀσχοληθεῖ μόνο μὲ τὴν συγγραφὴ σχολίων στὸν Ἀριστοτέλη. Τέλος στὶς τελευταῖες ἐνότητες ἐξετάζονται τὰ ποιήματα, καὶ τὸ ἄλλο μείζον ἔργο του, ἡ *Τετράβιβλος*.

Μία πρώτη μορφή τῆς ἔρευνας εἶχε τεθεῖ (τὸ φθινόπωρο τοῦ 1999) ὑπὸ τὸν τοῦ ἀεμνήστου Νίκου Οἰκονομίδη, διευθυντῆ τότε τοῦ ΙΒΕ, ὁ ὁποῖος εἶχε

προωθήσει τὸ κείμενο καὶ σὲ ἀνώνυμο κριτὴ. Ἀκολούθησαν ἔκτοτε διαδοχικὲς ἐπεξεργασίες, ἐπιβεβλημένες καὶ ἀπὸ τὸν παράλληλο καὶ συνεχῆ ἔμπλουτισμὸ τῆς συναφοῦς βιβλιογραφίας, καὶ σὲ διάφορα στάδια τὴν ἐργασία διάβασαν καὶ οἱ Καθηγητὲς κκ. Θ. Δετοράκης, Τ. Κόλλιας, Κ. Κωνσταντινίδης, Ἀ. Μαρκόπουλος, Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Σ. Τρωιάνος καὶ Ε. Χρυσός· ἐπίσης ὁ ἀγαπητὸς φίλος καὶ συνάδελφος κ. Τ. Λουγγῆς, Διευθυντὴς Ἐρευνῶν στὸ ΙΒΕ/ΕΙΕ, ὑπεύθυνος τοῦ προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριῶν Βυζαντινῆς Ἱστορίας», ποῦ παρακολούθησε μὲ ἐνδιαφέρον τὴν πορεία τοῦ ἔργου καὶ παρέσχε ποικιλοτρόπως τὴν συμπαράσταση καὶ τὴν ὑποστήριξή του. Στὴν βελτίωση τῆς τελικῆς μορφῆς συνετέλεσαν καὶ οἱ χρησιμότερες παρατηρήσεις τοῦ Καθηγητῆ κ. Σ. Κουρούση. Σὲ ὅλους ἐπαναλαμβάνω καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τὶς θερμότερες εὐχαριστίες μου γιὰ τὶς ὑποδείξεις καὶ τὶς προτάσεις τους. Καὶ βεβαίως πρέπει νὰ τονίσω ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου θὰ ὑστεροῦσε πολὺ χωρὶς τὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπομονὴ τῶν κυριῶν Ἀνθῆς Γκόρου καὶ Ζαμπέλας Λεοντάρα, ποῦ ἐπωμίσθησαν τὸ βάρος τῆς ἠλεκτρονικῆς ἐπεξεργασίας.

Ἀθήνα, Νοέμβριος 2003

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΑΧΥΜΕΡΗ

“Όπως ισχύει συνήθως για τους περισσότερους βυζαντινούς συγγραφείς, τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν Γεώργιο Παχυμέρη καὶ γιὰ τὶς λεπτομέρειες τῆς ζωῆς του ἐλάχιστα εἶναι γνωστά. Ἐπίσης, ἂν καὶ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πολυγραφότερους βυζαντινοὺς λογίους, ἡ πλειονότητα τῶν ἔργων του δὲν ἔχει ἀπασχολήσει ἰδιαίτερω τὴν ἔρευνα καὶ μόνον τὸ ἱστοριογραφικὸ του ἔργο εὐρίσκεται σταθερὰ στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος ἤδη ἀπὸ τὸ 1562: ἕνας ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, ὁ Hieronymus Wolf, στὴν ἔκδοση τῶν ἕνδεκα πρώτων βιβλίων τῆς *Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας* τοῦ Νικηφόρου Γρηγορά¹ εἶχε χρησιμοποιοῦσε ὡς πηγὴ γιὰ τὰ σχόλιά του ἕνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ (ἀνεκδότου τότε) ἱστοριογραφικοῦ ἔργου τοῦ Παχυμέρη, τὸν Monac. Gr. 442², παραθέτοντας σὲ λατινικὴ μετάφραση καὶ τοὺς τίτλους τῶν κεφαλαίων του³. Ἐπίσης περὶ του πενήντα χρόνια ἀργότερα ὁ λογιότατος ἰησουΐτης μοναχὸς καὶ θεολόγος Dionysius Petavius συμπεριέλαβε ὀρισμένα ἀποσπάσματα τοῦ Παχυμέρη στὴν ἔκδοση τῆς *Ἱστορίας Συντόμου* τοῦ πατριάρχη Νικηφόρου⁴.

1. NICEPHORI/ GREGORAE, ROMA/nae, hoc est Byzantinae historiae Libri/ XI: quibus res a Graecis Imperatorib. per an/hos CXLV, a Theodoro Lascari priore, usque ad Andronici Palaeologi posterioris obitum gestae, describuntur, &/ Nicetae Acominati Choniatae παραλει/πτόμενα supplentur: /Nunc demum liberalitate Magnifici & Generosi uiri, D. ANTO/NII FVGGERI, & c. & Hieronymi VVolfii la/bore, Graecae Latineque editi, cum In/dice copioso..., Basileae, per Ioannem Oporinum, anno salutis 1562 (βλ. καὶ στὸν δικτυακὸ τόπο http://www.ub.unibas.ch/kadmos/gg/pic/gg0271_001_tit.htm). Πά τὸν H. Wolf, βλ. γενικὰ H.-G. Beck, Hieronymus Wolf, *Lebensbilder aus dem Bayerischen Schwaben*, Bd. 9, München 1966, 169-193[=*Ideen und Realitäten in Byzanz. Gesammelte Aufsätze*, Variorum Reprints, London 1972, II], καθὼς καὶ τὴν μετάφραση τῆς αὐτοβιογραφίας τοῦ Wolf: *Der Vater der deutschen Byzantinistik. Das Leben des Hieronymus Wolf von ihm selbst erzählt*. Deutsch von Hans-Georg Beck, München 1984.

2. Πά τὴν χειρόγραφο παράδοση βλ. παρακάτω, σελ. 40.

3. Βλ. Heisenberg, 4. -E. Gerland, *Das Studium der Byzantinischen Geschichte vom Humanismus bis zur Jetztzeit*, Athen 1934, 29 καὶ σημ. 19.-Pertusi, *Storiografia*, 56.

4. *Τὸν ἐν ἀγίοις πατέρος ἡμῶν/ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ Κωνσταντινουπόλεως, ἱστορία σύντομος/ ἀπὸ τῆς Μαυρικίου βασιλείας/ S. NICEPHORI, PATRIARCHAE/ CONSTANTINOPOLITANI, Breviarium Historicum de rebus/ gestis ab obitu Mauricii ad Constantinum usque Copronymum/ nunc primum vulgatum ac latine redditum/ opera DIONYSII PETAVII e societate IESU, CUM EIUSDEM NOTIS CHRONOLOGICIS/ Accesserunt & alia insuper fragmenta Theophanis, Nicephori Gregorae, Pachymerii...*, Parisiis, apud Sebastianum Chappellet, 1616, 315-398. Περὶ τοῦ πολυσχιδοῦς ἔργου τοῦ Dionysius Petavius (Denys Petau, 1583-1652) βλ. ἐκτενέστατο λήμμα τοῦ P. Galtier, *DThC* 12(1933), 1313-1337.

“Όσον αφορά τὰ βιογραφικά, φαίνεται ὅτι ὁ πρῶτος πού ἐπεχείρησε νὰ συγκεντρώσει κατὰ τὸ δυνατόν ὅλες τὶς σχετικὲς πληροφορίες ἦταν ὁ γερμανὸς πολυμαθέστατος κλασσικὸς φιλόλογος –καὶ καθηγητὴς στὸ Leiden– G.J. Vossius (1577-1649), στὸ βιβλίο του *De Historicis Graecis libri tres*⁵. Τὸ ἐγχείρημα τοῦ Vossius συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν ἐποχὴ πού σχεδιαζόταν στὸ Augsburg⁶, ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Στρασβούργου Matthias Bernegger⁷, ἔκδοση τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἔργου τοῦ Παχυμέρη, ἡ ὁποία τελικὰ δὲν πραγματοποιήθηκε.

Μετὰ τὸν Vossius ἀκολούθησε ὁ Λέων Ἀλλάτιος⁸, ὁ ὁποῖος στὸ πλαίσιο τῶν πολυσχιδῶν δραστηριοτήτων του εἶχε ἐπιχειρήσει καὶ ἀντιβολὴ τῶν βατικανῶν κωδικῶν τῶν *Ἱστοριῶν*⁹: στὴν περίφημη διατριβὴ του *De Georgiis*, δημοσιευμένη ὡς παράρτημα στὴν ἔκδοση τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτη ἀπὸ τὸν ἴδιο¹⁰, δὲν θὰ μποροῦσε φυσικὰ νὰ παραλείψει τὸν Παχυμέρη¹¹. Καὶ εἰκοσιεξί

5. Ἡ πρώτη ἔκδοση: Lugduni Batavorum 1624. Ἀκολούθησαν ἔκτοτε πολλὲς ἀνατυπώσεις. Χρησιμοποίησα τὴν ἔκδοση: Gerard Johannes Vossius, *De Historicis Graecis libri tres*, auctiores et emendatiores edidit Antonius Westermann, Lipsiae 1838, liber II, κεφ. XXIX, σελ. 366-367. Ὁ Krumbacher, 225 (=Κρουμβάχερ 1, 453) εἶχε ἤδη χαρακτηρίσει τὸ ἔργο «fast nutzlos...jetzt», ἀλλὰ ἀναγνωρίζει ὅτι γιὰ τὴν ἐποχὴ του ὁπωσδήποτε ἦταν ἀξιολογώτατη προσπάθεια. Πὰ τὴν θέση τοῦ Vossius στὴν ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας βλ. R. Pfeiffer, *A History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*, Oxford 1976, 129, 137 [=Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἀπὸ τὸ 1300 μέχρι τὸ 1850, μετάφραση Π. Ξένου – Β. Μοσκόβη, Ἀθήνα 1980, 150, 189]. -Κ. Βουρβέρης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν καὶ εἰς τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν*, Ἀθήνα 1967, 235.

6. Πὰ τίς λεπτομέρειες βλ. Laurent, Mss., 132-135. Πὰ τὸν κύκλο τῶν λογίων τοῦ Augsburg βλ. D. R. Reinsch, *Édition und Rezeption byzantinischer Historiker durch deutsche Humanisten*, στὸν τόμο *Graeca Recentiora in Germania. Deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert*, hrsg. von H. Eideneier, Wiesbaden 1994, 52-60.

7. Πὰ τὸν Bernegger, βλ. προσφάτως U. Moennig, Matthias Bernegggers Handexemplar des Glossarium Graecobarbarum des Ioannes Meursius mit Korrekturen des Metrophanes Kritopolus, *Graeca Recentiora* (βλ. προηγούμενη σημείωση), 161-198, (δπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία), καὶ κυρίως 162-163 (γιὰ τὴν συνεργασία του μὲ τὸν Voss) καὶ 166 (γιὰ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὸν Παχυμέρη).

8. «Ὅ κατ' ἔξοχον βυζαντινολόγος τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου» κατὰ τὸν Ν. Β. Τωμαδάκη, *Κλείς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἦτοι εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, Ἀθήνα 1965³, 72.

9. Βλ. Laurent, Mss., 150-152.

10. *Georgii Acropolitae magni Logothetae Historia. Joelis Chronographi compendiarium et Johannis Canani narratio de bello constantinopolitano, cum versione e notis atque diatriba de Georgiis et eorum scriptis*, Paris 1651, 364-372. Οἱ πληροφορίες ἔχουν συμπληρωθεῖ στὴν *Bibliotheca Graeca* τοῦ J. A. Fabricius (1668-1736), α' ἔκδ. 1705-1728 (παράπεμπω στὴν τέταρτη ἔκδοση, *Bibliotheca Graeca*. Volumen duodecesimum...editio nova variorum curis emendatior atque auctior curante Gottlieb Christophoro Harless, Hamburg 1809, 61-69). Ἄλλο ἓνα σημείωμα γιὰ τὸν Παχυμέρη ἀνευρίσκεται καὶ στὸν τόμο VII, Hamburg 1801, 775-787. Καὶ τὰ δύο σημειώματα ἔχουν ἀναταραχθεῖ στὴν *PG* 143, στ. 407-422 καὶ 422-442 ἀντιστοίχως (βλ. καὶ σελ. 14, σημ. 17).

11. Ἐξ ἄλλου στὸν σχολιασμὸ τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἀκροπολίτη (βλ. προηγούμενη σημείωση) εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἱστοριογραφικὸ ἔργο τοῦ Παχυμέρη. Τὰ σχόλια

χρόνια αργότερα, τὸ 1677, ὁ γερμανὸς λόγιος καὶ παιδαγωγὸς Μ. Hanke σὲ ἀντίστοιχο ἐγκυκλοπαιδικῆς ὕφης ἔργο του¹² κατέγραψε καὶ τὶς σχετικὲς μετὸν συγγραφέα πληροφορίες. Εἶχε προηγηθεῖ (1666-1669), ἡ δίτομη ἔκδοση τῶν *Ἱστοριῶν* ἀπὸ τὸν λόγιον ἰησοῦιτη μοναχὸ P. Possinus¹³, μετὰ πλούσιον σχολιασμὸν καὶ χρονολογικοὺς πίνακες¹⁴.

Οἱ περιπτώσεις ποὺ προαναφέρθηκαν, ἐντεταγμένες σὲ εὐρύτερες συνθέσεις, ὅπως οἰδήποτε δὲν ἀποτελοῦν λεπτομερεῖς βιογραφίες, ἀλλὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν περισσότερο ὡς βιογραφικὰ προσχέδια, ποὺ ἀπαριθμοῦν ἀπλῶς τὰ οὕτως ἢ ἄλλως λίγα δεδομένα περὶ τῆς δράσεως τοῦ Παχυμέρη καὶ καταγράφουν στοιχειωδῶς τὰ ἔργα του.

Ἔως τὰ μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν σημειώνεται κάποιο ἰδιαίτερον ἐρευνητικὸν ἐγχείρημα περὶ Παχυμέρη, μετὰ μόνες ἐξαιρέσεις τὴν ἀναπαραγωγὴν τοῦ βιογραφικοῦ σχεδίασματος τοῦ Ἀλλατίου στὴν *Bibliotheca Graeca* τοῦ Fabricius¹⁵, τὴν ἀνατύπωση τῶν *Ἱστοριῶν* στὴν ἐπανέκδοση τῆς *Βυζαντιδός*

τοῦ Ἀλλατίου ἔχουν συμπεριληφθεῖ καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ Ἀκροπολίτη στὸ CSHB (*Georgii Acropolitae Annales*, recognovit I. Bekker, Bonn 1836), 199-278.

12. Μ. Hanke, *De byzantinorum rerum scriptoribus graecis liber autorum quinquaginta, qui de Constantinopolitanis aliisque iam civilibus, quam ecclesiasticis antiquitatibus monumenta nobis reliquerunt vias, scripta, de scriptis iudicia distinctionem in modum recenset*-, Lipsiae 1677, 566-578. Τὸ ἔργο εἶχε χαρακτηριθεῖ ἀπὸ τὸν Krumbacher, 225 (=Κρουμβάχερ 1, 453) «ziemlich oberflächliche Kompilation». Πὰ τὸν Μ. Hanke (1633-1709), βλ. Η.-G. Beck, *Die byzantinischen Studien in Deutschland vor Karl Krumbacher, Χάλικες. Festgabe für die Teilnehmer am XI. Internationalen Byzantinistenkongress München 15-20 September 1958*, zusammengestellt und herausgegeben von H.-G. Beck, München 1958, 67-119 [=Ideen und Realitäten in Byzanz. Gesammelte Aufsätze, Variorum Reprints, London 1972, I], κυρίως 89-90.

13. Ὁ τίτλος, συμφώνως πρὸς τὶς συνήθειες τῆς ἐποχῆς, περιγραφικὸς: *Γεωργίου Παχυμέρη Μιχαὴλ Παλαιολόγου, Georgii Pachymeris Michael Palaeologus sive historia rerum a Michaelae Palaeologo ante imperium et in imperium gestarum nunc primum edita ex bibliotheca Barberina. Interprete Petro Possino e Soc. Iesu. Accesserunt eiusdem observationum libri tres*, Romae, typis barberinis MDCLXVI, excudente Fabio de Falco, καὶ *Γεωργίου Παχυμέρη Ἀνδρόνικος Παλαιολόγου, Georgii Pachymeris Andronicus Palaeologus sive historia rerum ab Andronico seniore in imperium gestarum usque ad annum eius aetatis undequingagesimum. E bibliotheca Barberina Interprete Petro Possino e Soc. Iesu. Accesserunt eiusdem observationum libri tres*, Romae, typis barberinis MDCLXIX, excudente Fabio de Falco. Πὰ τὸν P. Possinus (Pierre Poussines, 1609-1686) βλ. F. Cavallera, *DThC* 12(1933), 2668-2670.

14. Παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις στὸν χρονολογικὸν πίνακα τῆς ἔκδοσης τοῦ Possinus δημοσιεύθηκαν τὸ 1679 ἀπὸ τὸν πρεσβύτερον Maurice David, σὲ τεῦχος 85 σελίδων: βλ. Failler, *Ouvrage méconnu*, ὅπου καὶ οἱ λεπτομέρειες. Πὰ τὶς ἐκδόσεις (καὶ μεταφράσεις στὰ λατινικὰ) φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν κεμένων τοῦ Παχυμέρη κατὰ τὸ ἴδιον διάστημα βλ. σελ. 189 καὶ 211.

15. Βλ. παραπάνω, σελ. 12, σημ. 10.

στην Βενετία¹⁶ και την νέα έκδοσή τους στην σειρά του CSHB, με έπιμέλεια I. Bekker¹⁷.

Άλλες πλευρές του πολυδιάστατου έργου του Παχυμέρη άρχίζουν να άπασχολούν δειλά τους έρευνητές μετá τó 1847, έτος κατá τó óποιο ó μαθηματικός και λόγιος A. J. H. Vincent δημοσίευσε γá πρώτη φορά τó τμήμα περι μουσικής τής *Τετραβίβλου*¹⁸: δύο χρόνια άργότερα ó φιλόσοφος και καθηγητής τής άρχαίας έλληνικής φιλολογίας στό Πανεπιστήμιο τής Rennes Th. H. Martin έξέδωσε τó τμήμα περι άστρονομίας του ίδιου έργου¹⁹: πολú άργότερα (τό 1873) ó έλληνιστής και μελετητής τής άρχαίας έλληνικής μουσικής Ch.-Em. Ruelle παρουσίασε όρισμένα τμήματα άπό τá σχόλια στá *Μετεωρολογικά* του Άριστοτέλη, περιλαμβάνοντας στό δημοσίευμα και όρισμένα βιογραφικά στοιχεϊά²⁰. Άκολούθησαν: ó Fr. Littig (1891), ó όποίος παρουσίασε συνοπτική εικόνα των άριστοτελικών σχολίων του Παχυμέρη²¹: ó Ά. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, που περιέγραψε ένα άπό τá χειρόγραφα των *Ίστοριών*²²: ó γνωστότατος μελετητής τής άρχαίας έλληνικής έπιστήμης P. Tannery, ó όποίος στην έκδοση του Διοφάντου έχει συμπεριλάβει και τó αντίστοιχο τμήμα άπό

16. Βενετία 1729. Σέ παλαιότερες βιβλιογραφίες, (άλλά και στόν Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 247[=Άόγια Γραμματεία, Β', 18]), και ή έκδοση του Possinus είχε καταγραφεί ως τόμος τής *Βυζαντιός* των Παρισίων, άλλά άνακριβώς, όπως είχε διευκρινίσει ó Laurent, Mss., 139 και σημ. 1.

17. *Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, recognovit I. Bekkerus, vol. I-II, Bonnae, impensis Ed. Weberi MDCCCXXXV. Έχουν συμπεριληφθεί, όπως και στην ανάπτυωση τής Βενετίας, και τá σχόλια του Possinus. Όλο τó ύλικό άναδημοσιεύεται και στην *PG*, τόμ. 143, 407-1216 και 144, 1-930 [βλ. και φωτοτυπική επανέκδοση, Άθήναι 2000, με εισαγωγικό σημείωμα (σελ. ιθ'-κθ') Π. Ν. Χαβαράνη].

18. A. Vincent, Notice sur divers manuscrits grecs relatifs a la musique, comprenant une traduction francaise et des commentaires, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et autres bibliothèques* XVI, 2e partie, (1847), 362-553. Πá τόν Alexandre-Joseph-Hydulphe Vincent (1797-1868), βλ. G. Vapereau, *Dictionnaire universel des contemporains*, Paris 1870, 1820-1821. -*Larousse du XXe siècle*, τόμ. 6, Paris 1933, 1004.

19. Ός παράρτημα στην έκδοση του Έθωνος του Σμυρναίου: *Theonis Smyrnaei Platonici liber de astronomia ...accedunt nunc primum edita Georgii Pachymeris e libro astronomico delecta fragmenta*, Parisiis, e Reipublicae typographico 1849. Πá τόν Th. H. Martin (1813-1884), βλ. G. Vapereau, *Dictionnaire* (βλ. προηγούμενη σημ.), 1218. -*Larousse du XXe siècle*, τόμ. 4, Paris 1933, 718.

20. Ruelle, Morceaux. Πá τόν Charles-Émile Ruelle (1833-1912), βλ. *Larousse du XXe siècle*, τόμ. 6, Paris 1933, 82.

21. Βλ. Littig, Φιλσοσοφία.

22. Ά. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Σημείωσις περι του ίεροσολυμτικού κώδικος του Χρονικού του Παχυμέρη, *Δελτίον τής Ίστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας τής Έλλάδος* 3(1890-92), 529-535.

τὴν *Τετραβίβλο*²³ (ὁ Tannery προετοίμαζε καὶ συνολικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία βεβαίως τελικὰ εἶδε τὸ φῶς τὸ 1940)²⁴ τέλος, ὁ ἱστορικὸς τῆς Γένοβας G. Caro συνέγραψε μελέτη περὶ τῶν περιπλόκων προβλημάτων χρονολόγησης τῶν *Ἱστοριῶν*, ὡς προάγγελο σειρᾶς παρομοίων μελετῶν, ποὺ θὰ σημειωθοῦν παρακάτω²⁵.

Στὴν *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας* τοῦ Karl Krumbacher γίνεται λόγος κυρίως γιὰ τὸ ἱστοριογραφικὸ ἔργο τοῦ Παχυμέρη²⁶ ἀλλὰ συγκεντρῶνονται καὶ οἱ εἰδήσεις τόσο γιὰ τὰ βιογραφικὰ του, ὅσο καὶ γιὰ τὰ ἄλλα ἔργα του, ἀνέκδοτα ἕως τότε τὰ περισσότερα. Ἡ θεώρηση τοῦ Krumbacher ἔχει συντελέσει ὥστε νὰ ἐπαναλαμβάνεται συχνὰ ἡ ἄποψη ὅτι στὴν ἐξιστόρησή του ὁ Παχυμέρης ἔδωσε ἔμφαση στὶς ἐκκλησιαστικὲς διαμάχες, ἐπειδὴ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν βρῆκε ἓνα μέσο παρηγορίας ἔναντι τῆς εὐτελείας τῶν συγχρόνων του πολιτικῶν γεγονότων²⁷: ἡ ἄποψη, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω στὸ κεφάλαιο περὶ ἱστοριογραφίας, δὲν εἶναι μὲν ἀβάσιμη, πρέπει ὅμως νὰ τροποποιηθεῖ κάπως καὶ νὰ μὴν παραγνωρισθεῖ καὶ τὸ ὅτι ἡ ἐξιστόρηση τῶν θεολογικῶν ἐρίδων ἀποκαλύπτει παραστατικῶτα τὸ πολιτικὸ ὑπόβαθρό τους καὶ τὸν σύνδεσμό τους μὲ τὶς ἐπιδιώξεις ἀτόμων καὶ ομάδων.

Κατὰ τὴν πρώτη πενηκονταετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται μελέτες γενικότερων προβλημάτων τοῦ ἔργου τοῦ Παχυμέρη: ὁ Γ. Ζολώτας στὰ «Γεωγραφικὰ εἰς Παχυμέρη» παρέχει εὐφυῆ ἐξήγηση γιὰ ποῖον λόγο ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται ὡς νησί τὴν Κάρυστο τῆς Εὐβοίας²⁸. Ὁ Α. Heisenberg ἀσχολήθηκε μὲ τὴν χειρόγραφη παράδοση τῶν *Ἱστοριῶν*, καὶ ἰδίως μὲ τὸν κώδικα Mon. Gr. 442²⁹. Ὁ N. Iorga ἔχει σκιαγραφήσει τὸν χαρακτῆρα τοῦ λογίου ὡς ἱστοριογράφου κυρίως, σὲ λιγότερο ὅμως ἀπὸ δύο σελίδες καὶ χωρὶς

23. Τὸ ὁποῖο ὡς γνωστὸν ἀποτελεῖ παράφραση τοῦ ἀρχαίου μαθηματικοῦ: βλ. *Diophanti Alexandrini opera omnia*, τόμ. 2, Leipzig 1895, 78-122. Γιὰ τὸν P. Tannery (1843-1904), βλ. *Larousse du Xe siècle*, τόμ. 6, Paris 1933, 589.

24. Γιὰ τὶς λεπτομέρειες βλ. Tannery, *Quadrivium*, vii-iii.

25. G. Caro, Zur Chronologie der drei letzten Bücher des Pachymeres, *BZ* 6(1897), 114-125.

26. Krumbacher, 288-291. Πβλ. 429-431 (=Κρουμβάχερ 1, 581-588, πβλ. 2, 47-50).

27. Βλ. καὶ Beck, *Kirche*, 679. Ὁ Guillaud, *Essai*, 239 ἀντιθέτως γράφει ὅτι ὁ Παχυμέρης «parce qu'il se rendait compte de l'influence grandissante pris par la religion».

28. *Ἐπετηρὶς Παρνασσῶν* 9(1906), 5-18. Κατὰ τὸν Ζολῶτα ὁ Παχυμέρης συγγέει Κάρυστο καὶ Καστελλόριζο (γνωστὰ καὶ τὰ δύο, ὡς γνωστὸν, καὶ ὡς Castel Rosso), ἐνῶ ὁ προσδιορισμὸς *μεγίστης* δὲν προσδιορίζει τὸ μέγεθος τῆς θεωρουμένης ὡς νήσου Καρύστου, ἀλλὰ ὑποκρύπτει τὴν ἀρχαία ὀνομασία τοῦ Καστελλόριζου (*Μεγίστη*) καὶ πρέπει νὰ κεφαλαιογραφηθεῖ. Ἡ μελέτη καὶ ἡ προτεινομένη διόρθωση δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Failler, σελῖδα, II, 525.

29. Heisenberg, 1-10.

παραπομπές, και με τελείως άρνητική τοποθέτηση ως προς την αξία του έργου³⁰. Άκολουθεί σειρά άρθρων του V. Laurent, τὰ ὅποια εἶναι πολὺ χρήσιμα ἀκόμα καὶ σήμερα καὶ μπορεῖ πάντα κανεῖς νὰ ἀνατρέξει σὲ αὐτὰ καὶ νὰ ἐντοπίσει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Τρία ἄρθρα γιὰ τὴν χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἔργου³¹, ἓνα ἐγκυκλοπαιδικὸ λήμμα³², καὶ κυρίως ἡ εἰσαγωγὴ στὴν ἔκδοση τῆς *Τετραβίβλου*³³ ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο οἱ «πρόδρομοι» τῆς κριτικῆς ἔκδοσης τῆς *Ἱστορίας*, πού σχεδίαζε ὁ Laurent, ἀλλὰ ὡς γνωστὸν δὲν πρόλαβε νὰ πραγματοποιήσει ὁ ἴδιος. Ἡ ἀναστολὴ τῆς ἔκδοσης τῆς *Ἱστορίας* κατὰ περιεργὴ συγκυρία συμπίπτει καὶ μὲ γενικότερη χαλάρωση τῶν ἐρευνῶν περὶ Παχυμέρη: ὡς τὴν δεκαετία τοῦ 1970 δὲν καταγράφονται παρὰ: δύο μελέτες τοῦ Γ. Γεωργιάδη Ἀρνάκη (ἡ πρώτη ἀσχολεῖται μὲ τὶς ἀρχαῖες ὀνομασίες τῶν μηνῶν, ὅπως ἐμφανίζονται στὴν *Ἱστορία*³⁴ καὶ ἡ δευτέρη ἐπιχειρεῖ σύντομη παρουσίαση τοῦ Παχυμέρη καὶ τῶν ἰδεῶν του³⁵): δύο μελέτες γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης ὀρισμένων σημείων τῆς *Ἱστορίας*³⁶: οἱ καταγραφές τοῦ Β. Τατάκη³⁷, τῆς Μ. Ε. Colonna³⁸, τοῦ G. Moravcsik³⁹ καὶ τοῦ Ν. Β. Τομαδάκη⁴⁰ (ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὶς *Συγγραφικὲς*

30. N. Iorga, *Medaillons d'histoire littéraire byzantine, Byzantion* 2 (1925), 237-298, κυρίως 290-292. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀποτελεῖ μεμονωμένη περίπτωση ἔναντι τοῦ συνόλου τῆς ἔρευνας, στὴν ὁποία δὲν ἐμφανίζονται παρόμοιες ἀρνητικὲς τοποθετήσεις.

31. Laurent, *Mss. -Laurent, Nouveau Témoin - Laurent, Deux Mss.* Κατὰ τὸ ἴδιο διάστημα καὶ ὁ Β. Μυστακίδης, Παχυμέρης Γεώργιος πρωτέδικος καὶ δικαιοφύλαξ καὶ Μ. Κρούσιος, *Ἐναίσιμα Χρ. Παπαδοπούλου*, Ἀθήνα 1931, 214-232, εἶχε κάνει λόγο γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῶν *Ἱστοριῶν*, τὸν Tub. Mb 13, ἀπόγραφο τοῦ Monac. 442, πού εἶχε ἐτοιμάσει ὁ Κρούσιος (βλ. καὶ Laurent, *Mss.*, 173-174).

32. Laurent, *Pachymère, DThC* 11 (1932), 1713-1718.

33. Tannery, *Quadrivium*, vii-xxiii.

34. G. Georgiades Arnakis, *The names of the months in the History of Georgios Pachymeres, BNJ* 18 (1945-49[1960]), 144-153.

35. G. G. Arnakis, *George Pachymeres-a byzantine Humanist, The Greek Orthodox Theological Review* XII (1966-67), 161-167.

36. Pia Schmid, *Zur Chronologie von Pachymeres Andronikos, I. II-VII, BZ* 51 (1958), 82-86, καὶ J. Verpeaux, *Notes Chronologiques sur les Livres II et III du de Andronico Palaeologo de Georges Pachymérés, REB* 17 (1959), 168-173.

37. Tatakis, 239-240 (Τατάκης 222-224 καὶ Tatakis, *Byzantine Philosophy*, 197-198).

38. Maria Elisabetta Colonna, *Gli Storicî Bizantini dal IV al XV secolo. I. Storicî Profani*, Napoli 1956, 93-95.

39. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τόμ. I, Berlin 1958, 148-150.

40. Ν. Β. Τομαδάκης, *Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων*, Ἀθήνα 1961, 476-477 [τὸ τμήμα περὶ τῶν λογίων τῆς Ἡλείρου καὶ τῆς Νικαίας καὶ σὲ αὐτοτελὴ ἀνατύπωση, μὲ πρόλογο Β. Κατσαροῦ: *Οἱ λόγοι τοῦ δεσποτᾶτος τῆς Ἡλείρου καὶ τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας*, Θεσσαλονίκη 1993 (περὶ Παχυμέρη βλ. 112-113)].

Ίστορίες ως τὸ ἀξιολογότερο κείμενο τοῦ Παχυμέρη, ἂν καὶ φλύαρο), καθὼς καὶ σειρὰ ἐγκυκλοπαιδικῶν λημμάτων⁴¹.

Ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1970 καὶ ἐξῆς παρατηρεῖται πλέον σταθερὰ αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἱστοριογραφικὸ ἔργο τοῦ Παχυμέρη. Ἀκολουθώντας τὴν χρονολογικὴ σειρὰ, πρέπει ἀρχικὰ νὰ ἀναφερθεῖ ἡ σύντομη ἀξιολόγηση τῶν *Συγγραφικῶν Ίστοριῶν* ὡς πηγῆς στὸ βιβλίο περὶ Ἀνδρονίκου Β' τῆς Ἀγγελικῆς Λαΐου⁴², ὅπου μεταξὺ ἄλλων, ἡ συγγραφέας ἐπισημαίνει καὶ ὅτι δὲν εἶχε ἐπιχειρηθεῖ ἕως τότε εὐρεία ἀνάλυση τοῦ κειμένου αὐτοῦ. Ἐπὶ μέρους προβλήματα τῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μὲ πηγὴ τὸν Παχυμέρη ἔχει ἐξετάσει καὶ σὲ ἄλλες μελέτες ἡ Λαΐου⁴³, καθὼς καὶ οἱ: Elisabeth A. Fisher⁴⁴, F. Tinnfeld⁴⁵, J. Gill⁴⁶, Αἰκ. Ἀσδραχᾶ⁴⁷, Μ. Bibikov⁴⁸ καὶ Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου⁴⁹. Καὶ βεβαίως μὲ τὶς ἔρευνες τοῦ Α. Failler ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 ἡ ἔρευνα ἔχει μετατοπισθεῖ καὶ στὴν ἐξέταση ποικίλων φιλολογικο-ἱστορικῶν προβλημάτων ποὺ παρουσιάζει ἡ μελέτη τῶν *Ίστοριῶν*. Παράλληλα

41. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Laurent (σελ. 16, σμμ. 32), βλ. καὶ τὰ ἀκόλουθα: F. Dölger, *Lexikon für Theologie und Kirche*, τόμ. 7 (1962), 1332. -Σ. Κουρούσης, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 10 (1967), 238. -ΤΛ, 592 (ἐκ παραδρομῆς ἀναγράφεται ὅτι ἡ αὐτοβιογραφία διασώζεται πληρῆς καὶ ἡ ἔκφρασις τοῦ Ἀγούστεῶνος ἀπαρθιμείται καὶ ὡς ξεχωριστὸ ἔργο, ἐνῶ οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ μίαν ἀπὸ τὶς ρητορικὲς μελέτες: βλ. τὸ κεφάλαιο περὶ τῶν ρητορικῶν κειμένων, σελ. 147). Βλ. καὶ σύντομη ἀξιολόγηση τοῦ Παχυμέρη ὡς ἱστοριογράφου ἀπὸ τὸν V. Grecu, *La valeur littéraire des oeuvres historiques byzantines*, *Byzantinoslavica* 13(1952-53), 266-267.

42. Laiou, *Foreign Policy*, 345-348.

43. Laiou, Provisioning – Theodore Palaeologus – Philanthropenos – Black Sea – Italy and Italians – Débat κ. ἄ.

44. Elisabeth A. Fisher, A Note on Pachymeres de Andronico Palaeologos, *Byzantion* 40 (1970), 230-235 (περὶ τῶν μέτρων ἀναδιανομῆς τῶν προνοιῶν ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Β' γύρω στὸ 1303, μετὰ τὴν ἐπιδείνωση τῆς κατάστασης στὴν Μικρὰ Ἀσία). Βλ. καὶ Failler, *Alia*, 248-258.

45. F. Tinnfeld, Pachymeres und Philes als Zeugen für ein frühes Unternehmen gegen die Osmanen, *BZ* 64 (1971), 46-54.

46. J. Gill, Emperor Andronicus II and the Patriarch Athanasius I, *Βυζαντινὰ* 2(1970), 11-20. -Notes on the de Michaele et Andronico Palaeologis of George Pachymeres, *BZ* 68 (1975), 295-303. -John Beccus, Patriarch of Constantinople 1275-1282, *Βυζαντινὰ* 7(1975), 251-266.

47. C. Asdracha, Le term «Haemos» chez Pachymère, *Studia Balcanica* 10 (1975), 137-142.

48. Μ. Bibikov, Εἰδήσεις περὶ προνοίας στὶς ἐπιστολές τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου καὶ στὴν ἱστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, *Zbornik Radova Vizantoloshkog Instituta* 17 (1976), 93-99 (στὰ γρωσσικά).

49. Ἡ ὁποία ἐστίασε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς στὶς βυζαντινοτουρκικὲς σχέσεις, καὶ ἐιδικότερα στὴν μορφή οἰκογενειακῶν ὀνομάτων καὶ τίτλων ὅπως μεταγράφονται καὶ ἀποδίδονται ἀπὸ τὸν Παχυμέρη: Elisabeth A. Zachariadou, Pachymeres on the Amourioi of Kastamonu, *BMGs* 3 (1977), 57-70 καὶ Observations on some Turcica of Pachymeres, *REB* 36(1978), 261-267[=Elisabeth A. Zachariadou, *Romania and the Turks (c. 1300-1500)*, Variorum Reprints, London 1985, I, II].

μέ την νέα κριτική έκδοση, πού περάτωσε προσφάτως ό Failler⁵⁰, πρέπει νά σημειωθοῦν κυρίως ή ἔρευνά του γιά τήν χειρόγραφη παράδοση, ή σειρά μελετῶν περί χρονολόγησής και ή εἰσαγωγή στήν νέα έκδοση⁵¹. πολλά μικρότερα σχετικά ἄρθρα⁵² πλαισιώνουν τά προηγούμενα, ἐνώ ἤδη ὀλοκληρώθηκε και ή νέα έκδοση τῆς *Ἐπιτομῆς τῶν Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν*⁵³.

Ἄρκετά στοιχεῖα γιά τόν Παχυμέρη ἀνευρίσκονται και στήν *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας* τοῦ Hunger: ἐπιχειρεῖται ὅσο τὸ δυνατὸν πληρέστερη ἀποτίμηση τοῦ ἔργου του και παρέχεται σφαιρική εἰκόνα ὄλων τῶν γραπτῶν του, κατατετημημένη βεβαίως στίς ἀντίστοιχες ἐνότητες τοῦ βιβλίου⁵⁴. Τά πορίσματα τῶν δημοσιευμάτων πού προαναφέρθηκαν ἀπεικονίζονται και σέ πρόσφατη ὁμάδα ἐγκυκλοπαιδικῶν λημμάτων, στά ὁποῖα ὁμως, ἐκτός ἀπό ὀρισμένες ἐπὶ μέρους χρήσιμες παρατηρήσεις γιά τὸν συγγραφέα, ἐνίοτε παρεισέρχονται και κάποιες ἀνακρίβειες⁵⁵. Καί ἐκτός ἀπὸ τά προηγούμενα, πρέπει νά σημειωθοῦν ἀκόμα ή ἐξέταση τῆς θέσης και τῆς συμβολῆς τοῦ Παχυμέρη στήν ἀνωτατὴ ἐκπαιδευση τῆς ἐποχῆς του⁵⁶, ή συντομότητα ἀναφορᾶ –μόλης μισῆ σελίδα– τοῦ Ν. Wilson⁵⁷, ή παρουσίαση τῆς «φιλοσοφίας» τῶν *Ἱστοριῶν* ἀπὸ τήν Κ. Khvostova και τῶν χαρακτηριστικῶν του ὡς ἱστοριογράφου

50. *Georges Pachymères Relations Historiques*, I-II. Edition, Introduction et notes par A. Failler, traduction française par V. Laurent, Paris 1984. -*Georges Pachymères Relations Historiques*, III-IV. Edition, traduction française et notes par A. Failler, Paris 1999 (CFHB XXIV/1-4). -V. *Index, tables generales et lexique grec*, Paris 2000.

51. Failler, *Tradition manuscrite I και II*. -Failler, *Chronologie, I, II, III*. -Failler, *Introduction*.

52. Βλ. στήν βιβλιογραφία-βραχυγραφίες.

53. *La version brève des Relations Historiques de Georges Pachymères*. I. Livres I-VI. II. Livres VII-XIII. Edition du texte grec et commentaire par A. Failler, Paris 2001-2002.

54. Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 37 (φιλοσοφία), 98-100, 106-108, 115-119 (ρητορική), 447-453 (ἱστορία), II, 105, 162 (ποίηση), 188 (μουσική), 245-246 (Τετράβιβλος) [= *Λόγια Γραμματεία*, Α', 85-86, 163, 170-180, 193-195, Β', 288-297, 505, 583, Γ', 48-49, 393-394].

55. *PLP*, ἀρ. 22186: σημειωτέον ὁμως ὅτι παρατηρεῖται και ἐδῶ σύγχυση ἀνάλογη μετὸ λήμμα τοῦ *TL* (βλ. σελ. 17, σμμ. 41), ὡς πρὸς τήν αὐτοβιογραφία και τήν *ἔκφραση τοῦ Αὐγουστειῶνος*. -C. Hannick, *Lex M*, fasz. 6, 1609. -Alice Mary T(albot), *ODB* 3, 1550 (προσγράφονται ὁμως στὸν Παχυμέρη και κείμενα νομικοῦ ἐνδιαφέροντος). -Α. Μπενάκης, *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ*, τόμ. 8 (1985), 204 [Μπενάκης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, 661-662]. -Α. Solignac, *Dictionnaire de Spiritualité*, τεῦχη LXXVI- LXXVII (1983), στ. 16-17. -D. Stiernon, *Catholicisme* 45 (1983), 75-76 (στά δύο τελευταῖα λήμματα τὸ ἐνδιαφέρον ἐπικεντρῶνεται κυρίως στά σχόλια στὸν ψευδο-Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη). -I. G. Leontiadis, *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* (Verlag Traugott Bautz), Bd. VI, 1993, Sp. 1421-1423 (και στὸν δικτυακὸ τόπο http://www.bautz.de/bbkl/p/pachymere_g.shtml).

56. Constantinides, *Higher Education*, 61-64 και Mergiali, *Enseignement*, 32-33.

57. N. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London 1983, 175 [= *Οἱ λόγιοι στὸ Βυζάντιο*, μετάφρ. Ν. Κονομή, Ἀθήνα 1991, 307].

φου από τον Μ. Bibikov⁵⁸, οι μελέτες του Kiesewetter και της Άλκμίνης Σταυρίδου-Ζαφράκα⁵⁹ και η έρευνα της Irène Beldiceanu-Steinherr για την συμβολή των «άντολικών» πηγών στην διαλεύκανση προσωπογραφικών προβλημάτων των *Συγγραφικών Ιστοριών*⁶⁰. Παράλληλα, κατά την τελευταία δεκαετία παρατηρείται και ανανέωση του ενδιαφέροντος για τὰ θεολογικά και τὰ φιλοσοφικά κείμενά του, όπως αποδεικνύεται από σωρεία δημοσιευμάτων, όπως η έκδοση του ύπομνήματός του στον *Παρμενίδη* του Πλάτωνα και ενός συντόμου δοκιμίου για τον Βοήθιο⁶¹, τὰ βιβλία των Χ. Τερέζη και Δ. Μπαλτά⁶², αλλά και η editio princeps των σχολίων στα *Μετὰ τὰ Φυσικά* από την Έλένη Παππᾶ⁶³, πρώτος τόμος ειδικού έρευνητικού προγράμματος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν πού ἀποσκοπεῖ στην πλήρη έκδοση των ἀριστοτελικῶν σχολίων τοῦ Παχυμέρη. Τέλος, ἀρκετά στοιχεῖα παρέχει καὶ ὁ Ε. Fryde, στην συνθετική του ἐπισκόπηση περὶ τῆς πρώιμου Παλαιολογείου Ἀναγεννήσεως⁶⁴, τὰ ὁποῖα ὁμως εἶναι μοιρασμένα σὲ διάφορα κεφάλαια τοῦ βιβλίου καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν δὲν εἶναι εὐκόλη ἢ συνολικὴ παρακολούθηση τῆς δραστηριότητος τοῦ Παχυμέρη καὶ ἡ ἀξιολόγηση τῆς συμβολῆς του στην πνευματικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς του.

Ἀπὸ τὴν ἐπισκόπηση πού προηγήθηκε προκύπτει λοιπὸν ὅτι σὴν συναφῆ μὲ τὸν Παχυμέρη βιβλιογραφία ἔχουν μελετηθεῖ κυρίως προβλήματα σχετικά μὲ τὸ ιστοριογραφικὸ του ἔργο, καθὼς καὶ ὀρισμένες παράμετροι τῶν ἄλλων του κειμένων. Ἐπὶ πλέον, οἱ γενικὲς ἐπισημάνσεις σὲ βοηθήματα ἢ γραμματολογίες ἀναπόφευκτα, λόγω τῆς προσέγγισης «κατ' εἶδος» πού ἀκολουθοῦν⁶⁵, κερματίζουν καὶ ἐντάσσουν σὲ ποικίλες ἐνότιητες τῆς σχετικῆς πλη-

58. K. N. Khvostova, 150-156. -M. Bibikov, *Byzantiiskaja istoriceskaja Prosa*, Μόσχα 1996, 126-129 καὶ *Istoriceskaja literatura Vizantii*, Μόσχα 1998, 235-239.

59. Kiesewetter, *Bemerkungen*. -Σταυρίδου-Ζαφράκα, Δρυμῆς.

60. Irène Beldiceanu-Steinherr, *Pachymère et les sources orientales*, *Turcica* 32(2000), 425-434.

61. Βλ. ἀναλυτικότερα τὸ τμήμα περὶ φιλοσοφίας, σελ. 185-188.

62. Τερέζη, *Θεολογικὴ γνωσιολογία*. -Μπαλτάς, *Ὀντολογικὰ ζητήματα*.

63. Pappa, *Metaphysik*, στην σειρά *Corpus Philosophorum Medii Aevi*. *Commentaria in Aristotelem Byzantina* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

64. Fryde, *Renaissance*.

65. Ἐναντι τῆς παραδοσιακῆς καὶ σχηματικῆς αὐτῆς μεθόδου τελευταῖα ἔχει τονισθεῖ ὅτι γὰ τὴν καλύτερη προσέγγιση τοῦ ἔργου τῶν βυζαντινῶν λογίων εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐξετάζεται ἡ συγγραφικὴ τους παραγωγή συνολικά καὶ μὲ ἐνιαία προοπτική: βλ. π.χ. Α. Kazhdan, *Der Mensch in der byzantinischen Literaturgeschichte*, *JÖB* 28(1979), 1-21. -Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινὴ Φιλολογία. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα*. Τόμ. Α', Ἡράκλειο 1995, 18-19. -M. Hinterberger, Δημώ-

ροφορίες και δέν διευκολύνεται ή συνολική θεώρηση τής συγγραφικής του δραστηριότητας (για τήν όποία ένίστε έμφανίζονται και έσφαλμένες τοποθετήσεις). Πρὸς τήν κατεύθυνση τής κάλυψης αὐτοῦ τοῦ κενοῦ ἀποσκοπεῖ ή παροῦσα εργασία, επιχειρώντας νά ἀξιοποιήσει και ὅλα τά ένδιαφέροντα πορίσματα τής προηγούμενης έρευνας.

δης και Λόγια Λογοτεχνία: διαχωριστικές γραμμές και συνδετικοί κρίκοι, στὸν τόμο *Pour une «nouvelle» histoire de la littérature Byzantine. Problèmes, méthodes, approches, propositions*. Actes du colloque international philologique Nicosie – Chypre, 25-28 Mai 2000, Paris 2000, 153-164 (κυρίως 163) κ. ἄ.

ΤΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ. ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Ὡς πρὸς τὰ βιογραφικά, ἂν καὶ οἱ πρῶτες ἤδη φράσεις τῶν *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν*¹ φαίνονται νὰ ὑπόσχονται πολλὰ ὡς πρὸς τὴν διαλεύκανσίν τοις, ἐπειδὴ ἀρχίζουν μὲ πλήρη παράθεση τῶν βασικῶν «προσωπικῶν δεδομένων» τοῦ Παχυμέρη – ὄνομα (ὄχι ὁμῶς καὶ ἐπίθετο), τόπος καὶ χρόνος γέννησης, σταδιοδρομία– ἢ συνέχεια δὲν εἶναι ἀνάλογη καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὸν συγγραφέα σχεδὸν ἐξαντλοῦνται ἐκεῖ. Ἐλάχιστες εἶναι στὸ ἱστορικό του ἔργο οἱ περιπτώσεις ποὺ ὁ ἴδιος ἀναφέρει παρέμβαση ἢ συμμετοχὴ του σὲ σύγχρονά του γεγονότα. Ὅσο γιὰ τὸ αὐτοβιογραφικό του ποίημα, διασώζεται δυστυχῶς μόνον σὲ ἀποσπάσματα. Καὶ τὸ ἐκτενὲς ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε ὁ μαθητὴς του, ὁ Μανουὴλ Φιλῆς, πολὺ λίγο συμπληρώνει τὴν εἰκόνα. Ἀναλυτικότερα:

α. Τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἱστοριογραφικὸ ἔργο

Στὴν πρώτη θέση ἀσφαλῶς καὶ ἀναμφισβήτητα κατατάσσονται οἱ ἕξι πρῶτες σειρὲς τοῦ προομίου τῶν *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν*, οἱ ὁποῖες συμβαίνει νὰ εἶναι καὶ οἱ πλέον περιεκτικὲς σὲ εἰδήσεις, παρὰ τὴν «τηλεγραφικὴ» συντομία τους:

Γεώργιος Κωνσταντινουπολίτης μὲν τὸ ἀνέκαθεν, ἐν Νικαίᾳ δὲ καὶ γεννηθεὶς καὶ τραφεὶς, ἐν Κωνσταντίνου δὲ καταστάς αὐθις, ὅτε Θεοῦ νεύματι ὑπὸ Ῥωμαίους αὐτὴ ἐγένετο, ἕτη γεγονῶς εἴκοσιν ἐνὸς δέοντος τηρικᾶδε, καὶ κλήρω δοθεὶς θεῖφ καὶ ἀξιώμασιν ἐκκλησιαστικοῖς διαπρέψας καὶ ἕως καὶ ἐς πρωτεκδίκου φθάσας τιμῆν, ἔτι δὲ καὶ ἐν ἀνακτόρων εἰς δικαιοφύλακα τιμηθεὶς, τὰδε ξυνέγραψεν... (I.1:I. 23,2-8).

Συμφώνως πρὸς τὸ κείμενο ποὺ προσηγήθηκε, ὁ Παχυμέρης γεννήθηκε στὴν Νίκαια, ὅπου καὶ μεγάλωσε. Δηλώνει ὁμῶς μὲ ἔμφαση ὅτι ἦταν *Κωνσταν-*

---

1. *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I.1:1.23,2-8, ἔκδ. Failler (CFHB). Στὸ ἐξῆς, γιὰ λόγους συντομίας, στὶς παραπομπὲς στὸ ἱστοριογραφικὸ ἔργο τοῦ Παχυμέρη σημειώνεται μόνον ὁ ἀριθμὸς τοῦ βιβλίου καὶ τοῦ ἀντιστοίχου κεφαλαίου (λατινικὴ καὶ ἀραβικὴ ἀρίθμηση ἀντιστοίχως), καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἔνδειξη τοῦ τόμου (μὲ λατινικὴ ἀρίθμηση), τῆς σελίδας καὶ τῶν στίχων (ἀραβικὴ ἀρίθμηση).

τινουπολίτης τὸ ἀνέκαθεν². Ἡ προτίμησή του νὰ δηλώσει τὸν ἀπώτερο τόπο καταγωγῆς του, τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ὄχι τὸν τόπο τῆς γέννησής του, τὴν Νίκαια³, δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς εἶδος ματαιόδοξης ἐπίδειξης τῆς «πρωτευουσιάνικης» καταγωγῆς του: ἀναμφιβόλως ὑποκρύπτει τὶς λανθάνουσες ἐλπίδες τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος στὸ ὁποῖο εἶχε ἀνατραφεῖ, γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς βασιλεύουσας. Ἄν καὶ δὲν δηλώνεται σαφῶς, ὁ Παχυμέρης ἦταν μέλος οἰκογενείας κωνσταντινουπολιτῶν, πού εἶχαν καταφύγει στὴν Νίκαια μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ 1204. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἓνα ἄλλο σημεῖο τῶν *Ἱστοριῶν* του: ὅταν φθάνει στὸ σημεῖο τῆς ἐξιστορήσεως τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1261, θυμᾶται καὶ σημειώνει ὅτι κάποτε (χωρὶς νὰ προσδιορίζει πότε ἀκριβῶς) στὴν Νίκαια εἶχε παρακολουθηθεῖ συνομιλία τοῦ πατέρα του καὶ κάποιου ἄλλου οἰκείου ἢ συγγενοῦς τους (πού δὲν κατονομάζεται), οἱ ὁποῖοι ὡς γὰρ *πολιταὶ ὄντες ἐκεῖνοι τὰ οἴκοι ἐξήτουν καί, εἴ ποθι ἄλωσης τῆς πατρίδος συμβαίη*⁴. Ἄγνωστο παραμένει πάντως τόσο τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα, ὅσο καὶ τῆς μητέρας του⁵. Καὶ σὲ ἄλλη περίπτωση ἀναφέρει κάποιον συγγενῆ του, τὸν Θεοφύλακτο, τὸν γραμματικὸ τοῦ πρωτοβεστιαρίου Γεωργίου Μουζάλωνος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ ἐπεισόδια ἐναντίον τῶν ἐπιτρόπων τοῦ Ἰωάννη Δ' Λάσκαρι στὴν Μαγνησία τὸ 1258⁶ εἶχε δολοφονηθεῖ ἀπὸ τὸ ἐξαγριωμένο πλῆθος, ἐπειδὴ ἔμοιαζε μὲ τὸν πρωτοβεστιαριο, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφὲς ποῖα ἦταν ἡ μεταξὺ τους συγγένεια⁷.

2. Ὁ Ἰ. Κ. Βογιατζίδης σὲ σύντομη βιβλιοκρισία τῆς μελέτης τοῦ Laurent περὶ τῆς χειρόγραφης παραδόσης τῆς Ἱστορίας (βλ. παραπάνω, σελ. 16, σμμ. 31) ἐπισημαίνει ὅτι οἱ βασικοί κώδικες παραδίδουν ἀπὸ ἀνέκαθεν –βλ. δεῖγμα ἔκδοσης τοῦ προλόγου ἀπὸ τὸν Laurent, Mss., 204– καὶ ὅτι ἡ γραφὴ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ «ἀνελλιήνιστος»: βλ. *EEBS* 8 (1931), 360-362.

3. Βλ. ἐπίσης τὸ ἀντίστοιχο τμῆμα τοῦ κεφαλαίου περὶ ἱστοριογραφίας (σελ. 48-50) καθὼς καὶ Hinterberger, *Autobiographische Traditionen*, 298 καὶ σμμ. 16.

4. Ἐπὶ πλεόν προσθέτει, καὶ μάλιστα σὲ πρῶτο πρόσωπο, *ἦν δ' ἐγὼ ὁ τὸν κηρὸν κατέχων καὶ φαίνων ἐκεῖνοις* (II.27: I. 203, 13-16).

5. Οἱ δύο ἀδελφοὶ Ἰωάννης καὶ Μιχαὴλ Παχυμέρης (*PLP*, ἀρ. 22187 καὶ 22188 ἀντιστοίχως) πρέπει νὰ ἦταν οἱ γιοὶ ἢ οἱ ἀνιψιοὶ του (Tannery, *Quadrivium*, xxvii, σμμ. 5. -Σ. Ι. Κουρούσης, *Μανουὴλ Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2-1355/60). Α'. Τὰ βιογραφικά*, Ἐν Ἀθήναις 1972, 120). Δὲν εἶναι σαφὲς ἐπίσης ποῖα ἦταν ἡ σχέση του μὲ τὸν ἐπιστολογράφου τῆς συλλογῆς τοῦ κώδικα San Marco 356 τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Φλωρεντίας, ὁ ὁποῖος πιθανότατα ὀνομαζόταν Παχυμέρης, ὅπως εἶχε ὑποστηρίξει ὁ R.-J. Loenertz, Un Pachymère, auteur des lettres du San Marco 356?, *BZ* 53(1950), 290-299.

6. Μηλιαράκης, 497-498. Βλ. καὶ παρακάτω, σελ. 57-60, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

7. Σημειώνεται ἀορίστως *ἦν οὖν τῷ πρωτοβεστιαρίῳ γραμματικὸς οἰκεῖος, Θεοφύλακτος τοῦνομα καὶ ἐμὸς συγγενής...* (I.19: I.85,14-16).

Ἄλλὰ ἄς ἐπανέλθουμε στὸ προοίμιο: μὲ τὸ ἀόριστο *τραφεὶς* πιθανῶς πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι δηλώνεται ὄχι μόνον ἡ ἀνατροφὴ μὲ τὴν στενὴ ἔννοια, ἀλλὰ καὶ ὅτι ὑπονοοῦνται οἱ πρῶτες σπουδές του στὸ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς πόλης τῆς Νικαίας⁸. Ὁ Παχυμέρης ἀρκεῖται στὴν γενικὴ καὶ ἀόριστη αὐτὴ μνεῖα, χωρὶς νὰ φθάνει στὸν ἐνθουσιασμὸ τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου, ὁ ὁποῖος ὡς γνωστὸν εἶχε καὶ ἐκεῖνος σπουδάσει στὸ ἴδιο περιβάλλον καὶ ἔγραφε ὅτι *ὅπου καὶ λόγος ἐκράτει γενομένῳ τινὶ αὐτὰς ἐξεῖναι δοκεῖν, τὰ γ' ἐς σοφῶν ἀνδρῶν ἀφθονίαν, τὰς παλαιὰς Ἀθήνας ὄραν*⁹.

Ἐνα περισσότερο συγκεκριμένον στοιχεῖο ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ προοίμιον τῶν *Ἱστοριῶν* εἶναι ὅτι μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως (τὸ 1261) ὁ Παχυμέρης ἐπέστρεψε στὴν πρωτεύουσα σὲ ἡλικία 19 ἐτῶν: γεννήθηκε συνεπῶς τὸ 1242¹⁰.

Μὲ τὴν ἴδια βραχυλογία –φυσικὴ ἐξ ἄλλου γιὰ τὴν θέση (πρῶτες σειρὲς τοῦ προοιμίου τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου) ὅπου ἐπέλεξε ὁ συγγραφεὺς νὰ παρουσιάσει τὰ στοιχεῖα του– ἀναφέρεται ἡ εἰσοδὸς του στὶς τάξεις τοῦ κλήρου καὶ ἡ σταδιοδρομία του στὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ τὰ πολιτικὰ ἀξιώματα. Ἐφθασε ὡς τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτεκδίκου¹¹, καθὼς καὶ ὡς τὸ κοσμικὸ τοῦ δικαιοφύλακος¹². Προφορῶς αὐτὰ ἦσαν τὰ ἀνώτερα ἀξιώματα στὰ ὁποῖα ἀνῆλθε. Δὲν εἶναι ὅμως σαφές, ἂν ἐννοεῖ ὅτι κατεῖχε τὰ συγκεκριμένα ἀξιώματα τὴν στιγμὴ τῆς συγγραφῆς τοῦ προοιμίου τῶν *Ἱστοριῶν*, καὶ ἂν συνεπῶς ἀργότερα ἔλαβε καὶ κάποιον ἄλλο ἀνώτερον ἀξίωμα, τὸ ὁποῖο ὅμως

8. Βλ. ἀναλυτικὰ Constantinides, *Higher Education*, 5-27. Ἐπίσης, συνοπτικότερα, C. Foss, *Nicaea. A Byzantine Capital and its Praises*, Brookline, Ma. 1996, 65-73.

9. Γρηγόριος Κύπριος, *Αὐτοβιογραφία* (ἔκδ. W. Lameere, *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarche de Constantinople*, Bruxelles - Rome 1937, 179, 26-28). Πβλ. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen*, 354-358.

10. Πὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἡλικίας ἐνὸς συγγραφέα σὲ συσχέτισμό μὲ σημαντικό γεγονός τῆς ἐποχῆς του, κάτι σύνηθες σὲ αὐτοβιογραφικὰ κείμενα, βλ. M. Hinterberger, Ὁ Στέφανος Σαχλίκης καὶ ἡ αὐτοβιογραφία στὸ Βυζάντιο, *Prosa y verso en griego medieval. Rapports of the international Congress «Neograeca Medii Aevi III» - Vitoria 1994*, Amsterdam 1996, 197-198, μὲ ἀναφορὰ στὸ συγκεκριμένον χωρίο τοῦ Παχυμέρη. Πβλ. καὶ τοῦ ἴδιου, *Autobiographische Traditionen*, 298-299.

11. Πὰ τὸ ὅποιο βλ. K. M. Ράλλης, Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιωματοῦ τοῦ πρωτεκδίκου, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 11(1936), 286-291. -Darroutzès, *Ὀφφίκια*, 323-332.

12. Τὸ ἀντίστοιχο τοῦ ἐκδίκου: βλ. K. M. Ράλλης, λ. δικαιοφύλαξ, στὸ *Ἐγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ Ἐλευθεροδασείῃ*, τόμ. 4(1930), 557. Ἀναλυτικότερα: Darroutzès, *Ὀφφίκια*, 109-112. Ἐπίσης Λεονταρίτου, *Ἀξιώματα*, 197-213, ὅπου κυρίως περὶ τοῦ ἐκδίκου, καὶ ἄλλη βιβλιογραφία περὶ τοῦ ἀξιωματοῦ (ὡς τὴν μέση βυζαντινὴ περίοδο). Βλ. καὶ Πηλῆλης, *Τίτλοι*, 91-93 (περὶ τοῦ ἐκδίκου).

φαίνεται μάλλον άπίθανο. Βεβαίως παραμένει άσαφές και τó πότε ολοκληρώθηκε τó έργο¹³ και πότε μπορεί νά τοποθετηθεί χρονολογικά τó προοίμιο. “Όπως και νά έχει τó πρῶγμα, και πάλι όμως δέν συνάγεται από ποιά ένδιάμεσα στάδια τής Ιεραρχίας πέρασε ó Παχυμέρης και πότε άκριβώς κατείχε τά διάφορα όφφίκια, κάτι πού προκύπτει από άλλες πηγές¹⁴. Άς προστεθεί μόνον ότι μεταξύ τών καθηκόντων τού πρωτεκδικίου, έκτου στην Ιεραρχία μεταξύ τών έξωκατακοίλων άρχόντων, καταγράφονται ποικίλες δικαιοδοσίες¹⁵, και ότι στην άρμοδιότητα τού δικαιοφύλακος ήταν ή έκδίκαση ύποθέσεων έκκλησιαστικής φύσης¹⁶, αλλά δέν προκύπτει από τά στοιχεία πού διαθέτουμε ποιές ύποθέσεις άκριβώς διεκπεραίωσε τυχόν ó Παχυμέρης. Πάντως άναμφισβήτητο είναι ότι κατείχε και νομική παιδεία¹⁷, άπαραίτητη για τά συγκεκριμένα όφφίκια: τó συμπέρασμα αυτό ένισχύεται και από τó ποίημα πού τού άφιέρωσε ó Μανουήλ Φιλής, για τó όποιο θά γίνει λόγος στο τέλος τής ένότητας.

‘Ορισμένα χωρία τών *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν* παρέχουν μερικές συμπληρωματικές εϊδήσεις για τήν βιογραφία τού Παχυμέρη. Εϊνάι όμως έλάχιστα σέ σχέση με τήν έκταση τού ίστοριογραφικοῦ του έργου, μόλις δεκατρία. Άκολουθεϊ ή άνάλυσή τους κατά τήν σειρά πού παρατίθενται στο κείμενο, ή όποία συμβαίνει νά συμπίπτει και με τήν χρονολογική τους σειρά.

1. ‘Ο Παχυμέρης ήταν νοτάριος¹⁸ τó 1265¹⁹. “Όπως γράφει, έλαβε έντολή από τόν Μιχαήλ Η΄ (*έμέ ως νοτάριον άποστέλλων*, IV.6:Π.347,28-29) νά επισκεφθεϊ τόν μητροπολίτη Μυτιλήνης Γρηγόριο²⁰ –ό όποιος εϊχε προφασισθεϊ άσθένεια– και νά ζητήσει τήν γνώμη του σχετικά με τó θέμα τής καθαίρεσης τού πατριάρχη Άρσενίου Β΄ τού Αύτωρειανού. ‘Υπάρχει βεβαίως άββει-

13. Βλ. τήν ένότητα περί ίστοριογραφίας, σελ. 43-44.

14. Βλ. σελ. 31-33.

15. Π.χ. καθήρηση τών βαπτιζομένων, προστασία όσων εϊχαν άναζητήσει άσυλο από τήν έκκλησία και έξομολόγησή τους, φροντίδα τών αϊχμαλώτων, έκδίκαση μικρών ύποθέσεων, καταγραφή ή συνυπογραφή αποφάσεων ή πράξεων τών πατριαρχικών συνόδων, έπιστοαία τών μοναστηριακών μετοχίων: βλ. άναλυτικότερα Κ. Μ. Ράλλης, (βλ. σελ. 23, σσημ. 11), 289-291. -R.-J. M(acrides), λήμμα *Protekdikos*, *ODB* III, 1742-43.

16. R.-J. M(acrides), λήμμα *dikaiophylax*, *ODB* I, 624.

17. Laurent, λήμμα *Pachymère*, *DThC* 11 (1932), 1714. Δέν έχει γράψει όμως κείμενα νομικοῦ περιεχομένου, όπως άναγράφεται στο άντίστοιχο λήμμα τού *ODB* (βλ. σελ. 18, σσημ. 55).

18. Πά τούς βυζαντινούς νοταρίους βλ. Héléne Saradi, *Le notariat byzantin*, Athènes 1996. ‘Επίσης, τής ίδιας, *Notai e documenti greci dall'età di Giustiniano al XIX secolo. Tomo I. Il sistema notarile bizantino (VI-XV secolo)*, Milano 1999, ίδίως 23-28 και 65-75. -Darroutès, *Όφφίκια*, 379-385. -Λεονταρίου, *Άξιώματα*, 313-335 και Πηλίδης, *Τίτλοι*, 68-72.

19. Πά τήν χρονολογία: Failler, *Chronologie* II, 157-8.

20. *PLP*, άρ. 4555. Πβλ. Σκουρτζής, *Σχίσμα*, 300, σσημ. 1.

ότητα, πῶς πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ ὡς *νοτάριον*, ἂν δηλαδὴ ἐννοεῖ ὅτι διορίσθηκε τότε νοτάριος γιὰ τὴν συγκεκριμένη ἀποστολὴ ἢ ἂν κατεῖχε καὶ προηγουμένως τὴν θέση²¹.

2. Ὁ Παχυμέρης ἄκουσε ὁ ἴδιος καὶ κατέγραψε –πιθανότατα μὲ μεγάλη πιστότητα– τὸν χαιρετισμὸ τοῦ Ἀρσενίου Β΄ πρὸς τὸν κλῆρο, ὅταν τοῦ ἀνακοινώθηκε ἡ καθάρεισός του. Μάλιστα προσθέτει ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν μεταξὺ τῶν κληρικῶν (...*ἀπελθεῖν τινὰς ἐπὶ τῇ τῶν ἀγίων παραλήψει, ὧν καὶ αὐτὸς ἦν...*: IV.7:Π.353,2) οἱ ὅποιοι, κατόπιν προτροπῆς τοῦ πατριάρχη, ἀνέλαβαν νὰ καταγράψουν τὰ ἱερὰ σκευὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε νὰ ἐκλείψει ὁ κίνδυνος κατηγορίας τοῦ καθαιρεθέντος Ἀρσενίου γιὰ ἱεροσυλία. Δὲν προσδιορίζει ὅμως ἀκριβέστερα οὔτε στὴν περίπτωσι αὐτή, οὔτε στὶς ἐπόμενες ἂν ἦδη εἶχε χειροτονηθεῖ διάκονος²².

3. Τὸ 1265 πάλι, λίγους μῆνες ἀργότερα, συγκεκριμένα στὶς 25 Ἰουλίου, ὡς μέλος τετραμελοῦς ὁμάδας, ἀποτελουμένης ἀπὸ δύο ἀρχιερεῖς, ἓνα μέλος τοῦ κατωτέρου κλήρου καὶ τὸν ἴδιο, ὁ Παχυμέρης ἐπισκεψάσθη τὸν ἐξόριστο στὴν Προικόννησο Ἀρσένιο, μὲ σκοπὸ νὰ τοῦ ἀνακοινώσουν τὸν ἀφορισμὸ τοῦ (IV.16:Π. 373-377)²³. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ὁ συγγραφέας στὴν περίπτωσι αὐτή ἦταν ἀκόμα νοτάριος. Ἐπι πλεόν, στὸ χωρίο ὁ Παχυμέρης σπεύδει νὰ διευκρινίσει ὅτι δέχθηκε νὰ συμμετάσχει στὴν ἀποστολὴ παρὰ τὴν θέλησὴ του, μόνον καὶ μόνον γιὰ τὸν λόγο ὅτι θὰ ἐβλεπε τὸν Ἀρσένιο: *βία μὲν συνυπαχθεὶς καὶ κελεύσει βασιλικῇ, τῶς δ' ὅτι παρ' ἐκεῖνον ἰκοίμην, καὶ τὸ μέρος προσασποδελόμοτος* (IV.16:Π.373,14-16).

4. Τὸ 1273 ὁ Παχυμέρης ἦταν ὁ κύριος συνεργάτης τοῦ μοναχοῦ Ἰὼβ Ἰαοίτη²⁴ στὴν σύνταξι τοῦ *τόμου* ἐναντίον τῶν Λατίνων, ὁ ὁποῖος συνεργάφη ὡς ἀπάντησι στὸν ἀντίστοιχο *τόμο* τοῦ Μιχαὴλ Η΄ ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν²⁵: *ἀνεδέχεται μὲν τὸ ἔργον ὁ Ἰαοίτης Ἰὼβ, εἶχε δὲ καὶ ἄλλους, καὶ μᾶλλον τὸν συγγραφέα τῶν τοιούτων ἐμέ, τῶν ἐννοιῶν συλλήπτορας* (V.14:Π.487,12-14). Εἶναι τουλάχιστον προφανὲς ὅτι συμμεριζόταν τὶς ἀπόψεις τοῦ Βέκκου καὶ τῶν λοιπῶν συντακτῶν τοῦ *τόμου*. Στὸ συγκεκριμένο χωρίο καὶ πάλι δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα ἡ ἰδιότητά του. Χαρακτηριστικῶς

21. Στὸ σχετικὸ λήμμα τοῦ *PLP* (βλ. παραπάνω, σελ. 18, σημ. 55) τίθεται ἐρωτηματικὸ διπλά στὸν τίτλο νοτάριος, νομίζω ὄχι δικαιολογημένα.

22. Ἡ χειροτονία τοῦ διακόνου ὡς γνωστὸν προϋπέθετε, μεταξὺ ἄλλων, καὶ ἡλικία εἰκοσιπέντε ἐτῶν, ἐνδεχομένως λοιπὸν ὁ Παχυμέρης (23 ἐτῶν τότε) νὰ ἦταν ἀναγνώστης.

23. Πβλ. Συκουτρῆς, Σχίσμα, 300-301.

24. *PLP*, ἀρ. 7959.

25. Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1400. -Πβλ. Beck, *Kirche*, 677. -J. Darrouzès, *Les Documents grecs concernant le concile de Lyon, 1274. Année charnière. Mutations et continuités*, Paris 1977, 170-172. -Papadakis, *Controversy*, 21.

είναι πάντως οί περιγραφές τῶν ἀντιδράσεων τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος προσποιήθηκε ὅτι περιφρονεῖ τὴν ἀπάντησιν καὶ δὲν τὴν ἀνέγνωσε δημοσίως, θέλοντας νὰ καλύψει τὸ ὅτι τὰ δικά του ἐπιχειρήματα ἦταν σαθρὰ (*ἔγνω πολλῶ λελεμμένος τοῖς λόγοις*, V.14:II.487,18).

5. Τὸ 1278 ὁ Παχυμέρης ἀνέλαβε, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Βέκκου, «ἐμπιστευτικῆ» ἀποστολὴ νὰ βολιδοσκοπήσῃ τις διαθέσεις τοῦ Θεοδοσίου Πρίγκιπος ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν, πρὶν ὁ τελευταῖος ἐκλεγεῖ πατριάρχης Ἀντιοχείας²⁶, ἐπειδὴ, ὅπως διευκρινίζει ὁ ἴδιος, ἦταν γνωστὸς οἱ φιλικὲς μεταξύ τους σχέσεις. Ἄν καὶ δὲν προκύπτει τίποτε πρὸ συγκεκριμένου γιὰ τὴν ιδιότητά του, καὶ παρὰ τὴν μετριόφρονα ἀποστορική τῶν ἄλλων προὐκρίνετο (VI.5:II.557,15), τὸ χωρὶο εἶναι χρήσιμο διότι καθιστᾶ σαφὲς ὅτι ὁ Παχυμέρης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν πλέον ὀνομαστός γιὰ τὴν ἐπιστημοσύνη καὶ τὴν δεξυδέρκειά του. Ὅπως γράφει, *εἰδὼς μὴ εἰδῶτι τὸν νοῦν ἐθρῶμην καὶ τὴν γνώμην ἐνεχύραζον*(VI.5:II.557,18). Ἄς συμπληρωθεῖ ἐπίσης ὅτι ὅπως καὶ ὁ Παχυμέρης, καὶ ὁ Θεοδόσιος εἶχε φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ ἐνδιαφέροντα: κατεῖχε, μεταξύ ἄλλων, καὶ χειρόγραφα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ²⁷: εἶναι καὶ αὐτὸς ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ δικαιολογοῦν τὶς φιλικὲς τους σχέσεις, *συνήθειαν ἔχων εἰς ἐκεῖνον τὴν μεγίστην*(VI.5:II.557,14), γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ἴδια τὴν ἔκφραση τοῦ Παχυμέρη, ὁ ὁποῖος καὶ σὲ ἄλλῃ περίπτωση εἶχε τονίσει ὅτι ὁ Θεοδόσιος ἦταν *ἀνὴρ εὐλαβῆς καὶ ἐπὶ πλείστοις χρόνοις ἀσκήσας, ἔτι δὲ καὶ τὴν συνουσίαν ἠδύς καὶ χαρίεις καὶ ποικίλος τὴν ὁμιλίαν, ὡς μόνον ἐκεῖνον ἰδόντα τινά, κἂν τὰ μέγιστα λυποῖτο, χαρᾶς ἔμπλεων ἀπαλλάττειν* (II.22:I. 179, 2-5).

6. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1279 ὁ Παχυμέρης συντάξε τὸν *λίβελλο* παραιτήσεως τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Βέκκου, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ τελευταίου: *λίβελλον γράφειν τῷ συγγραφεῖ παραιτήσεως ἐπιτάττει* (VI.13:II.575,29-30). Ὡς γνωστόν, ὁ Βέκκος ἐπανῆλθε στὸ πατριαρχεῖο μετὰ ἀπὸ ἕνα ἐξάμηνο περίπου²⁸.

26. Γιὰ τὴν ὀρθὴ χρονολόγησιν βλ. *PLP*, ἀρ. 7181, ὅπου καὶ ἡ νεότερη βιβλιογραφία. Ὁ Χ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*, Ἀλεξάνδρεια 1951, 952, εἶχε χρονολογήσει τὴν ἐκλογὴ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ 1275.

27. Βλ. G. Mercati, *Origine Antiochena di due codici greci del secolo XI*, *AB* 68 (1950), 210-221. Προσφάτως διαπιστώθηκε ὅτι ὁ Θεοδόσιος κατεῖχε καὶ τὸ χειρόγραφο *Genavensis gr. 30*, μὲ ἔργα τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ: P. Andrist, *Genavensis gr. 30. Un manuscrit d'Ephrem dans la Bibliothèque de Theodose IV Princeps?*, *Scriptorium* 52 (1998), 12-36. Γιὰ τὸν Θεοδόσιο βλ. ἐπίσης Κ.Ν. Κωνσταντινίδης, Ὁ βιβλιόφιλος πατριάρχης Ἀντιοχείας Θεοδόσιος IV Πρίγκιψ, *EKEEK* 11(1981-82), 371-384. -Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *Χορηγοὶ-κλήτορες-δωρητῆς σὲ σημεῖω-ματα καθίκων. Παλαιολόγοι χρόνοι*, Ἀθήνα 2000, 15-16.

28. Βλ. J. Gill, John Beccus, Patriarch of Constantinople, *Βυζαντινὰ* 7(1975), 257-258.

7. Δέν είναι γνωστό ποιά ιδιότητα είχε ό Παχυμέρης τό καλοκαίρι τοῦ 1280, ὅταν, ὅπως ἐξιστορεῖ ό ἴδιος, συνόδευε τόν Ἰωάννη Βέκκο στήν μετάβαση τοῦ τελευταίου στήν Βιθυνία, ὅπου συναντήθηκαν μέ τόν Μιχαήλ Η' καί διεπίστωσαν προσωπικά τήν σκληρότητα τῶν μέτρων του ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων του (VI.24:II.611,13-617,5)²⁹.

8. Ὅταν ό Ἀνδρόνικος Β' ἔστειλε στόν Ἰωάννη Βέκκο πρόσταγμα σχετικά μέ τίς πρῶτες ἐνέργειες πού συνιστοῦσε νά γίνουν μετά τόν θάνατο τοῦ Μιχαήλ Η', ό πατριάρχης κατέφυγε στήν «παλαιογραφική» δεινότητα τοῦ Παχυμέρη γιά νά ἐξακριβώσει τήν γνησιότητα τοῦ μνηολογήματος. Χωρίς διάθεση αὐτοπροβολῆς, ό Παχυμέρης διευκρινίζει ὅτι ἡ ὑπογραφή τοῦ Ἀνδρονίκου *ἐπί τοσοῦτον γάρ καί παρῆικτο τοῖς τοῦ πατρός, ὡς μὴ ῥαδίως διαγνῶναι ἔχειν καί τόν εἰδήμονα, ἐκ μόνης δέ τινος ξυσηῆς βραχυτάτης ἐπὶ τῇ παραλλάξει κατανοούμενον ὑπονοεῖν ἐδίδου τήν χεῖρα* (VII.1:III.21,22-25). Τό χωρίο δηλώνει σαφῶς ὅτι ό Παχυμέρης πλέον εἶχε καταξιωθεί ὡς εἰδήμων περιωπῆς, ὡς ἐμπειρογνώμων, κατὰ κάποιον τρόπο, πού ἡ γνώμη του λαμβανόταν σοβαρά ὑπ' ὄψιν.

9. Στίς ἀρχές τοῦ 1289 ό Ἀνδρόνικος Β' ἔστειλε τόν Παχυμέρη καί τόν Νικηφόρο Χοῦμον (τότε κοιαιστορα)³⁰, στόν πατριάρχη Γρηγόριο Β'. Σκοπός τῶν ἀπεσταλμένων ἦταν νά πείσουν τόν τελευταῖο νά παραιτηθεῖ³¹. Στό συγκεκριμένο χωρίο ό Παχυμέρης δέν ἐκδηλώνει τά προσωπικά του συναίσθηματα, ὅπως εἶχε πράξει ὅταν περιέγραφε τά σχετικά μέ τήν ἀποστολή του στόν ἐξόριστο Ἀρσένιο.

10. Στήν πρώτη φράση τῶν διαπραγματεύσεων γιά ἐνδεχόμενο συνοικεῖσιο (τό ὁποῖο τελικά δέν πραγματοποιήθηκε) τοῦ Μιχαήλ Θ' καί τῆς Αἰκατερίνης de Courtenay, τό 1290, στό Νύμφαιον³², ἔπαιξε κάποιο ρόλο καί ό Παχυμέρης, ό ὁποῖος συνέπεσε νά ἔχει φθάσει ἐκεῖνες τίς ἡμέρες ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη³³: οἱ ἀκόλουθοι τοῦ ρήγα τῆς «Πουλίας»³⁴ ἄρχισαν νά τόν ρωτοῦν γιά

29. Χαρακτηριστική ἡ φράση *τά δ' ἐκείνῳ τότε πραττόμενα δακρύοις μᾶλλον ἢ μέλανι γράφειν ἦν ἄξιον* (VI.24:II.611,15). Πβλ. Failler, *Chronologie* II, 244-245. Οἱ ἐμπειρίες τοῦ Παχυμέρη ἀντανακλῶνται καί στά ρητορικά του κείμενα, βλ. ἐκτενέστερα σελ. 154-155, 158.

30. Βλ. Verreaux, *Choumnos*, 37.

31. *τὸν τότε κοιαιστορα Χοῦμνον καί τὸν συγγράφοντα συνάμα πέμπων, ὁ βασιλεὺς...* (VIII.7: III.143,30-32).

32. Γὰ τό ἱστορικό πλαίσιο βλ. Laiou, *Foreign Policy*, 49-56. Βλ. καί παρακάτω, σελ. 109.

33. *ὄθεν καί τοῦ συγγραφῆως τῆ Νυμφαίῳ εὐσπερον ἐνδημήσαντος...* (VIII.18:III.171, 19-20).

34. Ὅπως προσδιορίζεται συνήθως ἡ ἐπικράτεια τῶν Ἀνδεγαυῶν τῆς Νεάπολης, βλ. Laiou, *Italy and Italians*, 74.

τήν υγεία και τις συνήθειες του ύποψηφίου γαμβρού τους³⁵, όποτε εκείνος, ακολουθώντας τις έντολές του αυτοκράτορα, τους απάντησε με τρόπο διπλωματικό³⁶. Δυστυχώς δέν αναφέρει πώς έγιναν οί συζητήσεις, άν υπήρχε π.χ. κάποιος διερμηνέας ή άν και ό ίδιος γνώριζε λατινικά³⁷, ή άν οί πρέσβεις όμιλούσαν έλληνικά· και πάλι στο σημείο αυτό λοιπόν δέν είναι όσο διαφωτιστικός θά επιθυμούσαμε. Άς σημειωθεί επίσης ότι είναι ή τελευταία ένδειξη περιό μετακινήσεων του Παχυμέρη, πάντα σε κοντινές στην Κωνσταντινούπολη περιοχές, και δέν φαίνεται νά ανέλαβε άποστολές ή νά ταξίδευσε σε άλλα, περισσότερο άπομακρυσμένα μέρη.

11. Τό 1293, μετά την παραίτηση του πατριάρχη Άθασασίου Α' (16 Όκτωβρίου), ό Παχυμέρης φαίνεται και πάλι νά συνεργάζεται με τον Νικηφόρο Κοΰμνο³⁸ στις ζυμώσεις που όδήγησαν στην έκλογή του νέου πατριάρχη, του Ίωάννη ΙΒ' Κοσμᾶ. Κατά τά γραφόμενα του Παχυμέρη, μετά από έκδήλωση του κλήρου της Άγίας Σοφίας υπέρ του ίερομονάχου άκόμα Κοσμᾶ, ό βασιλεύς, αυτοίς προσποιούμενος την όργην διά ταΰτα, τον μυστικόν προς τον συγγραφέα πέμφας, έξήτει μαθείν περι σφών παρ' αυτού τί παθόντες οΰτοι οΰτως άνέδην προσήλθον, μηδ' όλως ξυνιέντες ως ύπ' όργην κείνται, του πατριάρχου άποστατήσαντες ... (VIII. 27: III.205, 13-17).

12. Ό Παχυμέρης καταγράφει συζήτησή του με τον Μιχαήλ Θ' τον καιρό που βρισκόταν σε έξέλιξη τό επαναστατικό κίνημα του Άλεξίου Φιλανθρωπηνού: από τον αυτοκράτορα πληροφορήθηκε για τις άπόψεις του άδελφού του άποστάτη, του πρωτοσεβαστού Ταρχανειώτη³⁹. Συμφώνως προς τό χωρίο, ό Μιχαήλ Θ' άρνήθηκε νά απαλλάξει από την έξουσία τον Άλέξιο, παρά τις παρακλήσεις του, κατόπιν συμβουλών του πρωτοσεβαστού, ό όποιος δέν έκρινε σωστό ό ύπήκοος νά ζητά απαλλαγή από την άποστολή που είχε άποφασίσει ό αυτοκράτορας νά του αναθέσει (IX.9: III.239-241).

13. Όταν όλοκληρώθηκαν οί διαβουλεύσεις (22 Νοεμβρίου 1300) για τό συνοικέσιο του κρᾶλη Στεφάνου Μιutin και της κόρης του Άνδρονίκου Β', της Σμιωνίδος, ό αυτοκράτορας, έπιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη, έπειγό-

35. *Όπως έχοι τών υγείων ό νέος βασιλεύς και όποι και τίσι διάγων ένασχολιτο* (VIII.18:III. 171,21-22).

36. *έπει και χρησητά έξ ανάγκης ήγγέλλοντο* (VIII.18:III.171,24-25), σημειώνει λακωνικά ό Παχυμέρης.

37. Ό Failler, *Particularités*, 191, σημειώνει ότι και ό Παχυμέρης πρέπει νά γνώριζε όρισμένα στοιχειώδη λατινικά.

38. Ό όποιος είχε πλέον προαχθεί σε μυστικό: βλ. Verreaux, *Choumno*, 38-39.

39. *PLP*, άρ. 27470. -Leontiadēs, *Tarchaneiotae*, 77-78, άρ. 37. Δέν είναι γνωστό τό μικρό όνομα αυτού του Ταρχανειώτη, και στην παλαιότερη βιβλιογραφία ύπάρχει κάποια σύγχυση ως προς την ταυτότητά του.

ταν νά ἐπισκεφθεῖ τὸν πατριάρχη, γιὰ νά τὸν πείσει νά μὴν παραιτηθεῖ, καὶ ἡ παραιτήσή του θεωρηθεῖ ὡς ἐκδήλωση ἀσυμφωνίας πρὸς τὰ προηγηθέντα. Στὴν συνάντηση, ποὺ πραγματοποιήθηκε μετὰ τρίμηνο (Φεβρουάριος 1301), μεταξύ ἄλλων παρευριστόταν καὶ ὁ Παχυμέρης (*ἦμεν δὲ καὶ ἡμεῖς σὺν ἄλλοις ἐκεῖ*, X.9:IV.323,5-6)⁴⁰, καὶ καταγράφει λεπτομερέστατα τὶς σχετικὲς διαπραγματεύσεις. Ὁ Ἀνδρόνικος φέρεται νά ἔχει ἀναφερθεῖ στὴν δύσκολη οικονομικὴ κατάσταση λέγοντας, *ὡς οὐδὲν τῶν δεόντων ἄνευ χρημάτων πεφυκὸς ἐν γίνεσθαι* (X.9:IV.325,17), καὶ αὐτὸ πρέπει νά τονισθεῖ, διότι, ὅπως σημειώνεται στὸ κεφάλαιο περὶ ρητορικῆς⁴¹, ὁ Παχυμέρης εἶχε ἀναπτύξει σχετικὸ θέμα: ἡ σύμπτωση αὐτὴ δείχνει ὅτι ἡ ἐπιλογή τῶν θεμάτων του δὲν βασιζόταν μόνο σὲ στεῖρα μίμηση τῶν ἀρχαίων προτύπων (στὴν συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ πασίγνωστου χωρίου τοῦ Δημοσθένη, προσφιλοῦς θέματος τῶν ρητοροδιδασκάλων), ἀλλὰ ἀπηχεῖ καὶ δικές του ἐμπειρίες ἀπὸ τὰ καθημερινὰ προβλήματα τῆς διοίκησης.

Ἄλλὰ καὶ ἡ συνέχεια τοῦ χωρίου ἔχει ἐνδιαφέρον: ὁ Παχυμέρης ἀναφέρει ὅτι μὲ κάποιον ἄλλο ἄτομο (ποὺ δὲν κατονομάζεται) ἀνέλαβαν νά ἐπισκεφθοῦν τὸν παλαιὸ *λογαριαστή* τοῦ Ἰωάννη Βατάτζη, τὸν Μανουὴλ Ἄγγελος⁴², γιὰ νά λάβουν διευκρινίσεις γιὰ τὴν οικονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Βατάτζη καὶ γιὰ τὴν τιμωρία ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ σὲ κάποιους «θησαυροφύλακες», οἱ ὅποιοι δὲν φρόντιζαν δεόντως τὸ *κοινὸν ταμεῖον*⁴³.

Ὑπάρχουν καὶ ὀρισμένα ἄλλα σημεῖα τῆς *Ἱστορίας*, ὅπου καταγράφονται προσωπικὲς ἐμπειρίες τοῦ Παχυμέρη, ὅλες οἱ μνεῖες ὅμως εἶναι ἀσαφεῖς. Γράφει π. χ. ὅτι *ἡβῶν τῷ τότε* (ἐννοώντας τὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδώρου Β' Λάσκαρι, 1254-1258), εἶχε δεῖ πολλοὺς νά ὑφίστανται τὴν δοκιμασία τοῦ πυρωμένου μύδρου (I.12: I.55, 9-10)⁴⁴. Ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι κάποτε (δὲν

40. Πά τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο, καθὼς καὶ βιβλιογραφία βλ. σελ. 119, σμμ. 333.

41. Βλ. σελ. 140-141.

42. *PLP*, ἀρ. 215. Πά τὴν ἐξιστορήση συνολικὰ βλ. Laiou, *Débat*, 110-111.

43. *Διὸ δὴ καὶ γε τῷ συγγραφεῖ τῶν τοιούτων καὶ δευτέρῳ τῶν ἐκ τοῦ κλήρου καὶ αὐτῶν τιμῶν παρὰ βασιλείῳ ὥριστο ἐξελθόντας ἐρωτᾶν καὶ πυνθάνεσθαι τούτου, περὶ ὧν ὁ βασιλεὺς ἔλεγε* (X.9:IV.325,32-327,2). Πά τὴν φράση *κοινὸν ταμεῖον* στὸν Παχυμέρη βλ. Failler, *Éparchie*, 202.

44. Πά τὴν πρακτικὴ αὐτὴ, ἐπισημῶς ἀπαγορευμένη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, βλ. Μηλιαράκης, 406.-G. Czebe, *Studien zum Hochverratsprozesse des Michael Paläologos im Jahre 1252*, *BNJ* 8(1929-30), 59-98, κυρίως 66-72, 80-98. -D. M. Nicol, *Hilarion of Didymoteichon and the gift of prophecy*, *Byzantine Studies/Etudes Byzantines* 5 (1978), 186-200. -Angold, *Government*, 173. -τοῦ ἰδίου, *The interaction of Latins and Byzantines during the period of the Latin Empire (1204-1261)*. *The case of the ordeal*, *Actes du XV Congrès International d'études Byzantines* IV, Athènes 1980, 1-10. -D. J. Geanakoplos, *Interaction of the «Sibling» Byzantine and Western Cultures in the Middle*

προσδιορίζει σαφώς τὸ πότε, πρὶν ὅμως ὁ Μιχαὴλ Η΄ ἀναγορευθεῖ αὐτοκράτορας) τὸν εἶχε ἀκούσει νὰ λέει ὅτι δὲν φοβᾶται μήπως ἀποκαλυφθεῖ ψευδόμενος περὶ τῆς πενίας του, ἀφοῦ ὄντως ἦταν πτωχὸς καὶ ἡ πενία του ἀποτελοῦσε γιὰ τὸν ἴδιο *καύχημα δόξης* (I. 25: I.103, 4-8)⁴⁵. Μὲ ἀφορμὴ, σὲ ἄλλη περίπτωσι, συζήτησέ του μὲ τὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιο, ὁ Παχυμέρης ἀποδίδει στὸν Μιχαὴλ Η΄ τὴν ἀκόλουθη φράσι (ὅπως τὴν εἶχε πληροφορηθεῖ ἀπὸ τὸν πατριάρχη) *Ἐμὲ δέ, φησὶν, οἱ φόβοι καὶ αἱ δειλίαι περιῖσταντο, μὴ καὶ τι τῶν ἀβουλήτων νεωτερισθείη* (IV.27:II.407,12)⁴⁶. Πάλι ἐπίσης εἶχε δεῖ καὶ ὁ ἴδιος (*ἅπαξ ἢ καὶ δεῦτερον ἢ καὶ πλέον ἡμῶν ἰδόντων*) τὸν Ἀνδρόνικο νὰ κρατεῖ χρυσὴ *ὑπόξυλον βακτηρίαν* (IV.29:II.413,21-415,1)⁴⁷ κατὰ παραχώρησι τοῦ πατέρα του. Περιγράφει ἐπίσης ἐναργέστατα τὶς συγκρούσεις Βενετικῶν καὶ Γενουατικῶν πλοίων ἀκόμα καὶ μπροστὰ στὰ ἀνάκτορα (IX.18:III.263-267) καὶ συμμερίζεται τὸ δράμα τῶν φυγάδων ποὺ συνεχῶς κατέφθαναν στὴν Κωνσταντινούπολι προκειμένου νὰ γλιτώσουν ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Ὀθωμανῶν (X. 26: IV. 369). Ἀλλὰ γιὰ τὰ γεγονότα αὐτά, καθὼς καὶ γιὰ διάφορα ἄλλα περιστατικά⁴⁸, τὰ ὁποῖα εἶχε παρακολουθήσει ὡς αὐτόπτης, θὰ γίνῃ ἐκτενέστερος λόγος στὸ τμῆμα περὶ τῆς ἱστοριογραφίας.

Ἄν καὶ ὀλιγάριθμα, τὰ χωρία ποὺ προαναφέρθησαν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διαπιστώσουμε ἐνεργὸ καὶ συνεχῆ συμμετοχὴ τοῦ Παχυμέρη ὄχι μόνον στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἐριδες τῆς ἐποχῆς του, τὶς ὁποῖες ἄλλωστε τόσο λεπτομερῶς ἐξιστορεῖ⁴⁹, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰς ἄλλες περιπτώσεις τῆς τρέχουσας ἐπικαιρότητας, τὴν ὁποία παρακολουθοῦσε καὶ κατέγραφε μὲ κριτικὸ πνεῦμα καὶ μὲ ὀξυδέρκεια. Μόνον ὅμως σὲ δύο περιπτώσεις δηλώνεται σαφῶς ἡ ιδιότητά του: νοτάριος τὸ 1265, πρωτέκδικος καὶ δικαιοφύλαξ ὅταν συνέγραφε τὸ προοίμιον τῆς ἱστορίας. Οἱ ὑπόλοιποι μνεῖς δὲν ἀναφέρονται σὲ ἀξιιώματά του, ἂν καὶ, ὅπως σαφῶς δηλώνει, προηγουμένως εἶχε διαπρέψει καὶ σὲ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιιώματα, προφανῶς κατώτερα τοῦ πρωτεκδίκου.

Ages and Italian Renaissance (330-1600), New Haven and London, 1976, 146-155. -Marie-Theres Fögen, *Ein heisses Eisen*, *Rechtshistorisches Journal* 2(1983), 85-96. Πβλ. παρακάτω, σελ. 53.

45. Πβλ. Μηλιαράκης, 545-546.

46. Ὑπονοοῦνται οἱ ἀντιδράσεις τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ πατριάρχη Ἀρσενίου Β΄ καὶ τοῦ Ἰωάννη Δ΄ Λάσκαρι.

47. Βλ. καὶ σχόλιο τοῦ Μαυρομάτη, *Πρῶτοι Παλαιολόγοι*, 25.

48. Πβλ. ἐπίσης I.25:I.103,11-12 (*καὶ ἡμεῖς ἠκούομεν λέγοντος*), II.9:I.149,1 (*καὶ σφᾶς ἐώρου ἐγὼ γαννυμένους*), VII.17:III.63,1-3 (*ὡς δ' ἐγὼ τινῶν ἤκουσα*) κ. ἄ.

49. Βλ. Krumbacher, 288 (=Κρουμβάχερ 1, 581: ἐξημνεῖται ὡς φυγὴ ἀπὸ τὴν διαφθορὰ τῆς πολιτικῆς ζωῆς). Βλ. ὅμως τὴν συζήτησι στὸ τμῆμα περὶ τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἔργου τοῦ Παχυμέρη, σελ. 80 καὶ 93-94. Βλ. ἐπίσης παραπάνω, σελ. 15, σημ. 27.

β. Συμπληρωματικές ειδήσεις από έγγραφα και χειρόγραφα

Διαφωτιστικά ως προς τὸ ποιά ἄλλα ἀξιώματα κατεῖχε ὁ Παχυμέρης εἶναι δύο ἔγγραφα, στὰ ὁποῖα μεταξὺ ἄλλων ὑπογράφει καὶ ὁ ἴδιος. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ *ἔγγραφος ἀσφάλεια τῶν κληρικῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἐπὶ τῇ εἰρήνῃ δῆθεν τῶν ἐκκλησιῶν*, πού χρονολογεῖται τὸ 1277⁵⁰. Ὁ Παχυμέρης ὑπογράφει ὡς διδάσκαλος τοῦ Ἀποστόλου⁵¹. Τὸ 1285 πάλι, στὰ πρακτικά τῆς δευτέρας Συνόδου τῶν Βλαχερνῶν, ὁ Παχυμέρης ἀναφέρεται ὡς ἱερομνήμων⁵², ἀξίωμα πού τοῦ ἀποδίδεται –χωρὶς τὴν μνεία τοῦ ἐπιθέτου– καὶ στὸν κώδικα Laurentianus VII. 295³, μὲ τὰ σχόλιά του στὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη. Ἡ τελευταία αὐτῆ περιπτωση σημειώνεται κυρίως ὄχι ἐπειδὴ ἀπετέλεσε ἀφορμὴ δημιουργίας ἀνυπάρκτου συγγραφέα, *Γεωργίου ἱερομνήμονος*⁵⁴, (ὁ ὁποῖος βεβαίως δὲν ἦταν παρὰ ὁ Γεώργιος Παχυμέρης, ὅπως ἐπεσήμανε ὁ M. Aubineau⁵⁵), ἀλλὰ ἐπειδὴ στὸ ἴδιο ἄρθρο διαπιστώνεται ὅτι ὁ τίτλος στὸ συγκεκριμένο χειρόγραφο ἀντιστοιχεῖ στὸ ἀξίωμα πού ἔφερε ὁ Παχυμέρης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀντιγραφῆς τῶν σχολίων στὸν Ψευδο-Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη⁵⁶. Καὶ ἡ συγκεκριμένη περίπτωση δὲν εἶναι ἡ μοναδική: μεταξὺ τῶν χειρογράφων τόσο τοῦ ἱστοριογραφικοῦ, ὅσο καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Παχυμέρη –τὰ ὁποῖα στὴν πλειονότητά τους τοῦ ἀποδίδουν τὰ ἀνώτερα ἀξιώματα πού ὁ ἴδιος δηλώνει ὅτι κατέλαβε (δηλαδὴ τοῦ πρωτεκδίκου καὶ τοῦ δικαιοφύλακος)– ὑπάρχουν δύο ἀκόμα, πού τοῦ ἀποδίδουν ἓνα κατώτερο ἱεραρχικά ἀξίωμα: τοῦ ὑπομνηματογράφου: ὁ Bodl. Misc. 275 (Auct. T 5 13), τοῦ 15ου αἰ., ὅπου διαβάζουμε *φιλοσόφου [...] ματογράφου*⁵⁷, πού ἀσφαλῶς μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ *ὑπομνηματογράφου*, καὶ ὁ Vind. Phil. gr. 188⁵⁸, τοῦ 16ου αἰ.: *κληρικοῦ*

50. Βλ. Laurent-Darrouzès, *Dossier grec*, 468-473.

51. Πβλ. καὶ Darrouzès, *Ἐμφάνεια*, 533. -Constantinides, *Higher Education*, 59, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι ὁ Παχυμέρης θὰ μποροῦσε νὰ κατέχει τὸ ἀξίωμα ἤδη ἀπὸ τὸ 1274.

52. Βλ. Laurent, Signataires, 148-149. -Darrouzès, *Ἐμφάνεια*, 368-373 καὶ 533. -Λεονταρίτου, *Ἀξιώματα*, 262-263. Πβλ. καὶ Πηλῆλης, *Τίτλοι*, 94-97.

53. Bandini, I, 289.

54. I. A. Fabricius – G.- Chr. Harless, *Bibliotheca Graeca*, 7, Hamburg 1801, 10. -Krumbacher, 138 (=Κρουμβάχερ 1, 274).

55. M. Aubineau, Georges Hiéromnèmon ou Georges Pachymères, commentateur du Pseudo-Denys?, *The Journal of Theological Studies* 22(1971), 541-544.

56. M. Aubineau (βλ. προηγούμενη σημείωση), 543.

57. Coxe, στ. 816. Βλ. καὶ παρακάτω, σελ. 194.

58. Hunger, *Katalog I*, Wien 1961, 297. Βλ. καὶ παρακάτω, σελ. 205.

ύπομνηματογράφου. Δέν εἶναι σαφές μέ ποιό σκεπτικό ὁ Failler (ἀναφερόμενος μόνο στόν βιενναῖο κώδικα καί προφανῶς ἀγνοώντας τό χειρόγραφο τῆς Βοδλιανῆς) στό εἰσαγωγικό σημείωμα τῆς νέας ἔκδοσης τῶν *Ἱστοριῶν* ἀπορρίπτει τήν πληροφορία. Ἴσως ἐπειδή ὁ κώδικας εἶναι μεταγενέστερος⁵⁹. Ἄν ληφθεῖ ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι τό βιενναῖο χειρόγραφο τό ἀντέγραψε ὁ κωδικογράφος Μαθουσάλας Μαχειρ⁶⁰ στήν Κύπρο τό 1548⁶¹, δέν φαίνεται καί τόσο πιθανό νά ἀποτελεῖ δημιούργημα τῆς φαντασίας του τό ἀποδιδόμενο στόν λόγιο ἀξιῶμα. Ἀναμφιβόλως ὁ κωδικογράφος ἀντέγραψε πιστά ὅ, τι ἀκριβῶς βρῆκε στό ἀντίγραφο τῶν ἀριστοτελικῶν σχολίων τοῦ Παχυμέρη πού χρησιμοποίησε. Ὅσο καί ἂν δέν ὑπάρχει σαφῆς μαρτυρία, τό ἀντίγραφο αὐτό πιθανότατα ἦταν ἓνα ἀπό τά πολλά κείμενα φιλοσοφικοῦ περιεχομένου πού εἶναι γνωστό ὅτι ἀντιγράφηκαν ἢ μεταφέρθηκαν στήν Κύπρο γύρω στό 1300⁶² καί μέ τήν σειρά τό πρέπει νά ἀνάγεται σέ κάποιο χειρόγραφο τοῦ κύκλου τοῦ Παχυμέρη (ἢ ἀκόμα καί νά ἔχει γραφεῖ ἀπό τόν ἴδιο), στήν ἐπιγραφή τοῦ ὁποῖου ἀναφερόταν ὡς ὑπομνηματογράφος⁶³. Ὅσο γιά τό χειρόγραφο τῆς Βοδλιανῆς, ἡ προέλευσή του δέν εἶναι τόσο σαφῆς, πάντως τό δεύτερο τμήμα του περιλαμβάνει μεταφράσεις ἀπό τά λατινικά τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου, ἐνδεχομένως εἶναι αὐτόγραφο του⁶⁴ καί συνολικά τό χειρόγραφο φαίνεται νά ἔχει σχέση μέ τήν Κωνσταντινούπολη. Τό ὅτι τά χειρόγραφα εἶναι μεταγενέστερα, δέν εἶναι ἀρκετός λόγος γιά νά ἀπορριφθεῖ ἡ πληροφορία, πού πρέπει νά ἰσχύει καί νά δηλώνει ὀφρῖνιο στό ὅποιο, ὅπως φαίνεται, ἀνήλθε ὁ Παχυμέρης μετά τό 1285, ὁπότε μαρτυρεῖται ὡς ἱερομνήμων. Συμπληρώνεται συγχρόνως καί ἡ εἰκόνα τῆς ἀνοδικῆς πορείας καί ἐξέλιξής του στήν ἐκκλησιαστική ἱεραρχία: γιά νά φθάσει στό ὀφρῖνιο τοῦ πρωτεκδίκου, δέν θά ἦταν ἀπίθανο νά εἶχε διατελέσει γιά κάποιο διάστημα καί ὑπομνηματογράφος⁶⁵. Τό

59. Failler, Introduction, xx.

60. Ἄ. Δημητρακόπουλος, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἦτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραφάντων κατὰ Λατίνων καί περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Λευκία 1872, 124-125. -Vogel-Gardthausen, 270. -K. A. de Meyier, *Scribes grecs de la renaissance. Additions et corrections aux repertoires de Vogel-Gardthausen, de Patrinelis et de Canart*, *Scriptorium* 18(1964), 260.

61. Constantinides-Browning, 308-311 καί πίν. 129, 214.

62. C. N. Constantinides, *The copying and circulation of secular Greek texts in Frankish Cyprus*, *EKEEK* 21(1995), 15-32. -Constantinides-Browning, 12.

63. Σημειωτέον ὅτι ὁ Laurent (Tannery, *Quadrivium*, xviii), εἶχε ἐπισημάνει ὅτι «les suscriptions actuelles ont été remaniés soit à la fin de sa vie soit même après sa mort».

64. Βλ. N. Wilson, *Mediaeval Greek Bookhands*, Cambridge – Massachusetts 1973, 34.

65. Πά τόν ὑπομνηματογράφο: Dargouzès, *Ὀφρῖνια*, 362-368. Πβλ. Λεονταρίτου, *Ἀξιῶματα* 612-613 καί Πηλῆης, *Τίτλοι*, 84-90. Πά τό πρόβλημα τῆς ἱεράρχησης τῶν ἀξιωματῶν καί τῆς ἐξέλιξης τῶν ἀξιωματοῦχων βλ. τήν συζήτηση τῆς Λεονταρίτου, *Ἀξιῶματα*, 663-666.

κυριότερο βεβαίως δὲν εἶναι τὸ ὅτι συμπληρώνονται οἱ λεπτομέρειες τῆς σταδιοδρομίας του, ἀλλὰ τὸ ὅτι προσδιορίζεται ἐνδεχομένως –καὶ μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι οἱ προηγούμενες σκέψεις εὐσταθοῦν– καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς ἐνασχόλησής του μὲ τὸν σχολιασμό τοῦ Ἀριστοτέλη: ἡ σύνταξη τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἢ τουλάχιστον τῆς συγκεκριμένης παραλλαγῆς, πρέπει νὰ ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ μετὰ τὸ 1285, ἔτος κατὰ τὸ ὅποιο φέρεται νὰ κατέχει τὸν τίτλο τοῦ ἱερομνήμονος.

Ἄλλη παρόμοια περίπτωση ἀποτελεῖ καὶ τὸ βασικὸ (καὶ αὐτόγραφο) χειρόγραφο τῆς *Τετραβίβλου*, ὁ κώδικας Angelicus 38 (C.3.7)⁶⁶: στὸν Παχυμέρη ἀποδίδεται ὁ τίτλος *μέγας διδάσκαλος*⁶⁷. Ἡ ἐπιγραφή πού περιλαμβάνει τὸν τίτλο εἶναι γραμμένη ἀπὸ κωδικογράφο τοῦ 16ου αἰώνα⁶⁸, ἀλλὰ τὸ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ γίνει δεκτὴ ἀνεπιφύλακτα ἢ πληροφοροῖα, δὲν σημαίνει καὶ ὅτι πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ χωρὶς συζήτηση. Γενικότερα πάντως προκαλεῖ ἐντύπωση ὅτι ὁ Παχυμέρης δὲν ἀναφέρεται ὁ ἴδιος καθόλου στὸ διδακτικὸ του ἔργο, καὶ μόνο σὲ εἰκασίες μπορούμε νὰ καταφύγουμε σχετικὰ μὲ τὴν διδακτικὴ του δραστηριότητα⁶⁹.

Ἡ ἀσάφεια πού περιβάλλει δυστυχῶς αὐτὲς τὶς μαρτυρίες δὲν μᾶς ἐπιτρέπει κάποιον ἀκριβέστερο χρονολογικὸ προσδιορισμὸ καὶ συνδυασμὸ τους μὲ ὅσα στοιχεῖα ἐντοπίσθηκαν στὸ ἱστοριογραφικὸ του ἔργο καὶ παρατέθηκαν παραπάνω. Τὸ μόνον πού μπορεῖ νὰ ἐπισημανθεῖ εἶναι ὅτι τόσο ἡ θέση τοῦ νοταρίου, ὅσο καὶ τοῦ ὑπομνηματογράφου καὶ τοῦ ἱερομνήμονος ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὰ ἀρχεῖα καὶ τὶς γραπτὲς μαρτυρίες, σὲ αὐτὸ τὸ γεγονός λαιπὸν ὀφείλεται ἡ διεξοδικότητα πολλῶν τμημάτων τῆς *Ἱστορίας*, στὰ ὁποῖα εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Παχυμέρης παραθέτει πληροφορίες βασιζόμενος σὲ ἐπίσημα ἔγγραφα. Πέραν τῆς προσωπικῆς παρατήρησης, εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ συμβουλευθεῖ καὶ γραπτὰ τεκμήρια, τόσο τῆς αὐτοκρατορικῆς, ὅσο καὶ τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας: μάλιστα ὑπάρχει ἡ περίπτωση διαφόρων πατριαρχικῶν ἐγγράφων⁷⁰, πού παρατίθενται στὴν *Ἱστορία* τοῦ Παχυμέρη, ἀλλὰ ἔχουν διασωθεῖ καὶ ἀνεξάρτητα, σὲ σειρὰ κωδίκων⁷¹.

66. Βλ. P. Franchi de' Cavalieri - G. Muccio, Index codicum graecorum Bibliothecae Angelicae, *Studi Italiani di Filologia Classica* IV (1896) 80-81 [Samberger, τόμ. 2, 94-95]. Γὰ τὴν *Τετράββλο* βλ. σελ. 227-230.

67. Βλ. Laurent (Tannery, *Quadrivium*, xxix). -Stephanou (Tannery, *Quadrivium*, liii), καὶ Harlfinger, *Autographa*, 48.

68. Stephanou (Tannery, *Quadrivium*, liii). -Constantinides, *Higher Education*, 63 καὶ σμῆ. 68.

69. Βλ. σχετικὰ Laurent (Tannery, *Quadrivium*, xxvii-xxviii). -Constantinides, *Higher Education*, 61-63. -Mergiali, *Enseignement*, 32-33.

70. Συγκεκριμένα τὸν παραίτηση τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου, τοῦ Ἀθανασίου Α' καὶ τοῦ Ἰωάννη IB' Κοσμὰ καὶ δύο γραμμάτων τοῦ Ἀθανασίου Α' καὶ τοῦ Ἰωάννη IB'.

71. Γὰ τὶς λεπτομέρειες βλ. Failler, *Tradition manuscrite* II, 174-180 καθὼς καὶ I. Sevchenko, *A New Manuscript of Nicephorus Blemmydes' Imperial Statue and of some Patriarchal Letters, Byzantine Studies/Études Byzantines* 5(1978), 222-232, κυρίως 228-230.

γ. *Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ ποιήματος*

Ἐπακούοντας στὸν γενικότερο συρμὸ τῆς ἐποχῆς του, ὁ Παχυμέρης συνέθεσε ἔμμετρη αὐτοβιογραφία. Κατὰ περιεργή συγκυρία τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀξιολογηθεῖ καὶ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς πηγὴ γιὰ τὰ βιογραφικά του, ἀφοῦ διασώζεται μόνον σὲ ἀποσπάσματα, ποὺ δὲν περιλαμβάνουν αὐτοβιογραφικὲς πληροφορίες⁷².

δ. *Ἡ ἀλληλογραφία*

Ὁ Παχυμέρης ἀπευθύνει δύο ἐπιστολὲς πρὸς τὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιο. Ἡ μία ἀποτελεῖ φιλολογικὴ-θεολογικὴ εἰσαγωγή στὰ σχόλια στὸν Ψευδο-Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, τὰ ὁποῖα συνετάχθησαν κατόπιν προτροπῆς τοῦ Ἀθανασίου⁷³: ἀναλύεται στὸ ἀντίστοιχο τμήμα⁷⁴, ἐφ' ὅσον δὲν παρέχει στοιχεῖα διαφωτιστικά γιὰ τὰ βιογραφικά τοῦ συγγραφέα. Ἡ ἄλλη ἐπιστολὴ⁷⁵ ἐστάλη στὸν Ἀθανάσιο ὅταν ὁ τελευταῖος ἀνεχώρησε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ρόδο (*ἀποδημούντος ἐκ τῆς Κωνσταντίνου καὶ ἐνδημούντος ἐν τῇ Ρόδῳ*). Ὁ Ἀθανάσιος, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὰ χρόνια τῆς πρώτης πατριαρχείας τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Α' (1289-1293), μὲ τὸν ὁποῖο δὲν εἶχε καλὲς σχέσεις⁷⁶, καὶ παρέμεινε στὴν Ρόδο περίπου τέσσερα χρόνια. Στὸ γράμμα ὑπάρχουν κάποιες ἀόριστες μνῆες περὶ *εὐποιῶς* πρὸς τὸν Παχυμέρη καὶ τοὺς συγγενεῖς του –χωρὶς νὰ προσδιορίζεται ἀκριβέστερα ποιοὶ εἶναι αὐτοί– ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφὲς ἂν πρέπει, ὅπως ὁ Failler⁷⁷ νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ παρέμβαση εἶχε ὡς σκοπὸ νὰ σταματήσει κάποια δίωξη ἐναντίον τοῦ Παχυμέρη, στὰ πλαίσια τῶν γνωστῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐρίδων ποὺ ἀκολούθησαν τὸν θάνατο τοῦ Μιχαὴλ Η'. Στὰ ἀντίστοιχα τμήματα τῶν *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν* δὲν ἐπισημαίνεται σχετικὸς ὑπαινιγμὸς.

72. Βλ. ἀναλυτικότερα τὸ τμήμα «Τὰ ἔμμετρα κείμενα», σελ. 219-221.

73. Περιλαμβάνεται στὴν *PG* 3, 106-108. Πβλ. Failler, Séjour, 56 καὶ σημ. 65.

74. Βλ. σελ. 208-209.

75. Ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν Failler, Séjour.

76. Πὰ τὸ χρονολογικὸ πλαίσιο: Failler, Séjour, 49-50, 59.

77. Failler, Séjour, 59. Βλ. καὶ παρακάτω, σελ. 223.

Στὴν συγκεκριμένη ἐπιστολή, μὲ τοὺς συνήθεις στὸ εἶδος ρητορικοῦς τύπους, ὁ Παχυμέρης διαπιστώνει τί κενὸ ἄφησε ἢ ἀναχώρηση τοῦ Ἀθανασίου. Ἐπισημαίνει, ζήτημα καὶ κλύδων εἶναι τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀναχώρησης τοῦ ἱεράρχη, ποὺ παρομοιάζεται μὲ κυβερνήτη πλοίου⁷⁸. Ἀντιθέτως ἢ Ρόδος καὶ οἱ κάτοικοί της θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν ἀρετὴ τοῦ ἀνδρός. Ἡ ἀδυναμία κατανόησης τῶν συμφραζομένων τῆς ἐπιστολῆς ἀναπληρώνεται ἀπὸ τὸν λεκτικὸ καὶ νοηματικὸ πλοῦτο της, ποὺ ἀποδεικνύει γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὸ εὖρος τῶν γνώσεων τοῦ Παχυμέρη, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν συνήθειά του ἐκφράζεται μὲ ἀντιθέσεις: Ἐπέστης ἐξ ἡμῶν καὶ ἡμεῖς ἐξ ἑαυτῶν⁷⁹. Ὁ Ἀθανάσιος χαρακτηρίζεται ἄγρυπνος κηδεμὼν καὶ ἀνύστακτος φροντιστής, καὶ ἡ ἀπουσία του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἐκφράζεται μὲ τὴν ἀντίθεση φῶς-σκοτός⁸⁰. Ὁ λύχνος τῆς εὐποιίας τοῦ πατριάρχη φώτιζε στὸ σκοτάδι, ὁ ἥλιος εἶχε ἀφήσει τὰ νότια καὶ γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ ἐνδημοῦσε στὰ βόρεια. Τώρα στὴν Ρόδο ἐπεδήμησε ἡ φωταυγὴ καὶ μεγαλοφυΐα του γνώση, στὸ νησί ἀκριβῶς ποὺ ἐκλήθη Ἡλίον λάχος, ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν μυθολογία τὴν ἔλαβε ὁ Ἡλιος ὡς ἀνταμοιβὴ γιὰ τὴν παραμονή του στὴν ἄκρῃ τῆς οἰκουμένης⁸¹. Ἀκολουθεῖ ρητορικὴ ἐρώτηση, μήπως ἡ ὄνομασία ὑπονοεῖ τὴν μετέπειτα τιμὴ ποὺ γνώρισε τὸ νησί, τῆς παραμονῆς δηλαδὴ ἐκεῖ τοῦ πατριάρχη, καὶ χωρὶς ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὰ ἀστρονομικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Παχυμέρη: γνωρίζοντας ὅτι ἡ Ἀλεξάνδρεια ἦταν μιὰ τῶν ἐπτὰ κλιμάτων⁸² δηλώνει ὅτι ὅταν ὁ ἱεράρχης διέμενε στὸ κεντρικὸ αὐτὸ σημεῖο, ἡ φήμη του ἐκτεινόταν σὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα κλίματα, τόσο τὰ βορειότερα, ὅσο καὶ τὰ νοτιότερα. Συνεχίζει παραλληλίζοντας τὶς μετακινήσεις τοῦ Ἀθανασίου μὲ τὴν πορεία τοῦ ἡλίου. Ἡ ἔλευσί του στὴν Κωνσταντινούπολη σήμαινε καὶ τὸ τέλος τοῦ χειμῶνα καὶ τῶν δεινῶν τους (ἐν χειμῶνι κακῶν νιφάδας ἀγαθοσύνης ὑέτισας⁸³) καὶ τοὺς ὀδήγησε σὲ ἀσφαλῆς λιμάνι: μέσοι κυματούσης θαλάσσης τοῖς κλυδωνιζομένοις ἡμῖν λιμῆν ἐπέστης αὐτορρηθῆεις ἐγγὺς ἡμῶν, ὡς εἰπεῖν, κατὰ τὸ αὐτόματον⁸⁴. Καὶ ἡ ἐπιστολὴ καταλήγει μὲ τὴν παράκληση πάντα νὰ προσεύχεται γιὰ ὅλους ὁ Ἀθανάσιος, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἐκφράζεται ἡ ἐλπίδα ὅτι θὰ ἀξιωθοῦν νὰ τὸν ξαναδοῦν.

78. Καὶ στὴν Ἱστορία τοῦ Παχυμέρη συνηθίζεται ἡ χρῆσις ναυτικῆς ὀρολογίας.

79. Failler, Séjour, 63.

80. Πὰ τὸν συνῆθει αὐτὸν ρητορικὸ τόπο βλ. O. Lampsidis, Ein astronomischer Text von Nikerphoros Blemmydes in der Kontroverse um das Filioque (1285) ist es ein Plagiat?, BZ 95 (2002), 72-83, κυρίως 77-78.

81. Τὸ θέμα τὸ ἀναπτύσσει ὁ Πίνδαρος, Ὀλυμπιον 7, στ. 32-76.

82. Βλ. E. Honigmann, Die sieben Klimata und die πόλεις ἐπίσημοι. Eine Untersuchung zur Geschichte der Geographie und Astrologie im Altertum und Mittelalter, Heidelberg 1929.

83. Failler, Séjour, 67.

84. Failler, Séjour, 69.

Ἔχουν διασωθεῖ και δύο ἐπιστολές τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου πρὸς τὸν Παχυμέρη. Βιογραφικά στοιχεῖα ὅμως δὲν προκύπτουν. Στὴν πρώτη ἐπιστολὴ διατυπώνονται τὰ παράπονα τοῦ Γρηγορίου ἐπειδὴ ὁ Παχυμέρης εἶχε συνθέσει κάποιο κείμενο τόσο δυσνόητο, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατόν νὰ τὸ καταλάβει⁸⁵. Ἀπὸ τὴν δεύτερη ἐπιστολὴ προκύπτει κάποια συζήτηση τῶν δύο λογίων περὶ κοινωνικῶν σχέσεων, περὶ συκοφαντῶν και ἄλλα συναφῆ, χωρὶς νὰ προκύπτουν περισσότερο συγκεκριμένα στοιχεῖα⁸⁶.

Πιθανῶς μία ἀνεπίγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτη⁸⁷, στὴν ὁποία γίνεται λόγος γιὰ ἐγχειρίδιο μαθηματικῶν και φιλοσοφίας, νὰ εἶχε ὡς ἀποδέκτη τὸν Παχυμέρη⁸⁸. Ἀλλὰ στὸ ἐρώτημα ἂν ἦταν ὁ Παχυμέρης ἀποστολέας και ἀποδέκτης ἐκτενοῦς ἀλληλογραφίας, ὅπως και ἄλλοι σύγχρονοὶ του λόγοι⁸⁹, ἡ ὁποία δὲν διασώθηκε, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ σαφῆ ἀπάντηση. Δεδομένου ὅμως ὅτι ἦταν ἀπὸ τοὺς πολυγραφότερους Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, καθὼς και ὅτι συμμετεῖχε ἐνεργῶς στὸν δημόσιο βίο, εὐλογη εἶναι ἡ ὑπόθεση ὅτι γιὰ λόγους ἀδιευκρίνιστους ἐνδεχομένως δὲν διασώθηκαν περισσότερα προσωπικά του γράμματα ἢ ἐπιστολές ἄλλων λογίων πρὸς αὐτόν.

ε. Τὸ ποίημα τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ

Ἐμμετρο ἐπιτάφιο ποίημα γιὰ τὸν Παχυμέρη συνέθεσε ὁ μαθητὴς του Μανουὴλ Φιλῆς. Τὸ ποίημα ἐκτείνεται σὲ ἑκατὸ ἱαμβικούς δωδεκασυλλάβους στίχους⁹⁰, ὅπου, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, παρέχεται τὸ ἐγκώμιο τοῦ θανόντος. Ὁ Παχυμέρης χαρακτηρίζεται *σοφιστῆς και παθῶν ἐλεύθερος* (στ. 9), *εὐσεβῆς*

85. *Ἀνέγνω τὸν λόγον πλεῖν ἢ τετράκις, ἔγνω δὲ οὐδὲ ἅπαξ* [Γρηγορίου Κυπρίου Ἐπιστολὴ ξθ', ἐκδ. Σ. Εὐστρατιάδη, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 3(1909), 7].

86. Ἐπιστολὴ ρε', ἐκδ. Σ. Εὐστρατιάδη, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 3(1909), 37-38. Βλ. και C. N. Constantinides, Some Notes on the Correspondence of Gregory of Cyprus, *EKEEK* 18(1991), 108-109.

87. Ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν Constantinides, *Higher Education*, 165-166 και ἀπὸ τὸν R. Romano, *Costantino Acropoliita Epistole. Saggio introduttivo, testo critico, indici*, Napoli 1991, 196.

88. Ἐνδεχομένως ὁ Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης εἶχε ἀπευθύνει πρὸς τὸν Παχυμέρη και τὸν λόγο του γιὰ τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο: Βλ. M. Treu, Ein Kritiker des Timarion, *BZ* 1(1892), 362 και Romano, *Costantino Acropoliita* (βλ. προηγούμενη σημείωση), 115.

89. Λεπτομέρειες περὶ τῶν συλλογῶν ἐπιστολῶν τῶν παλαιολογεῖων χρόνων και τοῦ τρόπου συγκρότησής τους βλ. στὸν F. Tinnefeld, Zur Entstehung von Briefsammlungen in der Palaiologenzeit, *Πολύπλευρος Νοῦς. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, München - Leipzig 2000, 365-381.

90. Ἐχει ἐκδοθεῖ ἄρχια ἀπὸ τὸν Λέοντα Ἀλλάτιο στὴν ἔκδοση τοῦ Ἀκροπολίτη (βλ. σελ. 12, σημ. 10), 370, και κατόπιν ἀπὸ τὸν G. Wernsdorf, *Carmina Graeca, maximam partem e codd.*

Δημοσθένης (στ. 18), *τεχνικός διδάσκαλος* (στ. 36), *κόσμος τῶν λόγων* (στ. 40), *κλιωτὸς τῶν καθ' ἡμᾶς βιβλίων* (στ. 48). Ἀνάμεσα στὶς συνήθειες στὰ κείμενα τοῦ εἴδους ρητορικές ὑπερβολές, προβάλλει ἀναμιφισβήτητα ὁ θαυμασμός τῶν συγχρόνων του γιὰ τὸν ἐπιφανῆ πολυτίστορα, μὲ ἔμμεσες ἀναφορές σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ ποὺ τὸν ἀπασχόλησαν, ἀλλὰ καὶ στὶς δραστηριότητές του συνολικά. Πρέπει νὰ διορθωθεῖ καὶ μικρὴ παραδρομὴ τοῦ Laurent⁹¹, σχετικὰ μὲ τὴν φράση *αὐθαίρετον πενίαν* (στ. 83). Ἡ φράση ἀπευθύνεται ἀπὸ τὸν Παχυμέρη πρὸς τὸν Φιλῆ στὴν *ἐκ τάφου ἀπόκρισιν*, συμφώνως πρὸς τὴν τεχνικὴ τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραμμάτων, καὶ ὄχι ἀντιστρόφως, ἀπὸ τὸν Φιλῆ δηλαδή στὸν Παχυμέρη⁹². Εἶναι ὑποτίθεται σύσταση τοῦ δασκάλου πρὸς τὸν μαθητὴ, νὰ προτιμῆσει *τὴν αὐθαίρετον πενίαν*. Συνεπῶς ἡ συζήτηση γιὰ ἐνδεχόμενὴ ἐρμηνεῖα τῆς φράσης ὡς «εἴσοδος στὶς τάξεις τῶν μοναχῶν», δὲν πρέπει νὰ συνδυάζεται μὲ τὸ ἀναπάντητο ἐρώτημα ἂν ὁ Παχυμέρης ἐκάρη μοναχός.

Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς σταδιοδρομίας τοῦ Παχυμέρη, ὑπάρχει καὶ ἡ προσωπογραφία του, στὸ χειρόγραφο Monac. gr. 442, φ. 6^{v93}: Ὅπως ἤδη ἔχει σημειωθεῖ⁹⁴ ὁ τύπος τῶν ἀμφίων στὴν προσωπογραφία ἀντιστοιχεῖ στὸν τύπο τῶν ἀμφίων τοῦ διακόνου: εἰδικότερα διακρίνεται τὸ δρόριον, τὸ ὁποῖο φέρει κεντημένον τὸν τρισάγιο ὕμνο. Πιθανότατα λοιπὸν δὲν ἀνῆλθε σὲ ἄλλον βαθμὸ τῆς ἱερωσύνης.

August. et oxon., nunc primum in lucem producta, aliqua etiam iterum publicata; omnia nunc in unum, excepto poemate de animalibus, collecta, emendata, lat. interpretata et adnot. illustrata..., Lipsiae 1768, 314-316. Βλ. ἐπίσης Boissonade, *Declamationes*, 253-260. -E. Miller, *Manuelis Philae Carmina*, II (Paris 1855), 400-405. -PG 143, στ. 421-422.

91. Laurent (Tannery, *Quadrivium*, xxvii καὶ σημ. 3).

92. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ Coxe, 695, περιγράφοντας τὸν κώδικα Bodl. Misc. 128, καταγράφει τὸ ποίημα ὡς τρία διαφορετικὰ στιχογραφήματα: στ. 1-60 τοῦ Φιλῆ, στ. 61-87 τοῦ Παχυμέρη καὶ στ. 88-100 τοῦ Φιλῆ.

93. Ἔχει δημοσιευθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν H. Wolf στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ τὸ 1562 [βλ. τὸν πλήρη τίτλο σελ. 11, σημ. 1-βλ. καὶ τὸν δικτυακὸ τόπο http://www.ub.unibas.ch/kadmos/gg/pic/gg_0271_008_illu.htm] καὶ ἔκτοτε ἔχει ἀναπαραχθεῖ πολλές φορές: βλ. ἐνδεικτικὰ Tannery, *Quadrivium*, μεταξὺ τῶν σελ. ii καὶ iii. -Pertusi, *Storiografia*, πίν. V. -I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, πίν. 106-107. -H. Belting, *Das illuminierte Buch in der Spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970, πίν. 49. -G. Ostrogorski, *Iz Vizantijske istorije, istoriografije i prosopografije*, Beograd 1970, μεταξὺ τῶν σελίδων 4 καὶ 5. -Γ. Ἰωαννίδης, Ἀρχαία Ἑλληνικὴ καὶ δυτικὴ μουσικὴ, στὸ ἔνθετο τῆς ἐφημερίδας *Καθημερινή/Ἐπτά Ἡμέρες* 10-3-2002: Ἀρχαία Ἑλληνικὴ μουσικὴ, σελ. 24. -Σ. Λαμπάκης, Γεώργιος Παχυμέρης, *Ἐλευθεροτυπία/Ιστορικά*, τευχ. 187, 29-5-2003: *Τὸ Βυζάντιο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση*, 18: ἐπίσης καὶ στοὺς δικτυακοὺς τόπους <http://members.fortunecity.com/fstav1/people/pachymeres.html> καὶ <http://pegasos.fhw.gr/chronos/10/gr/gallery/pnc2a.html>.

94. Laurent (Tannery, *Quadrivium*, xviii).

Οί πενιχρές αυτές πληροφορίες καθορίζουν τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἔδρασε ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους βυζαντινοὺς στοχαστές. Φειδωλὸς ὁ ἴδιος-ἴσως καὶ σκοπίμως-σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὰ προσωπικά του στοιχεῖα, ἀποδεικνύεται ἀπρόσμενα γενναϊόδωρος στὸ πολυσχιδὲς συγγραφικὸ του ἔργο, πὺν κατέχει περίοπτη θέση στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς γραμματείας, καὶ στὸ ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένες οἱ σελίδες πὺν ἀκολουθοῦν.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ

Ἄν καὶ ὁ Παχυμέρης εἶχε συγγράψει τὴν ἱστορία του ὡς ἑνιαῖο σύνολο, ἤδη στὰ πρῶτα στάδια τῆς χειρόγραφης παράδοσης¹ παρατηρεῖται ἡ τάση νὰ διαχωρίζονται τὰ ἕξι πρῶτα βιβλία (μὲ τὰ γεγονότα τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαήλ Η΄) ἀπὸ τὰ ἑπτὰ ἐπόμενα (τὰ ἀφιερωμένα στὸν Ἄνδρόνικο Β΄)². Ἀλλὰ ὁ ἑνιαῖος χαρακτήρας τῆς ἐξιστόρησης εἶναι ἀναμφισβήτητος³.

Ὁ Παχυμέρης καλύπτει τὰ γεγονότα ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 13ου αἰ. (καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι καὶ τὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν διαδοχὴ του) ὡς τὸ 1307, δηλαδή ὅλη τὴν βασιλεία τοῦ Μιχαήλ Η΄ καὶ μέρος τῆς βασιλείας τοῦ Ἄνδρονίκου Β΄. Ἡ παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τῶν *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν* ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς μία ἐπὶ πλέον ἔκθεση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα ἄλλωστε ἔχουν ἐρευνηθεῖ ἀναλυτικὰ τόσο σὲ εἰδικὲς μονογραφίες, ὅσο καὶ σὲ πολυ-ἀριθμους μελέτες καὶ ἄρθρα⁴. Βασικὸς στόχος εἶναι κυρίως νὰ προβληθεῖ ἡ πλοκὴ τῆς ἀφήγησης τοῦ Παχυμέρη καὶ νὰ τονισθεῖ σὲ ποιά γεγονότα ἐπιμένει ἰδιαίτερος, μὲ ποιὸν τρόπο τὰ παρουσιάζει καὶ κυρίως πῶς τὰ σχολιάζει καὶ τί ἀφήνει νὰ ὑπονοηθεῖ μὲ τὸν συμπτυκνωμένο, ἀλλὰ μεστὸ λόγο του. Ὑπάρχουν στὴν ἐξιστόρηση σημεῖα –ἀκόμα καὶ μεμονωμένες φράσεις– ποὺ δίνουν ξεχωριστὴ ἰδιαιτερότητα στὴν ἀφήγηση, καὶ προβάλλουν τὴν προοπτικὴ του στάση ἔναντι τῶν γεγονότων.

---

1. Βλ. παρακάτω, σελ. 40-41.

2. Ἐπίσης χωριστά, ὡς γνωστόν, καὶ χωρὶς ἑνιαία ἀρίθμηση τῶν βιβλίων ἔχουν τυπωθεῖ τὰ δύο τμήματα καὶ στίς ἐντυπες ἐκδόσεις. Βλ. παραπάνω, σελ. 13, σημ. 13 καὶ σελ. 14, σημ. 17. Συνεχῆς ἀρίθμηση τῶν βιβλίων εἰσάγεται στὴν τελευταία ἔκδοση Failler (βλ. σελ. 18, σημ. 50).

3. Βλ. καὶ Failler, *Chronologie I*, 9.

4. Πὰ τὸν Μιχαήλ βλ. C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'empire byzantin (1261-1282)*, Paris 1926, καὶ προπαντὸς Geanakoplos, *Συγκέντρωση καὶ πρὸ πρόσφατης βιβλιογραφίας*: J. -L. van Dieten, λήμμα Michael VIII, *Lex.M 6* (1992), 599-600. Πὰ τὸν Ἄνδρόνικο βλ. Laiou, *Foreign Policy*, passim. Ἡ κυριότερη ὑπόλοιπη παρὰλληλη βιβλιογραφία παρατίθεται στίς ὑποσημειώσεις.

1. Ἡ χειρόγραφη παράδοση

Οἱ *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* τοῦ Παχυμέρη συγκαταλέγονται μεταξύ τῶν βυζαντινῶν ἱστοριογραφικῶν κειμένων μὲ πλούσια χειρόγραφη παράδοση, ἐπαρκῶς γνωστὴ τόσο ἀπὸ τὶς ἐρευνες τοῦ Laurent (πρὶν ἀπὸ ἐβδομήντα καὶ πλέον χρόνια⁵, στὰ πλαίσια προετοιμασίας κριτικῆς ἔκδοσης τοῦ κειμένου, τὴν ὁποία ὡς γνωστὸν δὲν πρόλαβε νὰ περατώσει), ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἐνδελεχέστατη ἐξέτασή της ἀπὸ τὸν Failler⁶, στὰ πλαίσια τῆς προεργασίας γιὰ τὴν νέα κριτικὴ ἔκδοση, ποὺ ὀλοκληρώθηκε προσφάτως. Οἱ ἐκτενεῖς προαναφερθεῖσες ἀναλύσεις μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς: τὸ κείμενο τῶν *Ἱστοριῶν* παραδίδεται (πλήρως ἢ τμηματικὰ) ἀπὸ 16 χειρόγραφα, ποὺ κατανέμονται χρονικὰ στὰ τριακόσια χρόνια μεταξὺ 1350-1650 περίπου. Οἱ κώδικες αὐτοί, μὲ διαφορὲς διακλαδώσεις⁷ ἀνάγονται σὲ πέντε χειρόγραφα: 1. *Monac. gr. 442*, τοῦ ὁποίου ἡ ἀντιγραφή τοποθετεῖται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα⁸. Εἰδικότερα μάλιστα ἡ ἀντιγραφή τοῦ πρώτου τμήματός του ἴσως νὰ πραγματοποιήθηκε γύρω στὸ 1350⁹. Παραδίδει καὶ τὰ 13 βιβλία τῶν *Ἱστοριῶν* καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτὸν προέρχονται τὰ περισσότερα ἀντίγραφα. 2. *Barberinianus graecus 198* (μὲ τὰ βιβλία 1-6) καὶ 3. *Barberinianus gr. 199* (βιβλία 7-13), τῆς ἴδιας περιόδου ἐποχῆς¹⁰ (ἀρχικὰ οἱ δύο κώδικες εἶχαν ἀντιγραφεῖ χωριστὰ, γιὰ κάποιον διάστημα συνενώθηκαν, καὶ τελικὰ χωρίσθηκαν καὶ πάλι). 4. *Barberinianus graecus 203* καὶ 5. *Barberinianus graecus 204* (ἐπίσης τὰ δύο μεγάλα τμήματα τῶν *Ἱστοριῶν*, «Μιχαήλ» καὶ «Ἀνδρόνικος», χωριστὰ, ἐνῶ ἀρχικὰ οἱ κώδικες συναπάρτιζαν ἐνιαῖο σῶμα), ποὺ πρέπει νὰ γράφθηκαν λίγο μετὰ τὸ 1360¹¹. Τὰ χειρόγραφα δηλαδὴ ἀπέχουν περίπου τὸ ἴδιο ἀπὸ τὸ χαμένο πρωτότυπό τους, ποὺ ὀπωσδήποτε, ὅπως ἀναμφισβήτητα ἔχει γίνε

5. Βλ. Laurent, Mss. -Laurent, Nouveau témoin. -Laurent, Nouveaux mss.

6. Failler, Tradition manuscrite I καὶ II, καὶ συνοπτικότερα στὰ προλογικὰ σημειώματα τῶν τόμων I καὶ III τῆς νέας ἔκδοσης [στὸ ἑξῆς: Introduction I καὶ II ἀντιστοίχως].

7. Βλ. τὸ στέμμα στὸν Failler, Introduction, I, xxiv. -Failler, Tradition manuscrite I, 197. -Failler, Tradition manuscrite II, 163.

8. Ἀρχικὰ εἶχε περιγράψει τὸν κώδικα ὁ Heisenberg, 3-13. Βλ. ἐπίσης Laurent, Mss., 143-149. -Failler, Tradition manuscrite I, 130 καὶ Tradition manuscrite II, 93-101.

9. Failler, Tradition manuscrite II, 112, 143.

10. Laurent, Mss., 150-155. -Failler, Tradition manuscrite I, 134 καὶ Tradition manuscrite II, 101-104, 143, καθὼς καὶ νέα πλήρη περιγραφή ἀπὸ τὸν I. Mogenet, *Codices Barberiniani Graeci, tomus II, codices 164-281*, Città del Vaticano 1989, 40-42.

11. Laurent, Mss., 155-161. -Failler, Tradition manuscrite I, 135 καὶ Tradition manuscrite II, 104-113. -Mogenet, *Codices Barberiniani* (βλ. προηγούμενη σημείωση), 45-48.

δεκτό, δὲν ἦταν τὸ αὐτόγραφο τοῦ Παχυμέρη, ἐπειδὴ ἐξ ἀρχῆς ἔχουν παρεισφρήσει στὴν χειρόγραφη παράδοση πολλὰ λάθη, τὰ ὅποια λογικὰ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν ἂν ἡ ἀντιγραφή γινόταν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα¹²: πιθανότατα ἔχουν ἀντιγραφεῖ τὸ καθένα ἀπὸ ἕναν κώδικα ἐνδιάμεσο μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ αὐτογράφου¹³, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἔχουν μεσολαβήσει καὶ ἄλλα χειρόγραφα μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ κοινοῦ προτύπου τους καὶ τοῦ αὐτογράφου τοῦ Παχυμέρη. Εἶναι δύσκολο νὰ διακριθεῖ ποῖος ἀπὸ τοὺς κώδικες αὐτοὺς εἶναι ὁ ἀρχαιότερος, ἀλλὰ ὅπως φαίνεται, τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ Monacensis 442 πρέπει νὰ εἶχε ἀντιγραφεῖ μερικὰ χρόνια ἐνωρίτερα τόσο ἀπὸ τὸ δεῦτερο τμῆμα τοῦ ἰδίου κώδικα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα χειρόγραφα¹⁴.

Ἡ συνοπτικὴ αὐτὴ παράθεση τῶν συμπερασμάτων τῆς ἔρευνας μᾶς ὀδηγεῖ στὴν διαπίστωση ὅτι καὶ οἱ πέντε συγκεκριμένοι κώδικες ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ, ὅπου εἶχαν λήξει οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ εἶχε ἀποκατασταθεῖ ἡ συνέχεια τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων, μὲ τὴν ὀριστικὴ ἐπικράτηση τοῦ Ἰωάννη Ε' ¹⁵. Ἐπίσης τότε εἶχε ὀλοκληρωθεῖ καὶ ἡ συγγραφή τοῦ ἱστοικοῦ ἔργου τοῦ Γρηγοῤᾤ ¹⁶. Τὸ ἐνδιαφέρον λοιπὸν γιὰ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἀντιγράφων τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἔργου τοῦ Παχυμέρη περὶ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα καὶ λίγο μετέπειτα, καὶ σὲ πέντε μάλιστα χειρόγραφα, ποὺ χρονικὰ δὲν ἀπέχουν πολὺ μεταξὺ τους, θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς προσπάθεια σύνδεσης μὲ τὶς ἀπαρχές τῶν πρώτων Παλαιολόγων, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποδοθεῖ ἴσως σὲ ἐπιδίωξη νὰ προβληθεῖ ἕνα ἱστοριογραφικὸ κείμενο ποὺ ἀποδίδει πιὸ ἐξισοροπημένη εἰκόνα τῶν γεγονότων ἀπὸ ὃ, τι ἡ φιλικὴ γιὰ τοὺς Παλαιολόγους *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* τοῦ Γρηγοῤᾤ. Τὰ δεδομένα βεβαίως δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ ἀπαντηθεῖ καὶ τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ὀφείλεται σὲ διάθεση προβολῆς τῶν πρώτων Παλαιολόγων, ἢ ἂν ἀντιθέτως σκοπὸς τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ ἔργου ἦταν ἡ ἀνάδειξη ἀκριβῶς τῶν ἀδυναμιῶν τῆς διοίκησής τους, καὶ ἰδίως τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαήλ Η', ὅπως ἔχουν καταγραφεῖ μὲ μοναδικὸ τρόπο ἀπὸ τὸν Παχυμέρη.

12. Βλ. Laurent, Mss., 130. -H.-G. Beck, *Überlieferungsgeschichte der Byzantinischen Literatur*, στὸν τόμο *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, Bd. I. *Überlieferungsgeschichte der antiken Literatur*, Zürich 1961, 447.

13. Laurent, Mss., 193.

14. Failler, *Tradition manuscrite I*, 136 (καὶ σημ. 31) καὶ *Tradition manuscrite II*, 143. -Failler, *Introduction I*, xxviii.

15. Ἄν καὶ τὸ πρῶτο τουλάχιστον τμῆμα τοῦ Monac. gr. 442 ἴσως ἀνάγεται στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Ϛ' Καντακουζηνοῦ.

16. Guiland, *Essai*, 42, 50. -H.-V. Beyer, *Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras*, *JÖB* 27 (1978), 127-155, κυρίως 153.

2. Ο τίτλος

Σχετικά με τὸν ἀκριβῆ τίτλο τοῦ ἔργου, ὁ Laurent εἶχε υἱοθετήσῃ τὸν τύπο *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, (τὸν ὁποῖο ἔχει ἀποδεχθεῖ καὶ ὁ τελευταῖος ἐκδότης, ὁ Failler), θεωρώντας ὡς ἐσφαλμένο τόσο τὸν τίτλο τοῦ Monac. 442 (*Χρονικόν*), ὅσο καὶ τὸν τίτλο *Ρωμαϊκῆ Ἱστορία* στὸν Paris. Gr. 1723 (ἀπόγραφο τοῦ Barberinianus 198)¹⁷. Ὁ τίτλος *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* ἐπαναλαμβάνεται στὴν ἀρχὴ κάθε βιβλίου¹⁸, καὶ παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ¹⁹, πιθανότατα προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα.

Σημειωτέον σχετικά ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Παχυμέρης ὅταν ἀναφέρεται στὸν ἑαυτό του χρησιμοποιεῖ τὶς περισσότερες φορὲς τὴν λέξη ὁ *συγγραφεύς*, ἢ ἄλλη παραπλήσια²⁰, ἢ ὅποια ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαία: ὁ λόγιος κυριολεκτεῖ, ἐφ' ὅσον στὴν ἀρχικὴ σημασία τους οἱ λέξεις *συγγραφεύς* καὶ *συγγραφή* ἀναφέρονται κυρίως στὴν περιγραφὴ γεγονότων συγχρόνων ἐκείνου ποὺ γράφει²¹. Συνεπῶς καὶ ἡ συνεκφορὰ *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* ἀποτελεῖ πιθανότατα σκόπιμη ἐπιλογή του γιὰ νὰ δηλωθεῖ με περισσότερη ἔμφραση ὅτι ἀφ' ἑνὸς στὸ συγκεκριμένο ἔργο συλλέγονται καὶ καταγράφονται σύγχρονα πρὸς τὸν συγγραφέα περιστατικά καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι καταγράφονται με ἰδιαίτερη ἀκριβεία. Ὁ Παχυμέρης ἤθελε νὰ προβάλλει αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἔργου του, τὴν ἀκριβῆ καὶ λεπτομερῆ ἐξιστόρηση, καὶ ὅταν ἐπέλεξε τὸν τύπο *συγγραφικὸς* ἀναμφιβόλως εἶχε ὑπ' ὄψιν του καὶ τὸ *συγγραφικῶς* ἐρεῖν τοῦ πλατωνικοῦ *Φαίδωνος*, 102 D, τὸ ὁποῖο ἔχει κατ' ἐξοχὴν τὴν συγκεκριμένη σημασία²².

3. Ἡ χρονολογία συγγραφῆς καὶ ἡ μέθοδος παράθεσης τοῦ ὕλικου

Δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὸ πότε πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ σύνταξη τῆς *Ἱστορίας*. Ὡς πρὸς τὸ πότε ἄρχισε ἡ συγγραφή, ὁ Παχυμέρης

17. Laurent, Mss., 193. -Failler, Tradition manuscrite I, 202-205.

18. Failler, Tradition manuscrite I, 202-205 καὶ Tradition manuscrite II, 165-167.

19. Failler, Tradition manuscrite II, 173.

20. Βλ. π.χ. τὸν *συγγραφέα τῶν τοιούτων ἐμὲ* (V.14:II.487,12-14), *ἐπεσταλμένα... τῶ συγγραφεῖ* (VI.5:II.557,16-17), *τῶ συγγραφεῖ...ἐπιτάττει* (VI.13:II.575,29-30), *τῶ δὲ γε συγγραφεῖ* (VII.1:III.21,21), *παρῶν καὶ ἀκούσας ὁ γράφων* (I.25:I.103,4-5), *καὶ εἶδεν ὁ γράφων* (I.12:I.55,9) κ. ἄ. Πβλ. Macrides, *Historian*, 210 καὶ σημ. 25. -Hinterberger, *Autobiographische Traditionen*, 300.

21. Βλ. H. G. Liddell – R. Scott – H. St. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940⁹, s.vv.

22. Βλ. H. G. Liddell – R. Scott – H. St. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940⁹, s.v.

ἀποφεύγει νὰ διευκρινίσει ἂν καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ Θουκυδίδης (τὸν ὁποῖο μιμεῖται στὸ προοίμιο), ἄρχισε τὴν συγγραφή του παραλλήλως πρὸς τὰ περιστατικά πού ἐξιστορεῖ. Εἶναι προφανές ὅτι σκοπίμως δὲν θέλησε νὰ δηλώσει κατὰ ἀνάλογο, ἐφ' ὅσον ἦταν περίπου 11 ἐτῶν ὅταν συνέβησαν τὰ γεγονότα πού περιγράφει στὶς πρῶτες ἐνότητες τοῦ ἔργου του²³, καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἐθεωρεῖτο ὑπερβολὴ νὰ ὑποστηρίξει κατὰ παρόμοιο. Ἐπειδὴ ὁμως καταγράφει τὰ περιστατικά μὲ μεγάλη πιστότητα καὶ διανθίζει τὴν ἀφήγησή του μὲ πάρα πολλές λεπτομέρειες, πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι τουλάχιστον σημεῖωνε ὀρισμένα στοιχεῖα ἂν ὄχι ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δράσης τοῦ Μιχαὴλ Η', τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1261 (ὅταν καὶ ὁ ἴδιος ἐγκαταστάθηκε καὶ παρέμεινε ἐκεῖ, μὲ ἐλάχιστες μετακινήσεις του ἔκτοτε, καὶ πάντοτε σὲ κοντινὲς στὴν πρωτεύουσα περιοχῆς²⁴) καὶ μετὰ, τὰ ὁποῖα συνέχισε νὰ τὰ ἐμπλουτίζει καὶ νὰ τὰ ἐπεξεργάζεται ἐπὶ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Ἐνδεχομένως καταπιάστηκε μὲ τὴν σύνταξη τῆς τελικῆς τους μορφῆς πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπομένου, ὅπως ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε τὰ ἀκόλουθα χωρία: α) Ὁ Παχυμέρης γνωρίζει ὅτι τὴν ἐποχὴ πού συγγράφει οἱ πόλεις Τύρος, Βηρυτὸς, Σιδῶν, Λαοδίκεια, Τρίπολις καὶ Πτολεμαῖς ἔχουν περιέλθει πλέον στὰ χέρια τῶν Μαμελούκων²⁵, συνεπῶς πρέπει νὰ ἔγραφε τουλάχιστον μετὰ τὸ 1291, χρονολογία κατάληψης τῶν τριῶν πρώτων πόλεων καὶ τῆς Πτολεμαίδος. β) Ὁ ἑνα ἀκόμα στοιχεῖο βοηθητικὸ γιὰ τὴν χρονολόγησι εἶναι ἡ διήγησι γιὰ τὴν φυλάκιση καὶ τὶς διαδοχικὰς ἀπόπειρες ἀπόδρασης τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου Κομνηνοῦ²⁶, τοῦ γιοῦ τοῦ σεβαστοκράτορα τῆς Θεσσαλίας Ἰωάννη²⁷, λεπτομέρειες πού παρατίθενται στὴν ἀρχὴ τοῦ 7ου βιβλίου καὶ ἐκτὸς τῆς φυσικῆς χρονολογικῆς ἀκολουθίας²⁸. Ὁ θάνατος τοῦ Μιχαὴλ Κομνηνοῦ ἐτοποθετεῖτο τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1307²⁹, σωστὰ ὁμως ὁ Failler³⁰ ὑπολογίζει ὅτι πρέπει νὰ ἐπῆλθε ἕνα χρόνον ἐνωρίτερα, τὸ 1306. Συνεπῶς τουλάχιστον τὸ δεῦτερον μέρος τῶν *Ἱστοριῶν* πρέπει νὰ

23. Βλ. σχετικὰ σελ. 53, καὶ Λαμπάκης, Ἐλπίζειν, 376.

24. Βλ. σελ. 25-28.

25. καὶ νῦν κεῖται μὲν ἡ περιφανῆς Ἀντιόχεια, κεῖται δὲ ἡ Ἀπάμεια, κατέσκαπται τε Τύρος καὶ Βηρυτὸς, καὶ Σιδῶν τὰ ὁμοια πάσχει. Ἐτέρωθεν δὲ θρηνεῖ Λαοδίκεια, Τρίπολις τε καὶ Πτολεμαῖς (III.5:I.241,19-21· βλ. καὶ Failler, σχόλια, I, 240, σημ. 3), καί: Ἐτι γὰρ ἐσφύζετο μὲν Τρίπολις, ἐσφύζετο δὲ ἡ κατὰ Συρίαν Πτολεμαῖς, περὶν δὲ Βηρυτὸς καὶ Σιδῶν καὶ Τύρος καὶ τὰ παρὰ τὰ (VII.19:III.67,22-24).

26. *PLP*, ἀρ. 221.

27. Polemis, *Doukaï*, 97, ἀρ. 52. -*PLP*, ἀρ. 208.

28. Βλ. ἀναλυτικότερα σελ. 45-47.

29. Polemis, *Doukaï*, 97, σημ. 7.

30. Failler, *Chronologie III*, 10-11.

έλαβε τὴν ὀριστική του μορφή μετὰ τὸ ἔτος αὐτό³¹. Ἀλλὰ ἐλλείπει ἡ σαφὴς ἐνδειξὴ γιὰ τὸ πόσο ὑστερότερα ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ προαναφέρθηκαν ὀλοκληρώθηκε ἡ συγγραφὴ τοῦ ἔργου³². Ἀσαφὴς παραμένει ἐπίσης καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολογία θανάτου τοῦ συγγραφέα, ἡ ὁποία συνήθως τοποθετεῖται ἀορίστως τὸ 1310³³.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ προηγούμενα, ὁ αὐστηρὰ κριτικός, καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα καὶ ἀντιπολιτευτικὸς τόνος πρὸς τὴν βασιλεία τοῦ Μιχαὴλ Η΄, ποὺ διακατέχει ὅλο τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ ἡ σφοδρὴ κριτικὴ κατὰ τοῦ πατριάρχη Ἀθανασίου Α΄ στὸ δεύτερο τμῆμα, ἀσφαλῶς ἦταν ἀνασταλτικὸς παράγοντας γιὰ τὴν εὐρύτερη κυκλοφορία του· ἴσως ἦταν καὶ ὁ κυριότερος λόγος ποὺ τὰ ἀντίγραφα του ἄρχισαν νὰ πολλαπλασιαζόνται μετὰ τὴν πρώτη πενηκονταετία τοῦ 14ου αἰ.

Ὅσο γιὰ τὴν μέθοδο παράθεσης τοῦ ὕλικου, ἡ διήγησι τοῦ Παχυμέρη ἀκολουθεῖ κατὰ βάση τὴν χρονολογικὴ σειρὰ τῶν γεγονότων, χωρὶς βεβαίως οὔτε νὰ καταπίπτει σὲ ρόλο ἀπλῆς χρονογραφικῆς καταγραφῆς, ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ τηρεῖ πάντοτε τὴν χρονικὴ ἀλληλουχία τῶν περιστατικῶν. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἡ ἐξιστόρηση ὀρισμένων συμβάντων συχνὰ ἔχει τὴν συνέχειά της μετὰ ἀπὸ κάποιες παρεμβάσεις περὶ ἄλλων γεγονότων, ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ ἢ συνέβησαν ἀργότερα. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ ἱστορικὸς πάντοτε φροντίζει

31. Ἡ πληροφορία ὅτι ὅταν χειροτονήθηκε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ἀθανάσιος ὁ Α΄ (τὸ 1289) ὁ Ἰουστινιάνειος τρίκλινος δὲν εἶχε ἀκόμα καταστραφεῖ (*ὅς, τῷ χρόνῳ παρεγκλιθεὶς ἐπὶ θάτερα, νότου βιαιόν πνεύσαντος ὕστερον, καταπίπτει*: VIII.15:III.163,15-16), δὲν μπορεῖ νὰ προσφέρει σίγουρη ἐνδειξὴ καὶ ἀφρηγία χρονολόγησις, διότι δὲν εἶναι γνωστὸ πότε καταστράφηκε τὸ κτίσμα. Ὁ W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, 236, τοποθετεῖ ἀορίστως τὴν καταστροφὴν στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα, μὲ βάση τὸ χωρίο τοῦ Παχυμέρη. Βλ. καὶ Failler, *Novissima*, 232-233, καθὼς καὶ Kidonopoulos, *Bauten*, 200-203, ὁ ὁποῖος συγκεντρώνει ὅλες τὶς μαρτυρίες καὶ ἐπισημαίνει ὅτι μᾶλλον καὶ ὁ Παχυμέρης ἐννοεῖ τὴν μερικὴ ζημία ποὺ ὑπέστη ὁ τρίκλιμος στὸν σεισμὸ τῆς 17ης Ἰανουαρίου 1303.

32. Ὁ Failler, *Chronologie* III, 81, δέχεται ὅτι ἡ συγγραφὴ πρέπει νὰ ὀλοκληρώθηκε τὸ 1307. Ὅμως τὸ γεγονός ὅτι ὁ Παχυμέρης δὲν ἐπεκτείνεται σὲ γεγονότα πέραν τοῦ 1307 δὲν σημαίνει καὶ ὅτι ὀλοκλήρωσε τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου ἐντὸς τοῦ ἔτους αὐτοῦ.

33. Συνήθως ἐπαναλαμβάνεται στὰ σχετικὰ ἐγχειρίδια ἢ εἰκασία τοῦ Krumbacher, 288 (Κρουμβάχερ 1, 581), ἡ ὁποία ὁμως δὲν στηρίζεται σὲ συγκεκριμένη μνηεῖα.

νά συνδέει τὸ νῆμα τῆς ἀφήγησης, προειδοποιώντας τὸν ἀναγνώστη του³⁴ ἢ ζητώντας τὴν ἐπιείκειά του γιὰ τὴν παρέκβαση³⁵.

Ὁ τρόπος αὐτὸς παράθεσης τοῦ ὕλικου θυμίζει σαφῶς τὴν τακτικὴ ποῦ εἶχε ἐπιλέξει καὶ ὁ Βλεμμύδης στὴν *Αὐτοβιογραφία* του: *καὶ τὴν τάξιν φυλάττειν τῶν πραγμάτων προσηρημένος, εἰ μὴ που παρειέλθοι τι τῶν εἰσέπειτα συναφειωμένον τοῖς πρὸ αὐτοῦ*³⁶. Εἶναι μία ἀπὸ τὶς πολλὲς περιπτώσεις ποῦ διακρίνεται ἡ ὀφειλὴ τοῦ Παχυμέρη στὸν κατ' ἐξοχὴν λόγιο τῶν χρόνων τῆς Νικαίας³⁷. Ὁ Παχυμέρης τείνει πρὸς ἓνα «μυθιστορηματικὸ» εἶδος συγγραφῆς ἱστορίας, ὅπου πολλὲς λεπτομέρειες, ἀκόμα καὶ περιστατικά τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἄσχετες ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία ὅταν συσχετισθοῦν καταλλήλως.

Τὸ χαρακτηριστικότερο ἴσως παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τρόπου διήγησης εἶναι τὰ περιστατικά τοῦ κεφαλαίου VII.27, ὅπου ἐκτίθενται τὰ σχετικὰ μὲ τὶς περιπέτειες τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου Κομνηνοῦ³⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *terminus post quem*, ὅπως ἦδη προαναφέρθηκε, τὸ κεφάλαιο παρέχει καὶ σαφῆ εἰκόνα τῆς μεθόδου τοῦ Παχυμέρη. Στὴν βασικὴ ροιὴ τῆς ἀφήγησης τοῦ ἱστοριογράφου ἐντάσσεται ἡ ἐξαπάτηση τοῦ Μιχαὴλ ἀπὸ τὴν Ἄννα Καντακουζηνή³⁹, τὴν σύζυγο τοῦ Νικηφόρου Ἀγγέλου⁴⁰ τῆς Ἡπείρου, ἐξαδελφῆ τοῦ Ἀνδρονίκου Β', ἡ ὁποία τοῦ ὑποσχέθηκε συνοικέσιο, ἀλλὰ ἀντιθέτως τὸν συνέλαβε καὶ τὸν

34. Γράφει π.χ. *Ἄλλ' ὁ με μικροῦ παρῆλθε πρότερον γεγονὸς, ὅταν σὲ κάποιο σημεῖο* (VII.36: III.119,4) λησιμόνησε νὰ ἐντάξει μία διήγηση στὴν φυσιολογικὴ τῆς σειρᾶ. Ἡ φράση ἀφορᾶ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ἀνδρονίκου Β' στὸν παραγκωνισμένον Ἰωάννη Δ' Λάσκαρι (βλ. σελ. 105). Βλ. ἐπίσης: *ὡς ἂν καθ' εἰρὸν καὶ ταῦτα ῥηθεὶ καὶ μὴ τὸ τῆς διηγήσεως συνεχῆ διακόπτοιο, εἰ καὶ ξυνέπεσαν ὕστερον* (I.31:I.121,27-28), καθὼς καὶ: *καρὸς δὲ συνάπτειν τοῖς παροῦσι καὶ τὸ ἦτον ἐγγίζον διὰ τὴν τῆς ὑποθέσεως χεινιότητα* (IX.23:III.273,21-22). Ἐπίσης: *ὥστε καὶ προλαβεῖν οὐ χεῖρον* (V.24:II.517,21) *προτρέχει γὰρ καὶ τοῦτο ῥηθῆναι* (V.24:II.519,21) *καθ' εἰρὸν προλαβὼν, ὁ λόγος ὑπέμνησεν* (V.25:II.523,6) *καλὸν δὲ συνεῖρην ἐς τέλος τὰ τῶν Ἀλανῶν, εἰ κακεῖνα ἐν τῷ μεταξὺ συμβεβήκει, ὡς ἂν ἡ περὶ τούτων σύμφρασις συνεχῆς ἦ* (X.19:IV.347,9-10).

35. Βλ. π.χ.: *παρατοῦμαι δὲ ὅτι καὶ ὁ λόγος διὰ τὸ χρῆσιμον παραβέβασται* (I.24:I.99, 26-27).

36. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *περὶ τῶν κατ' αὐτὸν διήγησις μερικῆ, λόγος πρῶτος*, 2,7: *Nicephor-i Blemmydae Curriculum Vitae et carmina*, nunc primum edidit A. Heisenberg, Lipsiae 1896, 2, στ. 6-8 [= *Nicephor-i Blemmydae Autobiographia sive curriculum vitae necnon Epistula universalior*, cuius editionem curavit J. A. Munitiz, Leuven 1984, 4, στ. 8-11]. Πιά τὸν χαρακτηριστὴρα τοῦ κεμῆνου τοῦ Βλεμμύδη βλ. Π. Ἀγαπητός, Ὁ λογοτεχνικὸς θάνατος τῶν ἐχθρῶν στὴν «Αὐτοβιογραφία» τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη, *Ἑλληνικά* 48 (1998), 29-46· γιὰ τὴν σημασίαν τοῦ ὅρου *Διήγησις μερικῆ* εἰδικότερα Hinterberger, *Autobiographische Traditionen*, 113-116.

37. Χαρακτηριστικὰ καὶ ὅσα ἀναγράφονται στὸ κεφάλαιο V.2:II.439,3-441,20.

38. Polemis, *Doukai*, 97 καὶ σμμ. 7 καὶ 8. -PLP, ἀρ. 221.

39. Nicol, 20-24, ἀρ. 16. -PLP, ἀρ. 10933.

40. Polemis, *Doukai*, 94-95, ἀρ. 49. -PLP, ἀρ. 223 (91042).

ἔστειλε στήν Κωνσταντινούπολη (1284)⁴¹. Ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ μέ τήν σειρά του τόν ἔθεσε σέ «τιμητικό» περιορισμό. Ὁ Μιχαήλ φυσικά ἐπεχείρησε πολλές φορές νά ἀποδράσει, ἀλλά μόνο μία, τήν τελευταία ἀπόπειρα, ἐξιστορεῖ ὁ Παχυμέρης, χωρίς νά παρέχει σαφή χρονολογική ἔνδειξη, ἀλλά γράφοντας ἀπλῶς *οὗ δὴ καὶ μίαν φυγήν τὴν ὑστέραν μετὰ χρόνους ξυμβῆσαν καθ' εἰρμὸν τοῦ λόγου καὶ διηγῆσομαι* (VII.27: III. 85, 8-10). Ἐπὶ πλέον διανθίζει τὴν διήγησή του μέ τις λεπτομέρειες ὅτι περιορισμός εἶχε ἐπιβληθεῖ καὶ στήν ἀδελφή τοῦ Μιχαήλ, τὴν ὁποία ὁ τελευταῖος εἶχε προξενεύσει στὸν δεσμοφύλακά τους, μέ τὸν ὄρο νά τοὺς βοηθήσει νά δραπετεύσουν⁴². Ἄλλοι πάλι, συμπληρώνει ὁ Παχυμέρης, *λέγουσιν ὅτι καὶ πορνικῶς ἐκεῖνη ὁ ἐξ Ἑγγλῶν συνήρατο, τὰ πιστὰ τῆς ἐπιγαμβρείας ἐντεῦθεν λαμβάνων* (VII.27:III.85,19-21). Οἱ μικρολεπτομέρειες αὐτὲς δὲν πρέπει νά θεωρηθοῦν, μέ μία ἐπιφανειακὴ ἐκτίμηση, ὡς κακόβουλα σχόλια, ἀλλά εἶναι δείγμα μέριμνας τοῦ ἱστοριογράφου νά συγκεντρώσει καὶ τὴν παραμικρότερη λεπτομέρεια πού θά μπορούσε νά διαφωτίσει καλύτερα τὰ διαδραματιζόμενα. Τὸ περιστατικὸ ἐμπλουτίζεται μέ ὅλες τις λεπτομέρειες τῆς ἀπόδρασης: πῶς σκότωσαν τοὺς προσωπικούς τους φρουροὺς, πῶς ὁ Ἐρρῆς ἐξαπάτησε τοὺς ὑπολοίπους φύλακες προσποιούμενος ὅτι ἐπιβιάζει τοὺς κρατούμενους σὲ βάρκα κατόπιν διαταγῆς, καὶ πῶς προσπάθησαν νά φθάσουν στήν Ἀττική, στήν ἄλλη ἀδελφὴ τοῦ Μιχαήλ, τὴν Ἑλένη⁴³. Ἄλλὰ ἰσχυροὶ νότιοι ἄνεμοι τοὺς ἐμπόδισαν καὶ τοὺς ἔκαναν νά ἐξοκειλοῦν στήν θρᾷακὴ Ραιδεστό, καὶ συνελήφθησαν. Γιὰ τὸν θεοφοβούμενο Παχυμέρη αὐτὸ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς Θεῆς Δίκης. Ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει: *Ἄλλ' ἢ παλίμπους περιόστατο Δίκη, καὶ τὰ τῶν φονευθέντων αἵματα δεσμὸς ἦν τὴν πρόσω πορείαν κωλύων ἄρρηκτός τε καὶ ἄλτος* (VII.27: III.87,13-14)⁴⁴. Οἱ δραπέτες φυλακίσθηκαν καὶ πάλι. Τὸ ἐπεισόδιο ὀλοκληρῶνεται μέ τὴν διευκρίνιση ὅτι *καὶ ταῦτα μὲν μετὰ χρόνους πέπρακται, τῆς δ' ἀκολουθίας διδούσης τοῦ λόγου, ἐνταῦθα προανατέτακται* (VII.27:III.87,19-20). Καὶ ἐνῶ ὁ Παχυμέρης εἶχε γράψει τὴν συνδετικὴ φράση *ἡμῖν δὲ ἰτέον πρὸς τὰ ἐξῆς*

41. Failler, *Chronologie* III, 9. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο Nicol, *Despotate* II, 31 καὶ σσημ. 84 καὶ Laiou, *Foreign Policy*, 38 καὶ σσημ. 22.

42. Τὸ ὄνομα τοῦ δεσμοφύλακα ὁ Παχυμέρης τὸ ἀποδίδει ὡς Ἐρρῆς ἐξ Ἑγγλῶν, στὸ ὅποιο προφανῶς ὑποκρύπτεται τὸ ὄνομα κάποιου Βαράγγου μισθοφόρου, ἀγνώστου κατὰ τὰ ἄλλα, πού πιθανῶς ὀνομαζόταν Henry (Nicol, *Despotate* II, 31. -PLP, ἀρ. 6131) ἢ Harry κατὰ τοὺς S. Blöndal-B. S. Benedikz, *The Varangians of Byzantium*, Cambridge 1978, 174, 189.

43. Σύζυγο τοῦ Γουλιέλμου de la Roche καὶ κατόπιν τοῦ Hugues de Brienne: Polemis, *Doukai*, 97 καὶ σσημ. 8. -Nicol, *Despotate* II, 31 καὶ σσημ. 84.

44. Γιὰ τὴν τάση τοῦ Παχυμέρη πρὸς παράθεση διαφόρων παραδόξων καὶ δυσερμηνευτῶν περιστατικῶν βλ. Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις.

(VII.27:III.87,20) θυμᾶται (ἢ ἐνδεχομένως σὲ κάποια μετέπειτα ἐπεξεργασία ἀποφασίζει νὰ παραθέσει) καὶ τὶς λεπτομέρειες γιὰ τὸ ἄδοξο τέλος τοῦ Μιχαήλ, μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι *ἔμπης δὲ προσθετέον καὶ τοῦτο σφίσιν· ἐπικοινωνεῖ γὰρ τοῖς προανατεταγμένοις* (VII.27: III. 87, 20-21). Καὶ δλοκληρώνει τὴν διήγησή του γράφοντας ὅτι ὀκτῶ χρόνια μετὰ ἀπὸ τὰ προηγούμενα γεγονότα –δηλαδή τὸ 1306 ὅπως ὑπολογίζει ὁ Failler⁴⁵– ὁ Μιχαήλ ἔβαλε φωτιά στὸ κελλί του, ἐνέργεια καθόλου συνετή, κατὰ τὸν Παχυμέρη, διότι ἡ ἐπόμενη του ἐνέργεια, νὰ μαχαρῶσει κάποιον εὐνοῦχο Κάρβα⁴⁶, ποὺ προσπαθοῦσε νὰ ἀνοίξει τὶς πόρτες τῆς φυλακῆς, προκάλεσε τὸ μῆνος τῶν φρουρῶν, μὲ συνέπεια νὰ τὸν κατακρεουργήσουν. Τὸ τελικὸ συμπέρασμα εἶναι ἓνα εἶδος παραίνεσης καὶ συμβουλῆς περὶ τῆς ματαιότητος τῶν ἐγκοσμίων: *Καὶ τὸν οὕτως ὑπὸ τρυφῇ τραφέντα, ἔξω που ἐκβεβλημένον, κατὰ τὴν Ἀργυρᾶν λεγομένην λίμνην εἰκαίως πως καὶ ὡς ἔτυχε θάπτουσιν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐς τοσοῦτον, εἰς δεῖγμα τῶν ἀνθρώπων πραγμάτων καὶ ὅτι σκιαῖς μᾶλλον ἢ τούτοις πιστεύειν ἄμεινον* (VII.27: III. 89, 12-13). Ἡ διήγησι διαφωτίζει ἀρκετὰ τὸ πῶς ὁ Παχυμέρης ἐμπλουτίζει τὸ ὕλικό του: δὲν ἀρκεῖται μόνον στὶς γενικὲς λεπτομέρειες, ἀλλὰ ὅταν διαθέτει στοιχεῖα, ἐπεκτείνεται σὲ πλῆθος λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ζωὴ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς ἐξιστόρησής του, ἀκόμα καὶ ἂν ἀπέχουν εἴκοσι καὶ πλέον ἔτη ἀπὸ τὴν βασικὴ ροὴ τῆς ἀφήγησής του, ὅπως στὴν προαναφερθεῖσα περίπτωση –τῆς ὁποίας πάντως ἀνάλογο δὲν συναντᾶται σὲ ἄλλο σημεῖο– ἀλλὰ καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσει πῶς ποικίλοι ἀστάθμητοι παράγοντες ἐπηρεάζουν τὰ γεγονότα.

Γενικὰ ἐπίσης πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἀφήγησής εἶναι ἡ ἐξαντλητικὴ παράθεση, σὲ πλάγιο λόγο, τῶν σκέψεων καὶ τῶν ἐπιχειρημάτων ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἀνέπτυξαν διάφορα πρόσωπα ἢ ὁμάδες προσώπων σὲ συγκεκριμένες περιστάσεις, ἐνῶ συχνότατα, γιὰ λόγους ὑφολογικῆς ποικιλίας, ὑπάρχει στὶς ἐνόητες αὐτὲς καὶ ἔντεχνη διολίσθησι ἀπὸ τὸν πλάγιο στὸν εὐθὺ λόγῳ· ἐπὶ πλέον, σὲ περιπτώσεις ἰδιαίτερος σημαντικῶν γεγονότων παρεμβάλλονται «δημηγορίες», ὅπως ἀναλυτικότερα τονίζεται παρακάτω.

45. Failler, *Chronologie* III, 10-11.

46. *PLP*, ἀρ. 11145.

4. Προσεγγίζοντας τις «Συγγραφικές Ιστορίες»

4.1. Τὸ προοίμιο

Στὸ κεφάλαιο περὶ τῶν βιογραφικῶν τοῦ Παχυμέρη ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ὅτι τὸ προοίμιο (I.1-6: I. 23,1-35,27)⁴⁷ τῶν *Ἱστοριῶν* του συμβαίνει νὰ περιέχει καὶ τὶς περισσότερες εἰδήσεις γιὰ τὴν σταδιοδρομία του⁴⁸. Ὁ Παχυμέρης ἔχει μείνει πιστὸς στὴν παλαιότατη συνήθεια, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποία στὸ προοίμιο τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἔργου ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει ἀρχικὰ ἡ δήλωση τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέα. Ὁ συνήθως σύντομος καὶ βραχυλόγος Παχυμέρης ὅμως στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν ἔχει τηρήσει τὴν τακτικὴ του καὶ δὲν ἔχει ἀρκεσθεῖ νὰ παραθέσει ἀπλῶς τὸ ὄνομά του, ἀλλὰ ἔχει περιλάβει ἂν ὄχι τὰ πλήρη, τουλάχιστον ἐπαρκῆ στοιχεῖα γιὰ τὴν στοιχειώδη σκιαγραφία τῶν βιογραφικῶν του⁴⁹. Κατὰ τὰ ἄλλα ἔχει ἀκολουθήσει πιστὰ ὅλες τὶς τυποποιημένες φράσεις καὶ τὶς προδιαγραφές τῶν προοιμίων, πού ἐπέβαλαν νὰ τονίζεται πάντοτε ἡ σημασία τοῦ ἔργου, καθὼς καὶ τὸ ὅτι σκοπὸς τῆς συγγραφῆς ἦταν νὰ μὴν λησμονηθοῦν σπουδαῖα ἔργα, ὅπως ἀκριβῶς σημειώνει στὸ προοίμιό του ὁ ἀποκαλούμενος πατέρας τῆς ἱστορίας, ὁ Ἡρόδοτος (*μήτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά... ἀκλεῖα γένηται*)⁵⁰.

Οἱ σκέψεις πού παραθέτει ὁ Παχυμέρης παρουσιάζονται βεβαίως μὲ τὸν δικό του ἰδιαίτερο τρόπο. Ἀρχικὰ ἐκθέτει τὴν μέθοδό του: γιὰ νὰ συγκεντρώσει τὸ ὑλικό του δὲν βασίσθηκε μόνο σὲ ἀναπόδεικτους λόγους χωρὶς μαρτυρία, οὔτε σὲ τυχαῖα ἀκούσματα, ἀλλὰ ἐξιστόρησε γεγονότα τὰ ὁποῖα ἔζησε ὁ ἴδιος προσωπικὰ ἢ ἠλεγξε τὴν ἀξιολογία τους διασταυρώνοντας τὶς πληροφορίες του (*αὐτόπτης τὰ πλεῖστα, οὕτω ξυμβάν, γεγονῶς ἢ καὶ μαθὼν ἀκριβῶς παρ' ὧν τὸ πρῶτον ὠράθη πραχθέντα, πλὴν δ' οὐκ ἀμάρτυρα, ἀλλὰ καὶ πολλοῖς ἄλλοις συνηγορούμενα*: I.1:I. 23,10-11⁵¹). Τὸ κίνητρό του ἦταν ἡ διατήρηση τῆς ἱστορικῆς μνήμης, καὶ αὐτὸ ἐνισχύεται μὲ παράθεση ἀρχαίου ρητοῦ, λίγο παραλλαγμένου, στὴν συγκεκριμένη περίπτωση ἀπὸ τὸν *Αἴαντα* τοῦ Σοφο-

47. Ἄν καὶ στοὺς τίτλους τῶν κεφαλαίων ὡς προοίμιο χαρακτηρίζεται μόνο τὸ κεφάλαιο I.1, οὐσιαστικὰ στὸ προοίμιο ἐντάσσονται καὶ τὰ κεφάλαια I.2-6.

48. Ἐκτενέστερη ἀνάλυση τοῦ προοιμίου τοῦ Παχυμέρη βλ. Λαμπάκης, Ἐλπίζειν.

49. Βλ. σελ. 21-23, καὶ πβλ. Λαμπάκης, Ἐλπίζειν, 372 καὶ σημ. 5.

50. Βλ. ἀναλυτικὰ Η. Lieberich, *Studien zu den Proömien in der griechischen und byzantinischen Geschichtsschreibung* I-II, München 1898-1900, passim. -Guilland, *Essai*, 232-234, καὶ προσφάτως Ἄ. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοὶ Ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι, τόμ. Α' (4ος-7ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1997, 264-268.

51. Πβλ. Λαμπάκης, Ἐλπίζειν, 372 καὶ σημ. 6.

κλή⁵² (διὰ τὸ φανέντα κρύπτεσθαι πάντα ἀνάγκη εἶναι). Καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα ἔχει τοποθετήσει τὴν ἀλήθεια, διότι, ὅπως μὲ τὸν συμπυκνωμένο του λόγο γράφει, *ἱστορίας γάρ, ὡς ἂν τις εἴποι, ψυχὴ ἢ ἀλήθεια, καὶ τὸ τῆς ἀληθείας χρῆμα ἐπ' ἀναγκαῆς ἰερόν, ὁ δὲ πρὸ ταύτης τὸ ψεῦδος ἄγων ἀντικρὺς ἱερόσουλός* (I.1: I. 23, 18-19).

“Ὡς ἐδὼ ὁ Παχυμέρης χρησιμοποιεῖ τὸ τρίτο πρόσωπο (*Γεώργιος Παχυμέρης... συνέγραψε κλπ.*). Ἐπιδιώκοντας ὑφολογικὴ ποικιλία, ἀμέσως παρακάτω συνεχίζει σὲ πρῶτο πρόσωπο, καὶ μάλιστα σὲ πρῶτο πληθυντικὸ πρόσωπο (*ἄλλως τε καὶ ἡμῖν... I.1:I.25,1*): ὁ πληθυντικὸς τῆς μεγαλοπρεπείας παρέχει ἀκόμα περισσότερη ἔμφαση στὰ γραφόμενα. Σπεύδει νὰ διευκρινίσει ὅτι δὲν σκοπεύει οὔτε νὰ μεγαλοποιήσει, οὔτε νὰ ὑποτιμήσει τὰ γεγονότα, παρασυρόμενος ἀντιστοίχως ἀπὸ εὐνοία ἢ ἀπὸ μῖσος πρὸς τοὺς πρωταγωνιστὲς τοὺς⁵³. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, ὅταν τουλάχιστον σὲ δύο σημεῖα τῆς ἐξιστορήσεώς του ἔκρινε ὅτι εἶχε παρασυρθεῖ καὶ δὲν ἦταν συνεπὴς πρὸς τὴν ἀρχὴ αὐτή, ἀμέσως ἔσπευσε νὰ ἐπανορθώσει: *ὁ λόγος παρενήνεκται τοῦ εἰκότος, τοῦ πάθους κινήσαντος· οὐδὲ γὰρ ἐγκαλεῖν, ἀλλ' ἱστορεῖν, προεθέμεθα. Ὅθεν καὶ ὁ μὲν λόγος ψιλὰ τὰ πραχθέντα τίθησιν, ἐξέσται δὲ κρίνειν τῶ βουλομένῳ* (V.23: II. 513, 22-25) δηλώνει, ἀφοῦ προηγουμένως ἔχει ἐπικρίνει σφοδρότατα τὴν στάση τοῦ ἀνωτέρου κλήρου ἀπέναντι στὶς προσπάθειες τοῦ Μιχαὴλ Η' πρὸς ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν. “Ὅταν πάλι σὲ ἄλλο σημεῖο παραθέτει ὅσα εἶχε πληροφορηθεῖ γιὰ τὸν Ροζὲ Ντὲ Φλόρ, συμπληρώνει *περὶ οὗ βραχέα βούλομαι προειπεῖν ὡς πέτυσμα· εἰ δὲ γε τῆς ἀληθείας ὁ λόγος ἐκκλίνειεν, οὐχ ὁ γράφων, ἀλλ' ἢ φήμη τὴν μέμψιν φερέτω* (XI.12: IV. 431, 10-12).

Δηλώνει ἐπίσης στὴν συνέχεια ὅτι δὲν θέλει νὰ ἐξαπατήσει τοὺς «ἀκροατὲς» (*τοῖς ἀκουσείουσι*: στὴν οὐσία δηλαδή τοὺς ἀναγνώστες του). Προτιμᾷ νὰ ἀποσιωπήσει ἓνα γεγονός, παρὰ νὰ τὸ παρουσιάσει διαφορετικὰ ἀπὸ τὸ πῶς ἔγινε, καὶ κρίνει προτιμότερο νὰ μὴν μάθει κάποιος κάτι, παρὰ νὰ τὸ πληροφορηθεῖ ἄλλως ἢ ὡς ἢ ὄντως ἱστορία βούλεται (I.1: I. 25, 8) διότι τότε ὑποπι-

52. “*Ἀπανθ' ὁ μακρὸς κἀναριθμητος χρόνος/φύει τ' ἄδηλα καὶ φανέντα κρύπτεται* (στ. 646-647): Πβλ. Failler, *Chronologie I*, 7 καὶ σημ. 4. -H. Hunger, *The Reconstruction and Conception of the Past in Literature, The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, New York 1986, 515 καὶ σημ. 31. -I. Grigoriadis, *A Study of the Prooimion of Zonaras' Chronicle in Relation to other 12th-century Historical Prooimia*, *BZ* 91 (1998), 327-344 (τόρα καὶ στὸ βιβλίο τοῦ ἴδιου, *Linguistic and Literary Studies in The Epitome Historion of John Zonaras*, Θεσσαλονίκη 1998, 29-51), ὅπου καὶ ἀρκετὰ περὶ τῶν προομιῶν γενικῶς τῶν βυζαντινῶν ἱστοριογράφων. -Λαμπάκης, Ἐλίπξειν, 372-373 καὶ σημ. 7.

53. Παραλλαγή ἀντιστοίχων σκέψεων στὸ προοίμιό τοῦ Πολυβίου, I.14,5 (τις ὁποῖες παραθέτει καὶ ἡ Ἄννα ἢ Κομνηνὴ, Πρόλογος, II.3. -Πβλ. καὶ τὸ *sine ira et odio* τοῦ Τακίτου, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Guillaud, *Essai*, 233).

ππει σὲ διπλὴ ἄγνοια (σαφῆς ἐδῶ ἡ ἐπίδραση τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας)⁵⁴. Δηλαδή ὁ Παχυμέρης χρησιμοποιεῖ μὲν τυποποιημένα θέματα ποῦ ἐμφανίζονται καὶ στὰ προοίμια καὶ ἄλλων ἱστοριογραφικῶν ἔργων, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον εἰσάγει καὶ τὴν διάσταση τοῦ ἀκροατῆ/ ἀναγνώστη, πρὸς τὸν ὁποῖο καὶ ἀπευθύνεται τὸ ἔργο, καὶ πιθανότατα τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα νὰ πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἔμμεση προτροπὴ πρὸς ἀποφυγὴν ἀνάγνωσης κειμένων ποῦ δὲν παρέχουν ἐχέγγυα ἀντικειμενικῆς ἐξιστόρησης. Πρόκειται μὴπως γιὰ συγκαλυμμένη κριτικὴ τῆς τελείως ὑποκειμενικῆς ἀφήγησης τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτη, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ λόγιος σὲ ἄλλη περίπτωσι ἐκφράζεται ἀπροκάλυπτα μὲ χαρακτηρισμοὺς μειωτικούς⁵⁵; Παρόμοια ἐρμηνεία τοῦ σημείου αὐτοῦ τοῦ προοίμιου ἴσως δὲν εἶναι ἀπίθανη.

Δὲν θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ παραμείνει ἀσχολίαστη καὶ ἡ ἀπαισιόδοξη διάσταση τοῦ προοίμιου, κάτι ὄχι τόσο ἀσύνηθες γιὰ τὸν Παχυμέρη: ἔχει συνειδητοποιήσει πλήρως ὅτι ἡ ἀντίστροφη πορεία τῆς αὐτοκρατορίας ἔχει ἀρχίσει καὶ δὲν ἐλπίζει πλέον σὲ βελτίωσι ἢ ἀναστροφή τῆς κατάστασις. Ὅσο γιὰ τὸ ὕψος, ἀπὸ τὸν προαναφερθέντα πληθυντικὸ τῆς μεγαλοπρεπέιας καταλήγει τελικὰ στὸ πρῶτο ἐνικὸ πρόσωπο, ὅπως συνηθίζει, ὅταν ἀναπτύσσει δικές του σκέψεις ἢ ἐξιτορεῖ προσωπικὰ βιώματα⁵⁶. Ὁ λόγος του εἶναι καίριος καὶ εὐστοχος, ἀξίζει λοιπὸν νὰ παρατεθεῖ αὐτούσιον τὸ χωρίον: *Ὁὐ μὴν ἀλλ' οὐδ' αὐτὸς ἐγκειχείρηκα ἂν τῇ γραφῇ, ἦν μοι μὴ ἐπήει ἐλπίζειν, προϊόντος τοῦ χρόνου, τὰ χεῖρω καὶ ἔτι ξυμβαίνειν, ἐκ τῶν παρόντων καὶ τὰ ἐσαῦθις στοχαζομένω, ἢ μᾶλλον ἐκ τῶν συμβάντων λογιζομένω τὰ συμβησόμενα. Πολλῶ γὰρ δήπου εἰς ἀκοὴν ὠτίον θαυμασιώτερον ἐκ τοιαύτης, ἧς δὴ καὶ γεγεμένθα, ἡσυχίας καὶ καταστάσεως εἰς τὸδε ξυμφορᾶς τὰ πράγματα προελθεῖν, ἢ τοιαῦτα φανέντα καὶ οὕτως τῆς προτέρας εὐθαιείας, δεινοῦ χειμῶνος ἐπεισφρήσαντος, καταρρεύσαντα ἐπὶ μείζον κατανανθῆναι, ὥστε μὴ ὅπως εὐθαλεῖν, ἀλλ' οὐδὲ ζωτικῆς τὸ παράπαν μετέχειν κινήσεως*⁵⁷ (I.1:1.25,12-20). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ξυμβαίνειν καὶ ξυμφορᾶς ἰδιαίτερος ἡ χρῆσις τοῦ ρήματος ἐλπίζω μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «προβλέπω» παραπέμπει σαφῶς στὸ προοίμιον τοῦ Θουκυδίδη: ἐλπίας⁵⁸ μέγαν τε ἔσεσθαι, ἔγραφε γιὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ὁ

54. Βλ. Failler, Nova, 194-195.

55. Βλ. σοφῶ τὰ μάλιστα, πλην κατημελημένως τῶν εἰς συνείδησιν ἔχοντι (IV.28.II. 409,25).

56. βλ. π.χ. ὡς δὲ ἐγὼ τινος ἦκουσα... (I.19:1.85,21) καὶ: καὶ σφᾶς ἑώρων ἐγὼ γαννυμένους (II.9:1.149,1). Πβλ. καὶ σελ. 30, σημ. 48.

57. Ἡ ἀπαισιόδοξη αὐτὴ κρίσις ὀδήγησε ἕναν μεταγενέστερο ἀναγνώστη νὰ σχολιάσει ὡς προφητεύων εἰρηκας θεοπέσει στὸ περιθώριον τοῦ χφ. Barb. Gr. 203. Βλ. καὶ Failler στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ πβλ. Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 289 (=Λόγια Γραμματεία, Β', 291).

58. Πὰ τὸ σχετικὸ χωρίον βλ. Δ. Λυπουρλῆς, Ἐλπίας μέγαν τε ἔσεσθαι: Ὁ Θουκυδίδης καὶ ἡ ἱπποκρατικὴ πρόγνωση, *Φίλτρα. Τιμητικὸς τόμος Σ. Κατωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, 87-105.

Ἀθηναῖος ἱστορικός, ἐνῶ ὁ βυζαντινὸς λόγιος δὲν ἐλπίζει, δὲν προβλέπει καὶ δὲν περιμένει τίποτε ἄλλο παρὰ χειροτέρευση τῶν ὑποθέσεων τοῦ κράτους.

Ὁ Παχυμέρης κατόπιν συμπληρώνει τὶς προηγούμενες σκέψεις διευκρινίζοντας ὅτι δὲν θὰ ἀσχοληθεῖ μὲ ἡγεμόνες ποὺ ἔζησαν πρὶν ἀπὸ αὐτόν, ἐπειδὴ καὶ δὲν γνωρίζει τὰ γεγονότα, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ τὰ ἔχουν γράψει ἄλλοι, οὐ πεπλανημένως, ἀλλὰ ὡς αὐτόπτες μάρτυρες καὶ αὐτοί, καὶ ἐννοεῖ ἴσως τὸν Νικήτα Χωνιάτη, ἀλλὰ κυρίως τὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη⁵⁹, καὶ ἀσφαλῶς καὶ τὸν Θεόδωρο Σκουταριώτη, ποὺ εἶχε καὶ αὐτὸς σημαντικὴ ἀνάμειξη στὰ δημόσια, πέρα τῶν καθηκόντων του ὡς μέλους τοῦ κλήρου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ ἀργότερα ὡς μητροπολίτη τῆς Κυζικίου⁶⁰.

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ πὼς ἤδη στὸ προοίμιο φαίνεται ὅτι ὡς διάδοχο τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος ὁ Παχυμέρης θεωρεῖ φυσικὰ τὴν αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ λεγόμενά του ὅτι δὲν σκοπεύει νὰ ἐξιστορήσει πῶς τὸ παλαιὸ μεγαλεῖο τοῦ Βυζαντίου περιορίστηκε σὲ τρεῖς μόνο πόλεις, Νίκαια, Προύσα καὶ Φιλαδέλφεια (I.2:I.25,25-27). Ἄν ὡς αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Παχυμέρης ἔχει μετασηματίσει τὸ παραδοσιακὸ ὕλικὸ τῶν προοιμίων δίνοντας τὸν δικό του ἰδιαίτερο προσωπικὸ τόνο, πολὺ περισσότερο ἰσχύει τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴν συνέχεια, ὅπου, πρὶν ἀρχίσει ἢ κυρίως ἐξιστόρησέ του, θεωρεῖ σκόπιμο νὰ ἀναφέρει τὴν βασικὴ, κατὰ τὴν γνώμη του ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν γνώμη ἄλλων πολλῶν, αἰτία τῆς ἐξασθένησης τῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι ἡ παραμέληση τῶν ἀνατολικῶν συνόρων. Στὰ κεφάλαια αὐτά, ἔνα εἶδος Ἐρχαιολογίας (κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ ἀντιστοίχου τμήματος τοῦ προοιμίου τοῦ Θουκυδίδη I. 2-19)⁶¹, ἀναδεικνύεται ὁ ὄξυδερκὴς παρατηρητὴς καὶ ὁ εὐστοχος ἀναλυτὴς τῶν καταστάσεων. Χωρὶς περιττὰς λεπτομέρειες σκιαγραφεῖται ἡ ἐπιτυχὴς πολιτικὴ τῶν Λασκαριδῶν μὲ συμμαχίες ποὺ ἀπάλλαξαν τὴν αὐτοκρατορία ἀπὸ δύο ἐχθροῦς, τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Λατίνους: ἀνακωχὴ πρὸς τὸν ἕνα ἀντίπαλο (τοὺς Τούρκους ἀρχικά), ὥστε νὰ ἐξουδετερωθεῖ ὁ ἄλλος (οἱ Λατίνοι), καὶ κατόπιν στροφή τοῦ ἀγῶνα πρὸς τοὺς Τούρκους. Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ, μὲ τὴν μορφή τῆς ἐνίσχυσης μὲ ἀτέλειες καὶ πρόνοιες τῶν κατοίκων τῶν συνόρων⁶², ἦλθε νὰ συμπληρώσει καὶ νὰ σταθεροποιήσει ὅσα κατακτήθηκαν στὴν μάχη. Ἄλλὰ ἦταν ἀρκετὴ ἡ ἄστοχη συμβουλὴ ἑνὸς ἀξιω-

59. Failler, σχόλια, I, 26, σημ. 1.

60. ὡς εἰδότας ἐξ ὧν ἐπὶ τῶν πραγμάτων ἦσαν καὶ περιῆσαν ἔτι εἰς τέλος πραχθέντων γράφει ὁ Παχυμέρης (I.2:I.27,6-7). Ὁ ἴδιος ἐξ ἄλλου ἔχει καταγράψει τὴν ταλαιπωρία τοῦ Σκουταριώτη μετὰ τὴν ἄνοδο τοῦ Ἀνδρονίκου Β' στὸν θρόνο (VII.17:III.65,6-22).

61. Βλ. Λαμπάκης, Ἐλπίζειν, 375.

62. Πὰ τίς λεπτομέρειες, Hélène Glykatzis-Ahrweiler, La politique agraire des empereurs de Nicée, *Byzantion* 28(1959), 51-66.

ματούχου, τοῦ Χαδηνοῦ⁶³, πρὸς τὸν Μιχαὴλ Η', νὰ φορολογήσουν τοὺς ὑπερασπιστὲς τῶν μεθοριακῶν περιοχῶν, ὥστε νὰ προκληθεῖ κῆμα φυγῆς τῶν τελευταίων καὶ σταδιακὴ ἐξασθένηση καὶ ἐρήμωση τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, οἱ ὁποῖες, ἀνυπεράσπιστες πλέον, βαθμιαῖα πέρασαν στοὺς ἐχθρούς⁶⁴. Τοποθετώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὸ θέμα ὁ Παχυμέρης φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ ἀποδίδει εὐθύνη στὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγο μόνο γιὰ τὸ ὅτι ἀκολούθησε μίαι ἐσφαλμένη συμβουλή. Ἐξετάζοντας ὁμως προσεκτικότερα τὰ γραφόμενα τοῦ προεισαγωγικοῦ αὐτοῦ τμήματος διακρίνουμε τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ἐπιδιωκόμενης προβολῆς τῆς ἀντιπαράθεσης μεταξὺ τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νικαίας καὶ τοῦ νέου αὐτοκράτορα, κάτι ποὺ θὰ γίνε σαφέστερο παρακάτω.

Συνολικά, μὲ ἐλάχιστες φράσεις κατορθώνει ὁ ἱστοριογράφος νὰ εἰσαγάγει ἀπ' εὐθείας τὸν ἀναγνώστη τοῦ στὴν οὐσία τῶν προβλημάτων τῆς αὐτοκρατορίας⁶⁵, καὶ ἐνῶ εἶχε διακηρύξει ὅτι δὲν θὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ παλαιότερα, ἐντέχνως μὲ αὐτὴ τὴν ἀναδρομὴ ἐπιτυγχάνει νὰ δώσει τὴν εἰδοποιὸ διαφορὰ μεταξὺ τῆς διοίκησης τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νικαίας καὶ τοῦ διαδόχου τους. Καὶ μόλις ἀφήνει νὰ διακριθεῖ ἡ προσήλωσή του στὴν κληρονομία τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας, μὲ τὴν ὁποία εἶναι ὄχι μόνο συναισθηματικά, ἀλλὰ καὶ ποικιλοτρόπως συνδεδεμένος, ἀφοῦ μεγάλωσε ἐκεῖ⁶⁶, χωρὶς νὰ παραλείπει βεβαίως νὰ τονίσει παραλλήλως τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ διάθρωση τοῦ προομίου λοιπὸν εἶναι ἡ καλύτερη δυνατὴ γιὰ νὰ κατατοπίσει τὸν ἀναγνώστη σχετικὰ μὲ ὅσα πρόκειται νὰ ἀκολουθήσουν⁶⁷.

4.2. Ἡ βασιλεία τοῦ Μιχαὴλ Η'.

4.2.1. Ὁ Παχυμέρης παρακολουθεῖ τὴν πορεία τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ τελευταῖος κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου κοινοσταύλου στὴν αὐλὴ τῆς Νικαίας. Εἶναι ἐπιφυλακτικὸς ἀπέναντί του, καὶ αὐτὸ δικαιολογεῖται ἀπ' ἑνὸς ἀπὸ τὴν προσήλωσή του στὴν δυναστεία τῶν Λαοκα-

63. *PLP*, ἀρ. 30346.

64. Βλ. προσφάτως A. Ducellier, L' «abandon» de l'Asie par Byzance: du sens des mots à la réalité des choses, *BF* 25(1999), 15-45, κυρίως 38-40. Ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία σημειώνεται στὸ Λαμπάκης, Ἐλπίζειν, 376, σμμ. 28.

65. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι προσφάτως τὸ χωρίο χαρακτηρίστηκε ὡς «the finest piece of historical analysis by any byzantine writer»: Macrides, *Historian*, 210.

66. Βλ. ἀναλυτικότερα σελ. 21-23.

67. Γιὰ τὰ κεφάλαια αὐτὰ βλ. καὶ Failler, *Chronologie* I, 7-8 καὶ Failler, *σχόλια*, I, 23-35.

ριδῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὸ ὅτι ἕνας συγγενῆς του, ὁ Θεοφύλακτος, εἶχε σκοτωθεῖ κατὰ τὴν συνωμοσία ἐναντίον τῶν Μουζαλῶνων⁶⁸.

Ὁ Παχυμέρης χρησιμοποιεῖ τρία ἐπεισόδια γιὰ νὰ περιγράψῃ σαφέστερα τὰ γεγονότα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνοδο τοῦ Μιχαῖλ στὸν θρόνο. Τυπικὰ ἀρχίζει τὴν ἐξιστορήσιν του μὲ ἀφετηρία τὴν βασιλεία τοῦ Θεοδώρου Β' Λάσκαρι (1254)⁶⁹. Ἐντέχνως ὁμως τὸ πρῶτο ἐπεισόδιο τοποθετεῖται ἕνα ἔτος περὶπου ἐνωρίτερα, πρὸς τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Βατάτζη. Τότε ὁ συγγραφέας ἦταν 11 ἐτῶν, καὶ μεταφέρει τὸν ἀπόηχο τῶν βλέψεων τοῦ Μιχαῖλ, ὅπως τὶς εἶχε συνειδητοποιήσει παρακολουθώντας ἐνδεχομένως συζητήσεις καὶ ζυμώσεις στὸν περίγυρό του, σὲ ἡλικία πού οἱ ἀναμνήσεις διατηροῦνται ἔντονες⁷⁰.

Οἱ φιλοδοξίες τοῦ Μιχαῖλ συμπτυκνώνονται στὶς φράσεις *ὑποπτος μὲν εἰς βασιλείαν ἀεὶ ποτ' ὦν καὶ δηλός... νεωτερίσων, εἰ καιροῦ λάβηται* (I.7:I.37,7-8). Πὰ τὸν λόγο αὐτὸν ὁ Βατάτζης τὸν εἶχε θέσει σὲ περιορισμό, μετὰ ἀπὸ καταγγελίες γιὰ ἐξυφαινόμενα σχέδια συνωμοσίας⁷¹.

Ἡ συμφιλίωσή του πρὸς τὸν Ἰωάννη Γ' ἐπῆλθε χάρις στὴν μεσολάβηση τοῦ πατριάρχη Μανουὴλ τοῦ Β'⁷². Ὁ Παχυμέρης παραθέτει σὲ εὐθὺ λόγῳ τὰ ὅσα ὑποτίθεται ὅτι εἶπε ὁ πατριάρχης, καὶ αὐτὸ φανερῶνει τὴν σημασία πού

68. Ὁ ἴδιος ὁ Παχυμέρης δὲν ἦταν παρὼν, ἀλλὰ εἶχε πληροφορηθεῖ ἀπὸ αὐτόπτη τὴν ἀγριότητα τῆς σφαγῆς: *ὡς δὲ ἐγὼ τινας ἦκουσα, καὶ ἀπερροφῶν ἐκ τῆς δεινῆς μανίας τοῦ αἵματος* (I.19: I.85,21). Βλ. καὶ σελ. 59-60.

69. *Ἦδη μὲν αὐτοκρατοῦντος μετὰ πατέρα τοῦ Λάσκαρι Θεοδώρου* (I.7:I.37,3).

70. Ἐνδειξη γιὰ παρόμοιες ἀναμνήσεις καὶ ἐπιρροές τοῦ περιβάλλοντός του παρέχει ὁ ἴδιος ὅταν ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὰ χρόνια τῆς ἐφηβείας του εἶχε δεῖ πολλοὺς νὰ ὑφίστανται τὴν δοκιμασία τοῦ πυρωμένου μύδρου: *καὶ εἶδεν ὁ γραφῶν, ἡβῶν τῷ τότε, ὑποστάντας τινὰς τοιαῦτα* (I.12: I.55,9-10, πβλ. σελ. 29). Ἐπίσης, καταγράφει ὅτι ὁ ἴδιος πάλι εἶχε δεῖ (γύρω στὸ 1259, δεκαεπτά ἐτῶν δηλαδή) πολλοὺς νὰ ἀκολουθοῦν τὴν προτροπὴ τοῦ Μιχαῖλ Η' καὶ νὰ ἀφίγουν διχαλωτὴ γενεαῖα, θεωρώντας ὅτι θὰ τοὺς ἔφερνε καλοτυχία: *καὶ σφᾶς ἐώρων ἐγὼ γαννυμένους, ὅτι τοῦτο κελεύει ὁ βασιλεὺς*. Ὁ ἴδιος ἐκφράζει τὴν ἀπαρέσκειά του γιὰ τὴν συνήθεια αὐτὴ καὶ δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ ὅτι ἄλλοι, οἱ ὅποιοι καὶ ἐπαληθεύθησαν τελικὰ, τὸ θεωροῦσαν κακὸ σημάδι (II.9:I.147,24-149,8).

71. Ὁ Παχυμέρης ἐσφαλμένα, ὅπως φαίνεται, πληροφορεῖ ὅτι ὁ Μιχαῖλ Παλαιολόγος εἶχε ἔλθει σὲ συνεννόηση μὲ τὸν Μιχαῖλ Β' τῆς Ἠπείρου. Πὰ τὶς λεπτομέρειες τοῦ ἐπεισοδίου βλ. Μηλιαράκης, 403-409. -Καλλιγᾶς, *Μελέται*, 223-224. -Geanakoplos, 21-26. Πὰ ἀκριβέστερη χρονολόγησι (καλοκαίρι ἢ ἀρχὲς φθινοπώρου 1254), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς παράλληλες πηγές (καὶ κυρίως τὸν Ἀκροπολίτη), βλ. Failler, *Chronologie I*, 10-12. Πὰ τὴν δίκην τοῦ Μιχαῖλ καὶ τὴν δοκιμασία τοῦ μύδρου ἔχουν γραφεῖ πάρα πολλὰ: βλ. τὴν βιβλιογραφία πού παρατίθεται παραπάνω, σελ. 29, σμμ. 44. -Ἐπίσης Tsigranlis, *Byzantine Parliaments*, 476-477. -Failler, σχόλια, I, 37, σμμ. 6 καὶ τελευταῖα Prinzing, *Ein Mann*, 180-197, ὁ ὁποῖος ἀξιολογεῖ ὡς ἀκριβέστερη τὴν ἔστω καὶ πῶ συμπτωνομένη ἐκδοχὴ τοῦ Παχυμέρη καὶ ὄχι τὴν ἀναλυτικότερη τοῦ Ἀκροπολίτη.

72. Τὸ καλοκαίρι ἢ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1254, βλ. Failler, *Chronologie I*, 12.

ἀπέδιδε στο γεγονός. Προαναγγέλλει επίσης την προσφιλή τακτική του, να παραθέτει σε εὐθὺ λόγῳ και σε εισαγωγικά τοὺς λόγους, ὑποτίθεται αὐτοῦσι-ους και ὅπως ἐλέχθησαν σε κάθε περίστασι. Ὁ ἱεράρχης ἀπέδωσε τις κατηγορίες σε συκοφαντίες. Κατὰ τὰ ἄλλα δέχθηκε ὅτι οἱ ὑποψίες τοῦ Βατάτζη ἦταν βίασιμες, ἀλλὰ πρότεινε νὰ δεσμευθεῖ ὁ Μιχαήλ με ὄρκο, τὸν ὁποῖο ὡς χριστιανός, θὰ διστάσει νὰ παραβεῖ⁷³. Ἡ παρέμβασι τοῦ ἱεράρχη εἶχε θετικὸ ἀποτέλεσμα. Ὁ Μιχαήλ ἐλευθερώθηκε. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐπίσης τὴν φράσι τοῦ Παχυμέρη, ὅτι με τὸν Μιχαήλ ἀποφυλακίσθηκαν και ὀπαδοὶ τοῦ⁷⁴ ποὺ δὲν ἔχει προσεχθεῖ ἀρκετά, και ἡ ὁποία ὅσο και ἂν εἶναι ἀσαφής, δίνει ἄλλες διαστάσεις στὶς βλέψεις τοῦ Μιχαήλ και δικαιολογεῖ τὴν ἄποψι ποὺ διατυπώθηκε προσφάτως⁷⁵, ὅτι οἱ φόβοι γιὰ ἐπικείμενη ἀποστασία εἶχαν ὀδηγήσει στὴν λήψι γενικότερων μέτρων. Στὸ τέλος τῆς ἐνότητας αὐτῆς, με μία συμπυκνωμένη φράσι –*πολλῶ πλέον πρὸς τὸν μετ' αὐτὸν τὸ κράτος ἔχοντα ἀλῶνα ταῖς ὑποψίαις διεφυλάττετο* (I.7:I.41,2-3)⁷⁶– ὁ Παχυμέρης ἐπαναφέρει τὴν διήγησι στο σημειὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶχε ἀρχίσει και κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀναγκαστικὴ φυγή τοῦ Μιχαήλ πρὸς τὸν σουλτάνο τοῦ Ἰκονίου Izzedin Kaikaus⁷⁷, γιὰ νὰ προσφυλαχθεῖ ἀπὸ τὴν μανία τοῦ ἐπιληπτικοῦ Θεοδώρου Β'⁷⁸. Και στὴν περίπτωσι αὐτὴ πάλι ἕνας ἐκκλησιαστικὸς, ὁ μητροπολίτης Ἰκονίου, ἦταν ἐκεῖνος ποὺ μεσολάβησε γιὰ τὴν ἐπάνοδό του, τὴν φορὰ αὐτὴ ὅμως ἀφοῦ τὸ εἶχε ζητήσει ὁ ἴδιος ὁ Μιχαήλ⁷⁹. «Ὅπως και προηγουμένως ὁ Βατάτζης, και ὁ Θεόδωρος και δέχεται τοῦτον πρόφρων ταπεινωθέντα και ἀγκαλιζεται προσόντα και ὁμολο-

73. *Εἰ δ' οὖν, ἀλλ' εἰ μὴ παρὰ σοὶ καθαρῶς, ἔφη, τῆς ὑποψίας ἀφεῖται, ὃ βασιλεῦ, ἀλλ' ἐκεῖνος τὸ πιστὸν δώσει πρὸς τοῦπιόν, τὰς τῆς ἐκκλησίας ἐφ' ἑαυτὸν ἐπιτιμήσεις καταδεξάμενος· αἷς και μάλα κατεμπεδοῦμενος, και αὐτὸ δὴ τὸ ἀκατέργαστον τοῦ νοὸς περὶ ἀποστασίας ἐνθύμιον οὐ προσήσεται, ἀλλὰ γε χριστιανὸς ὢν τὴν τοῦ Θεοῦ δίκην φυλάσσει και ἀδόλως ἐμμενεῖ τοῖς ὄρκοις εἰς τὴν πρὸς σὲ πίστιν και τὸ γένος τὸ σὸν* (I.7:I.39,8-14). Πβλ. Laurent, *Regestes*, 1320.

74. ὀπαδοὺς αὐτῶ συνεξαγαγῶν [δηλ. ὁ Βατάτζης] (I.7:I.39,23).

75. Prinzing, *Ein Mann*, 187.

76. Στὸ σημειὸ αὐτὸ πρέπει νὰ τροποποιηθεῖ ἡ γαλλικὴ μετάφρασι, διότι τὸ νόημα δὲν εἶναι «dans l'esprit de celui qui détenait le rouvoir après le souverain», ἀλλὰ ὁ Παχυμέρης ἐννοεῖ ὅτι ὁ Μιχαήλ ἦταν προσεκτικὸς ἀπέναντι σε αὐτὸν ποὺ διαδέχθηκε τὸν Βατάτζη.

77. Τὸ φθινόπωρο πιθανότατα τοῦ 1256. Βλ. Μηλιαράκης, 455-459, 466-467. -Καλλιγᾶς, *Μελέται*, 227-228. -Geanakoplos, 26-32 και Failler, *Chronologie I*, 17. Ὁ Γρηγόριος Κύπριος γράφει σχετικὰ *Περὶ δὲ λοιπὸν ἔσχε σε, νέουσι τοῦ Κρείττονος τὴν ἐπιβολὴν διαδράντα...* (Ἐργώμιον εἰς τὸν Μιχαήλ *Παλαιολόγον*, *PG* 142, στ. 365). Πὰ τὸν Izzedin Kaikaus βλ. *PLP*, ἀρ. 328.

78. Βλ. τελευταῖα G. Makris, *Zur Epilepsie in Byzanz*, *BZ* 88 (1995), 390-391. Ὡς μία ἀκόμα ἀπόπειρα ἀποστασίας τοῦ Μιχαήλ ἐρμηνεύει τὸ ἐπεισόδιο ὁ Prinzing, *Ein Mann*, 193.

79. *Και παλινδρομεῖν προαιρούμενος, τῷ τρηκάδε Ἰκονίον προσέρχεται και οἱ μεῖστη χράται πρὸς βασιλέα* (I.9:I.45,5-6).

γοῦντα ὡς ἑαυτῶ σύννοιδε πταίσας ἀσύγνωστα συμπαθεῖ καὶ ἐπὶ τῆς προτέρας ἔχων τιμῆς (I.9:I.45,11-12)⁸⁰.

Τρίτη χαρακτηριστική περίπτωση: "Όταν ὁ Μιχαὴλ εἶχε ἀναλάβει ἐκστρατεία ἐναντίον τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου⁸¹, καὶ πληροφορήθηκε ὅτι κάτι εἶχε ἀλλάξει στὶς διαθέσεις τοῦ αὐτοκράτορα, μὲ συνέπεια ἐκεῖνος νὰ στείλει τὸν ἀξιωματοῦχο Χαδηνὸς⁸² γιὰ νὰ τὸν συλλάβει, πάλι καθοριστικὴ ἦταν ἡ συμβολὴ δύο ἀρχιερέων, τοῦ μητροπολίτη Δυρραχίου Χαλκούτζη καὶ τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Μανουὴλ Δισπάτου⁸³. Ὁ Μιχαὴλ εἶχε ἐκμυστηρευθεῖ τὸ πρόβλημά του στὸν πρῶτο, τὸν Χαλκούτζη· ὁ μητροπολίτης Δυρραχίου ἔψαλε παράκληση γιὰ τὸν Μιχαὴλ στὴν Μονὴ Ἀκαπνίου⁸⁴ τῆς Θεσσαλονίκης καί, ὅταν ξημέρωσε, ἔτοιμαζόταν γιὰ τὴν λειτουργία· ξαφνικά, καὶ ἐνῶ ἐπικρατοῦσε σιγή, ἄκουσε μίαν μυστηριώδη φωνὴ νὰ ἀπαγγέλλει τὴν ἀκατανόητη λέξη *μάρπον*. Ἔσπευσε στὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης καὶ ζήτησε τὴν γνώμη του· ὁ Δισπάτος, ἔμπειρος στὴν ἐρμηνεία παρομοίων χρησμῶν, ἀπεφάνθη ὅτι πρόκειται γιὰ ἀκροστιχίδα τῶν λέξεων *ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΑΞ ΡΩΜΑΙΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ ΟΞΕΩΣ ΥΜΝΗΘΗΣΕΤΑΙ*⁸⁵. Ἄν καὶ πολλοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ἴδιος ὁ Παχυμέρης, εἶχαν ἀμφιβολίες κατὰ πόσον ἦταν βέβαια ὅσα διηγοῦντο οἱ ἀρχιερεῖς, παρὰ ταῦτα ὁ Μιχαὴλ τὸ θεώρησε καλὸν οἰωνὸ γιὰ τὰ σχέδιά του καὶ ἀπεφάσισε νὰ ἀκολουθήσει τὸν αὐτοκρατορικὸ ἀπεσταλμένο. Ὁ Παχυμέρης θεωρεῖ σκόπιμο νὰ ἀναφέρει ἐπὶ πλεόν καὶ τὸ ὅτι ὁ Χαδηνὸς, συνοδεύοντας τὸν κρατούμενο Μιχαὴλ καὶ προσπαθώντας νὰ τὸν εὐθυμήσει, ἄρχισε νὰ ψάλλει γνωστὸ τροπάριο τοῦ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, ποῦ περιέχει τὶς φράσεις *Νῦν προφητικὴ πρόρρησης πληρωθῆναι ἐπιέγεται*⁸⁶, (οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται φυσικὰ στὴν πρόρρηση περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Σωτήρος). Ὁ Μιχαὴλ ἀντιθέτως θεώρησε ὅτι ἔχει σχέση μὲ τὴν πρόβλεψη τῶν ἀρχιερέων καὶ ἀναθάρρησε. Τὸ τελικὸ συμπέρασμα καὶ αὐτῆς τῆς ἱστορίας εἶναι ὅτι ἔστω καὶ μετὰ ἀπὸ ἄδικη φυλάκιση⁸⁷ ὁ Θεόδωρος καὶ πάλι συγχωρεῖ τὸν

80. Τὰ γεγονότα χρονολογοῦνται τὸ 1257, βλ. Failler, *Chronologie I*, 18.

81. Τὸ 1258, βλ. Μηλιαράκης, 466-476. -Geanakoplos, 31. -Failler, *Chronologie I*, 18-19.

82. *PLP*, ἀρ. 30346. -Πβλ. Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 78 καὶ σμμ. 3.

83. *PLP*, ἀρ. 5544.

84. Βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975, 347-349.

85. Ὁ Παχυμέρης συνδέει τὸν χρησμὸ μὲ ἄλλη περιφημὴ ἀκροστιχίδα, τὴν ΒΕΚΛΑΣ [βλ. σχετικὰ τὴν βιβλιογραφία ποῦ παραθέτουν ὁ Failler, σχόλια, I, 48, σμμ. 2 καὶ ὁ A. Markopoulos, *An Anonymous Laudatory Poem in Honor of Basil I*, *DOP* 46(1992), 227, σμμ. 32].

86. Πρόκειται γιὰ τὸ τροπάριο ποῦ ψάλλεται στὴν Ἀκολουθία τῶν Ὁρῶν τὴν παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων, βλ. *Μηνιαῖον Δεκεμβρίου*, Ἐκδόσεις Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα ἄ. ἔ., 199, καὶ *PG* 87 III, στ. 4005. -Πβλ. Μηλιαράκης, 474, σμμ. 1. -Failler, σχόλια, I, 50, σμμ. 1.

87. *Τὸν δὲ μηδὲ τὸ παράπαν εἰσαχθέντα ἢ εἰρκτῆ ὡς κατάκριτον δέχεται* (I.11:1.53,1-2).

Μιχαήλ, και μάλιστα πιστεύει ότι πρέπει να του όφειλει ευγνωμοσύνη, ἐφ' ὅσον παθεῖν κακῶς ἄξιον ὄντα διὰ τὰ φθάσαντα, οὐδὲν ἐκείνον ἐκ συμπαθείας ἀνήκεστον ἔδρασε (I.12:I. 57, 28-29), και βεβαίως σαφῶς ὁ Παχυμέρης ὑπονοεῖ πῶς ἀντιθέτως ὁ Μιχαήλ ἔπραξε ἀνήκεστα γιὰ τὸν γιό ἐκείνου πού τὸν εἶχε συγχωρήσει⁸⁸. Ὅλες αὐτὲς οἱ λεπτομέρειες καθιστοῦν πῶς ὑποβλητικό τὸ κλίμα μέσα στοῦ ὁποῖο παρουσιάζονται τὰ πρῶτα βήματα τοῦ Μιχαήλ πρὸς τὴν ἐξουσία⁸⁹, ἀλλὰ και τονίζουν τὸν διαμεσολαβητικό (ἢ ἄραγε καλυμμένα προπαγανδιστικό;) ρόλο τῆς ἐκκλησίας στὴν διαρκῆ σύγκρουσή του πρὸς τὴν βασιλικὴ ἀρχή. Ἐπὶ πλέον, και στίς τρεῖς περιπτώσεις ὁ Μιχαήλ φαίνεται να δεσμεύεται –ἐνώπιον Θεοῦ και ἀνθρώπων– με ὄρκους, ὄρκους ὑποταγῆς και ἀναγνώρισης τῆς νόμιμης δυναστείας, τοὺς ὁποῖους δὲν τήρησε. Ὁ Παχυμέρης βεβαίως ἀρκεῖται να ἀφήσει τὸν ἀναγνώστη να τὸ ἀντιληφθεῖ μόνος του και δὲν τὸν προκαταλαμβάνει με δικούς του χαρακτηρισμούς.

Τρεῖς χαρακτηριστικὲς ἱστορίες λοιπὸν (I.7-12: I.37,1-57,29) σκιαγραφοῦν τὴν στάση ἀναμονῆς τοῦ Μιχαήλ, ἔως ὅτου ἔλθει στοῦ προσκήνιο, ἀλλὰ συγχρόνως προδιαγράφουν και τὴν ἐπιφυλακτικὴ, ἀρνητικὴ ὡς ἓνα σημεῖο, στάση τοῦ ἱστορικοῦ ἀπέναντί του. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι πρῶν συνεχίσει τὴν ἐξιστορήσή του ὁ Παχυμέρης ἐπιχειρεῖ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Θεοδώρου Β' Λάσκαρι⁹⁰, με φρασιολογία ἢ ὁποῖα σαφῶς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει και θέση ἀπολογίας τῆς πολιτικῆς τοῦ λογίου αὐτοκράτορα⁹¹, κυρίως σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὸν τρόπο ἀπονομῆς τῶν ἀξιωμάτων και σὲ ἄτομα ἀπὸ ἄλλες κοινωνικὲς ὁμάδες και ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν συγγενῶν τοῦ βασιλέως και τὴν παραδοσιακὴ ἀριστοκρατία: *ὅτι, οὐ κατ' εὐγένειαν και κῆδος βασιλικόν, ἀλλ' ἀριστίνδην τοὺς ἐπὶ τῶν πραγμάτων ἐκλεγόμενος, τοῖς προσήκουσιν ἐσέμνυνεν ἀξιώμασιν· οἷς δὲ συνέβαινε προσγενέσιν εἶναι και οἱ πρὸς αἵματος, ἀρκεῖν ἔκρινε τὸ τοιοῦτον*

88. Στὸ προεισαγωγικό αὐτὸ τμήμα δὲν εἶναι ἀσχετὴ και ἡ παρεμβολὴ τῆς διήγησης γιὰ τὸν περιορισμὸ και τὰ βασανιστήρια πού ὑπέστη ἡ ἀδελφὴ τοῦ Μιχαήλ, ἡ Μαρία-Μάρθα [PLP, ἀρ. 21389] (I.12:I.57,9-29). Προοικονομεῖ ὅσα παραθέτει παρακάτω ὁ Παχυμέρης γιὰ τὴν ἐπιρροή τοῦ οικογενειακοῦ περιβάλλοντος στὸν Μιχαήλ (βλ. και σελ. 71-72). Ὁ Μηλιαράκης, 475, ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρει ὅτι ἡ τιμωρία ἐπεβλήθη στὴν κόρη τῆς Μαρίας, τὴν Θεοδώρα Ταρχανειώτισσα (Papadopoulos, ἀρ. 28. -Leontiadis, *Tarchaneiotae*, 63-64, ἀρ. 28).

89. Ἀναλυτικότερα γιὰ τὸ ἐπεισόδιο βλ. Σ. Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 78-81.

90. Βλ. τὰ κεφάλαια I.13 και I.14:I.57,30-63,11.

91. Οἱ ἀναδρομὲς αὐτὲς λοιπὸν δὲν χρησιμεύουν ἀπλῶς ὡς «εἰσαγωγή», ὅπως γράφει ὁ Failler, *Chronologie* I, 20-21 («ne sont rapportés que par manière d'introduction»), ἀλλὰ ἀντιθέτως ἔχουν εὐρύτερα συγκριτικό ρόλο, να ἀντιπαρθέσουν τὸ παρελθὸν και τὸ παρόν. Ὁ Μηλιαράκης, 486-487, ἔχει ἐπισημάνει ὅτι οἱ λόγοι αὐτοῦ τοῦ Παχυμέρη προέρχονται «ἐκ μεροληπτικῆς κρίσεως τοῦ συγγραφέως», ἀλλὰ δὲν σημειώνει ὅτι λαμβάνουν και χαρακτηριστὴ σύγκριση τῆς παλαιᾶς και τῆς νέας κατάστασης.

και ικανόν εις λόγον σεμνώματος. Τὸ δ' ἦν, εἰ σκοποῖη τις, ἀρετὴν ὀφέλλοντος ἄρχοντος και παρακαλοῦντος πρὸς εὐδοκίμῃσιν τὸ ὑπήκοον (I.13:I.61,6-11). Ἰδιαιτέρως προβάλλονται και οἱ ὑποθηκῆς πού εἶχε λάβει ὁ Θεόδωρος ἀπὸ τὸν πατέρα του, τὸν Ἰωάννη Βατάτζη, στις ὁποῖες ἀκριβῶς ὀφείλεται, κατὰ τὸν Παχυμέρη, τὸ ὅτι ἡ διοίκησή του ὑπῆρξε χρηστή⁹². Ἐπὶ πλέον σχολιάζεται ὄχι μόνο ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοδώρου, ἀλλὰ διατυπώνονται και γενικότεροι προβληματισμοὶ γιὰ τὶς συνέπειες τῆς ὀρθῆς ἢ ὄχι συμπεριφορᾶς τοῦ ἡγεμόνα⁹³.

4.2.2. Στὰ σχετικὰ μὲ τὴν σταδιακὴ και δυναμικὴ ἀντεπίθεση και ἀναρρίχηση τοῦ Μιχαὴλ κεντρικὴ θέση ἔχουν δύο δημηγορίες, ὅπως εἰδικότερα χαρακτιρίζονται στοὺς τίτλους τῶν κεφαλαίων I. 16 και 17 οἱ λόγοι πού ὑποτίθεται ὅτι ἐκφώνησαν οἱ ἀντιτιθέμενοι. Εἶναι βεβαίως εὐνόητο ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ δημηγορίες ἐνώπιον τοῦ πλήθους, μὲ τὴν ἀρχαία ἔννοια τοῦ ὄρου, ἀλλὰ γιὰ συνεδριάσεις τῶν ἐπιφανῶν⁹⁴. Ὁ Παχυμέρης προφανέστατα ἐπηρεασμένος και πάλι ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη, εἰσάγει στὴν ἀφήγησή του ὑποτίθεται αὐτολεξεῖ τὰ λεχθέντα, ὥστε νὰ ἀποδώσει μὲ περισσότερη ἐνάργεια τὸ πνεῦμα τῶν γεγονότων. Ἡ προετοιμασία τῆς σύγκρουσης, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριθεῖ, και ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ νομίμου ἐπιτρόπου τοῦ Ἰωάννη Δ', τοῦ Γεωργίου Μουζάλωνος⁹⁵, πρὸς τὸν Μιχαὴλ θυμίζει ἀφ' ἑνὸς τοὺς σοφιστικοὺς *δισσοὺς*

92. *Και πῶς γὰρ οὐκ ἔμελλε τὴν ἀρχὴν διοικεῖν κατὰ τὸ προσήκον...* (I.14:I.61,19-63, 11). Πά τὸ ἐπεισόδιο βλ. Μηλιαράκης, 415-417, καθὼς ἐπίσης και Ruth J. Macrides, *From the Komnenoi to the Palaiologoi. Imperial Models in Decline and Exile*, στὸν τόμο *New Constantinian. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th centuries*, edited by Paul Magdalino, Variorum 1994, 269-282, κυρίως 281.

93. *Οὐ γὰρ μικρόν τὸ τοῦ μεγιστάνος σφάλμα ἢ μὴν ἔμπαλιν τὸ κατόρθωμα, ἀλλ' ἐκεῖνο μὲν ἐκτομίον πάθει προσείκειν, ὡς τῇ τοῦ μορίου ἀφαιρέσει, μέγαν ἔχοντος λόγον τῇ φύσει, πάντα συμπαρασπᾶσθαι και παρατρέπεσθαι, τὸ δὲ κατόρθωμα τῷ τοῦ κύκλου κέντρῳ, παμπόλλην ἀσφάλειαν τῇ περιφερείᾳ προσέμενον, εἰ κατὰ χώραν ἐκεῖνο μένει* (I.13:I.61,15-19). Θεωρεῖ ἐπίσης σκόπιμο νὰ καταγράψει τὸ σημεῖον πού προανήγγειλε τὸν θάνατο τοῦ Θεοδώρου: *ἥλιος γὰρ ἐκτελοῖται ἐφ' ὄραν, τρίτην ὄραν τῆς ἑκτῆς ἡμέρας, και βαθὺ σκότος τὸ πᾶν κατελήφει, ὥστε και ἄστρα φανῆναι κατ' οὐρανόν. Και δὴ ἀρπάζεται και πρὸ ὄρας ἀνὴρ βασιλικῶς μὲν και γεννηθεὶς και τραφεὶς, βασιλικῶς δὲ ἀναχθεὶς και παιδευθεὶς* (I.13:I.59,4-7). Πβλ. Failler, *Chronologie I*, 21 και σμ. 63.

94. Πά τὴν φύση τῶν συγκεντρώσεων βλ. Μηλιαράκης, 493-494. -Χριστοφίλοπούλου, *Σύγκλητος*, 23. -Χριστοφίλοπούλου, *Ἀντιβασιλεία*, 83-86. -Angold, *Government*, 85-86. -Failler, *Chronologie I*, 24. Πβλ. Tsirpanlis, *Byzantine Parliaments*, 477-478.

95. Ἐπίτροπος ἦταν μόνο ὁ Μουζάλων και ὄχι και ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος, ὅπως ἐφαλμένα γράφει ὁ Γρηγορᾶς (*Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* II.56:I.62,14) και ὁ Ψευδο-Σφραντζῆς (*Georgii Phrantzae Chronicon*, vol. I, edidit I. B. Papadopoulos, Leipzig 1935, 16, στ. 13-14=*Georgios Sphrantzes, Memorie 1401-1477*, ed. V. Grecu, Bucuresti 1966, 158, 29-30): βλ. Χριστοφίλοπούλου, *Σύγκλητος*, 75, σμ. 3. -Failler, *Chronologie I*, 24-25.

λόγους και ἀφ' ἑτέρου τοὺς διαλόγους τῶν ἡρώων στὰ ὀμηρικά ἔπη (μὲ τὸ σύστημα τῶν διαδοχικῶν ζευγῶν ἐρώτησης-ἀπάντησης), τὰ ὁποῖα ἀναμφιβόλως ὁ Παχυμέρης εἶχε μελετήσει πολὺ καλά, καὶ εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι χρησιμοποιοῦν τὸν πλοῦτο τῶν γνώσεων τῆς ὠριμότητάς του γιὰ νὰ μεταφέρει ὅσο τὸ δυνατὸν πιστότερα τὶς παρασκηνακῆς ἐνέργειες ποὺ ὀδήγησαν στὸν παραγκωνισμὸ τοῦ οἴκου τῶν Λασκάρεων καὶ τοῦ τελευταίου ἐκπροσώπου τους⁹⁶.

Κεντρικὴ ἰδέα τῆς δημηγορίας τοῦ Μουζάλωνος⁹⁷ εἶναι νὰ τονίσει ὅτι ἡ προώθηση τοῦ ἰδίου καὶ τῶν ἀδελφῶν του ἦταν ἐπιλογή τοῦ Θεοδώρου Β'. Ὅμως στὴν ξεχωριστὴ θέση ποὺ κατέλαβαν δὲν ἔκαναν κακὸ σὲ κανέναν⁹⁸, οὔτε κατέφυγαν σὲ ταπεινὲς κολακείες πρὸς τὸν ἡγεμόνα. Πολλὲς φορὲς ἔτυχε νὰ μαστιγωθοῦν σχεδὸν μέχρι θανάτου. Ἐπικαλοῦνται τὴν μαρτυρία ὅσων εἶχαν εὐεργετηθεῖ κατόπιν δικῆς τους μεσολάβησης, καὶ ἀρνοῦνται δική τους εὐθύνη στὶς περιπτώσεις ποὺ κάποιοι τιμωρήθηκαν ἀδίκως. Ἡ θέληση τοῦ βασιλέως εἶναι ἀνώτερη ὅλων, καὶ πρὸς ἐνίσχυση τῆς ἀποψῆς αὐτῆς παραφράζεται τὸ ὀμηρικὸ *κρείσσων γὰρ βασιλεύς, ὅτε χώσεται ἀνδρὶ χέρημι* (Ἰλ. Α, 80)⁹⁹: οἱ σκέψεις αὐτὲς εἶναι ἡ εἰσαγωγή στὸ κυρίως θέμα τοῦ Γεωργίου Μουζάλωνος, τὸ πῶς κατὰ τὴν γνώμη του θὰ διαφυλαχθοῦν καλύτερα τὰ συμφέροντα τοῦ νομίμου διαδόχου. Δηλώνει συγχρόνως ὁ Μουζάλωνος ὅτι μόνον μὲ τὴν γενικὴ ἐπιδοκιμασία τους θὰ δεχθεῖ νὰ συνεχίσει τὴν ἐπιτροπεία τοῦ ἀνηλίκου Ἰωάννη.

Τὸ νόημα τῶν λόγων τουλάχιστον φαίνεται ὅτι ἔχει ἀποδοθεῖ κατὰ προσέγγιση. Ἀλλὰ ὁ Παχυμέρης ἔχει διαμορφώσει τὰ λεχθέντα μὲ βάση τὶς προσωπικὲς του μελέτες¹⁰⁰. Ἐπιτυγχάνει νὰ ἀποδώσει τὸν παρακλητικὸ, ἀπολογητικὸ τόνο ἐνὸς ἀτόμου ποὺ προσπαθεῖ νὰ κερδίσει μάχη ἐκ προοιμίου χαμένη. Ἀντιθέτως, στὴν ἀπάντησή τοῦ Μιχαὴλ (Ι. 17: Ι. 73, 18-77, 16), τῆς ὁποίας ἡ ἔκτασή εἶναι ἡ μισὴ περίπου τῆς δημηγορίας τοῦ Μουζάλωνος, διαφαίνεται

96. Πὰ τίς διαστάσεις λατρείας ποὺ εἶχε λάβει ἡ ἀφοσίωση τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ πρὸς τὸν παραγκωνισθέντα νόμιμο διάδοχο βλ. ἐιδικότερα Macrides, Saints, 286.

97. Πβλ. Μηλιαράκης, 494-495. -Geanakoplos, 36.

98. *Τὰ ἐς βλάβην τισὶ παραματεύεσθαι* (Ι.16:1.67,4). Στὴν *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* τοῦ Γρηγοῦρά (III.3:1.64,2-3) διαβάζουμε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: *τό τε συνεργὸν γενέσθαι τῷ βασιλεὶ πολλὰς ἐς τὰς τῶν πολλῶν τιμωρίας*, ἐνῶ καὶ ὁ Παχυμέρης στὴν κυρίως ἀφήγησή του εἶχε ἀναφέρει (Ι.25:1.65,3) ὅτι καὶ οἱ Μουζάλωνες εἶχαν στραφεῖ ἐναντίον ὀρισμένων διαφωνούντων.

99. *κρείσσων γὰρ βασιλεύς, ὅτ' ὀργίζοιτο χεῖρονι* (Ι.16:1.67,24-25). Πβλ. Σ. Λαμπάκης, Ὁμηρικὸν χωρίον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Παχυμέρη, *ΕΕΒΣ* 47(1987-89), 446.

100. Ἡ Alice Gardner, *The Lascaris of Nicaea*, London 1912, 233 δέχεται ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ «verbatim report», ἀλλὰ ὅτι δείχνει τὴν ἐξοικείωση τοῦ Παχυμέρη μὲ τὰ γεγονότα ποὺ ἐξιστορεῖ («seems to have been intimately acquainted with the events»). Ὁ Geanakoplos, 36 καὶ σημ. 19, ἐκφράζει παρόμοια ἄποψη.

λόγος βραχύς, αποφασιστικός και αιχμηρός, λόγος ατόμου σίγουρου για την ανωτερότητά του, που θίγει μόνο τα βασικά σημεία, χωρίς πλατειασμούς και περιττές λεπτομέρειες¹⁰¹. Ο Μιχαήλ αντικρούει έναν προς έναν σταδιακά τους ισχυρισμούς του Μουζάλωνος: κανένας δέν είναι οργανισμένος έναντιόν του, κανένας δέν τόν κατηγορεί, ούτε του έπιρρίπτει ευθύνες για πράξεις του αυτοκράτορα. Είναι ο μόνος που δικαιούται νομίμως νά κατέχει την θέση του επιτρόπου του ανηλίκου Ίωάννη. Έκτος από την λανθάνουσα ανάμνηση του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, που έχει σημειωθεί¹⁰², και έδω, όπως και στην προηγούμενη δημηγορία, λανθάνει άλλο όμηρικό χωρίο, τó *ούκ αγαθόν πολυκοιρανίη* (Ιλ. Β 204)¹⁰³. Μέν τις απόψεις αυτές συμφώνησαν και οι εύγενεις¹⁰⁴, θέλοντας όμως και εκείνοι, όπως έξ άλλου και ο Μιχαήλ, νά ύποκρύψουν τις προσωπικές βλέψεις τους. *Τά δ' ήσαν σκήψις και κόμπος άλλως, ως έδειξε* (Ι.17:Ι. 77,23-24) σχολιάζει ο Παχυμέρης, διευκρινίζοντας επί πλέον τά πιστά λαβών έντεϋθεν ό πρωτοβεστιάριος του, και εκόντων δήθεν τών μεγιστάνων, βασιλέως και τών πραγμάτων αυτόν και μόνον εκείνον είναι διαφερόντως τόν φροντιστήν (Ι.17:Ι.77,25-27). Η κατάσταση όμως πλέον έχει αντίστροφαί: *Φθόνος οιδαιών βαρύς και δεινός ύφείρπεν εκείνω, μη τó σύνολον έπαίοντι* (Ι.18:Ι.79,12-13). Τώρα είναι ο Μουζάλων που κατηγορείται ότι *βασιλειά και ύφαρπάζειν την άρχήν μελετά και μειζον ή καθ' αυτόν φρονεί* (Ι.18:Ι.79,15-16), όσα δηλαδή ως πριν λίγο καιρό απέδιδοντο στον Μιχαήλ Παλαιολόγο. Και ως γνωστόν, έπακολούθησε ή σφαγή τών Μουζαλώνων¹⁰⁵, που περιγράφεται λεπτομερέστατα (Ι.18-Ι9:Ι.79,11-89,26) και πρωταίτιος θεωρείται ο Μιχαήλ. Η κατηγορία διατυπώνεται έμμέσως, πλην σαφώς: ο Παχυμέρης αναφέρει ότι στην σφαγή πρωτοστάτησαν οι «Ιταλοί» μισθοφόροι, μόλις άρκούμενος νά ύπενθυμίσει ότι ο Μιχαήλ, ως μέγας κοινοσταύλος, ήταν ο έπικεφαλής τους, που τούς παρακίνησε, και παρακάτω αναφέρει πλέον ξεκάθαρα τις φήμες για

101. Ένδεικτικό της άποσπασματικότητας με την όποια πολλές φορές εκτίθενται τά γεγονότα στην βιβλιογραφία είναι ότι ή Gardner, *Lascaids* (βλ. προηγούμενη σημείωση), 233, δέν κάνει λόγο καθόλου για την δημηγορία του Μιχαήλ, ένω ο Μηλιαράκης, 494, και ο Angold, *Government*, 81, αναφέρονται στην άπάντηση του Μιχαήλ, αλλά πολύ περιληπτικά.

102. Failler, ύπόμνημα, Ι, 77.

103. Ο Παχυμέρης γράφει *ού γάρ πάντες άρξομεν... άναρχον γάρ τó πολύαρχον... έπει δ' ένα προέχεν μετά βασίλεα τών αναγκιών έστί...* (Ι.17:Ι.77,9-10).

104. Ο Angold, *Government*, 87, διερωτάται γιατί νά αναλάβει μόνος ο ίδιος ο Παλαιολόγος τó βάρος της άπάντησης. Πρέπει νά παρατηρήσουμε σχετικά ότι ο Παχυμέρης είναι σαφής, ότι ο Μιχαήλ μίλησε μετά την τών άλλων άπολογίαν και την εμφανιζόμενην ύπόπτωσιν (Ι.17:Ι.73,22-23). Ύπήρξαν συνελπίως και άλλες όμιλίες, οι όποιες δέν θεωρήθηκε σκόπιμο νά αναφερθούν. Πά την έξιτόρηση του Παχυμέρη είναι εύνοητο ότι άρκεί ή θέση του Μιχαήλ.

105. Στις 24 Αύγουστου 1258, βλ. Failler, *Chronologie* Ι, 24-27.

τις εὐθύνες τοῦ Παλαιολόγου¹⁰⁶, καὶ μάλιστα προσθέτει καὶ ὅτι ἦταν παρῶν. Συγκαταλέγεται μεταξύ ἐκείνων οἱ ὅποιοι *κατὰ προσποίησιν* (I.19: I. 89, 16) δὲν προέβαλαν ἀντίσταση στὸ ἐξαργυρωμένο πλήθος, καὶ, ἐπὶ πλέον, ἐπέβαλε τὴν σιωπὴ στὴν ἀνιψιὰ του Θεοδώρα Καντακουζηνή¹⁰⁷, τὴν σύζυγο τοῦ δολοφονηθέντος Γεωργίου Μουζάλωνος, ἡ ὁποία, ὅπως ἦταν φυσικό, εἶχε ξεσπάσει σὲ ὑστερικὲς κραυγὲς ἀντικρούζοντας τὸ ἀποτρόπαιο θέαμα (I.19: I. 89, 18)¹⁰⁸.

4.2.3. Μετὰ τὴν δολοφονία τῶν Μουζάλωνων, ὅταν ἐτέθη ἐπὶ τάπητος τὸ πρόβλημα ἀνάθεσης τῆς ἐπιτροπείας τοῦ ἀηλίκου διαδόχου Ἰωάννη Δ' (I.20-27: I. 89,27-97,20) γιὰ ἄλλη μὰ φορὰ ζητήθηκε ἡ συμβουλή τῆς ἐκκλησίας: *ὡς οὐκ ἀσφαλὲς δίχα τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ταύτης προεστῶτος... καθιστᾶν τὰ τοιαῦτα* (I. 22: I.95,16-17)¹⁰⁹. Ὁ Παχυμέρης εἶναι σαφὴς καὶ ἀποκαλυπτικός, ὅτι ἡ μεσολάβηση τοῦ πατριάρχη Ἀρσενίου ζητήθηκε γιὰ νὰ περιβληθεῖ μὲ νομιμότητα ἢ ἐκλογὴ τοῦ Μιχαήλ ὡς ἐπιτρόπου, γιὰ τὴν ὁποία βεβαίως εἶχαν ἀναλάβει πρωτοβουλία καὶ οἱ εὐγενεῖς, ἀλλὰ τεχνηέντως εἶχε ὑποθάψει τὴν κατάστασι ὁ ἴδιος: *ἐξήτει μὲν καὶ τὴν τοῦ πατριάρχου ὅσον οὐπω ἐπιστησομένον συναίνεσιν οὐ κατὰ χρεῖαν μᾶλλον, ἀλλ' ἵν' ἀσφαλέστερον τὸ γινόμενον καθιστῶτο* (I.22: I.97,6-8). Συγχρόνως, εἶχε καλλιεργηθεῖ κατὰλληλα τὸ κλίμα ὥστε νὰ προβιβασθεῖ σὲ μέγα δούκα ὁ Μιχαήλ: τὸ ἐπόμενό του βῆμα ἦταν νὰ μοιράσει χρήματα τόσο στοὺς εὐγενεῖς¹¹⁰, ὅσο καὶ στοὺς ἀρχιερεῖς, οἱ ὅποιοι ἐπικρίνονται σφοδρότατα¹¹¹. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ὁ Παχυμέρης

106. *Αἰτίαν δ' ἔσχεν εἰς τοῦτο, ὡς ὁ τῶν πολλῶν λόγος ἔχει, ὁ τούτων τῆς φάλαγγος ἐξηγούμενος... ὡς ἠρέθασε τὸν φόνον ἐπιτολῆσαι* (I.18: I.79,19-21 καὶ 27-30).

107. Nicol, 16-19, ἀρ. 14. -PLP, ἀρ. 10943.

108. Συνολικὴ θεώρηση τοῦ ἐπισημοῦ παρέχει ὁ Μηλιαράκης, 492-498. Βλ. καὶ Geanakoplos, 39-41. Περιέργως ὁ Failler, Chronologie I, 26, ἀν καὶ ἀναφέρεται στὶς συστάσεις τοῦ Μιχαήλ πρὸς τὴν ἀνιψιὰ του, γράφει ὅτι τόσο ὁ Ἀρσενολίτης, ὅσο καὶ ὁ Παχυμέρης δὲν ξεκαθαρίζουν ποῦ ἦταν ὁ Μιχαήλ κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἐπισημοῦ. Πὰ τὰ γεγονότα βλ. τελευταῖα G. Prinzing, Zu den Minderheiten in der Mäander-Region während der Übergangsepoche von der byzantinischen zur seldschukisch-türkischen Herrschaft (11.Jh.-Anfang 14.Jh.), στὸν τόμο *Ethnische und religiöse Minderheiten in Kleinasien von der hellenistischen Antike bis in das byzantinische Mittelalter*, herausgegeben von Peter Herz und Jorn Kobes, Wiesbaden 1998, 152-177, κυρίως 170-172.

109. Πβλ. Χριστοφιλοπούλου, Ἀντιβασιλεία, 87 καὶ σημ. 2.

110. *Καὶ μᾶλλον οἷς εὐγενὲς τὸ γένος ὑποποιούμενος* (I.25: I.103,13).

111. *πάντας ἔχειν ἐκείνους ἐκ τῶν ὀνῶν καὶ ἄγειν δύνασθαι ὅπη βούλοιο* (I.26: I.105,12-13).

Καὶ παρακάτω ἀκόμη χαρακτηριστικότερα: *ταῦτα δ' ἦσαν αἱ νυκτεριναὶ πρὸς ἐκείνους πέμψεις καὶ σκέψεις καὶ πρὸς τὸ μέλλον ὑποσχέσεις μεγίσταις συγκροτήσεσι. Τῷ γὰρ ὑπόπλῳ τῆς γνώμης καὶ τῷ τῶν τρώων θωπευτικῷ οὕτως ἐάλωσαν πάντες, ὡς...τὸς τοῦ βερῶ καταλόγου... πάντας ὑπὲρ ἐκείνων λέγειν καὶ μὴ λαλοῦντος* (I.26-27: I.105,16-25). Πὰ τὴν καιροσκοπικὴ αὐτὴ διάθεσι τῶν παροχῶν ἐκ μέρους τοῦ Μιχαήλ βλ. Μηλιαράκης, 501-505. -Geanakoplos, 44-45.

προηγουμένως είχε επιχειρήσει έκτενη άναδρομή¹¹² στην οικονομική πολιτική του Ίωάννη Βατάτζη και του Θεοδώρου Λάσκαρι, τονίζοντας ότι ο πλούτος που είχαν συγκεντρώσει δεν προερχόταν από έπαχθείς και άδικες φορολογίες, αλλά από σωστή διαχείριση¹¹³, και ότι ή κοινωνική πλευρά των παροχών τους δεν απέκρυπτε ιδιοτέλεια (*τὸ θεοφιλές και τὸ φιλορρώμαιον* των δύο αυτοκρατόρων, ὅπως έπιγραμματικά σχολιάζεται I.24: I. 101,17), σέ αντίθεση με τὸν Μιχαήλ, του ὁποίου τὸ κίνητρο ἦταν ή προσωπική ανάδειξη. Τὴν παραδοσιακή εικόνα λοιπὸν τῆς βασιλικῆς αυτοκρατορικῆς ιδεολογίας, τὴν γενναιοδωρία πρὸς τοὺς ὑπηκόους, προσπάθησε νά χρησιμοποιήσει ὁ Μιχαήλ πρὶν καλά καλά ἀνέλθει στὸν αυτοκρατορικό θρόνο, και ὁ Παχυμέρης σπεύδει ἀμέσως νά διασαφήσει σέ τί ἀποσκοποῦσε αὐτή ή πράξη και νά δώσει τὴν σωστή κατά τὴν γνώμη του διάσταση τοῦ θέματος¹¹⁴.

Βεβαίως, ἀνεξαφτήτως ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Παχυμέρη, οἱ ἐνέργειες αὐτὲς εἶχαν ἐπιτυχία, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν συνέχεια τῆς ἐξιστόρησης, ὅπου ὅλοι οἱ ἐκκλησιαστικοί, ἀλλὰ και ὁ πατριάρχης¹¹⁵, ἐπηρεάζονται και τάσσονται ὑπὲρ τοῦ Παλαιολόγου ὅταν τίθεται τὸ θέμα τῆς ἀναγόρευσής του σέ δεσπότη. Ἡ προπαγάνδα τους και ή εικόνα που προσπαθοῦν νά δώσουν βασιζέται στίς ἐνέργειες που ἐκεῖνος τόσο ἐντέχως προετοίμαξε: *Ἡ γὰρ οὐκ οἶδαμεν τοῦτον ὡς θεοφιλῆ, ὡς ζῆλον ἔχοντα τοῦ καλοῦ, ὡς φιλομόναχον και τὰ τῆς ἐκκλησίας ἐκτόπως σέβοντα; Μαρτυρεῖ τὸ προσὸν αὐτῷ ταπεινὸν και δημοτικὸν και ἱλαρὸν πρὸς ἅπαντας, τὸ δέ γε φιλόδωρόν τε και μεταδοτικὸν τὸ τῆς περιουσίας πένεστατον παραστήσει* (I.27:I.107,3-7). Ὁ Παχυμέρης δηλαδή καταγράφει τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ Μιχαήλ με καταπληκτική ἀκριβεία.

Παραλλήλως, με τὸν ἴδιο ἀριστουργηματικό τρόπο σκιαγραφοῦνται οἱ τάσεις και τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀντιτιθεμένων ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Λάσκαρι, οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι ἦσαν και οἱ λιγότεροι, ὑποστηρίζουν ὅτι δὲν πρέπει νά λάβει τόση ἐξουσία ὁ Μιχαήλ και θυμίζον τὰ δίκαια τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς. Οἱ ἀπόψεις τους συμβαίνει νά εἶναι και ἀπόψεις τοῦ Παχυμέρη, ὁ ὁποῖος πάντως δὲν παραλείπει νά καταγράψει με τὴν ἴδια πιστότητα –και ἐδῶ ἔγκριται ή σημασία τῆς ἀφήγησής του ὡς πιστοῦ καταγραφέα τῆς ἐπικαιρότητας– και τὶς ἀπόψεις τῆς ἄλλης πλευρᾶς, τῶν εὐγενῶν που ὑποστή-

112. Πρόκειται γιὰ τὰ κεφάλαια I.23 και I.24 (I.97,10-101,17).

113. *πλὴν οὐκ ἐκλογαὶ ταῦτα και εἰσπραξίς ἄδικος, οὐδ' ἀνθρώπων βίοι και πενήτων οὐχ ἦττον ἢ χρυσὸς αἵματα, ἀλλὰ πλούτος ἐκ τε τῆς περὶ τὰ ἴδια προμηθείας και ἐκ τῆς τῶν ἀλλοτρίων κατὰ προσένεξιν εἰσφορᾶς συλλεγείς τε και αὐξηθείς* (I.23:I.97,26-29).

114. Σημειωτέον ὅτι ὁ Γρηγόριος Κύριος ἐπιχειρεῖ ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, νά προβάλει τὴν τακτική αὐτή: *ή φρόνησις δὲ και ή πρὸς ὑπερβολὴν φιλάνθρωπία τὰ ἐπισημῶτα* (PG 142, 353).

115. Πά τὴν στάση τοῦ Μιχαήλ ἀπέναντι στὸν Ἄρσενιο βλ. Geanakoplos, 44 και σημ. 61.

ριζαν τὸν Παλαιολόγο. Τὰ βασικά ἐπιχειρήματα: δὲν πρέπει νὰ ἀφεθεῖ ἡ ἐξουσία σὲ ἓνα παιδί, διότι ὅλα θὰ καταστραφοῦν, ἀφοῦ κανένας δὲν θὰ προσέξει οὔτε τὸ παιδί, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸν ἀπλό ἰδιώτη πού τυχόν θὰ προστάζει ἀντι γὰ ἐκεῖνο. Συνεπῶς, ἓνας πρέπει νὰ εἶναι ὑπεράνω ὄλων. Τὸ βασικὸ αὐτὸ συμπέρασμα ἐνισχύεται μὲ χρῆση παραδοσιακοῦ τόπου: τὸν παραλληλισμὸ πρὸς τὸ πλοῖο καὶ τὸν κυβερνήτη του, τοῦ ὁποῖου τὶς διαταγὲς τὶς ὑπακούουν τυφλά ὄλοι. Ἔνδεκα ἀποστολὴν ἔχοντες ἀπὸ τοῦ βασιλέως, ὁμοῦ τῶν μὴ κατὰ τρόπον ἄρχεσθαι, ἐξ εὐπλοίας ὅτι θαυμαστῆς ἐναυάγησαν (I.27:I.109,19). Ἡ ἀναρχία τοῦ Μιχαὴλ σὲ ἀνώτερα ἀξιώματα περισσότερο θὰ ὠφελήσει, παρὰ θὰ βλάψει. Ὁ Παχυμέρης ἐντέχνως μέσα στὴν ἴδια ἐνότητα διολισθαίνει ἀπὸ τὸν πλάγιο στὸν εὐθὺ λόγο, καὶ μάλιστα γὰ νὰ παραθέσει ἐπιχειρήματα πού δὲν τὰ ἀσπάζεται: γὰ νὰ μὴ μείνει ἀμφιβολία περὶ αὐτοῦ, δὲν παραλείπει νὰ τονίσει ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς προτάσεις τῶν ὁπαδῶν τοῦ Μιχαὴλ ὑπεκρύπτοντο προσωπικὰ κίνητρα, ἀτόμων πού ἤθελαν νὰ ἐκδικηθοῦν τοὺς Λασκάρες, ἢ ἤλπιζαν σὲ ἀξιώματα¹¹⁶. Ὁ Μιχαὴλ τελικὰ μὲ τὴν συναίνεση τοῦ πατριάρχη ἀναγορεύθηκε δεσπότης¹¹⁷, ἀλλὰ συνέχισε νὰ κινδυνολογεῖ (I.28:I. 113,7-12) στοχεύοντας στὴν συμβασιλεία (I.27-28:I.111,22-115, 6).

4.2.4. Σημειωτέον ὅτι ὁ Παχυμέρης θεωρεῖ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο κατάλληλο γὰ ἐκτενῆ παρέκβαση (I.30:I.115,7-119,1), ὅπου καταγράφονται οἱ φιλοδοξίες τοῦ Μιχαὴλ Β' Ἀγγέλου τῆς Ἡπείρου¹¹⁸. Φράση-κλειδί εἶναι ἡ πρόταση *εἰς προνομήν ἢ τῶν Ῥωμαίων βασιλεία κείται τῶ βουλομένω* (I.30:I.115,11), ἡ ὁποία εὐρίσκεται σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναφορὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἡμερομηνίας στέψης τοῦ Μιχαὴλ Η' (I.29:I. 115, 5-6). Ἡ παράθεση τῆς λεπτομερείας αὐτῆς στὴν συγκεκριμένη θέση ἀσφαλῶς εἶναι σκόπιμη, διότι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν γὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τονίζεται ἐμμέσως ὅτι στὴν ἀντίληψη τοῦ Παχυμέρη ὁ Μιχαὴλ Η' ἦταν παρείσακτος στὸν θρόνο, καὶ τὸν ἐξυπηρετεῖ νὰ

116. *Οἱ δὲ καὶ παθόντες ἀμύνειν ἤθελον* (I.27:I.107,24). Πρόκειται γὰ τὸν Κωνσταντῖνο Στρατιγόπουλο (PLP, ἀρ. 26897) καὶ γὰ τὸν Θεόδωρο Φύλῃ (PLP, ἀρ. 29812), ἀξιωματικούς πού εἶχαν τυφλωθεῖ ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Β' Λάσκαρι, ἐνῶ μὲ τὸ μέρος τους τάσσονταν καὶ ὅσοι κατὰ συγγένειαν ἢ οὖσαν ἢ ἐλπίζομένην τοῖς Παλαιολόγοις προσέκειντο (I.27:I.107,25-26). Πὰ τὶς διαφορικὲς προαγωγὲς τοῦ Μιχαὴλ βλ. Failler, *Chronologie I*, 27-30.

117. Στις 13 Νοεμβρίου 1258 σύμφωνα μὲ βραχὺ χρονικὸ, βλ. Χριστοφίλοπούλου, *Ἐκλογή*, 182. -Χριστοφίλοπούλου, *Ἀντιβασιλεία*, 88, σημ. 3. -P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, I, Wien 1975, 75. Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν βλ. τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ Failler, σχόλια, I, 110, σημ. 4. Πβλ. Failler, *Despote*, 171 καὶ σημ. 2.

118. PLP, ἀρ. 220. Πὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο, βλ. Nicol, *Despotate*, I, 169-185.

προβληθεί ή αμφισβήτηση της εξουσίας του εκ μέρους ενός άλλου ήγεμόνα. Και τούτο ενισχύεται από ένα ακόμα χωρίο, όπου –και πάλι σε πλάγιο λόγο- μεταφέρεται η επιχειρηματολογία του Μιχαήλ Β': *μηδὲ γὰρ εἶναι πρὸς αὐτὸν μηδὲν μήτε Λάσκαριν μήτ' ἄλλον ὄντιναοῦν αὐτάρκη πρὸς βασιλείαν, εὐγενῆ γε ὄντα καὶ τῶν Ἀγγέλων* (I.30:I.117,2-4). Σταδιακά με τὸν τρόπο αὐτὸν προετοιμάζεται τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀναφορὰ στὴν μάχη τῆς Πελαγονίας (I.31-32, Π.11: I.119,10-127,7,151,4-17).

Ἀνεξαρτήτως ἂν ἔχει τοποθετηθεῖ στὴν φυσικὴ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν γεγονότων ἢ ὄχι¹¹⁹, κυρίως πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι δὲν διευκρινίζεται ἀκριβῶς ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν συγκεκριμένη μάχη, πού, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἰσχυροποίησε τὴν θέση τοῦ Μιχαήλ¹²⁰: ἡ ἀποσιώπηση δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαία, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ ὅτι ὁ Παχυμέρης δὲν ἐπιμένει στὶς λεπτομέρειες τῆς μάχης¹²¹: σπεύδει ὅμως νὰ τονίσει ὅτι ἡ *Ἔρις* ἦταν ἐκείνη πού ἀποσυνέθεσε τὸ συνασπισμὸ τῶν δυνάμεων τῆς Ἡπείρου, ὅταν ἕνας ἱππότης ἐξεδήλωσε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν σύζυγο τοῦ Ἰωάννη Δούκα, τοῦ γιοῦ τοῦ Μιχαήλ Β'¹²², κάτι πού ἀπετέλεσε ἀφορμὴ νὰ ἀνταλλαγοῦν λόγοι αἰχμηροὶ μεταξὺ τῶν δύο πλευρῶν. Τὸν Ἰωάννη Δούκα πάλι τὸν συγκρίνει με τὸν Ἀχιλλέα, καὶ τοὺς στρατιῶτες του, τοὺς Μεγαλοβλαχίτες, με τοὺς Μυρμιδόνες. Καὶ παρακάτω πάλι ἐπαναλαμβάνει ὅτι *Ἀχιλλεὺς ἦν ἄλλος ὁ Ἰωάννης μνησίας. Τότε θέλων δεῖξαι αὐτὸς ὦν τὸ πᾶν τοῦ στρατοῦ καί, οἷς ἂν προσκείοιτο, ἐκείνους νικῶντας...* (I.31:I.119,23-24). Δὲν χρειάζεται νὰ ἐπαναληφθεῖ ὅτι εἶναι σαφῆς ἡ ὁμηρικὴ ἐπιρροή, κάτι αὐτονόητο. Ἐκεῖνο πού πρέπει νὰ τονισθεῖ εἶναι ὅτι ὁ Παχυμέρης δὲν καταφεύγει στὶς συγκρίσεις αὐτὲς ἀπὸ ἀπλὴ ἀρχαιομανία, ἀλλὰ ἀντιθέτως πολὺ μελετημένα ἐπιδιώκει νὰ δείξει ὅτι ὅπως ἡ ἀπουσία τοῦ Ἀχιλλέα εἶχε ὀδυνηρὲς συνέπειες γιὰ τοὺς Ἀχαιοὺς στὸν Τρωικὸ πόλεμο, τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἀπουσία τοῦ Ἰωάννη ἀποδείχθηκε ὀδυνηρὴ γιὰ τὶς δυνάμεις τῆς Ἡπείρου. Ἡ ἥττα τους συνεπῶς ἐμφανίζεται ὡς μοιραῖο ἐπακόλουθο. Συγχρόνως ἐπιτυγχάνει νὰ ἀπομυθοποιήσῃ τὰ γεγονότα. Ἡ νίκη παρουσιάζεται ὡς ἀποτέλεσμα ἄλλων παραγόντων καὶ ὄχι ὡς ἀπόρροια στρατηγικοῦ σχεδίου

119. Failler, *Chronologie* I, 30.

120. Πβλ. Μηλιαράκης, 530-535. -Καλλιγᾶς, *Μελέται* 238-239. -Geanakoplos, 47-74. -Ἀνάλυση τῶν πηγῶν καὶ βιβλιογραφία βλ. καὶ στὸν Failler, *Chronologie* I, 30-39.

121. Οἱ ἐπιτυχίες τῶν δυνάμεων τῆς Νικαίας, με ἐπικεφαλῆς τὸν ἀδελφὸ τοῦ Μιχαήλ, τὸν Ἰωάννη (Paradopoulos, ἀρ. 2), ἀπαριθμοῦνται συνοπτικῶτα ἀρκετὰ παρακάτω, στὸ κεφάλαιο Π.11:Ι. 151, 4-17 (γιὰ τὴν σύνδεσή του με τὰ κεφάλαια I.31-32 βλ. Failler, *Chronologie* I, 32), με τρόπο πού ἀποδυναμώνονται, καθὼς ἔμφαση δίδεται μόνο στὸ ὅτι χάρις στὶς ἐπιτυχίες του αὐτὲς ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος ἔλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ σεβαστοκράτορος.

122. Βλ. *PLP*, ἀρ. 208 καὶ 220.

και πολεμικής εμπειρίας¹²³. Ἐς σημειωθεί ἐπίσης σχετικά ὅτι μόνο ὁ Παχυμέρης συμπληρώνει τὸ κεφάλαιο αὐτό, μετὸ ὁποῖο ὀλοκληρώνεται τὸ πρῶτο βιβλίο, μετὰ ἀναφορὰ στὴν ἡττα τῶν δυνάμεων τῆς Νικαίας λίγον καιρὸ ἀργότερα στὴν περιοχὴ ποῦ ὁ ἴδιος ὀνομάζει Τρικόρυφος¹²⁴ (I.32: I.125,16-127,7).

4.2.5. Στὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου βιβλίου (II.1-13: I.129,1-157,3) σχολιάζεται ἐκτενῶς τὸ θέμα τῆς ἀναρρίχησης στὸν θρόνο τοῦ Μιχαῖλ Η΄¹²⁵. Συμφώνως πρὸς τὶς συνήθειές του, ὁ Παχυμέρης καταγράφει ἐπακριβῶς, σὲ πλάγιό λόγο, τὶς ἀπόψεις καὶ τὰ ἐπιχειρήματα κάθε παρατάξης. Οἱ περισσότεροι ἤθελαν τὸν Παλαιολόγο, οἱ λίγοι ποῦ εἶχαν ἀντιρρήσεις δὲν τολμοῦσαν νὰ τὶς ἐκφράσουν. Βασικὸ ἐπιχείρημα τῆς πρώτης ομάδας ἦταν ὅτι ἀρίστη βασιλεία δὲν εἶναι ἡ κληρονομικὴ, ἢ ὁποῖα τυχαῖα μπορεῖ νὰ καταλήξει καὶ σὲ ἀνάξιο, ἀλλὰ ἐκεῖνη ποῦ ἀποκτᾶται ἐξ ἀρετῆς καὶ δοκιμασίας ἀρίστης (II.1: I.129,12) τῶν ὑπηκόων. Ὁ ἡγεμόνας συγκρίνεται ἀφ' ἐνὸς μετὰ ἰατρό, ἀφ' ἑτέρου μετὰ κυβερνήτη πλοίου: ἐπανέρχεται ἐδῶ ἕνα ἀρχαιότατο μοτίβο, τὸ ὁποῖο ὁ Παχυμέρης ἀξιοποιεῖ καὶ προβάλλει μετὰ τὴν γνωστὴ του τάση πρὸς ἀντίθεση: *καὶ εἰ ἐκ γένους τὸν κυβερνήσοντα ἐγκρινοῦμεν, καταποντιστὴν μᾶλλον ἢ κυβερνήτην ἐπιστήσομεν τῇ νηϊ* (II.1: I. 129, 15-17). Ὅσο γιὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς κύκλους, μετὰξὺ τοὺς ἐπικρατοῦσε διχογνωμία ἂν εἶναι καλὸ νὰ συμβασιλεύουν δύο, ἢ ἂν αὐτὸ ἀντιθέτως δημιουργεῖ περισσότερες περιπλοκές. Τελικὰ ἐπικράτησε ἡ ἄποψη νὰ ἀναλάβει ὁ Παλαιολόγος, καὶ ὁ Παχυμέρης σχολιάζει *Νικᾶ δ' ὁμως τὸ μῶρσιμον* (II.1: I.135,1): ἡ φράση βεβαίως ἐπιδέχεται διπλὴ ἐρμηνεία, ἀναλόγως πρὸς τὴν ὀπτική ποῦ ἔβλεπε κάποιος τὰ πράγματα. Ὁ Παχυμέρης ἐκδηλώνει τὴν ἀπογοήτευσή του γιὰ τὴν τροπὴ τῶν πραγμάτων. Ἡ κατάστασις ἀντιστρέφεται. Ὁ ἱστοριογράφος εἶχε τονίσει ὅτι ὁ Μιχαῖλ εἶχε δεσμευθεῖ μετὰ ὄρκου τόσο ἀπέναντι στὸν Βατάτζη, ὅσο καὶ ἀπέναντι στὸν Θεόδωρο Β' Λάσκαρι¹²⁶ νὰ μὴν διεκδικήσει τὴν βασιλεία. Τώρα οἱ ἴδιοι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ τὸν ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὴν δέσμευσή του: Ἰδιαιτέρως παραστατικὴ ἢ παρομοίωσις, *ὡς ἰστὸν ἀράχνης ὁ τῶν ἀρχιερέων σύλλογος τὰς συνθήκας ἐκεῖνας διέλιπον* (II.2: I. 135,9-10) καὶ ἐπὶ πλέον ὄχι μόνον δεσμεύεται μετὰ ἀντίστοιχο ὄρκου καὶ ὁ Ἰωάννης

123. Σημειωτέον καὶ ὅτι τὰ σχετικά μετὰ τὴν αἰχμαλωσία τοῦ Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου, ποῦ ἀπέβη τὸ μέσο γιὰ τὴν ἀποκατάστασις τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας στὴν Πελοπόννησο (Geanakoplos, 154) ἐπίσης μνημονεύονται συνοπτικά (βλ. καὶ Failler, Chronologie I, 89 καὶ σημ. 14).

124. Συνήθως ταυτίζεται μετὰ τὸ Τρίκορφο Ναυπακτίας, ἀλλὰ ὁ Failler, σχόλια, I, 125, σημ. 6 θεωρεῖ ὡς πιθανότερη τὴν ταύτισις μετὰ τὴν ὀμώνυμη τοποθεσία στὴν περιοχὴ τῶν Γρεβενῶν.

125. Πὰ τὶς λεπτομέρειες Μηλιαράκης, 536. -Βλ. Failler, Chronologie I, 39-44.

126. Βλ. παραπάνω, σελ. 54-56.

Λάσκαρις, αλλά και οί ύπηκοοι ὀρκίζονται νά ταχθοῦν μέ τὸ μέρος ἐκείνου ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς ποὺ θὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἐπιβουλή τοῦ ἄλλου¹²⁷, κάτι ποὺ γιὰ τὸν Παχυμέρη εἶναι καταδικαστέο: οὐδὲν ἂν καταγνοίη τις μείζον τῶν ταῦτα πραττόντων ἢ τὸ ἐμφυλίους πολέμους τῷ κοινῷ προξενεῖν, εἴ ποτε τοῦτο συμβαίη (Π.3: I. 137,1-2)¹²⁸, ἐνῶ λίγο παρακάτω συμπληρώνει τὶς σκέψεις αὐτῆς μὲ σαφεῖς μορφές ἐναντίον ὄσων ἐξαγοράσθηκαν κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὶς παροχές τοῦ Μιχαήλ, κλιμακώνοντας τὴν κριτική. Ὁ Μιχαήλ ἐνεργοῦσε συμφῶνως πρὸς τὸ συμφέρον του (*σοφόν τι ποιῶν* Π.5: I.139,1), ἐνῶ τὸ πλῆθος ἀπλῶς μάζευε *κνηνδόν* (Π.5: I. 139,19), καὶ οἱ εὐγενεῖς *προκατελήφθησαν, εὖ παθόντες καὶ εὖ ἔτι τυχεῖν ἐλπίζοντες*: ἐπέδησε δ' αὐτῶν τὰς γλώσσας, πλὴν ὀλίγων τινῶν, τὰ φιλοτιμήματα, καὶ εἶχον ἡσύχως καθ' ὅτι πραχθεῖη (Π.7: I.141, 26-28) καὶ οἱ δὲ προσσυλλέγοντες ἀνύμνου δῆθεν τὸν εὐεργέτην, παιδίον καὶ τὰ κατ' ἐκεῖνο χαίρειν ἔωντες, μηδ' οἷ' κακοῦ εἰδότες γεγόνασιν (Π.9: I.147,10-11). Ἐνῶ δὲν ὑπῆρχε ἀμφιβολία ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Μιχαήλ ἀποτελοῦσε παράβαση τῶν ὄρκων καὶ ἐπιβουλή, κανένας δὲν θυμήθηκε τὶς δεσμεύσεις του: ὑγρῶν οὐσῶν ἔτι τῶν γεγραμμένων, αὐτοὶ κατημέλουν μὴ ξίφος κατὰ τὰ ὁμομοσμένα κινεῖν (Π.9: I.147,13-14).

Ἡ ἀνάρρηση τοῦ Παλαιολόγου¹²⁹ σηματοδότησε τὴν ἔναρξη νέου κύκλου παροχῶν, συμφῶνως πρὸς τὴν παραδοσιακὴ εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα

127. Ἐτομον εἶναι τὸ ὑπήκοον ἐπ' ἐκεῖνον ὀρμᾶν φωνῶση χειρὶ, ὅς ἂν ἐπιβουλεύσει θατέρφ (Π.3: I.135,25-26). Ὁ Ἀρσένιος στὴν *Διαθήκη* του (PG 140, στ. 952), ἀναφέρεται στὰ σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν ὄρκων κάπως ἀναλυτικότερα. Πβλ. Failler, *Chronologie* I, 43 καὶ Failler, σχόλια, I, 135, σμμ. 4.

128. Ἡ ἴδια σκέψη διατυπώνεται σαφέστερα παρακάτω: οἱ δὲ τῆς ἐκκλησίας, κἂν ὁ κληρὸς ἡμέλει, ἀλλ' οἷ' γε τὸ ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα φέροντες, τί μὴ ἔχοντες ἀμύνειν, τὸν λαὸν οὕτως κατενεπέδουν φρικώδεσιν ὄρκοις ὥστ' ἐξ ἀνάγκης ἐν τῶν δύο τοῦτοις ἐπισυμβαίνειν, ἢ ἐμφυλίους ἐνδιδόναι πολέμους καὶ σφάττεσθαι, ἢ μὴν τὰ μέγιστα εἰς Θεὸν ἁμαρτάνειν ἐπιορκούντας. Ἄλλ' ὡς ἔουκε τὸ παρά πολλοῖς ὑμνούμενον ἀληθές, ὡς τὸ μέλλον γενέσθαι ἀντιπράττει καὶ τῷ φρονεῖν (Π.9: I.147,14-19).

129. Τὴν 1 Ἰανουαρίου 1259, βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ἐκλογή*, 181-185. -Failler, *Chronologie* I, 40. -Failler, *Proclamation*, 237-242. Ἔνας ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς ποὺ εἶχαν ἀντίρρηση ἦταν καὶ ὁ Μανουὴλ Δισύπατος, ἐκεῖνος ἀκριβῶς ποὺ εἶχε ἐξηγήσει τὴν πρόρρηση *μάργου* (βλ. σελ. 55). Καὶ αὐτὸ τὸ ἐκμεταλλεύθηκε καταλλήλως ὁ Μιχαήλ καὶ ἀπέσπασε καὶ τὴν συγκατάθεση τοῦ τελευταίου. Ὁ Παχυμέρης προσθέτει τὴν λεπτομέρεια ὅτι ὁ Δισύπατος μέχρι τέλους δὲν ἔκρυψε τὴν ἀντίθεσή του, τοποθετώντας δίπλα στὴν ὑπογραφή του τὴν λέξη *ὁμοιοτρόπως*, ὥστε νά δηλώσει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὴν διαφωνία του (*ἐξέφηνεν ἐκεῖνος ἐκ τούτου τὸ ἀναγκαστικὸν καὶ κακότροπον τῆς ὑπογραφῆς*, Π.8: I.145,23-24), ἐνῶ παρακάτω δηλώνεται ὅτι αὐτοεξορίσθηκε (Π.17: I.169,12-13). Ἡ πληροφορία γιὰ τὴν προσθήκη τῆς λέξης *ὁμοιοτρόπως* ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι ἔνδειξη πὼς ὁ Παχυμέρης εἶχε δεῖ τὸ ἴδιο τὸ ἔγγραφο (ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Σκουρτζής, Σχίσμα, 280 καὶ σμμ. 3), ἔχει σημασία καὶ γιὰ τὴν ἀρχαιγνωσία τοῦ Παχυμέρη, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νά τὸ ἐρμηνεύσει μὲ διευκρινίσεις περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξης *ὁμοίως* στὸν Ὁμηρο.

ευεργέτη τῶν ὑπηκόων. Ὁ Παχυμέρης δὲν παραλείπει νὰ τὸ σημειώσει, ἀλλὰ καὶ πάλι ἀπομυθοποιεῖ τὰ γεγονότα, τονίζοντας ὅτι πολλὲς φορὲς ὁ Μιχαὴλ ἔπαιρνε πίσω ὅσα εἶχε δώσει, χωρὶς νὰ ὑπολογίζει διαμαρτυρίες (II.5:I. 139, 3-19). Ἡ λογικὴ συνέχεια αὐτῶν τῶν σκέψεων ἀνευρίσκεται στὸ κεφάλαιο III.9, ὅπου τίθεται πλέον εὐρύτερα τὸ πρόβλημα τῆς γενναιοδωρίας τοῦ Μιχαὴλ: ἀναγνωρίζει ὁ Παχυμέρης ὅτι εἶχε γὰρ ταῖς ἀληθείαις καὶ τὸ ευεργετικὸν πρὸς ἅπαντας καὶ ἀμφοτέραις ἐξήντηι, πολλῶν προαποκειμένων, σπεύδει ὅμως νὰ συμπληρώσει οὐκ οἶδα εἴτε τις τὴν φύσιν τοιοῦτος ὢν, ἢ προσποιούμενος δι' ἄλλα μέγιστα τὸ φιλότιμον, ἀναγκαστικὰς τὰς εὐνοίας ὑποποιούμενος, ὡς δῆθεν οὐκ ἐνδίκως ἄρξας, ἢ, τὸ γε τρίτον, πρὸς τὰς τῶν προτέρων βασιλέων ευεργεσίας ἀντιβαλλόμενος, κὰν μὴ τόσας εὐηργέτη, μηδ' οὕτως (III.9: I. 253, 17-22). Προσθέτει ἐπὶ πλέον ὁ ἱστοριογράφος τῶς δέ γε κατὰ βασιλεῖς ἠναγκάζετο χρᾶσθαι τοῖς πράγμασι, μὴ καὶ δόξοι σκηρικῶς τὸ ἄρχειν ἐπιτηδεύων (III.9: I. 253, 23-24), καὶ γὰρ νὰ μὴ μείνει καμιά ἀμφιβολία, δλοκληρώνει τὴν σκέψη του λέγοντας ὅτι ἀπλῶς ὁ Μιχαὴλ συμπεριφέρθηκε ὅπως ἔπρεπε νὰ συμπεριφέρεται κάθε βασιλέας γιατί δὲν μποροῦσε νὰ κάνει ἄλλιως: Ταῦθ' ὄρων ἐκεῖνος, καὶ μᾶλλον ἐξ ὑπογύου βλέπων τοὺς παρὰ τῶν ἀπελθόντων βασιλέων ευεργετουμένους, συνειδὸς ἔχων ἠλέγχετο, καὶ εὐηργέτη μὲν, πλὴν οὐχ ὅσον ἐκεῖνοι, τὸ μὲν διὰ τὴν ἀνάγκην καὶ τοὺς ἐλέγχους δεδιὼς ὡς κατ' ὀφθαλμοὺς ὄντας, τὸ δὲ τῆ φύσει χρώμενος ἴσως, μὴ παρακατέχειν αἰρούμενος ζωὴν ταιλαιπύρων ἀνθρώπων, τῶν προὔργου παντὸς ἀναγκαίου πορίζειν ἔχοντος τὴν τροφήν ἐπὶ θεραπείαν ἐκείνων ἰόντων κατὰ τι ἀρχαῖον νόμιμον (III.9:I.255,12-18)¹³⁰. Χαρακτηριστικὴ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Παχυμέρη στὴν σύγκριση μὲ τοὺς προηγουμένους βασιλεῖς¹³¹.

4.2.6. Στὰ σχετικὰ μὲ τὴν πρώτη παραίτηση καὶ τὴν διαδοχὴ τοῦ Ἄρσενίου (II.15-19 καὶ 22:I.159,5-171,23 καὶ 177,11-179,15)¹³², μόνο στὸν Παχυμέρη τονίζεται τὸ ὅτι ὁ νέος πατριάρχης Νικηφόρος, προηγουμένως μητροπολίτης Ἐφέσου, εἶχε ἐκλεγεῖ στὸν πατριαρχικὸ θρόνον τὸ 1243 ὡς διάδοχος τοῦ Μεθοδίου, ἀλλὰ ὁ Ἰωάννης Βατάτζης ἀκύρωσε τὴν ἐκλογή¹³³. Ἐπισημαίνεται

130. Γιὰ τὴν φιλοδοξία τοῦ Μιχαὴλ βλ. καὶ Γεωργιάδου *Εἰκόνα*, 25-28.

131. Καὶ ἡ λεπτομερὴς καταγραφή τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν ἀξιομάτων πού τοὺς ἀπενεμήθησαν (II.13:I.153,8-157,3) ἀποτελεῖ καὶ ἄλλη συγκαλυμμένη ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν πολιτικὴ τῶν Λασκαριδῶν, ὅπως εἶχε περιγραφεῖ στὸ κεφάλαιο I.14 (βλ. σελ. 56). Σχεδὸν ὅλοι προέρχονται ἀπὸ τὸ εὐρύτερο οἰκογενειακὸ περιβάλλον τοῦ Παλαιολόγου, καὶ ὁ Παχυμέρης καταγράφει σχολαστικὰ τίς συγγένειες.

132. Failler, *Chronologie I*, 45-53.

133. Μηλιαράκης 398. -Failler, *σχόλια*, I, 165, σημ. 5.

επίσης ότι ο Νικηφόρος υπενθύμισε στον Μιχαήλ τὸ ἀντικανονικὸ –κατὰ τὴν γνώμη του– τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀρσενίου¹³⁴. Ὑπονοεῖ βεβαίως ὁ Παχυμέρης ὅτι ἦταν φυσικὸ νὰ προτιμηθεῖ ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος τὸν Νικηφόρο, σίγουρος γιὰ τὴν δυσαρέσκειά του τόσο πρὸς τοὺς Λασκαρίδες¹³⁵, ὅσο καὶ πρὸς τὸν ἴδιο τὸν Ἀρσένιο. Ἀλλὰ ὅσο καὶ ἂν καὶ ὁ Νικηφόρος θεώρησε ὡς προσωπικὴ του ἀποκατάσταση, μὲ θεία θέληση, τὴν ἀνοδοῦ του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, οἱ ἀντιδράσεις ἦταν ἔντονες, ἰδίως ἐκ μέρους τῶν λαϊκῶν¹³⁶, ἐνῶ οἱ κληρικοὶ στὴν πλειοψηφία τους¹³⁷ συμφώνησαν. Ὁ Παχυμέρης ὡς συνήθως ἀποδοκιμάζει καὶ κατὰ τὴν συνήθειά του τονίζει τὴν ἀποψή του μὲ περισσότερη ἔμφαση ἀποδίδοντας σὲ θεία Δίκη τοὺς θανάτους τουλάχιστον δέκα ἐκκλησιαστικῶν μέσα σὲ ἑννέα μῆνες, καὶ προφανῶς καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ Νικηφόρου¹³⁸. Καὶ γιὰ νὰ μὴν μείνει καμμία ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἐρμηνεία του προσθέτει ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ εἶχε προαναγγεῖλει ὄνειρο ποὺ εἶχε δεῖ καὶ εἶχε ἀφηγηθεῖ καὶ στὸν ἴδιο ὁ μετέπειτα πατριάρχης Ἰωάννης Βέκκος¹³⁹.

4.2.7. Ἡ περιγραφή τῆς πολιορκίας τοῦ Γαλατᾶ (Π.20:Ι.171,24-177,10)¹⁴⁰ εἶναι παραστατικὴ καὶ γλαφυρὴ, καὶ ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ κρίσι τοῦ Παχυμέρη ὅτι ὁ στρατὸς τοῦ Μιχαήλ *πλήθος δ' ἦν μείζον ἢ κατὰ πόλεμον τοιούτου φρουρίου* (Π.20:Ι.173,3-4)¹⁴¹. Ἡ φράση αὐτὴ ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν φαί-

134. *Τὸν Ἐφέσου Νικηφόρον μὴ κατὰ κανόνας προβῆναι τὴν χειροτονίαν ἐκείνου διαβεβαίωντος* (Π.15:Ι.163,27-28). Κατὰ τὸν Σκουταριώτη (*Σύνοψις Χρονική*, ἔκδ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* 7, Βενετία 1872, 510) ὁ Νικηφόρος ἦταν ἐκ τῶν συνυποψηφίων τοῦ Ἀρσενίου. Πὰ τίς λεπτομέρειες βλ. Π. Ν. Νικολόπουλος, Ἀνέκδοτος λόγος εἰς Ἀρσένιον Αὐτωρειανόν, πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, *ΕΕΒΣ* 45(1981-82), 408.

135. Χαρακτηριστικὰ τονίζεται ὅτι ὁ παραγωνισμὸς τοῦ Νικηφόρου ἀπὸ τὸν Βατάτζη καὶ τὸν ὄλον τῆς ἱεραρχίας χρόνον ἐκείνον ἐπέκνιζε (Π.16:Ι.165,19).

136. *Τὸ δὲ λαϊκὸν πλήθος, τὸν νέον ποιμένα καὶ λιὰν ἀποπροσποιοῦμενοι, ἐξήτουν τὸν γνήσιον* (Π.17:Ι.167,31-32). Πβλ. καὶ Π.22:Ι.179,14-15: *δόξας δὲ τότε τοῖς πολλοῖς ἐπαχθῆς, οὐ διὰ τὴν μετᾶθειν τόσον, ὅσον τό, ζῶντος πατριάρχου γησιόν, αὐτὸν μεταίθεσθαι*.

137. Μὲ τὴν ἐξάιρεση τοῦ Ἀνδρονίκου Σάρδεων καὶ τοῦ Μανουὴλ Θεσσαλονίκης, βλ. καὶ σελ. 65, σημ. 129 καὶ πβλ. Γουναριδῆς, *Κίνημα*, 62-63.

138. Failler, *Chronologie I*, 51-52. Ὁ Παχυμέρης ἐπὶ πλεόν τονίζει ὄχι μόνον ὅτι ὁ Νικηφόρος ἦταν ἀπίμπλουτος (ἐμφανῆς ἢ ἀντιδιαστολή πρὸς τὸν ὀλιγαρχῆ Ἀρσένιο), ἀλλὰ καὶ ὅτι δὲν δέχθηκε νὰ περιβληθεῖ τὸ μοναχικὸ σῆμα ὡς τὸ τέλος, *ὡς τεθηξείων ἀρχιερεῖς* (Π.22:Ι.179,10). Πβλ. Failler, *Promotion*, 142-143.

139. Πὰ τίς λεπτομέρειες βλ. Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 87-88.

140. Βλ. Μηλιαράκης, 551-552, 563-564 (ὁ ὁποῖος ὁμως φαίνεται νὰ πιστεύει ὅτι ὑπῆρξαν δύο πολιορκίες). -Geanakoplos, 75-79. Πὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησι (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1260), βλ. Failler, *Chronologie I*, 46.

141. Πβλ. Ἀκροπολίτης, 174: *οὐ τεθαρρηκῶς τοῖς στρατεῦμασιν*.

νεται να υποκρύπτει τίποτα το ιδιαίτερο, αλλά λίγο παρακάτω διαβάζουμε *κατήντα δ' ἡ μάχη σφίσι διαχρονίζουσι μαχομένοις τοῖς μὲν περὶ τὸν βασιλέα εἰς αἰδῶ προφανῆ τοῦ μὴ περιγενέσθαι φρουρίῳ ἐπὶ τοσοῦτον μαχομένοις τόσον πλῆθος, οὐδὲν σεμνὸν ἔχοντος καὶ τισιν ὀλίγοις διαφυλαττομένου, τοῖς δ' Ἰταλοῖς εἰς φιλοτιμίαν τοῦ τόσους μὴ περιγενέσθαι παρασκευάσαι, αὐτοὺς ὀλίγους ὄντας, ὡς μὴδὲ τολμᾶν ἐξιέναι, ἅμα δὲ καὶ τοῦ αὐτὸν βασιλέα δόξαι νικᾶν καὶ πᾶσαν τὴν αὐτοῦ δύναμιν ἐπὶ ταῦτο συνελθοῦσαν ἅμα* (Π.20:Ι.173, 26-175,2). Γιὰ ἄλλη μία φορά λοιπὸν ὁ Παχυμέρης ἀποδίδει τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, ἐφ' ὅσον καὶ οἱ κρίσεις αὐτὲς ἀσφαλῶς δὲν ἦταν μόνο προσωπικὲς του ἐκτιμήσεις, ἀλλὰ ἀπόηχος τῆς κριτικῆς καὶ ἐκ μέρους τῶν ἀντιπάλων τοῦ Μιχαήλ. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ ἀκολουθοῦν γιὰ τὶς χλευαστικὲς φράσεις ποὺ ἀπηύθυναν οἱ πολιορκημένοι¹⁴². Τελικὰ ὁ Μιχαήλ *εἰ καὶ γέλωτα ὤφλει μὴδὲν καταπράξας, ἔγνω καταλύειν τὸν πόλεμον* (Π.20:Ι.175,8-9). Ὁ Παχυμέρης παραθέτει τὴν πρόσθετη πληροφορία ὅτι ὁ Μιχαήλ ἀπεφάσισε νὰ λύσει τὴν πολιορκία, χωρὶς νὰ συνάψει συνθήκη, ὅπως ἀντιθέτως ἰσχυρίζεται ὁ Ἀκροπολίτης (175, 18-19). Μεταξὺ τῶν διῶσταμένων ἀπόψεων τῶν δύο ἱστοριογράφων, ἴσως ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Παχυμέρη εἶναι ὀρθότερη: τονίζει ὅτι ὁ Μιχαήλ ἀπέφυγε νὰ συνάψει συνθήκη, ὥστε νὰ μπορεῖ σὲ εὐλογο χρόνο νὰ ἐπαναλάβει τὴν πολιορκία (Π.20:Ι. 175,9-11)¹⁴³.

Καὶ πάλι ὁ Παχυμέρης ἐμπλουτίζει τὴν διήγησή με ὀρισμένες ἐπιπλέον πληροφορίες: περιγράφει τὴν εὕρεση τοῦ σκελετοῦ τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου ἀναλυτικότερα (Π.21:Ι.175,12-177, 7) καὶ ἀναφέρει ὅτι ὁ Μιχαήλ φρόντισε τὴν ἀνακομιδὴ με κάθε εὐλάβεια. Ἄν λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Βασίλειος Β' ἦταν ὁ ἡγεμόνας ποὺ εἶχε προσδώσει νέα αἴγλη στὴν αὐτοκρατορία δύο καὶ πλέον αἰῶνες ἐνωρίτερα, τὸ ἐπεισόδιο λαμβάνει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸν συμβολισμό καὶ τοὺς συνειρμούς ποὺ ἐπεδίωκε νὰ προκαλέσει ὁ Μιχαήλ¹⁴⁴.

142. ὥστε καὶ οἰκτιζόντο κατειωρονένονμοι, μὴ θέλοντες βάλλειν, ἀλλ' ἀποπέμπειν τὸν ἐντὸς τοῦ βέλουσ ἰόντα διὰ τὴν ἐγγύτητα, ὡς τῆ γυναικί, ὡς ἔλεγον, διασφύζοντο (Π.20:Ι.175,4-6).

143. Ὁ Geanakoplos, 78, γράφει μὲν ὅτι ὁ Παχυμέρης ἴσως εἶναι ὑποποστὺ ὑπερβολῆς ἢ παραποίησης τῶν γεγονότων, ἀλλὰ καταλήγει ὅτι τελικὰ καὶ ὁ Ἀκροπολίτης φαίνεται νὰ ἔχει περιγράψει τὰ γεγονότα με τρόπο εὐνοϊκὸ γιὰ τὸν Μιχαήλ.

144. Σημειωτέον καὶ ὅτι μετὰ ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια ἡ σορὸς τοῦ Μιχαήλ τοποθετεῖται πλάι στὴν σορὸ τοῦ Βουλγαροκτόνου, στὴν Μονὴ τοῦ Σωτήρος τῆς Σηλυβρίας: *καὶ τὸ μὲν οὕτως ἀνακομισθέν, τοῦ Βουλγαροκτόνου Βασιλείου ἐτέρωθεν, ὃν, ἐκ τοῦ Ἐβδόμου παρημελημένον μεταγαγών, ἐκεῖνος ἐκεῖσε πάλαι κατέθετο, τίθεται καὶ αὐτός* (VII.37:III.123,7-9). Ὡς γνωστὸν ἡ περιγραφή τοῦ Παχυμέρη ἐνέπνευσε τὸν Κωστὴ Παλαμᾶ νὰ συνθέσει τὴν ἐπική του *Φλογέρα τοῦ Βασιλιά* (βλ. Κ. Κασίνης, *Ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνικὴ παράδοση στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιά»*. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν, Ἀθήνα 1980, 46-53). Ἐπίσης σχετικὴ μνεία ἔχει ἐντάξει καὶ ὁ Μ. Καραγάτσης στὸ μυθιστόρημά του *Σέργιος καὶ Βάχχος* (Ἀθήνα 1960), 410.

4.2.8. Μία ακόμα ευκαιρία να αντιπαραθέσει την πολιτική των Λασκαριδών προς την πολιτική του Μιχαήλ έχει ο Παχυμέρης όταν κάνει λόγο για το πώς ο τελευταίος αντιμετώπισε τους Τατάρους. Έκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιος υπαινιγμός στην παράθεση της πληροφορίας για σχέδια συνοικεσίων εκ μέρους του Μιχαήλ¹⁴⁵. Διαπιστώνουμε όμως άμεσα ότι ακολουθεί κεφάλαιο με τίτλο *ὅπως εἶχον οἱ πρὶν βασιλεῖς περὶ Τοχάρους ἀκουόμενους* (II.25:I.187,11-189,30). Ὁ Ἰωάννης Βατάτζης στο *ἀκουσμά* τους και μόνον¹⁴⁶ ἔλαβε μέριμνα νὰ ἐφοδιασθοῦν τὰ φρούρια μὲ τὰ ἀναγκαῖα τροφίμα καὶ ὄπλα, καὶ ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις μὲ τὴν σειρὰ του φρόντισε νὰ τοὺς παραπλανήσει, δημιουργώντας τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν πολὺ ἰσχυρότερος, καὶ νὰ τοὺς ἐντυπωσιάσει μὲ τὴν πολυτέλεια τῆς αὐλῆς του. Στὸ συμπέρασμα τοῦ κεφαλαίου λανθάνει καὶ πάλι ἡ ἀντίθεση στὴν πολιτικὴ τοῦ Μιχαήλ: *Τὰ γούν πρότερα ταῦτ ἦσαν, καὶ οὕτω δεδιότας ξυνέβαιεν ἀντιφοβεῖν ἐκ συνέσεως. Τότε [τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τοῦ Μιχαήλ] δ' ὁμαλῶς καὶ ἠπίως πάνυ ἐπεχειροῦν πρεσβεύεσθαι μὲν ἐπ' ἐκείνους, ἐκεῖθεν δὲ πρέσβεις δέχεσθαι, ὡς αὐτίκα καὶ κατὰ κήδη σπένδεσθαι μελετᾶν*¹⁴⁷ (II.25:I.189,26-29). Σαφέστερα καὶ ἐντονότερα ἐκφράζεται ἡ ἀντίθεση καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς διήγησης¹⁴⁸ (III.3-5:I.235,1-243,10): ἀμφισβητεῖται γενικότερα ἡ πολιτικὴ πρὸς τοὺς Τοχάρους καὶ τοὺς Μαμελούκους: *ἀλλὰ ταῦτα μὲν τῷ κρατοῦντι πεπραχάται δοκῆσει τοῦ συνοῖσιν τοῖς ἡμετέροις. Καὶ ὅσον μὲν εἰς εἰρήνην ἀνυστὸν ἦν τὸ πραγματευόμενον, ἄλλως δὲ καὶ ἐς μέγιστον ἐλυμῆναιτο* (III.4: I. 241, 1-3) καὶ ἀκόμα πιὸ ξεκάθαρα Τοχάρων δὲ τοῦ θράσους καὶ ἔτι ἀνέχομεν, οὐ δυνάμεσιν οὐμενοῦν θαρσαλέας, ἀλλὰ φιλικαῖς εἶτ' οὐδ' δουλικαῖς ὑπελεύσεις, κήδη ποιούντες καὶ δωροφορῶντες συχναῖς τὰ κάλλιστ' α τε καὶ μέγιστα (III.5: I. 243,3-5), μὲ ὀλέθριο ἀποτέλεσμα: *ἐξ ὧν συνέβαινε μετὰ φιλίας ἐκείνους ἔχειν ἅ δὴ προσταλαιπωροῦντες πολέμῳ μόλις ἂν ἐκτῶντο* (III.5: I. 243,9-10). Ὅσο γὰρ τοὺς Μαμελούκους, ὁ λόγιος περιγράφει μὲ ἐπικριτικὴ διάθεση τὶς διευκολύνσεις τοῦ Μιχαήλ πρὸς τὸν Σουλτάνο τους¹⁴⁹ νὰ διέρχεται ἀνεμπόδιστα ἀπὸ τὸν Βόσπορο καὶ νὰ

145. *Ἐκεῖνοις δ' εἶχε διὰ μελέτης καὶ ἄλλως σπένδεσθαι διὰ κήδους* (II.24:I.187,7-8).

146. Παρακάτω διευκρινίζεται ὅτι *τόσον ἦν ἄδηλον ἕως τότε τὸ ἔθνος* (II.25:I.187,19-20). Βλ. καὶ Κύρης, 153-177 (Ἐπίμετρον: «Αἱ βυζαντινοταταρικά σχέσεις μέχρι τοῦ 1321»).

147. Ὁ J. Richard, *Byzance et les Mongols*, BF 25(1999), 83-100, ἰδίως 86-89, δὲν ἐπιμένει στὴν λεπτομέρεια τῆς ἀντίθεσης τῆς πολιτικῆς Μιχαήλ Παλαιολόγου καὶ τῶν προηγουμένων αυτοκρατόρων τῆς Νικαίας, ὅπως ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Παχυμέρη.

148. Πὰ τὰ σχετικὰ χωρία βλ. λεπτομερῶς Laiou, *Black Sea*, 109-112.

149. Στὸ κείμενο τοῦ Παχυμέρη ἀναφέρεται ἀπλῶς ὡς *ὁ τῶν Αἰθιῶπων σουλτάν* (III.3:I.235,5, πβλ. Laiou, *Black Sea*, 109). Πρόκειται γὰρ τὸν Baybars I (1260-1277): βλ. Failler, σχόλια, I, 234, σημ. 3, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Πβλ. Najjar, *Πολιτικὴ Ἱστορία*, 26-30, 340-342.

ένισχύει τὰ στρατεύματά του με Κομάνους. Ἀρκεῖ ἡ παράθεση τῆς καταληκτικῆς ἀποστροφῆς: *καὶ ταῦτα μὲν Αἰθιόπων τὸ χριστιανικὸν ἀπὸναντο ταῖς ἡμετέραις ἀβουλαῖς ἢ κακονοίαις ἢ αὐτονόμοις ὁρμαῖς καὶ ὀρέξεσι* (III.3:I.243, 1-2)¹⁵⁰.

Ἡ ἴδια ἀντίληψη ἐπαναλαμβάνεται καὶ παρακάτω (III.25:I.301,10-313, 18), ὅταν ἀναφέρεται ἡ συμμαχία (1264-1265) τῶν Τατάρων μετὸν Sargi Saltuq, θεῖο τοῦ Izzedin¹⁵¹, καὶ τὸν βούλγαρο τσάρο Κωνσταντῖνο Τίχ¹⁵², πού αἰφνιδιάζουν τὸν Μιχαὴλ καὶ τὸν ὑποχρεώνουν σὲ ἦττα: *Ὁ γὰρ ἄγων ἐκείνους καὶ αὐτὸς συντετάρακτό τε τῷ αἰφνιδίῳ καὶ ὅπῃ φύγοι ἐσκέπετο* (III.25:I. 307,5-6). Οἱ λίγες αὐτὲς λέξεις, στίς ὁποῖες ἐνδεχομένως λανθάνει τὸ δημωδέστερο *ὄπου φύγει, φύγει*, ἔχουν προφανῶς εἰρωνικὴ χροιά καὶ ἀνατρέπουν, ὅσο καὶ ἂν ἡ ἔκφραση φαίνεται ὑπερβολικὴ, ἄλλη εἰκόνα τῆς παραδοσιακῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας, τοῦ ἀτρόμητου καὶ ἀήττητου ἡγέτη πού ὀρμᾷ πρῶτος στὴν μάχη. Ἐπὶ πλέον τονίζεται ὅτι τόσοσ ἦταν ὁ πανικός, ὥστε *καὶ γὰρ αὐτὰ τὰ τῶν ὀρῶν ἀναστήματα φαντασίαν παρεῖχον πολεμίων, ἐπισπεσούσης δειλίας ἀφάτου* (III.25:I.307,10-11). Ἐπίσης εἶναι εὐνόητο ὅτι καὶ τὸ ἐπισόδιό πού περιγράφεται στὸ τελευταῖο κεφάλαιο (III.28: I.317,18-325,9) τοῦ τρίτου βιβλίου ἀναλυτικότερα¹⁵³, γιὰ δῆθεν ἐπιδρομὴ τῶν Τατάρων στὴν Νίκαια, ἐντάσσεται στὴν ἴδια λογικὴ. Μία ἀπλή λιτανεὶα καὶ οἱ ἀναπεμπόμενες προσευχὲς καὶ ἐπικλήσεις πρὸς τὸν Θεὸ νὰ τοὺς προφυλάξει ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς, θεωρήθηκαν ἐσφαλμένα ὡς θρηνοὶ καὶ ὀλοφυρμοὶ γιὰ πραγματικὴ ἐπιδρομὴ ἢ φήμη διαδόθηκε ἀπὸ στόμα σὲ στόμα καὶ προκάλεσε μαζικὴ ὑστερία καὶ ἀλλοφροσύνη στὴν πόλη. Οἱ αὐστηρὲς γραπτὲς συστάσεις τοῦ Μιχαὴλ καταγράφονται πιστά, χωρὶς ἰδιαίτερο σχόλιο τοῦ Παχυμέρη.

150. Πβλ. καὶ Κύρρης, 184-187 (Ἐπίμετρον: «Αἱ διπλωματικαὶ σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μετὸς Μαμελούκους 1261-1320»). Ὁ Παχυμέρης κατὰ τὴν συνήθειά του παρεμβάλλει περιγραφή (III.4:I.239,6-28) τῆς καμηλοπάρδαλης πού δωρήθηκε ἀπὸ τὸν Baybars στὸν Μιχαὴλ, καὶ ἀναπτύσσει ἀπόψεις γιὰ τὸ πῶς τὸ κλίμα καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον ἐπηρεάζουν τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ. Βλ. F. Usprenski, Οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ γιὰ τοὺς Μογγόλους καὶ γιὰ τοὺς Μαμελούκους τῆς Αἰγύπτου, *VNr* 24(1923-26), 1-16 [στὰ ρωσικὰ]. -Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 92. -Ἐπίσης Laiou, Black Sea, 109-112.

151. Πὰ τὰ γεγονότα, σὲ συνδυασμὸ με ἀραβικὲς πηγές, βλ. Failler, *Chronologie* II, 148-155. Πβλ. Geanakoplos, 180-181. -Κύρρης, 158.

152. *PLP*, ἀρ. 27550.

153. Πὰ τὴν χρονολόγησι (23 Φεβρουαρίου 1265): Failler, *Chronologie* II, 169-173.

4.2.9. Σχετικά με την ανακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης (Π.26-33:Ι.191,1-223,8)¹⁵⁴ ὁ Παχυμέρης σπεύδει νά τονίσει ὅτι ὁ Ἀλέξιος Στρατηγόπουλος εἶχε σαφεῖς ὁδηγίες νά μὴν ἀρχίσει ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῆς πόλης, ἀφοῦ εἶχε λίγα στρατεύματα¹⁵⁵. Ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἐπιχείρηση τοῦ Μιχαὴλ στὸν Γαλατᾶ, ὅπου εἶχε τονισθεῖ τὸ πλῆθος τῶν δυνάμεών του, δυσανάλογο πρὸς τὸ μέγεθος τῆς ἐπιχείρησης, εἶναι ἐνδεικτικὴ. Παρακάτω ὁ Παχυμέρης ἐπιμένει στὰ θρυλούμενα ὅτι ὑπῆρχε χρησιμὸς (*παλαιὸν θέσπιον*) πῶς τὴν Πόλη θὰ τὴν ἀνακαταλάβει Ἀλέξιος, *Ἀλεξόπουλος καὶ ἐπὶ τούτοις Κουτριντζάκης* (Π.27:Ι. 203,11-12). Ὁ χρησιμὸς αὐτὸς προφανῶς ἀρχικὰ ἦταν ἔμμετρος, δεκαπεντασύλλαβος στίχος διατυπωμένος σὲ λόγια μορφή ἀπὸ τὸν συγγραφέα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν εὐκόλη μετατροπὴ καὶ παράθεσή του καὶ πάλι σὲ μορφή δεκαπεντασυλλάβου (στὴν μορφή *Ἀλέξης, Ἀλεξόπουλος, σὺν τούτοις Κουτριντζάκης*) στὸ ἔμμετρο χρονικὸ τοῦ κώδικα Marc. Gr. 408, πού ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Παχυμέρη¹⁵⁶. Φαίνεται ὅτι ὁ χρησιμὸς αὐτὸς ἔχει λαϊκότερη προέλευση, καὶ ὅτι εἶναι τὸ ἀντίβαρο ἐνὸς ἄλλου ἐπεισοδίου πού εἶχε διηγηθεῖ ὁ Παχυμέρης περιγράφοντας τὸν σύνδεσμο τοῦ Μιχαὴλ μετὰ τὶς ἀδελφές του¹⁵⁷. Ἡ Μαρία-Μάρθα Παλαιολογίνα ἦταν σὰν μητέρα του¹⁵⁸, ἐνῶ ἡ Εἰρήνη-Εὐλογία ὑπέθαλπε τὰ σχέδιά του γιὰ ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ διηγεῖτο ὅτι ὁ Μιχαὴλ, ὅταν ἦταν μωρὸ καὶ δυσφοροῦσε στὴν κούνια, ἤρεμοῦσε μόνο μετὰ ἕνα νανούρισμα πού ἔλεγε ὅτι ὁ βασιλεὺς θὰ εἰσέλθει στὴν Πόλη ἀπὸ τὴν Χρυσὴ Πύλη (Π.23:Ι.179,24-181,6). Ὁ Παχυμέρης βεβαίως δὲν παραλείπει νά προσθέσει ὅτι ὅλα αὐτὰ ἡ Εὐλογία τὰ ἀνέφερε ἐκ τῶν ὑστέρων: *μεθὸ μὲν ἡ*

154. Πά τις λεπτομέρειες καὶ τίς παράλληλες πηγές βλ. Failler, *Chronologie* I, 53-59. -Geanakoplos, 92-115. Ἰ. Καραγιαννόπουλος, Οἱ θεληματάριοι, *Φυλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, Venice 1996, 159-174.

155. *Μὴ μὴν δὲ καὶ οἰῶν πράττειν· οὐ γὰρ ἰκανῶς εἶχε τῶν στρατευμάτων* (Π.26:Ι.191,22-23).

156. Μηλιαράκης, 597 καὶ σημ. 1. -A. Markopoulos, *La chronique anonyme du Marcianus Gr. 408, Actes du XVe congrès international d'Études Byzantines*, IV, Athènes 1980, 240-244. -Ada Gonzato, *Il codice Marciano Greco 408 e la data del romanzo bizantino di Alessandro con una ipotesi sull' autore*, *BZ* 56(1963), 239-260. -Corinna Matzukis, *A Description of the codex Marcianus 408 with new aspects and first editions of hitherto unpublished items*, *Παρθενώ* 31 (1989), 58-87, κυρίως 64-65. -τῆς ἰδίας, *Observations on controversial aspects of the codex Marcianus gr. 408*, *BZ* 80(1987), 16-26 καὶ *Linguistic idiosyncrasies in the versification of the Fall of Constantinople and other poems contained in the codex Marcianus gr. 408*, *Ἑλληνικά* 40(1989), 323-337.

157. Ὅπως σὲ αὐτὲς εἶχε ἀποδώσει ὁ Παχυμέρης τὸ σχέδιο γιὰ πλήρη παραγκωνισμό τοῦ Ἰωάννη Δ', μετὰ τὸν ἴδιο τρόπο θέλει νά τονίσει καὶ τὸν καθοριστικὸν ρόλο στὶς παροτρύνσεις πρὸς τὸν Μιχαὴλ γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης.

158. Βλ. καὶ σελ. 56, σημ. 88.

πόλις *εάλω* (II.23:I.179,28), φράση που είναι άρκετη για να δείξει τόν σκεπτικισμό του απέναντι στην διήγηση¹⁵⁹, με την οποία επιδιωκόταν να επιβεβαιωθεί το *μόρσμον* της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τόν Μιχαήλ. Ἀντιθέτως για τόν ἄλλο χρησιμό (τό *παλαιὸν θέσπιον*) σπεύδει να τονίσει ὅτι *Ἐφθασε γὰρ καὶ πρὸ τοῦ ταῦτα γενέσθαι ὁ συγγραψάμενος ἀκούειν παρὰ πατρὸς ὁμιλοῦντος ἄλλω καὶ τὸν τοιοῦτον λόγον λέγοντος*¹⁶⁰ (II.27:I.203,11-12). Παρέχεται ἔμφραση δηλαδή στήν προσωπική μαρτυρία, ἐνῶ οἱ ὑποτιθέμενες προβλέψεις τῆς Εὐλογίας δὲν εἶχαν ἀνάλογη τεκμηρίωση. Μπορεῖ να μὴ δηλώνεται σαφῶς, ἀλλὰ με τὸν τρόπο αὐτὸν ἐπιδιώκεται ὑποβάθμιση τοῦ ρόλου τοῦ Μιχαήλ στήν ἀνακατάληψη τῆς πόλης. Παρακάτω μάλιστα τονίζεται *ὅσον τὸ θανασιώτερον εἶχον, ὡς ἐκ παρόδου ἀλῶναι τοιαύτην πόλιν, τοῖς γε μὴ ἐπὶ τούτῳ τὴν ἀρχὴν ἀφιγμένους* (II.27:I.203,24-25).

Ἐπὶ πλέον ἀναφέρεται ἡ ἀντίδραση τοῦ Μιχαήλ Σεναχηρεῖμ Κακοῦ, πού θεωρεῖ ἀρχὴ νέων συμφορῶν τὴν ἀνακατάληψη (II.28:I.205,8-10)¹⁶¹, καὶ καταγράφεται ἀναλυτικὰ πῶς ὁ Παλαιολόγος πληροφορήθηκε τὰ εὐχάριστα νέα. Ἡ σκηνὴ μάλιστα πού ἡ ἀδελφὴ του Εὐλογία τὸν ξυπνᾷ τρίβοντάς του τὸ μεγάλο δάκτυλο τοῦ ποδιοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι συνοδεύεται ἀπὸ παρατηρήσεις περὶ φυσιολογίας τοῦ ὕπνου, ἀνάλογες με τὰ γραφόμενα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὰ κείμενά του περὶ ὕπνου καὶ ἐνυπνίων¹⁶², καὶ τοῦ ὅτι φανερῶνει τὸν θαυμασμό τοῦ Παχυμέρη γιὰ τὴν εὐφυΐα τῆς, ἀσυνήθιστη γιὰ γυναῖκες τῆς ἐποχῆς τῆς, ὅπως σημειώνει¹⁶³, φαίνεται να ὀφείλει καὶ κάτι στήν σκηνὴ τῆς ὁμηρικῆς *Ἰλιάδος* (B 25 καὶ ἐξῆς), ὅταν ὁ Ὀνειρος με τὴν μορφή τοῦ Νέστορος ἀφυπνίζει τὸν Ἀγαμέμνονα, με τὴν γνωστότατη ἀποστροφή *οὐ χρὴ παννύχιον εὐδεν τοιοῦτον ἄνδρα, ᾧ λαοὶ τ' ἐπιτετράφαται καὶ τόσα μέμηλε*. Οἱ περιστάσεις βεβαίως εἶναι διαφορετικές, ἀλλὰ ἡ ὀφειλὴ λανθάνουσα. Ὁ Μιχαήλ ξυπνᾷ, ἐπι-

159. Χαρακτηριστικὸ τοῦ τρόπου με τὸν ὁποῖο ἔχει ἐξηγηθεῖ ἡ τάση τοῦ Παχυμέρη πρὸς παράθεση λεπτομερειῶν δευτερευουσῶν ἐκ πρώτης ὄψεως εἶναι τὸ ὅτι ἀκόμα καὶ ὁ Geanakoplos, 19, θεωρεῖ περίεργη τὴν συγκεκριμένη πληροφορία. Με τὸν τρόπο αὐτὸν ὁμως ἀποδίδονται εὐκρινέστατα οἱ ἀντιθέσεις τῆς ἐποχῆς. Παρόμοιες ἱστορίες καὶ θρυλούμενα ἀπῆρχι καὶ ὁ Γρηγόριος Κύπριος γράφοντας καὶ αὐτὸς, *βασιλεῦ, μάλα ἐναργῆ τὰ σύμβολα προῦφανερες τῆς ἀρχῆς καὶ προχαράγματα τῶν μελλόντων πρὸ τοῦ καιροῦ καθυπέφανερες* (PG 142, 357). Ἀξιοσημείωτη ἐπίσης καὶ ἡ ὄψιμη ἐπανεμφάνισή τους στὰ *Ἱστορικά Σκηνογραφήματα. Πάθη τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετῶν*, τοῦ Σπυριδῶνος Ζαμπελίου (Ἀθήνα 1860, ἀνατύπ. 1971), 11.

160. Βλ. καὶ σελ. 22.

161. Πὰ τὴν ἀποστροφή τοῦ Σεναχηρεῖμ (PLP, ἀρ. 25154) βλ. τὴν ἐξηγησίαν τοῦ Μηλιαράκη, 602-603. Βλ. καὶ Angold, *Government*, 296.

162. Πὰ ὅλα αὐτὰ ὁ Μηλιαράκης, 600, κρίνει ὅτι οἱ λεπτομέρειες ἔχουν δοθεῖ με περισσὴ πολυλογία.

163. *σοφὸν τι καὶ οὐ κατὰ γυναῖκας ποιοῦσα* (II.29:I.205,23-24).

βεβαιώνει την ακρίβεια της εΐδησης, ἐνδύεται ἐπισήμως, ὅπως καὶ ὁ Ἄγαμέμνων, καὶ σπεύδει νὰ ὁμιλήσῃ στὸ πλῆθος.

Ὁ Παχυμέρης βεβαίως ἔχει συναίσθηση τῆς σημασίας τοῦ γεγονότος¹⁶⁴ καὶ παραθέτει τὴν ὑποτιθέμενη δημηγορία τοῦ αὐτοκράτορα (Π.30:Ι.209,15-213,23). Κυριαρχεῖ ἡ νοσταλγία τοῦ παλαίου μεγαλείου, ὄχι βεβαίως τῆς παλαιᾶς ἐποχῆς (τὰ *πάλαι*) μὲ τὴν μέγιστη δυνατὴ ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας¹⁶⁵, ἀλλὰ πρὸ προσφάτων ἐποχῶν, ὅταν ἡ ἐδαφικὴ ἔκτασή της ἦταν ὑπολογισμῆ. Τὸ νέο ἐπίκεντρο τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ Νίκαια, δὲν ἦταν παρὰ προσωρινό. Χωρὶς τὴν Κωνσταντινούπολη, ἦσαν *ἀπόλιδες*. Καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν διαρκῆς ἦταν ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἀνακατάληψή της. Μάλιστα ἡ φράση *οὐκ ὀλίγα δὲ καὶ ἡμῶν πρότρητα παθόντων* (Π.30:Ι.211,8-9), φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ προσπάθεια δικαιολογίας ἐναντι τοῦ κλίματος ποὺ ὅπως προαναφέρθηκε, εἶχε διαμορφωθεῖ κατόπιν τῆς ἀποτυχίας τοῦ ἰδίου τοῦ Μιχαήλ, στὸν Γαλατᾶ, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν φράση *τὸ γὰρ πολλὰ καὶ μεγάλα πραγματευσαμένους περὶ αὐτῆς καὶ διὰ τοσούτων περαιωθέντας δεινῶν, μηδὲν ἐξάνυειν, πολλαπλασίους ὄντας τῶν ἐνοικούντων, δεικνύντος Θεοῦ ἦν ὡς ἔργον ἐκείνου καὶ μόνου ἐξ ἐλέους ἔσται τὸ δοῦναι, οὗ δὴ καὶ τὸ λαβεῖν ἐπιστεύετο* (Π.30:Ι.211, 14-17). Ἡ ἄλωση τελικὰ πραγματοποιήθηκε μὲ θεία παρέμβαση. Αὐτὸ εἶναι τὸ κεντρικὸ νόημα τῆς δημηγορίας¹⁶⁶. Δὲν προκύπτει βεβαίως ἂν ἔτυχε νὰ τὴν ἀκούσει ὁ Παχυμέρης ὡς αὐτόπτης καὶ αὐτήκοος, ἢ ἂν μεταφέρει πληροφορίες ἄλλων, οὔτε κατὰ πόσον ἀποδίδεται πιστὰ τὸ πνεῦμα τῆς πραγματικῆς ὁμιλίας¹⁶⁷, ἀπὸ τὸ ὅποιο πάντως δὲν πρέπει νὰ ἔχει ἀπομακρυνθεῖ πολὺ: χαρακτηρηστικὰ τὰ τονιζόμενα μὲ ἔμφαση ὅτι ὁ Μιχαήλ εἶναι ὁ φορέας ποὺ ἐξεπλήρωσε τὴν ἄνωθεν ἐπιθυμία ἀνάκτησης τῆς Πόλης, καὶ ὅτι ἡ ἀνακατάληψη θὰ ἀποτελέσει ἀφρηγία γιὰ ἀνάκτηση καὶ ἄλλων ἐδαφῶν.

Μὲ τὴν δημηγορία καὶ μὲ τὴν λεπτομερῆ περιγραφή τῆς εισόδου τοῦ αὐτοκράτορα (Π.31:Ι.217,1-219,18)¹⁶⁸ ὁλοκληρώνεται ἄλλος ἓνας κύκλος περὶ

164. Ἐξ ἄλλου ἡ φιλικῶς προσκείμενη πρὸς τὸν Μιχαήλ φιλολογία τῆς ἐποχῆς ἦταν ἐκτενέστατη, καὶ εἶχε χαρακτηρηθεῖ *Νέος Κωνσταντῖνος*: Macrides, *New Constantine*, 13-41.

165. *ὅτε ἡ τῶν Ῥωμαίων ἀρχὴ πρὸς ἔω μὲν Εὐφράτη καὶ Τύγγιδι, πρὸς δύσιν δὲ Σικελία καὶ τοῖς πρόσω Πουλείας ὠρίζετο, Αἰθιοπας δ' εἶχε πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν τὰ προσάκρια* (Π.30:Ι.209,19-22).

166. Ἄς θυμίσουμε ὅτι στὴν πρώτη κιόλας φράση τῶν *Ἱστοριῶν* τοῦ ὁ Παχυμέρης δηλώνει ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη ἀνακαταλήφθηκε *θεοῦ νεύματι* (Ι.1:Ι.23,4-5)· ἐπίσης καὶ ὁ Ἀκροπολίτης, 184, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος στὴν *Αὐτοβιογραφία* του [ἐκδ. Η. Grégoire, *Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua, Byzantion 29-30* (1959-60), 449], ὑποστηρίζουν τὸ ἴδιο. Βλ. καὶ Geanakoplos, 110.

167. Βλ. σχετικὴ σημείωση τοῦ Failler, I, 210 καὶ σσμ. 2.

168. Πὰ τὸν συμβολισμό βλ. Macrides, *New Constantine*, 13.

τῶν πράξεων τοῦ Μιχαήλ. Ὁ Παχυμέρης καταφεύγει κατόπιν στήν συνήθη βραχυλογία του καί μέ συμπυκνωμένο λόγο, χρονολογικά, καταγράφει τὰ μέτρα τοῦ Μιχαήλ πρὸς τίς φυλές τῶν Λατίνων (II.32:I. 219, 19-221, 16)¹⁶⁹, πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς πόλης καί πρὸς τὰ μοναστήρια (II.33:I.221,17-223,8)¹⁷⁰, χωρὶς νὰ παραλείπει, ὅποτε κρίνει, νὰ τονίζει καί κάποιες ἄστοχες ἐνέργειες τοῦ Μιχαήλ, ὅπως τὴν ἀποστολὴ ὡς πρέσβων στὸν πάπα δύο πρῶην ὑπογραμματέων τοῦ αὐτοκράτορα Βαλδουίνου Β', τοῦ Ἀλουβάρδη καί τοῦ Νικηφορίτζη (II.36:I.227,11-25)¹⁷¹ ἐφ' ὅσον ἦταν φυσικὸ νὰ θεωρηθοῦν ὑποπτοι καί νὰ ἐπισύρουν τὴν ὀργή τῶν Ἰταλῶν.

Κατόπιν μέ ἰδιαίτερες λεπτομέρειες ὁ ἱστορικὸς ἐπανασυνδέει τὸ νῆμα τῆς ἀφήγησης γιὰ νὰ ἐκθέσει τὰ τῶν σχέσεων τοῦ Μιχαήλ μέ τοὺς ἀρχιερεῖς, τὰ σχέδια γιὰ τὴν ἐκλογὴ νέου πατριάρχη, στήν θέση τοῦ Νικηφόρου, καί γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἀπομάκρυνση τοῦ Ἰωάννη Δ' Λάσακαρι. Ὑπογραμμίζεται εὐστοχα ὅτι ἡ πλεονεξία τοῦ Μιχαήλ τὸν ὀδήγησε σὲ παραβίαση τῶν ὄρκων του καί σὲ παραγκωνισμό τοῦ νομίμου διαδόχου, πού ἀπετέλεσε τὴν ἀφετηρία τῶν συμφορῶν: *τὸ δ' ἦν ἄρα τὸ τοῖς Ῥωμαίοις μεγάλων ἄρξαν κακῶν καὶ ταραχῆς ἀνυποίστου ῥεχθέν* (II.35:I.225,25-26). Κατὰ τὸν Παχυμέρη, ὁ Μιχαήλ ἤθελε νὰ συνδέσει δύο πράγματα ἀσυμβίβαστα: *τὴν τε τοῦ πατριάρχου ἀποκατάστασιν καὶ τὴν τοῦ γνησίου βασιλέως ἀπραξίαν* (III.1: I. 229, 18-19), τὰ ὁποῖα καί ἐπέτυχε, καί μάλιστα μετὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Ἀρσενίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἀκολούθησε καί νέος κύκλος παροχῶν πρὸς τὴν ἐκκλησία καί τοὺς λειτουργούς της. Ὅμως ὁ γνήσιος βασιλεὺς –ὁ Παχυμέρης θεωρεῖ φυσικὰ γνήσιο βασιλέα τὸν Ἰωάννη– μέ κατάλληλες ἐνέργειες τοῦ Μιχαήλ δὲν μνημονεῦθηκε καθόλου κατὰ τὴν δευτέρη στέψη¹⁷². Καί ἓνα ἀκόμα βῆμα πρὸς τὸν πλήρη παραγκωνισμό τῆς νόμιμης δυναστείας ἀπετέλεσε ἡ ἀπόφαση τοῦ Μιχαήλ νὰ παντρεύει μέ ξένους τίς κόρες τοῦ Θεοδώρου Λάσακαρι, ὥστε νὰ ἐκλείψει ὁ κίνδυνος κάποτε νὰ διεκδικήσουν τὸν θρόνο. Χαρακτηριστικὴ ἡ φρασιολογία τοῦ λογίου, πού δὲν ἀποκρύπτει τὴν ἀποδοκιμασία του: *τῷ μὲν οὖν βασιλεῖ μετὰ ταῦτα διέγνωστο ἀπαλλαγῆναι καὶ τῶν βασιλίδων τῶν καὶ αὐταδέλφων τοῦ παιδὸς Ἰωάννου, δοκουσῶν ἔχειν καὶ τούτων τὸ μέρος κληρὸν βασιλείας*

169. Μηλιαράκης, 598-620. –Geanakoplos, 131-137.

170. Πρόκειται γιὰ τὰ κεφάλαια II.32 καί 33 ἀντιστοίχως. Πά τὴν γενικότερη πολιτικὴ ἀνοικοδόμησις βλ. Geanakoplos, 122-130 καί τελευταῖα Kidonopoulos, *Bauten*, 232-234. Ἐπίσης Failler, *Novissima*, 221-238.

171. *PLP*, ἀρ. 689 καί 20300 ἀντιστοίχως. Πά τὰ σχετικὰ μέ τὴν πρεσβεία βλ. Geanakoplos, 140-141.

172. *μνήμη δ' οὐκ ἦν τὸ σύνολον Ἰωάννου* (III.2:I.233,25). Ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία τῆς δευτέρας στέψης τοῦ Μιχαήλ δὲν εἶναι γνωστὴ, βλ. Failler, *Chronologie I*, 61-65.

ἀπὸ πατρός· καὶ διὰ τοῦτο βαθύ τι σκοπῶν, ἐκεῖνος Ῥωμαίους αὐταῖς οὐ συν-
ήρομωττεν (III.6:I.243,12-15)¹⁷³.

4.2.10. Ἡ ἔμμεση ἀποδοκμασία ἐκφράζεται καὶ στὴν ἐξιστόρηση τῶν σχε-
τικῶν μὲ τὸ πάθος τοῦ Μιχαήλ γιὰ τὴν Κωνσταντία-Ἄννα, τὴν χήρα τοῦ Βα-
τάτζη: τῷ γοῦν πρὸς αὐτὴν ἔρωτι ὁ βασιλεὺς Μιχαήλ ἀλούς ...πάντα τρόπον
ἐπειρά τῆς σωφροσύνης ἐκείνης περιγενέσθαι (III.7:I.245, 6-10). Ἡ ὑποτιθεμέ-
νη ἀπάντηση τῆς Ἄννας –πού ἀποδίδεται σὲ πλάγιο λόγο– ἀποδεικνύει καὶ
πάλι πόσο εὐαίσθητος δέκτης τῆς ἐπικαιρότητας ἦταν ὁ Παχυμέρης. Τὸ χωρίο
εἶναι παραστατικώτατο καὶ πολυσήμαντο: *μηδὲ γὰρ ἂν καλὸν εἶναι καὶ εὐπρε-
πές, βασιλέως ἀκούσασαν δάμαρτα οὕτω μεγίστου καὶ φοβεροῦ, ἐν ὑστέρῳ τὸ
λέγος αἰσχῦναι καὶ τῷ δούλῳ, εἰ καὶ βασιλεῖοι νῦν, παλλακεύεσθαι* (III.7:I.245,
10-12). Στὸ ἐρώτημα ἂν ἡ Ἄννα ὄντως ἀνέφερε τίς προηγούμενες φράσεις, δὲν
εἶναι δυνατὸ, ὅπως εἶναι εὐνόητο, νὰ δοθεῖ οἰγουρη ἀπάντηση. Ἐκεῖνο πάντως
πού πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ ἰδιαιτέρως εἶναι τὸ πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο ἀποδίδει τὴν
ὑποτιθέμενη στιχομυθία ὁ Παχυμέρης, δραττόμενος τῆς εὐκαιρίας νὰ ὑπενθυ-
μίσει τεχνήντως ὅτι ὁ Μιχαήλ παλαιότερα ἦταν ὑπῆκοος τοῦ Βατάτζη. Στὴν
συνέχεια ἐκτίθενται τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Μιχαήλ, πού ἐπεδίωξε νὰ ἱκανοποι-
ῆσει τὸν τυραννοῦντα μανικὸν ἔρωτα ὑποσχόμενος ὅτι θὰ νυμφευθεῖ τὴν
Κωνσταντία-Ἄννα, χωρίζοντας τὴν σύζυγό του Θεοδώρα¹⁷⁴ καὶ παρουσιά-
ζοντας τὰ σχέδιά του ὡς προιόντα πολιτικῶν ὑπολογισμῶν καὶ μόνον, ὡς ἀπό-
πειρα δηλαδὴ προσεταιρισμοῦ τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Κωνσταντίας, τοῦ Μαμφρέ-
δου¹⁷⁵, ὥστε νὰ μὴν συμπαραταχθεῖ μὲ ἄλλες δυνάμεις ἐναντίον τους¹⁷⁶. Ὁ
Παχυμέρης δὲν ἀρκεῖται νὰ θεωρήσει ὅτι ὅλα αὐτὰ ἦταν σοφιστεῖες¹⁷⁷, ἀλλὰ
ἐπὶ πλέον συμπεραίνει καὶ ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Μιχαήλ ἦταν μόνον ἔρωτος
θεραπεία καὶ οὐ τοῦ κοινοῦ προμήθεια (III.7:I.249,9-10) καὶ αἰτιολογεῖ καὶ τὴν
ἀποψή του, δηλώνοντας ὅτι ὅποιος γνώριζε τίς πραγματικὲς συνθήκες ἦταν σὲ
θέση νὰ κατανοήσῃ ὅτι οἱ ἀνησυχίες πού μεταξὺ ἄλλων προέβλεπε ὁ Μιχαήλ

173. Πὰ τίς λεπτομέρειες βλ. Failler, σχόλια, I, 242-243, σημ. 4-6 καὶ Failler, Chronologie I, 65-77.

174. Πὰ ἐπισκόπηση τῶν συναφῶν ἀπόψεων βλ. Geanakoplos, 144-145. -Failler, Chronologie I, 77-85. -Alice-Mary Talbot, Empress Theodora Palaiologina, wife of Michael VIII, *DOP* 46(1992), 295-303, κυρίως 296.

175. *PLP*, ἀφ. 16779.

176. Ἡ τελευταία πρόταση τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Μιχαήλ, κατὰ τὴν συνήθεια τοῦ Παχυ-
μέρη ἀποδίδεται σὲ εὐθύ λόγο: *εἰ δέ τι προμηθευσαίμεθα κρεῖττον, καιρὸν ἔχοντες, μὴ μόνον ἐχ-
θροὺς ἐκείνους, ἀλλὰ καὶ φίλους γίνεσθαι, αἰδουμένους τὸ κῆδος καὶ κατ' ἀγχιεταίαν, εἰ συνοικίσο-
μεν ἑαυτοῖς τὴν ἐκείνων, οἰκείως πρὸς ἡμᾶς ἔχοντας...* (III.7:I.247,7-10).

177. ταῦτα τοῦ βασιλέως βουλευομένου καὶ σοφιστικῶς λέγοντος (III.7:I.247,11).

για ένδεχόμενη συμμαχία Καρόλου Άνδεγαυού και Μαμφρέδου, δέν ήταν βάσιμες, ἐφ' ὅσον ὁ Κάρολος εἶχε ταχθεῖ μὲ τὸ μέρος τοῦ Πάπα καὶ ἐναντίον τοῦ Μαμφρέδου: συνελπῶς, διερωτᾶται ὁ Παχυμέρης, *πῶς οὖν οἱ τόσον διαφοροῦμενοι πρὸς τὸν Κάρολον ὀμαιχεμῖν κατὰ τοῦ βασιλέως ἐμελλον πάποτε;* (III.8:I. 249,22-23). Ἀκόμα καὶ ἂν ἀντιταχθεῖ τὸ ἐπιχειρήμα ὅτι ἡ διπλωματία δέν βασίζεται στὴν ἀπλή λογική, ὅπως ὅποτε ἡ τελικὴ παρατήρηση τοῦ Παχυμέρη εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν πολυδιάστατη προοπτικὴ τῆς ἀφήγησῆς του καὶ γιὰ τὴν συνεχεῖ παρακολούθηση τῆς τρέχουσας ἐπικαιρότητας¹⁷⁸.

4.2.11. Τὸ τελικὸ βῆμα γιὰ τὸν Μιχαὴλ δέν ἄργησε. Ἦταν ἡ τύφλωση τοῦ Ἰωάννη: *ὑπέκαιε γὰρ αὐτὸν ὁ τῆς μοναρχίας ἔρως, καὶ τὴν παρερχομένην δόξαν περὶ πλείονος ἐτίθει τοῦ θείου φόβου διὰ τὴν τοῦ πλείονος ὄρεξιν* (III. 10:I.257,7-9). Ἡ ἀποτρόπαια πράξη τοῦ Μιχαὴλ χρωματίζεται μὲ συσώρευση ἀρνητικῶν χαρακτηρισμῶν: *βουλήν βουλεύεται μάλα μὲν αἰσχίστην, μάλα δὲ καὶ Θεοῦ πόρρω βάλλουσαν* (III.10:I.257,9-10). Ἀντιθέτως, τὸ θῆμα χαρακτηρίζεται παιδιὸν ἀπαλὸν καὶ μηδὲν ἔτι σχεδὸν τελέως ἢ τὸ χαίρειν καὶ τὸ λυπεῖσθαι μαθόν, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ βρέφους μικρὸν ὑπερβεβηκὸς παιδιὸν (III.10:I.257,11-13 καὶ 16). Ἡ διήγηση καθίσταται δραματικότερη μὲ τὴν προσθήκη τῆς λεπτομερείας ὅτι ἡ τύφλωση ἐτολμήθη τὴν ἴδια τὴν ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1261. Ὁ Παχυμέρης θέλει νὰ δεῖξει ὅτι ὁ Μιχαὴλ φέρθηκε τόσο ἀπάνθρωπα σὲ μία κατ' ἐξοχὴν ἑορταστικὴ ἡμέρα ἀγάπης καὶ χαρῆς. Καὶ καταλήγει μὲ δριμύτατη ἐπίκριση: *ὄρκοι δ' ἐκεῖνοι καὶ συνθεσῆαι καὶ ἐμπεδώσεις φρικταὶ ὡς λάχανα κατεδήδοτο βασιλεῖ δοκοῦντι θεοφίλειαν ἔχειν, δι' ἣν καὶ προὔτιματο παρὰ τῆς ἐκκλησίας εἰς τὴν ἀρχήν. Ἀλλ' ἦν ἄρα τὸ λεγόμενον ἀληθές, ὡς ἀρχὰ δεῖξει ἄνδρα: ἔδειξε γὰρ ἡ ἀρχὴ κάκεινον, ὅπως ἐμελέ οἱ τοῦ δικαίου καὶ τῆς περὶ τὸν Θεὸν εὐλαβείας. Πλὴν τυφλώτων κάκεινος τῇ τῆς δόξης ματαιότητι τὴν ψυχὴν, ἐκτυφλοῦν ἐκέλευε σωματικῶς τὸν ἀνάτιον* (III. 10:I.257,26-259,4). Ἡ συμπεκνωμένη αὐτὴ φράση εἶναι ἡ κατακλειδα, τὸ γενικὸ συμπέρασμα κατὰ κάποιον τρόπο τοῦ Παχυμέρη ἀπὸ ὅσα περιστατικὰ ἐξέθεσε ὡς τὸ συγκεκριμένο αὐτὸ σημεῖο τῆς ἱστορίας του. Καὶ ἡ συνέχεια εἶναι ἀνάλογη. Εἶναι γνωστὸ ὅτι μετὰ ἀπὸ τὴν τύφλωση τοῦ Ἰωάννη ἀκολούθησαν σκληρὰ μέτρα ἐναντίον τῶν ὀπαδῶν του. Ἡ κριτικὴ τοῦ Παχυμέρη ἐδῶ φθάνει στὸ ἀποκορύφωμά της: *Τοιοῦτον γὰρ τὸ μὴ ἐννόμως ἄρχειν, ἀλλὰ τυραννικῶς καί, πολὺ χαρακτηριστικότερα, ἦν οὖν τότε κατὰ τὸ ἀρχεῖον ταραχὴ λογισμῶν φόβῳ σύμμικτος, τῶν μὲν λογισμῶν μηδὲ τὸν ἀνάλητον φύσει ἠρεμεῖν ἐόντων, τοῦ δὲ φόβου, ὡς μὴ τις μαθὼν προσαγγεῖλοι καὶ οὐ φρικτὰ οἱ τὰ τῆς*

178. Ἐφ' ὅσον τὰ σχέδια τοῦ Μιχαὴλ δέν εὐδοώθηκαν, ἡ Κωνσταντία Ἄννα ἐπέστρεψε στὴν Σικελία τὸν Δεκέμβριο πιθανότατα τοῦ 1261, βλ. Failler, Chronologie I, 84.

κολάσεως γένοιτο, παρευθὺς συστέλλοντος· δεινὴ γὰρ ἐν προσαγγελίαις διαφερόντως ἦν ἡ τοῦ τινα δοκεῖν προσκεῖσθαι τῷ παιδί Ἰωάννη καὶ συμπαθεῖν (III.11:I.259,12-13 καὶ 17-22 ἀντιστοίχως).

4.2.12. Ἡ ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῶν περιστάσεων τῆς ἀποστασίας τῶν χωρικῶν στὶς συνοριακὰς περιοχὰς τῆς Νικαίας, τῶν Ζυγηνῶν, ἔχει χαρακτηρισθεῖ ῥητορικὴ καὶ ὑπερβολικὴ¹⁷⁹. ἀντιθέτως ἦταν δυναμικὴ ἀντίδραση: ὡς γνωστὸν οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τῆς Τρικοκκίας¹⁸⁰ συνασπίσθηκαν γύρω ἀπὸ ἓναν ἄτυχο τυφλὸ περιπλανώμενο, καὶ πιστεύοντας ὅτι εἶναι ὁ νόμιμος διάδοχος, ὁ Ἰωάννης Δ΄ Λάσκαρις, τὸν ἀναγόρευσαν αὐτοκράτορα καὶ ἐπαναστάτησαν. Οἱ φόβοι τοῦ Μιχαήλ, πάντα σύμφωνα μὲ τὴν ἀφήγηση τοῦ Παχυμέρη, ἀπεικονίζουσι τὴν κρισιότητά τῆς κατάστασης: *ὁ μέντοι γε βασιλεὺς... ἀνέξει τε τῷ θυμῷ καὶ καθεκτὸς οὐκ ἦν, εἰ ἄκρα τοιαῦτα παρασπᾶσθαι τῆς ἐντροχούσης φήμης ἔνεκα κινδυνεύουσιν, ἐξ ὧν εἰκὸς εἶναι καὶ ἄλλους παρακινεῖσθαι πλείστους ἀποστατεῖν* (III.12:I.261,12-14). Οἱ Ζυγηνοὶ θεωροῦνται ὡς οἱ μόνοι ποῦ τήρησαν τὸν ὄρκο, τὴν δέσμευση τῶν ὑπηκόων νὰ βοηθήσουν ἐκεῖνον ἀπὸ τοὺς συμβασιεῖς ποῦ θὰ ἀντιμετώπιζε τὴν ἐπιβουλὴ τοῦ ἄλλου (III.12:I. 261,6-10). Ἡ καταγραφὴ τῶν γεγονότων εἶναι παραστατικώτατη καὶ λεπτομερέστατη. Ὁ Παχυμέρης δείχνει σαφῶς ἐξοικειωμένος μὲ τὴν φυσικὴ διαμόρφωση τῆς περιοχῆς καὶ τὸ εἶδος τοῦ πολέμου ποῦ ἐπέβαλε¹⁸¹. Οἱ περιγραφὲς τῶν συνθηκῶν στὶς συγκεκριμένους ἀψιμαχίαις εἶναι ἀπὸ τίς καλύτερες παρεμφερεῖς στὰ βυζαντινὰ ἱστοριογραφικὰ κείμενα. Οἱ δυνάμεις τοῦ αὐτοκράτορα ἀδυνατοῦν νὰ ἐπιβληθοῦν στὸ πεδίο τῆς μάχης, καὶ οἱ ἐπικεφαλῆς τους ἀναγκάζονται νὰ καταφύγουν σὲ παροχές, ὥστε νὰ ὀδηγήσουν σὲ διχόνοια τοὺς ἀντιπάλους τους. Ἡ λύση ὡς γνωστὸν δόθηκε μὲ τὴν αὐτομόληση τοῦ ὑποτιθεμένου Ἰωάννη πρὸς τοὺς «Πέρσες». Ὁ Παχυμέρης ἀναγνωρίζει πάντως ὅτι τελικὰ στὴν περίπτωσι αὐτὴ πρυτάνευσε ἡ λογικὴ ἐκ μέρους τοῦ Μιχαήλ καὶ δὲν ἐπιχειρήθηκε ἐξορία ὅσον ἀποστατῶν δὲν εἶχαν συνθηκολογήσει, γιὰ τὴν ἦταν φανερὸ ὅτι στὴν ἀντίθετη περίπτωσι θὰ ἐπωφελοῦνταν οἱ Τοῦρκοι: *τὸ δ' ἐλαύνει ἐκεῖθεν ἐξορίζοντας, ἄσμενοι ἂν εἰς τιμωρίαν μεγίστην πράξοντες, ὁμῶς ἐκωλύοντο πράττειν, μὴ καὶ τὰς ἄκρας ἐρημοῦν ἀνδρῶν τὰς ὁρμὰς τῶν Περσῶν ἀνέχειν δυναμένων* (III.13: I. 267, 20-23).

179. Failler, σχόλια, I, 258 καὶ σμμ. 3.

180. Τὸ σημερινὸ Koçhisar ἢ Kodja Hisar, νοτιοανατολικά τῆς Νικαίας, βλ. Ἀρνάκης, *Πρῶτοι Ὀθωμανοί*, 39, 43, 148. -A. H. de Groot, Koçhisar V, *Encyclopédie de l'Islam*, V, Leiden - Paris 1980, 246. -Πβλ. Laiou, *Foreign Policy*, 22.

181. "Ἐνα εἶδος guerilla warfare.

4.2.13. Καθώς ή άνοδική πορεία του Μιχαήλ δέν ήταν άμοιρη άθελμίων πρξξων, ή σύγκρουση με τον πατριάρχη Άρσένιο ήταν άναπόφευκτη και όδήγησε στον άφορισμό του. Ό άφορισμός τοποθετείται στην άρχη του 1262¹⁸² και με την έξιστόρησή του (στο κεφάλαιο III.14) όλοκληρώνεται, όπως πολύ σωστά έχει έπισημάνει ό Failler¹⁸³, μία ένότητα με γεγονότα των τριών πρώτων έτων της βασιλείας του Μιχαήλ, στα όποια ό ιστορικός άφιερώνει δυόμισυ περίπου βιβλία, ενώ στα γεγονότα των ύπολοίπων είκοσι έτων (1262-1282) άφιερώνονται τά ύπόλοιπα τρισήμισυ βιβλία, κάτι έμφανώς δυσανάλογο¹⁸⁴, άν συνυπολογισθεί και τό ότι σχεδόν όλη ή έκταση του τετάρτου βιβλίου καλύπτεται από τά σχετικά με τό σχίσμα των Άρσενιατών, ενώ στο πέμπτο βιβλίο περιέχονται τά σχετικά με τά προβλήματα που δημιούργησε ή πολιτική του Μιχαήλ στο θέμα της ένωσης των εκκλησιών. Προχωρώντας πέρα από την έπισημάνση αυτή, και έπιχειρώντας αιτιολόγηση της ανισότητας που παρατηρείται, μπορούμε νά διατυπώσουμε την άποψη ότι όφείλεται στην επιδίωξη του Παχυμέρη νά άπεικονίσει στην πρώτη ένότητα (I.1-III.14) με κάθε δυνατή λεπτομέρεια τον χαρακτήρα της διοίκησης του Μιχαήλ και νά θέξει όλα τά θέματα που κατά την γνώμη του θα συνέτειναν σε τουτο. Σχεδόν όλες οι έπι μέρους λεπτομέρειες που παρατίθενται στα ύπόλοιπα κεφάλαια του τρίτου βιβλίου συμπληρώνουν κατά κάποιον τρόπο διάφορα στοιχεία που είχαν θιγεί σε προηγούμενα κεφάλαια. Π.χ. τό έπεισόδιο που περιγράφει την τύχη του παρακοιμωμένου Μακρηνού κατά την έκστρατεία του στην Πελοπόννησο¹⁸⁵ (III.17:I.275,21-277,22) έχει άμεσο σύνδεσμο με όσα είχε προαναφέρει ό Παχυμέρης για την έπιρροή της Εύλογίας Παλαιολογίνας στον άδελφό της¹⁸⁶: τονίζεται ότι εκείνη έπεισε τον Μιχαήλ πώς ό Μακρηνός ήταν αίτια νά χαθεί ό γαμπρός της, ό μέγας δομέστικος Άλέξιος Φιλής¹⁸⁷, πώς δέν πρέπει νά του έχει έμπιστοσύνη και άλλα παρόμοια· τον παρώθησε νά τον ανταλλάξει με Ίταλούς αίχμαλώτους, αλλά κατόπιν και παρασχεδόν των όφθαλμών άφαιρείται, αξίας αντιδόσεις διδούς των άνδραγαθημάτων ών εκείνος ειργάζετο κατά πόλεμον, τοις έχροϊς γενναίως και άνδρικώς άνθιστάμενος (III.17:I.277, 13-15). Τά δύο τελευταία έπίθετα, που προσδιορίζουν την γενναϊότητα του

182. Failler, Chronologie I, 85. Βλ. και παρακάτω, σελ.80, σμη. 192.

183. Failler, Chronologie I, 86.

184. Ή ανισότητα είναι ακόμα μεγαλύτερη άν ληφθεί υπ' όψη και τό ότι σχεδόν όλο τό πρώτο βιβλίο αναφέρεται στις πράξεις του Μιχαήλ πριν από την στέψη του.

185. Τό 1263, άν και για τον προσδιορισμό της χρονολογίας ύπάρχουν έπιφυλάξεις, βλ. Failler, Chronologie I, 88-103. Για τον Μακρηνό βλ. Geanakoplos, 174, σμη. 58. -PLP, άρ. 92605.

186. Βλ. σελ. 71-72.

187. PLP, άρ. 29809.

Μακρηνοῦ, μὲ τοὺς συνήθεις στὸν Παχυμέρη ὑπαινεγμοὺς συνιστοῦν μὰ ἀκόμα καλυμμένη κατηγορία κατὰ τοῦ Μιχαήλ: φάνηκε ἀγνώμων σὲ ἕναν γενναῖο στρατιωτικό, στὸν ὁποῖο ὄφειλε πολλά.

Ἐπαναλαμβάνονται ἐπίσης (III.22:I.291,20-293,29) οἱ σκέψεις σχετικά μὲ τὶς εὐθύνες τοῦ Μιχαήλ γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας: κατασπατάληση τῆς κρατικῆς περιουσίας σὲ συνοικέσια καὶ δαψιλεῖς παροχές πρὸς γειτονικοὺς λαοὺς, καὶ ἐπιβολὴ βαρεῖας φορολογίας στοὺς κατοίκους τῶν μεθοριακῶν περιοχῶν, ἐνέργεια πού ἀποσκοποῦσε, σύμφωνα μὲ φήμες πού κυκλοφοροῦσαν, στὸ νὰ κάμψει τὴν διάθεσή τους πρὸς ἀντίσταση¹⁸⁸. Τονίζεται ἐπίσης ὅτι οἱ ἀξιωματοῦχοι πού ἔστειλε ἐκεῖ δὲν ἦσαν οἱ κατάλληλοι (III.22:I.293,3-12), καὶ τοῦ καταλογίζεται κακὴ ἐκτίμηση τῆς κατάστασης, ὅτι δηλαδή εἶχε σχηματίσει τὴν ἐντύπωση πὼς εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβει καὶ πάλι ὅποτε ἤθελε τὶς ἀνατολικές περιοχές, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν εἶχε στρέψει τὴν προσοχή του στὰ προβλήματα πού προκαλοῦσε ἡ ἀντιπαλότητα μὲ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου: *Τῷ μέντοι γε βασιλεῖ δόξαν ἀνακλητέον ἐκείνην εἶναι, ὅτε δὴ καὶ θελήσοι, ὡς ἐπὶ θύρας οὖσαν, οὐ μέλον ἦν, ἀλλὰ πρὸς τοῖς δυσικοῖς πᾶσαν εἶχε τὴν ἀσχολίαν τὰ ἐν ποσὶ καταπροῖέμενος* (III.22:I.293,24-27).

Κορυφώνονται ἐπίσης οἱ ἔπαινοι πρὸς τὸν ἀδελφὸ τοῦ Μιχαήλ, τὸν δεσπότη Ἰωάννη¹⁸⁹: προβάλλονται ἡ στρατιωτικὴ του ἀνδρεία καὶ τὰ ἄλλα προτερήματά του, καὶ τὸ ἐγκώμιο φθάνει στὸ ἀποκορύφωμά του στὸ κεφάλαιο III.21, ὅπου μεταξὺ ἄλλων τονίζεται ὅτι ἡ φιλαλληλία του ἦταν γνήσια καὶ ὅτι κριτήριο γιὰ τὶς πράξεις του ἦταν μόνο ἡ δόξα¹⁹⁰. Καὶ μερικά κεφάλαια παρακάτω διευκρινίζεται ἐπὶ πλέον ὅτι ὁ Μιχαήλ *εἶχε γὰρ εἰς ὑποψίαν τοὺς ἀδελφοὺς ἔτι, καὶ μᾶλλον τὸν δεσπότην Ἰωάννην, πολὺ τὸ θερμὸν παρ' ἐκείνῳ βλέπων εἰς μάχας καὶ τὴν παρὰ πάντων πρὸς ἐκείνον διὰ τὸ εὐεργετικὸν καὶ πρὸς τὰς δόσεις πρόχειρον τοῖς αἰτοῦσιν ἀγαθοθέλειαν* (IV.29:II.415,11-14).

4.2.14. Ὅπως ἐπισημάνθηκε λίγο προηγουμένως, περὶ τὰ μέσα τοῦ τρίτου βιβλίου διακρίνεται σαφῶς μία τομὴ στὴν διήγηση τοῦ Παχυμέρη, ἐπειδὴ ὁ συγγραφέας δὲν εἶναι πλέον τόσο λεπτομερῆς ὅσο στὰ προηγηθέντα κεφάλαια, ἀλλὰ παραθέτει τὰ γεγονότα συνοπτικότερα. Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ στὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι τὸ εὐδιάκριτο προβάδισμα τῆς ἐξιστόρησης τῶν ἐκκλη-

188. *Μὴ καὶ μᾶλλον ἦν τὸ ὑπ' ὀνόματι λεγόμενον, ὡς, τὸ ὑπῆρσον ὑποπτέων διὰ τὰ συμβάντα, τὸν λαὸν κακοῦν ζημίας συμφέρον ἔγνω, μὴ καὶ κατεξανασταίεν τρυφῶντες* (III.22:I.291,26-293,2). Πβλ. Ἀρνάνκης, *Πρωτοὶ Ὀθωμανοί*, 39-40.

189. Ἀποκορύφωση τῶν ἐπαινῶν πού εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ τὰ κεφάλαια II.11:I.51,5-8 καὶ II.13:I.153,9-10.

190. *Τὸ οὗτω πλουτεῖν ἐκ πλεονεξίας ἐκτόπως ἀπέστυγε καὶ ἐμίσει, μόνη τῇ δόξῃ ἐνασμενίζων* (III.21:I.287,19-20).

σιαστικῶν ὑποθέσεων: ἀπὸ τὰ 62 κεφάλαια τοῦ τετάρτου καὶ τοῦ πέμπτου βιβλίου τὰ 40 ἐξιστοροῦν λεπτομερῶς τὰ σχετικά μὲ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν καὶ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε ἡ ἀπόφαση τοῦ Μιχαὴλ πρὸς ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ μόνο τὰ ὑπόλοιπα 22 περιλαμβάνουν θέματα σχετικά μὲ ἄλλα προβλήματα τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ. Μόνο στὸ ἕκτο βιβλίον ὑποχωροῦν κάπως τὰ ἐκκλησιαστικά (11 κεφάλαια ἐπὶ συνόλου 36)¹⁹¹. Τὰ νήματα ποὺ συνδέουν τὰ δύο αὐτὰ τμήματα ὑπάρχουν στὸ καθοριστικὸ κεφάλαιο τομῆς, τὸ ΠΙ.14, μὲ κεντρικὸ θέμα τὸν ἀφορισμὸ τοῦ Μιχαὴλ¹⁹². Γιὰ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ τοῦ Ἀρσενίου δηλώνεται ὅτι *ἐνταῦθά τις καὶ μέμψαιτο τοῖς γεγονόσι, ὡς οὐ κατὰ τρόπον γεγονόσι, καὶ ὑπεραπολογήσαιο τῶν πραξάντων πάλιν, ὡς οὐκ ἄλλως ποιεῖν ἔχόντων* (ΠΙ.14:Ι. 269,17-19). Ἀλλὰ ὁ Παχυμέρης ἀποκλίνει ὑπὲρ τοῦ Ἀρσενίου ὅταν συνεχίζει λέγοντας *Καὶ ἡ μὲν μέμψις, ὅτι θεῖς τὸν δεσμόν, ὑψῆκε τοῖς τοῦ κλήρον ψάλλειν ἐκείνου χάριν* καὶ παρατηρεῖ ὅτι *Ἡ δ' ἐπὶ τούτοις ἀπολογία, ὅτι αὐτάρκως εἶχε τοιοῦτ' προσώπῳ τὰ τῆς ἐπιτιμῆσεως, ὡς, εἰ καὶ προσετίθετο πλέον, κινδυνεύειν συγκεχύσθαι τὰ πάντα κατὰ τὸν Ἐμπεδόκλειον σφαῖρον καὶ τι καὶ παράλογον προβῆναι, τοῦ βασιλέως ἀπανθαδίσαντος* (ΠΙ.14:Ι.269,19-26). Καὶ ὅταν στὸ κεφάλαιο ΠΙ.19 περιγράφει λεπτομερέστατα καὶ παραστατικότερα τὴν συνάντηση καὶ τὴν στιχομυθία Μιχαὴλ καὶ Ἀρσενίου, σχετικὰ μὲ τὸ αἴτημα τοῦ πρώτου, νὰ λυθεῖ ὁ ἀφορισμός, φαίνεται πάλι νὰ ἐπιδοκιμάζει τὴν συμπεριφορὰ τοῦ δευτέρου μὲ τὴν φράση *Οὕτως ἡ ἁμαρτία περιδεῖς, οὕτως ἡ ἀρετὴ τίμιον* (ΠΙ.19:Ι.283,8-9).

Τὸ ζοφερὸ κλίμα ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ ἀποδίδεται χαρακτηριστικότερα μὲ τὴν ἀναφορὰ στὴν ἐμφάνιση τοῦ κομήτη τοῦ 1264¹⁹³, ποὺ θεωρήθηκε προάγγελος κακῶν, συγκεκριμένα τῶν συμφορῶν στὴν Θράκη καὶ τὴν Μακεδονία μετὰ τὴν εἰσβολὴ Τατάρων καὶ Βουλγάρων τὸ 1264-1265, ὅταν εἶχε κινδυνεύσει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μιχαὴλ¹⁹⁴. Ὁ Παχυμέρης ἐπὶ πλέον συμπληρώνει ὅτι ἐπιστρέφοντας ὁ Μιχαὴλ ἀντιμετώπισε σφοδρότατες ἐπικρίσεις τοῦ Ἀρσενίου, ἰδιαιτέρως μάλιστα κατέκρινε ὁ πατριάρχης τὶς ἐνέργειες τοῦ αὐτοκράτορα ἐναντίον τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ποὺ ὁ ἴδιος τὶς θεωροῦσε ἐμφύλιον πόλεμο: *Τῷ Θεῷ χάρις, ἔλεγεν, ὅτι σέσωσαι καὶ χερσὶν οὐ παραδέδοσαι τῶν τὴν σὴν*

191. Στὰ πρῶτα τρία βιβλία ἐπὶ συνόλου 96 κεφαλαίων μόλις τὰ 20 ἀναφέρονται σὲ ἐκκλησιαστικά θέματα.

192. Βλ. προσφάτως Zoé Antonopoulou-Trechli, *Continuité et ruptures dans la vie politique byzantine: de l'ostracisme à l'excommunication, Byzantion* 72(2002), 325-346, μὲ κύριο θέμα τὴν ἀντιδικία Μιχαὴλ – Ἀρσενίου.

193. Βλ. ἐκτενέστερα Failler, *Chronologie* II, 148. -Failler, *Pachymeriana*, 192-195. -Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 93.

194. Βλ. σελ. 70. Γιὰ τὶς χρονολογικὲς λεπτομέρειες βλ. Failler, *Chronologie* II, 150-155.

ψυχήν ζητούντων έχθρων...¹⁹⁵ Ἡ οὐ μέμνη ὡς τὴν ἐκστρατεῖαν ἐκόλυον, ὡς οὐ συνοίσουσαν ἄντικρυς; Οὐ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους ἀπέλεγον μὴ ζητεῖν (III. 26:I.313,27-315,1). Ὅλες αὐτὲς οἱ λεπτομέρειες βεβαίως εἶναι προεισαγωγικά τῆς κυρίως διήγησης περὶ τοῦ σχίσματος τῶν ἀρσενιατῶν¹⁹⁵, ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ τὸ τέταρτο βιβλίον. Ὁ Παχυμέρης, γιὰ νὰ τονίσει μὲ περισσότερη ἔμφραση ὅτι ὅσα εἶχε διαλάβει ὡς ἐδῶ δὲν ἦταν παρὰ τὸ «προοίμιον» τῆς κρίσης, σπεύδει νὰ διευκρινίσει ἀμέσως στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου IV. 1 ὅτι ἀρχεται ὁ ἐνθὲνδε τὰ κατὰ τὸν πατριάρχη Ἀρσένιον: τὸ χωρίο ἀπηχεῖ ἐμφανῶς τὴν φράση ποὺ εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Θουκυδίδης ἀρχίζοντας τὴν κυρίως ἐξιστὴση τῶν γεγονότων τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου βιβλίου τῆς ἱστορίας του¹⁹⁶. Ὁ Παχυμέρης, ἂν καὶ μόλις 23 ἐτῶν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, καὶ στὰ πρῶτα βήματα τῆς σταδιοδρομίας του¹⁹⁷, εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολούθησει ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ τεκταινόμενα καὶ ἔχει δώσει λεπτομερῆ – δημοσιογραφικὴ θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηριθεῖ – κάλυψη τῶν γεγονότων¹⁹⁸: ἐπίσης, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς προσωπικὲς του ἀναμνήσεις πρέπει νὰ εἶχε καὶ πρόσβαση σὲ πρακτικά, καὶ ποικίλους ἄλλους τρόπους πληροφόρησης, ὥστε συνολικὰ ἡ ἀφήγησή του νὰ συναρπάξει, καθὼς ἐπιλέγει καὶ διάφορα ὑφολογικά ἐπίπεδα γιὰ νὰ ποικίλλει τὴν ἀφήγησή του. Ἀρχικὰ σὲ πλάγιο λόγο ἐκτίθεται τὸ σχέδιο τοῦ Μιχαὴλ ὥστε νὰ ἐπιτύχει ἄρση τῶν ἀφορισμῶν, δηλώνοντας ὅτι θέλει νὰ «καθαροθεῖ»¹⁹⁹, ἀλλὰ δὲν λαμβάνει σαφεῖς ὁδηγίες. Κατόπιν ὑποτίθεται πὼς μεταφέρονται αὐτολεξεῖ τὰ λόγια τοῦ Παλαιολόγου, σὲ ἓνα εἶδος δημηγορίας μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία πληροφοροῦμεθα τί ἐπιζητοῦσε ὁ Ἀρσένιος: τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ πατριάρχη ἀντικρούονται ἓνα πρὸς ἓνα. Συγχρόνως, στὸ τέλος, μὲ τὸν ὑπαινιγμὸ καλὸν γὰρ ἢ παρ' ἡμῖν ἰᾶσθαι, ἢ ζητεῖν τὸν τρόπον τῆς θεραπείας ἐτέρωθεν (IV.1.II.333,15-16) ὁ Παχυμέρης προαναγγέλλει τὴν προσέγγιση τοῦ Μιχαὴλ καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης (IV.1:II. 333,17). Στὴν δημηγορία διακρίνεται τὸ ἴδιο ἀπότομο, ἀποφασιστικὸ ὕφος ποὺ χαρακτηρίζει καὶ τὴν πρώτη δημηγορία τοῦ Παλαιολόγου, ὅταν ἀποκρινόταν στοὺς

195. Ἀπὸ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. I. E. Troitskij, *Arsenij i Arsenity*, Variorum Reprints, London 1973 (ἀνατύπωση σειρᾶς ἄρθρων ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸ 1867 ὡς τὸ 1872). Ἐπίσης Σκουτροῦς, Σχίσμα. -Laurent, *Grandes Crises*. Προσφάτως δημοσιεύθηκαν δύο περὶπου παράλληλες συμβολὲς στὸ ἴδιο θέμα: Γουναρίδης, *Κίνημα* καὶ Κοντογιαννοπούλου, *Σχίσμα*. 196. *Ἀρχεται δὲ ὁ πόλεμος ἐνθὲνδε ἤδη Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων*.

197. Βλ. παραπάνω, σελ. 24-25.

198. Ὁ Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, II, 289(=*Λόγια Γραμματεία*, Β', 291) φαίνεται νὰ θεωρεῖ αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ μᾶλλον ὡς μειονέκτημα, ἂν ἐξηγηθεῖται σωστά ἢ διατύπωσή του «τὰ κεφάλαια αὐτὰ θυμίζουν περισσότερο τὶς ἀνάλογες πληροφορίες ποὺ μᾶς παρέχουν τὰ σύγχρονα μέσα ἐνημέρωσης, παρὰ τὰ ἀναγκαῖα συστατικά ἐνὸς σοβαροῦ ἱστορικοῦ ἔργου».

199. Καὶ πάλι λεξιλόγιο ἀπὸ τὸν ἄωρο τῆς ἱατρικῆς, προσφιλῆς συνήθεια τοῦ Παχυμέρη.

Μουζάλωνες. Ἐπίσης, ὅταν ἡ διήγηση φθάνει στὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Ἄρσενίου, μετὰ ἀπὸ πολλὰ παρασηνιακὰ συμβάντα, ὁ Παχυμέρης παραθέτει –καρκατηριστικὸ τῆς σημασίας ποῦ ἔδιδε στὰ περιστατικά– δευτέρη δημηγορία τοῦ Μιχαήλ, «περὶ τῶν σχιζομένων», διπλάσια σὲ ἔκταση ἀπὸ τὴν προηγούμενη. Ὁ λόγος (IV.11:II.357,17-363,12) ἀρχίζει μὲ γενικὴ ἀποστροφή, ὅτι εἶναι ἄφρονες ὅσοι δὲν πράττουν συμφώνως πρὸς τὴν λογικὴ, ἀλλὰ παρασύρονται ἀπὸ συμβουλὲς ἄλλων. Ἐκτοξεύονται ἀπειλὲς ἐναντίον ὧσων χωρὶς πολλὴ σκέψη τάσσονται μὲ τὸ μέρος τῶν σχιζομένων: *τὸ τοῦ σχίσματος ἐγκλημα ἐν ἴσῳ καὶ ἀπιστίας τεθήσεται, καὶ ὁ ἐγκληθεὶς ἐπὶ τούτῳ κολάσεις ὑφέξει καθοσιώσεως...* Ὑμεῖς γοῦν οἴδατε ὅπως ἔξετε πρὸς τὰ παρόντα, ὡς ἢ τῷ ἡσυχάζειν ἐπ' ἀγαθοῖς ἐσόμενοι, ἢ τῷ τοιαῦτα ζητεῖν, μηδὲν ὄλωσ ἡμῖν προσήκοντα, τιμωρηθησόμενοι (IV.11:II.363,8-12). Μὲ τὸν ὑποτιθέμενο λόγο, ποῦ βεβαίως καὶ πάλι ἀπρηχεῖ τὸ κλίμα τῶν γεγονότων, οὐσιαστικὰ στὸ τμήμα αὐτὸ ἐπανέρχεται στὸ προσκήνιο ὁ αὐτοκράτορας, παρὰ τὴν φαινομενικὴ μετατόπιση τοῦ βάρους στὴν ἐξιστόρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων. Ἀπὸ τὴν διήγηση τοῦ Παχυμέρη προβάλλεται καὶ ἄλλη ἀντιπαράθεση: ὁ Ἄρσένιος ἐγκαταλείπει τὸ πατριαρχεῖο²⁰⁰ ἔχοντας μόνον τρία νομίματα, τὰ ὁποῖα εἶχε λάβει ὡς ἀνταμοιβὴ γιὰ κάποιον ψαλτήριον ποῦ εἶχε ἀντιγράψει (IV.7:II.351,26-28), λεπτομέρεια ποῦ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συσχετισθεῖ μὲ μία ἄλλη ἱστορία, μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ Μιχαήλ, ποῦ εἶχε ἀκούσει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Παχυμέρης, ὅτι *τρισι γὰρ καὶ μόνους νομίμασι κατὰ τὰς κατ' οἶκον χρείας τὸ προσὸν αὐτῷ* (I.24:I.103,6-8).

Πρέπει ἐπίσης νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ παραστατικότετη περιγραφή τῶν ἀντιδράσεων τῆς ἄρσενιατικῆς μερίδας καὶ τῶν κακολογούντων τὸν νέο πατριάρχη Γερμανό (IV.13:II.367,7-369,2)²⁰¹, ἀπόψεις ποῦ ὁ ἴδιος ὁ Παχυμέρης δὲν ἀποδέχεται, ἀφοῦ τὸν ἐγκωμιάζει ἰδιαίτερος τονίζοντας ὅτι *ἦν...ταῖς ἀληθείαις φιλόκαλος μὲν καὶ φιλόλογος εἰς ἄκρον...λόγιος μὲν οὐκ ἦν, λογίσις δὲ μετ' αἰδοῦς καὶ τοῦ πρέποντος προσεφέρετο* (IV.12:II. 363,22-28). Μὲ ἰδιαίτερη ἔμφραση τονίζει ἐπίσης ὁ συγγραφέας ὅτι σὲ παρέμβαση τοῦ Γερμανοῦ ὀφειλόταν ἡ προώθηση τοῦ Μανουὴλ Ὀλοβόλου στὴν θέση τοῦ ρήτορα καὶ διδασκάλου (IV.14:II.369,5-371,5)²⁰², καὶ μάλιστα προτάσσεται ἡ πληροφορία αὐτῆ καὶ τελείως παρεμπιπτόντως μνημονεύεται τὸ πλάσιο λειτουργίας τῆς σχολῆς τοῦ

200. Ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Ἄρσενίου (περὶ τὰ μέσα Μαΐου 1265: Failler, *Chronologie II*, 163-169) συνοδεύεται ἀπὸ αἰφνίδια καὶ ἀπρόσμενη κακοκαιρία: *αἰθρίας ἐς τότε οὐσης κατ' οὐρανόν, ἐξαίφνης νέφος σκοτέον ἐπλήρου τὸ πᾶν...* (IV.8:II.353,24-25). Πὰ τίς λεπτομέρεια βλ. Failler, *Chronologie II*, 155-169.

201. Ἡ ἐκλογή τοῦ Γερμανοῦ τοποθετεῖται στὶς 25 Μαΐου 1265: Failler, *Chronologie II*, 164-169. -PLP, ἀρ. 17091.

202. Πβλ. Constantinides, *Higher Education*, 52-55.

άγιου Παύλου²⁰³. Δέν είναι εύκολο νά ἐκτιμηθεῖ κατά πόσον ἡ ἀντιπαλότητα πού ἔδειξε πρὸς τὸν Γερμανὸ ἀργότερα ὁ Μιχαὴλ συνετέλεσε ὥστε νά προβάλλεται τόσο. Τὸ βέβαιο εἶναι πάντως ὅτι καὶ ὁ Γερμανὸς ἦταν συνδεδεμένος μὲ τὸ παρελθόν τῆς Νικαίας, καὶ ἴσως στὸν λόγο αὐτὸν πρέπει νά ἀναζητηθεῖ ἡ αἰτία τῆς ἐκτίμησής του Παχυμέρη στὸ πρόσωπό του²⁰⁴. Ἡ ἀντιπαράθεση δηλαδὴ τοῦ παρελθόντος τῆς Νικαίας καὶ τῆς νέας πραγματικότητας, πού τόσο ἐμφανῶς εἶχε τονισθεῖ στὸ πρῶτο τμῆμα, λανθάνει καὶ ἐδῶ.

Ἄλλα καὶ οἱ νέες –πιθανότατα ἀποσπασμένες μὲ τὴν βία– κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Ἀρσενίου²⁰⁵ δίνουν στὸν Παχυμέρη τὴν εὐκαιρία γιὰ ἓναν ἀκόμη ἀρνητικὸ χαρακτηρισμὸ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Μιχαὴλ: *ἐπιμυβαίνων κειμένω οἱ* (IV.15:II.371,22), συμπεριφορᾶ δηλαδὴ πού οὔτε λίγο οὔτε πολὺ θυμίζει τὸν παλαιστή, πού δὲν λυπᾶται τὸν καταπονημένο ἀντίπαλό του καὶ τὸν κυπᾶ ἀκόμα καὶ στὸ ἔδαφος. Διακρίνεται ἐπίσης ὁ σεβασμὸς καὶ τὸ δέος τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέα γιὰ τὸν πατριάρχη, καθὼς καὶ ἡ δυσκολία τῆς θέσης του ὅταν ἀναγκάσθηκε *βιά μὲν συνυπαχθεὶς καὶ κελεύσει βασιλικῇ* (IV.16:II.373,14-15) νά λάβει μέρος στὴν ἀντιπροσωπεία πού εἶχε ἐπιφορτισθεῖ μὲ τὴν ἀποστολὴ νά μεταβεῖ στὴν Προικόννησο καὶ νά γνωστοποιήσει στὸν περιορισμένο ἐκεῖ Ἀρσένιο τὴν καταδίκη του. Ἡ συμμετοχὴ του στὴν ἀποστολὴ τοῦ ἐπιτρέπει νά περιγράψει μὲ τόνο συγνηθικὸ καὶ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ πατριάρχη, ἐνῶ τὸ τμῆμα συγχρόνως ἀποτελεῖ ἐπιτυχημένη ἀπεικόνιση τοῦ πῶς αἰσθάνεται ὁ ἀπλὸς ἄνθρωπος πού πρέπει νά κινηθεῖ μεταξὺ δύο ἰσχυρῶν, μεταφέροντας ἐντολὲς τοῦ ἐνὸς πού θὰ δυσασεστήσουν τὸν ἄλλο²⁰⁶.

Ὅσο γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν σχέσεων Μιχαὴλ καὶ Γερμανοῦ Γ', πού ὀδηγήσαν τὸν τελευταῖο σὲ παραίτηση, ὁ Παχυμέρης εἶναι πάντα δηκτικὸς καὶ εὐστοχος στὶς παρατηρήσεις του, στὶς ὁποῖες δὲν λείπει καὶ δόση εἰρωνίας: τὸ νά ἐλπίζει ὁ Γερμανὸς στὸν Μιχαὴλ εἶναι *ἴσον καὶ τῷ ἐν μνίοις θαλάσσης, ἐπεὶ τῆς νεῶς ἀποπέσοι, θαρροῦντι σώζεσθαι* (IV.18:II.381,23-24). Τὸ ἀποκορύφωμα εἶναι ἡ ἀποστροφὴ τοῦ Παχυμέρη, καὶ μάλιστα μὲ ἐπικύηση τῆς Θείας Δί-

203. Πά τὴν σχολὴ βλ. Sophia Mergiali-Phalngas, L'école Saint Paul de l'Orphelinat a Constantinople, *REB* 49 (1991), 237-246 καὶ Failler, Nova, 190-193.

204. Στὸ τέλος ἐκτενοῦς ἀναφορᾶς στὶς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Γερμανοῦ Γ', πού ὁ ἴδιος δὲν δέχεται, ὁ Παχυμέρης καταλήγει *Ὅμως γέρων ὦν καὶ παιδεύσιν ἀρχαίαν ἔχων ἐκκλησιαστικὴν ἐκ Γερμανοῦ τοῦ μακαρίτου* [δηλαδὴ τοῦ Γερμανοῦ Β' (1223-1240)], *πολλὰ τῶν τῆς τάξεως τῆς ἐκκλησίας καθίστα πρὸς τὸ ἀρχαιότερον* (IV.13:II.369,3-4). -Πά τὴν χρονολογία βλ. Failler, *Chronologie* II, 164-169. -Πβλ. Failler, *Promotion*, 135-136.

205. *κἂν ἀληθῶς κἂν ἐκ βίας τῆς ἐκ βασάνων* (IV.15:II.371,18) σχολιάζει ὁ Παχυμέρης.

206. Βλ. καὶ Failler, *Chronologie* II, 176. -Failler, *Promotion*, 133-134. Ἐπίσης ὁ δεσποδαιμὸν Παχυμέρης θεωρεῖ ὅτι ἡ τρικυμία πού δυσκολεύει τὴν ἀναχώρησή τους ἀπὸ τὴν Προικόννησο ὀφείλεται στὸ ὅτι ἔφρυξαν χωρὶς τὴν πατριαρχικὴ εὐλογία.

κης, ότι ο πατριάρχης εξορίσθηκε *κακῶς* (IV.19:II.385,19-20)²⁰⁷. Ταυτοχρόνως, με την παρεμβολή τῆς διήγησης γιὰ τὴν τύφλωση τοῦ Ἀδριανουπόλεως Βασιλείου²⁰⁸ (ἀνεψιοῦ τοῦ Γερμανοῦ Γ') διακρίνουμε τὴν ἀρχὴ ἑνὸς ἄλλου νήματος, ποὺ ὀδηγεῖ σὲ ὅσα ἀναφέρονται παρακάτω σχετικὰ μετὰ τὴν σκληρὴ, ἐνίοτε ἀπάνθρωπη συμπεριφορὰ τοῦ Μιχαήλ.

Ἡ παραίτηση τοῦ Γερμανοῦ καὶ μέσα ἀπὸ προσποιήσεις προώθηση τοῦ Ἰωσήφ²⁰⁹ (*ὡς μὴδὲν εἰδὼς δῆθεν, οὐδ' ἔτοιμον ἔχων ὃν καὶ ἐν καρδίᾳ προῦκατεβάλετο*, IV.23:II.393,29-30, γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Παχυμέρης) εἶναι τὸ τελικὸ βῆμα γιὰ τὴν μεθοδευμένη ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος μάλιστα δείχνει τὸ καλὸ του πρόσωπο: "*Ἦνοιξε μέντοι καὶ φυλακὰς καὶ πολλοὺς τῶν ἐγκλεισμένων ἐξείλετο τῶν δεσμῶν, καταδίκους συμπαθείας ἠξίωσεν, ἐξωρισμένους ἀνεκαλέσατο καὶ οἷς ἀπεχθῶς εἶχε κἀκείνοις ἐξίλειυτο, τοῦ πατριάρχου μισεύοντος* (IV.24:II.397,17-20). Ὁ Παχυμέρης δὲν σχολιάζει, ἀλλὰ ἀφήνει τὸν ἀναγνώστη νὰ κατανοήσει τὰ αἴτια αὐτῆς τῆς ἀπρόσμενης φιλανθρωπικῆς διάθεσης, καὶ τὸ ἴδιο βεβαίως ἰσχύει καὶ γιὰ ὅσα ἐκτίθενται παρακάτω γιὰ τὶς φροντίδες πρὸς τὸν τυφλὸ καὶ ἐξόριστο Ἰωάννη Δ' (IV.25: II. 399,14-18).

4.2.15. Στὰ σχετικὰ μετὰ τοὺς ἀδελφοὺς Ταρχανειῶτες (IV.19:II.385,8-10 καὶ IV.30:II.417,20-419,31) στὰ καταληκτικὰ κεφάλαια τοῦ τετάρτου βιβλίου²¹⁰, ὁ Παχυμέρης ἐκθέτει τὰ γεγονότα μετὰ τὴν συνήθη βραχυλογία καὶ μετὰ πολλοὺς ὑπαινιγμούς. Ὡς γνωστόν, ὁ μεγάλος ἀδελφός, ὁ Ἄνδρόνικος Ταρχανειώτης²¹¹, αἰσθάνθηκε μειωμένος ποὺ ὁ δευτερότοκος, ὁ Μιχαήλ Ταρχανειώτης²¹², κατέλαβε ὑψηλότερο ἀξίωμα (τοῦ μεγάλου δομεστίκου, ἐνῶ ἐκεῖνος ἦταν μέγας κονόσταυλος). Οἱ ἐνέργειες αὐτῆς τοῦ Μιχαήλ Ἡ' προκάλεσαν τὴν ὀργὴν τοῦ Ἄνδρονίκου Ταρχανειώτη, ποὺ αὐτομόλησε πρὸς τὸν πεθερὸ του, τὸν Ἰωάννη Δούκα τῆς Ἡπείρου. Ὁ Παχυμέρης δὲν ἐκφράζεται σαφῶς, ἐμμέσως ὁμῶς λανθάνει κριτικῆ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα γιὰτὶ ὁ Ἄνδρόνικος Ταρχανειώτης ἀφ' ἑνὸς προεκάλεσε ἐπιδρομὴ τῶν Τατάρων²¹³ ὥστε νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὴν σύγχυση καὶ νὰ ξεφύγει, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅταν ἐφθασε στὸ Δεσποτάτο τῆς

207. Στίς 15 Σεπτεμβρίου 1266, βλ. Failler, *Chronologie* II, 177-178.

208. Βλ. *PLP*, ἀρ. 2397.

209. 28 Δεκεμβρίου 1266. Πβλ. *PLP*, ἀρ. 9072. Γιὰ τὴν χρονολογικὴ σειρὰ τῶν γεγονότων βλ. Failler, *Chronologie* II, 173-180. -Πβλ. Failler, *Promotion*, 140-141.

210. Καὶ τὴν λογικὴ τους συνέχεια, τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ πέμπτου βιβλίου.

211. Βλ. *PLP*, ἀρ. 27475. -Leontiades, *Tarchaniotae*, 64-65, ἀρ. 29.

212. Βλ. *PLP*, ἀρ. 27505 καὶ Leontiades, *Tarchaniotae*, 66-67, ἀρ. 30.

213. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ ὁ Παχυμέρης προβαίνει σὲ σαφῆ παραλληλισμὸ μετὰ τὴν συμφορὰ τοῦ Μιχαήλ τὸ 1264, ὅπως εἶχε ἐκτεθεῖ στὸ κεφάλαιο III.25 (βλ. καὶ σελ. 70).

Ἡπίερον ἔλπην ἐδίδου τὴν μάχην ἀνάπτεσθαι (IV.30:II.419,21). Καὶ ἡ σύγκρουση αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχὴ νέας καταστροφῆς γιὰ τὶς δυνάμεις τοῦ Μιχαήλ, στὴν μάχη τῶν Νέων Πατρῶν, τὸ μέγεθος τῆς ὁποίας δὲν μετριάσθηκε μὲ τὴν κατοπινὴ ἐπιτυχία στὴν ναυμαχία τῆς Δημητριάδος²¹⁴. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραστατικὸτητα περιγραφῆς τῶν συγκρούσεων²¹⁵, ὑποβλητικὴ εἶναι καὶ ἡ σκιανὴ τῆς ταπεινωτικῆς ἐμφάνισης τοῦ ἡττημένου Ἰωάννη Παλαιολόγου στὸν ἀδελφό του: *σύμβολά τε τῆς δεσποτείας ἐκεῖνα, ὅσα ἐν καλύπτρα καὶ ὑποδήμασι καὶ γε ἐφεστρίσιον ἔππων καὶ χαλινοῖς καὶ τῇ ἐκ πορφύρας ὑπογραφῆ, ἀποτίθεται, οὕτω δικαιοῦσας ὀφθῆναι τῷ βασιλεῖ οὐκ οἶδα κατὰ λύπην σφετέρων ἢ καὶ τὴν ἐκεῖνον ἐκμείλιξιν* (IV.32:II.433,9-12), συμπεριφορὰ βεβαίως ποῦ ἔχει ἐπιτυχία, ἐφ' ὅσον καὶ γ' ἐμφανισθεῖς τὸ πολὺ τῆς ὀργῆς καταπαύει τῇ τῶν συμβόλων μεταμφιάσει, *κὰκ μόνης τῆς θέας δόξας ἔλεεινὸς τῷ πρὸ τοῦ ὠργισμένῳ τὰ μέγιστα*²¹⁶ (IV.32:II.433,14-16). Οἱ χαρακτηριστικὲς αὐτῆς περιγραφὰς ἐκτὸς τῶν ἄλλων δεῖχνουν καὶ πόσο ἐπιτυχημένα ὁ Παχυμέρης γνωρίζει νὰ σταθμίσει πρόσωπα καὶ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ. Τονίζουν ἀκόμα πόσο ἐπιφοβὸς εἶχε καταστῆ ὁ Μιχαήλ καὶ πρὸς τὴν ἴδια του τὴν οἰκογένεια.

4.2.16. Μετὰ τὸν θάνατο τῆς Εἰρήνης Λασκαρίνας²¹⁷, κόρης τοῦ Θεοδώρου Β' Λάσκαρι καὶ συζύγου τοῦ τσάρου τῆς Βουλγαρίας Κωνσταντίνου Τίχ, ὁ Μιχαήλ Η' ἀμέσως σκέφθηκε νὰ νυμφεῦσει τὸν τελευταῖο μὲ τὴν ἀνιψιὰ του Μαρία²¹⁸, κόρη τῆς Εὐλογίας, μὲ ἀπώτερο σκοπὸ, κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Παχυμέρη, *ἐς δὲ τοῖς κατὰ τὸν Αἴμον καὶ αὐτῇ γε Μακεδονία καὶ Θράκη ἀνακωχὴν γενέσθαι, ἐπὶ πολὺ δαπανωμένων τῶν στρατευμάτων τοῖς συνεχέσι πολέμοις* (V.3:II.441,26-28). Ὡς σχέδιο, ἡ κίνησι δὲν ἦταν ἄστοχη. Ἀλλὰ οἱ ἐνέργειες τοῦ Μιχαήλ τελικὰ προκάλεσαν περισσότερα προβλήματα, ὅπως ἀφήνει νὰ ὑπονοηθεῖ ὁ Παχυμέρης, γιατί ὁ αὐτοκράτορας δὲν τήρησε τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης σχετικὰ μὲ τὴν παραχώρησιν στὸν Βούλγαρο τσάρο τῶν πόλεων Μεσημβρία καὶ Ἀγχιάλος, *ἂν καὶ ταῖς μὲν ἀληθείαις εἰδὼς ἐντεῦθεν παραιρησομένην τὴν Ῥωμαῖδα τὰ κράτιστα*²¹⁹ (V.3:II.443,12-13). Ὅσο γιὰ τὴν πρόφασιν τοῦ Μιχαήλ, ὅτι θὰ παραχωροῦσε τὶς πόλεις μόλις ἡ ἀνιψιὰ του καὶ ὁ Τίχ

214. Γιὰ τὰ γεγονότα, ποῦ τοποθετοῦνται μετὰ τὸν Νοεμβρίου 1272 καὶ Ὀκτωβρίου 1273, βλ. Καλλιγὰς, *Μελέτα*, 273. -Geanakoplos, 279-285. -Failler, *Chronologie II*, 189-202.

215. Ὁ Παχυμέρης ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ τονίσει τὴν πεποίθησιν του ὅτι ἡ εὐβουλία εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπερισχύσει τῆς δυνάμει. Βλ. καὶ παρόμοιες σκέψεις παρακάτω, σελ. 137.

216. Γιὰ τὰ σχετικὰ γεγονότα βλ. ἐπίσης P. Magdalino, *Notes on the last years of John Palaiologos, brother of Michael VIII*, *REB* 34(1976), 143-149.

217. Περὶ τὸ 1268, βλ. Failler, *Chronologie*, II, 207.

218. Papadopoulos, ἀρ. 33. -Nicol, 19-20, ἀρ. 15. -*PLP*, ἀρ. 16910.

219. Πβλ. Laiou, *Black Sea*, 107.

ἀποκτοῦσαν κληρονόμο, ὁ Παχυμέρης τὴν διαψεύδει μὲ σκληρὴ φρασιολογία: *Τὰ δ' ἦσαν γέλωσ ἀντικρυς καὶ συνειρόμενον ψεῦδος τῷ χρόνῳ συγκρούπτοντος* (V.3:II.443,19-21). Ἐπικρίνεται δηλαδή ἐμμέσως ἄλλο ἓνα ἀρνητικό στοιχεῖο τοῦ Μιχαήλ, ἡ ἀνειλικρίνεια. Τὸ ἴδιο θέμα τονίζεται καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔκτου βιβλίου, ὅπου συνεχίζεται (κεφ. VI.1-9:II.545,1-569,21) ἡ ἐξιστορήση τῶν σχετικῶν μὲ τὶς βυζαντινοβουλγαρικὲς σχέσεις: *καὶ δῆλος ἦν βασιλεὺς ἐκεῖνοις πλαττόμενος ἀφορμὰς τοῦ μὴ δίδοναι ἃ καὶ καθάπαξ δίδοναι οὐκ ἦν βουλομένῳ ἐκεῖνῳ* (VI.1:II.545,7-9). Ἐπὶ πλέον, διευκρινίζει ὁ Παχυμέρης, εἶχε μεσολαβήσει καὶ ἡ τοποθέτηση τῆς Εἰρήνης-Εὐλογίας ὑπὲρ τῶν Ἰωσηφιτῶν καὶ ἡ ἀπέχθεια γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν τοῦ Μιχαήλ πρὸς τὴν ἀδελφὴν του, ποὺ παλαιότερα τόσο ἐλάτρευε. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτῆ τῶν συναισθημάτων ἐκ μέρους τοῦ Μιχαήλ προκάλεσε σειρὰ ἀντιδράσεων τῆς Μαρίας: *πειράται πράττειν καὶ μεῖζον ἢ κατὰ γυναικας* γράφει ὁ Παχυμέρης (VI.1:II.545,18-19) χρησιμοποιώντας μάλιστα τὴν ἴδια ἔκφραση ποὺ εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ γιὰ τὴν μητέρα της²²⁰, κάτι ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε τὸν λανθάνοντα θαυμασμό γιὰ τὴν Μαρία: μὲ τὴν ἔκφραση αὐτὴ κρίνεται τουλάχιστον ἰσάζια τόσο τῆς μητέρας της, ὅσο καὶ τοῦ θείου της στὴν πολιτικὴ δεινότητα, ἀκόμα καὶ στὰ παιγνίδια τῆς μηχανορραφίας²²¹: ἔστειλε πρέσβεις στὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Γρηγόριο²²² καὶ προσπάθησε ἀνεπιτυχῶς νὰ στρέψει κατὰ τοῦ Μιχαήλ τὸν Baybars τῆς Αἰγύπτου. Ἐξαπάτησε ἐπίσης τὸν δεσπότη Svetoslav, δῆθεν υἱοθετώντας τον, γιὰ νὰ τὸν σκοτώσει μόλις τῆς δόθηκε ἡ εὐκαιρία. Παρακάτω βεβαίως τονίζεται ὅτι ἡ Μαρία τιμωρήθηκε ἀπὸ τὴν Θεία Δίκη, ἡ ὁποία *οὐχ ὥσπερ ἔθος αὐτῇ τὰ πολλὰ κατημέλει* (VI.2:II. 549,11-13). Ἡ Θεία Δίκη στὴν περίπτωσι αὐτῆ εἶναι ὁ βούλγαρος ἀποστάτης Λαχανᾶς²²³, μὲ τὸν ὁποῖο ἀργότερα ἔσπευσε ἀκόμα καὶ νὰ πανδρευθεῖ ἡ Μαρία, νομίζοντας ἐσφαλμένα ὅτι προασπίζει τὰ συμφέροντά της. Ἀπὸ τὴν ἐκτενέστατη πραγμάτευση τῶν βουλγαρικῶν ὑποθέσεων πρέπει νὰ προβληθεῖ ὁ ὑπερτονισμός, ἐκ μέρους τοῦ Παχυμέρη, τοῦ ρόλου τῆς τύχης: μόνον ὁ συμπτωματικὸς θάνατος τοῦ Λαχανᾶ σὲ μάχη μὲ τοὺς Τατάρους δρομολογεῖ τὴν ἀποκατάστασι τῆς εἰρήνης στὸ μέτωπο αὐτό, ἡ ὁποία εἶχε διασαλευθεῖ ἀπὸ τὶς ἄστοχες ἐπιλογές τοῦ Μιχαήλ. Πουθενὰ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει προσωπικὴ συμβολὴ στὴν ἀποκατάστασι τῆς τάξης ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας, καὶ ἐπὶ πλέον, ὁ Παχυμέρης σχεδὸν μὲ χαιρεκακία σπεύδει νὰ τονίσει ὅτι σὲ κάποια φάσι τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μιχαήλ ἐναντίον τῶν Βουλγάρων, στὴν

220. Βλ. II.28:Ι.205,23-24 καὶ παραπάνω, σελ. 72.

221. Γιὰ τὶς λεπτομέρειες βλ. Failler, *Chronologie II*, 234-242.

222. *PLP*, ἀρ. 4589.

223. *PLP*, ἀρ. 14609.

καρδιά του χειμώνα του 1277-1278²²⁴, *συμποδίζεται γάρ ο ἵππος ἐπὶ πάγων βαίων τῷ βασιλεῖ, καὶ συμπεσὼν ἐκείνῳ ὁ ἐποχοῦμενος πτόμα δεινὸν χειρὰς τε καὶ πρόσωπον δρῦπτεται* (VI.3:II.551,28-553,3), σίγουρα εἰκόνα ὄχι καὶ τόσο κολαευτική γιὰ τὸν αὐτοκράτορα. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη διάσταση, πὺν τονίζεται ἐμμέσως. Ἀντίρροπος τῶν Βουλγάρων καὶ σύμμαχος τοῦ Μιχαὴλ Η' στὸ βουλγαρικό μέτωπο ἦταν ὁ χάνος τῶν Τατάρων Nogai²²⁵, *τῇ δεξιώσει* τοῦ ὁποίου ὁ Μιχαὴλ *ἀνεῖχέ τε τὰς ὁρμάς ἐκείνου* (V.3:II.443,26-445,1)²²⁶. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ παρεμβάλλεται ἐκτενὴς περιγραφή περὶ τοῦ Cingiz-Khan καὶ τῶν συνηθειῶν τῶν Τατάρων, ἐκ πρώτης ὄψεως ἄσχετη πρὸς τὴν βασικὴ ροὴ τῆς διήγησης. Ἀλλὰ ἂν ἐξεταστοῦν προσεκτικότερα ὅσα κατόπιν γράφει ὁ Παχυμέρης γιὰ τὸν Nogai, εἶναι εὐκόλη ἢ διαπίστωση ὅτι ὁ ἄρχοντας ἐκείνος ἀντιπροσωπεύει τὸ ἄκρως ἀντίθετο τῆς πολυτελείας καὶ τῆς ἐκξήτησης τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος τοῦ ἔστειλε ἀδιάκοπα *ὅσα τε πρὸς ἐνδύματων χρῆσιν καὶ ὅσα πρὸς τροφῶν ποικιλίαν, πρὸς δὲ καὶ ἀνθοσμῶν οἴνων ὅλας πιθάκνας φιλοτιμούμενος* (V.4:II.447,27-29), καὶ βεβαίως ὁ Nogai δεχόταν μὲ εὐχαρίστηση τροφὴς καὶ ποτὰ, ὄχι ὅμως καὶ τὰ πολυτελῆ ἐνδύματα καὶ στολίδια, ἔχοντας ὡς κριτήριό τί εἶναι χρήσιμο καὶ ὠφέλιμο, καὶ ὄχι τί εἶναι πολυτελές. Ἐμμέσως μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν καταδικάζεται δηλαδὴ ἡ πολυτέλεια τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς.

4.2.17. Ὁ Παχυμέρης ἐξιστορεῖ τὰ σχετικὰ μὲ τις ἐνέργειες γιὰ τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν²²⁷, ἐπιδιώκοντας νὰ καλύψει κατὰ τὸ δυνατόν ὅλες τις ἀπόψεις.

Φαίνεται νὰ πιστεύει καὶ ὁ ἴδιος ὅτι ὁ πάπας θὰ μπορούσε νὰ ἀντιταχθεῖ στὰ σχέδια τοῦ Καρόλου τοῦ Ἀνδεγαυοῦ, καὶ μάλιστα πρὸς ἐπίρρωση τῆς ἀποψῆς του ἐπανέρχεται στὸ θέμα μερικά κεφάλαια παρακάτω καὶ περιγράφει μὲ γλαφυρότητα πῶς ὁ Κάρολος προσπαθοῦσε νὰ μεταπεισε τὸν πάπα, ἀλλὰ ἐκεῖνος *ἀντεπήγε ...τὰ ὑπὲρ τῶν Γραικῶν δίκαια, ὡς ἐκείνων οὕσα ἢ μεγαλόπολις ἐκείνοις πάλιν καὶ προσεγένετο, καὶ ὅτι νόμος ἀνθρώποις ταῦτα, καὶ δῶρα πολέμου καὶ πόλεις καὶ χρήματα, τὸ δὲ μείζον, ὅτι κἀκεῖνοι τῆς ἐκκλησίας υἱοὶ καὶ χριστιανοί· χριστιανοὶ δὲ κατὰ χριστιανῶν ἐφεῖναι, μὴ καὶ εἰς παρορτισμὸν τοῦ θεοῦ πράττομεν* (V.26:II. 523,20-25). Τὸ κεφάλαιο V. 10 εἶναι δια-

224. Βλ. Failler, Chronologie II, 237.

225. PLP, ἀρ. 20693.

226. Πὰ τὸ ἱστορικό πλαίσιο βλ. Laiou, Black Sea, 109-114.

227. Πὰ τὰ σχετικὰ βλ. λεπτομερῆ ἐξιστόρηση καὶ βιβλιογραφία στὸν Χ. Ἀραμπατζῆ, Ἐκκλησιαστικοπολιτικὴς καὶ θεολογικὴς διεργασίης στὴν Κωνσταντινούπολι στὸν ἀπὸικο τῆς Συνόδου τῆς Λυῶν 1274-1280, *Βυζαντινὰ* 20(1999), 199-251. -Πβλ. Failler, Chronologie II, 219-234.

φωτιστικό γὰ τὴν ἄποψη τοῦ Παχυμέρη: παραθέτει τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Μιχαήλ καὶ κρίνει πῶς τὰ δέχθηκαν οἱ ἄρχιερεῖς. Κρίνοντας τὴν στάση τῶν ἄρχιερέων ὁ Παχυμέρης ἐκφράζει καὶ τὴν ἔμμεση ἀπόρριψή τους: οἱ ἄρχιερεῖς φαίνεται πῶς πίστευαν ὅτι κάτι θὰ μεσολαβήσει καὶ δὲν θὰ εὐδωθοῦν οἱ ἐνέργειες γὰ τὴν ἔνωση, ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ παλαιότερα μὲ ἀνάλογες πρωτοβουλίες. Ἀλλὰ ἡ στάση τους δὲν ἦταν ἡ δέουσα: *οἱ δ' ἀφωσιωμένοι οὕτω καὶ ἐπιπολαίως ἀκούοντες* (V.10:II.473, 7). Τονίζει ἐπίσης²²⁸ ὅτι καὶ ἐπὶ Ἰωάννη Βατάτζη εἶχαν γίνει ἀπόπειρες προσέγγισης τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ ἐπίσης παραθέτει ἀναλυτικὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Μιχαήλ, ὅτι τώρα οἱ περιστάσεις εἶναι πῶς κρίσιμες, γιατί πρόκειται γὰ τὴν διατήρηση τῆς ἀνακαταληφθείσας Κωνσταντινούπολης. Οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ Παχυμέρη στρέφονται ἐναντίον τῶν ἐκκλησιαστικῶν, καὶ γὰ μίαν ἀκόμα φορὰ καυτηριάζει τὴν στάση τους ὅταν δηλώνει ὅτι ἔπρεπε ἐξ ἀρχῆς νὰ ξεκαθαρίσουν τὴν θέση τους καὶ νὰ μὴ ἐπιδείξουν τὴν καιροσκοπικὴ συμπεριφορὰ πού ἐπέδειξαν: *Ἔδει γὰρ ἀρχῆθεν ἐπέχειν καὶ ἀντιπαῖν, μὴ καταδεχομένους, κἂν ὅ τι γένοιτο, εἴπερ τῶν ἀπηγορευμένων ἐνόμιζον τὸ τελούμενον. Ἀλλ' ἐκεῖνοι, ἐν ἀσφαλεῖ τὴν ἐκκλησίαν ἔχειν οἰόμενοι, ὡς προείρηται, καθ' ὅ τι καὶ πράξει νομισθὲν συμφέρον, ἡσύχαζον καὶ κινουμένων παρὰ βασιλέως τῶν τοιούτων – ἐπὶ πολὺ γὰρ ἐτρίβετο τὸ κινούμενον –, κατημέλουν καὶ ὡς οὐδὲν ἐνόμιζον* (V.10:II.473,19-24). Ἐπίσης διαφωνεῖ μὲ τὸν τρόπο χειρισμοῦ τῆς ὑπόθεσης ἀπὸ τὸν Μιχαήλ καὶ μὲ τὸ νέο κῦμα βίας πού ἀκολούθησε, πού ἔφθασε ἀκόμα καὶ σὲ ἐξορίες ὄσων δὲν συμφωνοῦσαν μὲ τὶς ἀποφάσεις τοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ ἐπελθοῦσα μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν δὲν διαφέρει τελικὰ ἀπὸ ἀσθένεια, ἐξ ἴσου σοβαρὴ μὲ τὸ πρόβλημα τῶν Ἀρσενιατῶν: *Προόντος γὰρ ἀποχωρώντως τοῦ κατὰ τὸν Ἀρσένιον σχίσματος, ἐπισυμπίπτει καὶ δεύτερον τότε, ὡστ' εἶναι μὲν καὶ ἄμφω τὰ μέγιστα ἀρρωστήματα* (V.23:II.511,25-26). Καὶ ἀκόμα χαρακτηριστικότερα: *εἰ δὲ τις κινοῖ καὶ διεγείρει πρὸς τὸ δῆθεν ἀσφαλίζεσθαι τὰ ἐς πίστιν, φεῦ τῆς κορύζης ὀπόση* (V.23:II.513,11-14). Ἡ ὁμόθυμη ἐκλογή τοῦ Ἰωάννη Βέκκου²²⁹ στὸ πατριαρχεῖο προσωρινὰ μόνο ἔδωσε λύση, καὶ ἡ πλοκὴ τῆς ἀφήγησης τοῦ Παχυμέρη δείχνει ὅτι ἡ ἀφορμὴ τῆς ἀναπόφευκτης σύγκρουσης αὐτοκράτορα καὶ πατριάρχου δόθηκε καὶ πάλι ἀπὸ τὸν Μιχαήλ: μετὰ τὶς ὑποσχέσεις ὅτι θὰ συμπαραστεκόταν στὸν πατριάρχη, *ἐδίδον δὲ οἱ καὶ παρρησίας χώραν ἐντυγχάνειν ὑπὲρ ἀνθρώπων τὰ πρόποντα καὶ γε ἀνύτειν, ὡς οὐ παρὰ τὸ δέον ἐντευξόμενον* (V.24:II.515,26-28). Ἀμέσως κατόπιν ὁ Παχυμέρης παραθέτει περιστατικὰ πού φανερώουν ὅτι ὑπῆρχε διαφορετικὴ ἐκτίμησις

228. Καὶ μάλιστα σὲ δύο σημεία τῆς *Ἱστορίας* του: V.10:II.471,13-23 καὶ V.12:II. 479,20-24.

229. Βλ. γενικὰ Papadakis, *Controversy*, 21-28. Πβλ. Ἰ. Ξεξάκης, *Ἰωάννης ὁ Βέκκος καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1981.

σχετικά με τὸ τί μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ *παρὰ τὸ δέον*, καὶ ὅτι τότε δόθηκαν γιὰ πρώτη φορά οἱ ἀφοριεῖς νὰ διαταραχθοῦν οἱ σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν (V.24-25:II.513-521). Παρήλθε βεβαίως τετραετία γιὰ τὴν ὀριστική ρῆξη, ἀλλὰ ὁ Μιχαὴλ δέχθηκε εὐχαρίστως τὶς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Βέκκου, *ψευδεῖς μὲν καὶ διακενῆς τὸ παράπαν, οὐ μὴν δὲ καὶ δυσχερεῖς τῷ κρατοῦντι δέχεσθαι* (VI.10:II.569,25-26). Ἡ προσωπικὴ ἐκτίμηση τοῦ Παχυμέρη φαίνεται ὅταν χαρακτηρίζει τὶς κατηγορίες *ὡσπερεὶ τισιν ἰσχυροῖς κατασείσαις, ὑποχαλᾶν τὸν πύργον τῆς ἐκείνου* (δηλ. τοῦ Βέκκου) *ψυχῆς ὄντο* (VI.10:II.571,20-21). Ἡ στάση τοῦ αὐτοκράτορα πάλι εἶναι διαφορῶμενη, καὶ ἐδῶ ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ γιὰ μία ἀκόμη φορά αὐτούσιο τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Παχυμέρη, γιὰτὶ σκιαγραφεῖ, ὅπως πάντα, παραστατικότερα ἐνδύμυχες σκέψεις καὶ λανθάνουσες ἐπιδιώξεις τῶν ἀτόμων: *Τὸν μέντοι γε πατριάρχην οὐκ ἀνίει παρ' ὅλους δύο μῆνας ὁ βασιλεὺς, ποτὲ μὲν εἰς κρίσεις ἐγκαθιστῶν, ποτὲ δὲ καὶ ὑπὲρ ἐκείνου ἰσάμενος καὶ τῶν ἐγκλημάτων ἀπολύων, ὡς συκοφαντούντων τῶν κατηγορῶν ἄντικρυς. Ἦν δὲ διττὰ στρέφων, τοῖς μὲν κατηγοροῖς κατὰ πρόσωπον ἐγκαλεῖν ἐφίεις καὶ δῆθεν ἐλέγχειν, ἐκείνον δ' αὖθις τὸ μέρος καταψῶν τε καὶ περιποιούμενος τῷ γ' ἐπικρίνειν ὡς πικρῶς συκοφαντοῦσιν οἱ λέγοντες καί, εἰ ἤθελεν οὗτος λέγειν, οὐκ ἂν συκοφαντίας ἠνοίγοντο στόματα. Ἦν δ' ἐμφανῆς ἐντεῦθεν προσονειδίζων τῷ πατριάρχῃ τὸ πρὸς ἐκείνον φίλεργ. ἔριν γάρ τὸν ζῆλον καὶ τὸ ὑπὲρ τῶν ἀδικουμένων λέγειν ἐνοχλεῖν ἔκρινε* (VI.12:II.573,11-19).

4.2.18. Μὲ τὶς διηγήσεις αὐτὲς ὁ Παχυμέρης ἔχει θέσει τὰ νήματα ποὺ συνδέουν τὸ πρῶτο μέρος τῆς διήγησής του μὲ τὸ δεύτερο, ποὺ περιλαμβάνει τὴν βασιλεία τοῦ Ἀνδρονίκου. Τὰ κεφάλαια ποὺ μεσολαβοῦν εἶναι ἓνα εἶδος μεταβατικῶν-συνδετικῶν διηγήσεων, πρὶν ἀρχίσει ἡ κυρίως ἐξιτόρηση περὶ τῶν γεγονότων τῆς βασιλείας τοῦ διαδόχου τοῦ Μιχαὴλ Η'. Ὅπως σὲ σημαντικὰ σημεῖα τῆς διήγησής του πρῶτου μέρους εἶχαν παρεμβληθεῖ ὑποτιθέμενες διηγητορίες τοῦ Μιχαὴλ, καὶ τώρα στὰ καταληκτικὰ κεφάλαια περὶ τῆς βασιλείας του παραθέτει τὸν λόγο ποὺ ἀπηύθυνε στοὺς κληρικούς, προαναγγέλλοντας τὶς παράλογες ἀπαιτήσεις τῶν πρέσβων τοῦ πάπα (VI.15:II.579,1-581,3). Καὶ στὸν λόγο αὐτὸν διακρίνεται τὸ ἴδιο ἀποφασιστικὸ καὶ σκληρὸ ὕφος, ὅπως καὶ στὶς προηγούμενες διηγητορίες τοῦ Μιχαὴλ. Βεβαίως εἶναι εὐνόητο ὅτι, πέρα τῶν ὑφολογικῶν κρίσεων, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ὅτι στὸ τμήμα αὐτὸ ἐμπεριέχεται ἡ ἀπολογία τῆς πολιτικῆς τοῦ αὐτοκράτορα. Καὶ ὁ εὐθύς λόγος ἀσφαλῶς χρησιμοποιοεῖται γιὰ νὰ τηρηθοῦν οἱ ἀποστάσεις, καθὼς ὁ ἴδιος ὁ Παχυμέρης δὲν ἀσπάζεται τὶς ἀπόψεις αὐτῆς.

Ὅπως ἤδη ἔχει προαναφερθεῖ, τὰ πρῶτα βήματα τοῦ Μιχαὴλ πρὸς τὴν ἐξουσία ἐνισχύθηκαν ἀπὸ τὸν μυστηριώδη χρησμοὸ ΜΑΡΠΟΥ. Ἀλλὰ καὶ ἡ

ἐμφάνιση τοῦ Ἀνδρονίκου στοῦ προσκήνιο ἐνισχύεται ἀπό ὑποτιθέμενο χρῆσιμό. Ἡ ἀποστολή τοῦ Ἀνδρονίκου στήν Μικρά Ἀσία ἦταν δύσκολη καί συνοδευόταν ἀπό βαριά κληρονομία, ἐφ' ὅσον ἐκαλεῖτο νά διαδεχθεῖ τὸν θανόντα θεῖο του Ἰωάννη Παλαιολόγο, πού τόσες ἐπιτυχίες εἶχε στοῦ μέτωπο ἐκεῖνο. Ὁ Ἀνδρόνικος ἀποφάσισε νά ἀνοικοδομήσει τίς Τράλλεις καί νά τίς ὀνομάσει Ἀνδρονικόπολη²³⁰. Ὁ χρῆσιμός πού ὑποτίθεται ὅτι βρέθηκε ἐκεῖ εἶναι γνωστός μόνο ἀπό τὸν Γρηγορά²³¹, ἐφ' ὅσον ὁ Παχυμέρης ἀποφεύγει νά τὸν παραθέσει ἐπακριβῶς, ἀρκοῦμενος νά δηλώσει ὅτι *τὴν εἰς τὸ πονεῖν προθυμίαν καὶ μᾶλλον ἐπὶ ἔξει χρῆσιμός εὐρεθεὶς ἐκεῖσε, ἐγγεγραμμένος μαρμάρῳ, ὡς δῆθεν ἀναστήσοντός τινος ταύτην πεσοῦσαν καὶ πρὸς τὸ κρεῖττον ἢ πρότερον ἐπανάζοντος* (VI.20:II.593,18-21). Ἐπὶ πλέον προσθέτει ὅτι *Χλεύη δ' ἀρ' ἦσαν καὶ ὄνειρος τὰ γραφόμενα* (VI.20:II.595,3). Ἡ ἀρνητικὴ αὐτὴ ἐκ προοιμίου τοποθέτηση τοῦ ἱστορικοῦ, ἡ ὁποία εἶναι τὸ ἀντίβαρο σὲ ὅσα ἐγκωμαστικά γράφουν γιὰ τὸ ἴδιο γεγονός ὁ Γρηγόριος Κύπριος καὶ ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης²³², δὲν μένει μετέωρη καὶ ἀσχολίαστη, ἀλλὰ τεκμηριώνεται μὲ τίς παρατηρήσεις του γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τῆς περιοχῆς καὶ τὴν ἔλλειψη φροντίδας γιὰ ὕδρευση, πού ἐπρεπε νά ἦταν καὶ ἡ κυριότερη μέριμνα²³³. Ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρχαν οἱ κατάλληλες προϋποθέσεις, ἦταν ἀναπόφευκτη ἡ γρήγορη ἄλωση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς «Πέρσες», πού εἶχε ὡς συνέπεια τὴν κατάρρευση τῆς ἄμυνας στήν ἀνατολή: *καὶ τὰ τῆς ἀνατολῆς κατέθεον κραταιότερον* (VI.21:II.599,14).

4.2.19. Ἡ ὀλοκλήρωση τῆς εἰκόνας τοῦ Μιχαὴλ παρέχεται σὲ εἰδικὴ ἐνότητα, τὰ κεφάλαια VI.24 καὶ VI.25, ἀπὸ τὰ ἐκτενέστερα τοῦ ἔργου, στὰ ὁποῖα ὁ Παχυμέρης ἐκθέτει λεπτομερῶς τὰ βασανιστήρια πού ὑπέστησαν ὅσοι εἶχαν ἀντίθετη γνώμη πρὸς τὸν βασιλέα. Μάλιστα εἶχε τὴν εὐκαιρία νά τὰ δεῖ αὐτοπροσώπως, ἐφ' ὅσον τότε εἶχε συνοδεύσει τὸν Βέκκο στήν περιοδεία του στήν Μικρά Ἀσία²³⁴. Τὰ περισσότερα θύματα τοῦ Μιχαὴλ ἦταν μεταξὺ τῶν μοναχῶν, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένοι ἄλλοι ἀντιμετώπισαν τὴν ὀργή του. Ἰδιαιτέρως καταδικάζεται ἡ συμπεριφορὰ τοῦ αὐτοκράτορα πρὸς τὸν Ἰωάννη Ἄγγελου Δούκα, τὸν γιὸ τοῦ Μιχαὴλ Β' τῆς Ἡπείρου. Οἱ ἐπιτυχίες τοῦ Ἰωάννη ὀδήγησαν τὸν Μιχαὴλ Η' στήν ὑποψία ὅτι ὁ πρῶτος ἐπιβουλεύεται τὸν θρόνο, ὑπο-

230. Ἀναλυτικά: Failler, Tralles.

231. Γρηγοράς, V.5:I.143,2-8. Προφανῶς ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Γρηγορά ἀντιγράφηκε ὁ χρῆσιμός στοῦ περιθώριου τοῦ χρφ. Barber. gr. 203 (βλ. Failler, σχόλια, II, 594, σημ. 1).

232. Πὰ τίς λεπτομέρειες: Laiou, *Foreign Policy*, 24-25.

233. Βλ. ἐκτενέστερα Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 81-83.

234. Βλ. σελ. 27.

ψία που ἐνισχύθηκε ἀπὸ κατηγορία ὅτι ἐπὶ πλέον εἶχε εἰρωνευθεῖ τὸν πορφυρογέννητο Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο. (Σημειωτέον ὅτι καὶ ὁ τελευταῖος, ὅπως χαρακτηριστικά γράφει παρακάτω ὁ Παχυμέρης, *ἀνήγεται δὲ πρὸ τούτου καὶ ἐκ δύσεως...οὐδὲν εἰς τρόπαιον φέρων* [VI.27:II.627,15-16], φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἀποδοκιμάζεται ἐμμέσως ἢ προσπάθεια τοῦ Μιχαὴλ νὰ παρουσιάσει τοὺς γιούς του καὶ ὡς ἐπιτυχημένους στρατηλάτες). Παρὰ τὶς μεσολαβήσεις πολῶν, ὁ Ἰωάννης τυφλώθηκε²³⁵.

Στὰ τελευταῖα κεφάλαια περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ διαπιστώνεται ἓνα εἶδος κυκλικῆς ὀλοκλήρωσης τῆς διήγησης: ὁ Μιχαὴλ ἀναλαμβάνει αὐτοπροσώπως, ἀλλὰ καθυστερημένα²³⁶ τὴν ἐστρατεία στὴν Μικρὰ Ἀσία, ἀλλὰ οἱ συνθήκες δὲν εἶναι πλέον οἱ ἴδιες: Ἡ ἐρήμωση καὶ ἡ καταστροφή ὀδηγοῦν σὲ ἀπελπισία τὸν βασιλέα²³⁷, ἰδιαίτερος ὅταν ἀναλογιζόταν πῶς ἦταν ὁ τόπος *ὅτε κατ' ἐπιτροπείαν αὐτὸς ἐστρατήγει* (VI.29:II.633,22-23). Ἡ ἐξήγηση πού δίνει ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας εἶναι διαμετρικὰ ἀντίθετη ἀπὸ ὅσα εἶχε ἐκθέσει ὁ Παχυμέρης τὸν προοιμῶ του. Ὁ Μιχαὴλ Ἡ' ἐπιρρίπτει εὐθύνες στοὺς ἀντιπάλους του, οἱ ὅποιοι μὲ τὶς ἐνέργειές τους τὸν ἔκαναν νὰ φοβᾶται ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν ζωὴ του.

4.2.20. Ἐνα ἀκόμα ἀρνητικὸ σημεῖο τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ ἦταν κατὰ τὸν Παχυμέρη ἡ συμμαχία του μὲ τοὺς Τατάρους (1282) ἐναντίον τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰωάννη Δούκα: *Ἦν δὲ ἄρα τὸ μελετώμενον μέλημα μὲν ἄλλως στρατιώτῃ πρέπον ἐπιεικῶς, χριστιανῶ δὲ καὶ λίαν ἀπᾶνδον' ἀσεβεῖς γὰρ ἐπὶ χριστιανούς ἐξορμῶν καί γ' ἀθέους ἐφ' ἰρά, μὴ καὶ τῶν σφόδρα θεῖου φόβου ἀνεπιστρόφων τὸ τόλμημα ἦν*²³⁸ (VI.35:II.659,18-21). Τὸ παραπάνω χωρίο, πέραν τῆς κριτικῆς πρὸς τὴν συγκεκριμένη ἐνέργεια τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τῆς εὐκολῆς ἀπόφανσης ὅτι ὁ Παχυμέρης κρίνει ὡς ἄνθρωπος τῆς ἐκκλησίας, μᾶς παρέχει νομίζω λαβὴ γιὰ νὰ διαπιστώσουμε πῶς ἔβλεπε τελικὰ τὸν Μιχαὴλ. Ὅτι τὸν θεωροῦσε παρείσακτο, σφετεριστὴ τῆς ἐξουσίας τῶν Λασκαριδῶν, εἶναι

235. Nicol, *Despotate*, II, 9 καὶ σμῆ. 2. -PLP, ἀρ. 205. -Σ. Λαμπάκης, Ὁ Ἰωάννης Ἄγγελος Δούκας καὶ τὰ τελευταῖα περιστατικὰ τῆς ζωῆς του, *Δίπτυχα* 4 (1986-87), 440-443, καὶ Ε. Τσολάκης, Ὁ Ἰωάννης Ἄγγελος Δούκας καὶ ἡ οἰκογένειά του, *Βυζαντινὰ* 17 (1994), 275-288.

236. Βλ. Laiou, *Foreign Policy*, 23, καὶ σμῆ. 38. Πὰ τὶς χρονολογήσεις (διακρίνονται τρεῖς φάσεις: Αὐγουστος-Σεπτέμβριος 1280, καλοκαίρι 1281, καλοκαίρι 1282) βλ. Failler, *Chronologie* II, 242-248. Πβλ. I. Booth, Michael VIII Palaeologus and the Sangarios Frontier 1280 to 1282, *Αρχαῖον Πόντου* 49(2002), 317-343.

237. *Μόνον οὐ τρέχας ἔτῳ* (VI.29:II.633,18).

238. Παρόμοια ἀποψη φέρεται νὰ ἔχει διατυπώσει καὶ ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος ἀρκετὰ χρόνια ἐνωρίτερα μὲ ἀφορμὴ τὶς ἐκστρατεῖες ἐναντίον τοῦ Μιχαὴλ Β' τῆς Ἡπείρου(III.26:1.313,27. Πβλ. σελ. 80-81). -Πὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο βλ. Laiou, *Black Sea*, 118. -Nicol, *Despotate* II, 29.

σαφές. Συγχρόνως όμως δεν του ήταν δυνατόν και να μην αναγνωρίσει τα προτερήματά του. “Όσο και αν σε μερικά σημεία έχει παρουσιάσει με άρνητική και μειωτική χροιά κάποιες ενέργειές του, τουλάχιστον την στρατιωτική εμπειρία δεν του την αρνείται, και μάλιστα θά μπορούσε να γίνει λόγος και για κάποιον συγκαλυμμένο θαυμασμό. Έκει που ή συμπεριφορά του Μιχαήλ ήταν ή μη ένδεδειγμένη, ήταν ακριβώς σε εκείνα τα στοιχεία που συνιστούσαν την εικόνα του ιδανικού αυτοκράτορα, και αρκεί άπλη αναδίφηση του *Βασιλικού Ανδριάντος* του Βλεμμύδη π.χ. ή του λόγου *περί βασιλείας* του Θωμά Μαγίστρου²³⁹, κείμενα τα όποια ο Παχυμέρης ασφαλώς δεν άγνοούσε, για να φανεί ότι σε θεωρητικό επίπεδο ο Μιχαήλ Η΄ πολύ άπείχε από τὸ να χαρακτηριστεί αυτοκράτορας– πρότυπο: οί πράξεις του δεν συμβάδιζαν με την δικαιοσύνη, είχε παραβεί πολλές φορές τὸν ὄρκο του, ήταν φιλοχρήματος, δείχθηκε σκληρός και άνελεήμων στους αντιπάλους του: ή φράση λοιπὸν *καὶ τῶν θείων φόβον άνεπιστρόφων* (VI.35:II.659,21) είναι ιδιαίτερος σημαντική. Καὶ αν ο Μιχαήλ τηρούσε κάποια προσήματα, ὅπως τὴν φιάνθρωπία και τὴν προσέλευση και παρακολούθηση τῶν θείων λειτουργιῶν, αυτό γινόταν χάριν του προσωπικού του συμφέροντος και μόνο. ‘Ο Παχυμέρης δεν λείει εὐθέως ὅτι ο Μιχαήλ δεν ήταν κατάλληλος για αυτοκράτορας– δεν θά μπορούσε άλλωστε να ισχυρισθεί κάτι τέτοιο για έναν αυτοκράτορα που παρέμεινε στὸν θρόνο 24 περιπὸν χρόνια²⁴⁰ και αντιμετώπισε ποικίλες αντίξοες καταστάσεις με τόση επιτυχία. ‘Απλῶς ἔχει ἔπιμείνει στις άρνητικές πλευρές τῆς διακυβέρνησής του. “Όσο για τὴν ιδεολογία και τίς αποκλίσεις τῶν πηγῶν, είναι πολὺ ενδιαφέρον πῶς ο Γρηγοῤας στὸ δικὸ του ιστορικό ἔργο κατέληξε να παρουσιάσει τὸν συγκεκρωμένο αυτοκράτορα ὡς τὸ πρότυπο τοῦ ἔπιτυχημένου άριστοκράτη²⁴¹, ἔρμηνεύοντας κάτω από διαφορετικό πρῖσμα τὰ γεγονότα.

239. ‘Ο ὁποῖος χρονολογείται μεταξὺ 1301 και 1304 (βλ. Laiou, Débat, 98) και άπευθυνόταν στὸν ‘Ανδρόνικο Β΄. ‘Η πλέον πρόσφατη ἔκδοση τοῦ λόγου: Paola Volpe Cacciatore, *Toma Magistro, La Regalità*, Napoli 1997.

240. Παρά εἴκοσι μέρες, ὅπως δηλώνει με ακρίβεια ὁ ἴδιος ὁ Παχυμέρης: *βασιλεύσας δέ, ἡμερῶν δεουσῶν εἴκοσι, τὰ εἴκοσι τέσσαρα* (VI.36:II.667,8). Συνοπτική αναφορά στὴν άρνητική σκιαγραφία τοῦ Μιχαήλ Η΄ από τὸν Παχυμέρη βλ. και στὸν A. Kazhdan, *L’histoire de Cantacuzène en tant qu’oeuvre littéraire*, *Byzantion* 50(1980), 303.

241. Βλ. αναλυτικά Γεωργιάδου, *Εἰκόνα*.

4.3. *Ἡ βασιλεία τοῦ Ἀνδρονίκου*

4.3.1. Τὸ δεύτερο μέρος τῆς ἱστορίας, ἡ ἐξιστόρηση γεγονότων τῶν πρώτων εικοσιπέντε ἐτῶν τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου²⁴², ἔχει προγραμματισθεῖ καὶ ἔχει δοθεῖ ἀπὸ τὸν Παχυμέρη ὡς συνέχεια τῶν πρώτων ἑξὶ βιβλίων. Τὸ ἴδιο προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν καταληκτικὴ φράση τοῦ ἔργου: *Ἡ μέντοι γε συνόλη ἱστορία τῶν λόγων περιέχει χρόνους, δέοντος ἐνὸς μόνοι, πεντήκοντα, καθ' ὃν καὶ ὁ βασιλεὺς Ἀνδρόνικος τὸν αὐτὸν τῆς ἡλικίας παρίππευε χρόνον* (ΧΙΠ:38:IV.711,23-25)²⁴³. Δηλαδή ὁ ἱστοριογράφος ὀλοκλήρωσε τὴν ἀφήγησή του καλύπτοντας 49 χρόνια βυζαντινῆς ἱστορίας, ἀπὸ τὸ 1258 ἕως τὸ 1307²⁴⁴, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο καὶ ὁ Ἀνδρόνικος συμπλήρωνε τὸν 49ο χρόνο τῆς ἡλικίας του²⁴⁵. Τὸ αὐτονόητο αὐτὸ γεγονός, ὅτι δηλαδή ὑπάρχει ἀδιάλειπτη συνέχεια στὴν ἐξιστόρηση τοῦ Παχυμέρη, πολλές φορές δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅσο πρέπει, καὶ ὑπάρχει ἡ τάση νὰ ἐξετάζονται ξεχωριστὰ πολλὰ περιστατικά, πὺ ἐξηγοῦνται καλύτερα μὲ ἀναγωγή καὶ σύνδεση τῶν γεγονότων πὺ περιγράφονται στὶς δύο βασιλείες. Μεταξὺ ἄλλων λοιπόν, στὴν συνέχεια καταβάλλεται προσπάθεια νὰ προβληθοῦν ἀπ' ἐνὸς τὰ συνδετικὰ σημεῖα τῶν δύο τμημάτων τῆς ἱστορίας, καὶ ἀπ' ἑτέρου νὰ προβληθεῖ καὶ πάλι ὁ ἰδιόμορφος, λακωνικός, ἀλλὰ πάντοτε καίριος σχολιασμός τους.

Ἀρχικὰ πρέπει νὰ διευκρινισθεῖ πῶς ἔχει τὸ θέμα μὲ τὴν πραγμάτευση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων καὶ σὲ αὐτὸ τὸ δεύτερο μέρος²⁴⁶, διότι ἔχει δημιουργηθεῖ ἀνακριβῆς εἰκόνα σχετικὰ μὲ τὴν πραγματικὴ τους ἔκταση καὶ τὸν ρόλο τους στὴν σύνθεση τῆς ἱστορίας. Καὶ πάλι ἐδῶ ὁδηγὸς εἶναι ἀναγκαστικά οἱ τίτλοι τῶν κεφαλαίων²⁴⁷. Ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ μελέτη τους προκύπτει ὅτι ἡ ἐξιστόρηση τοῦ ἱστοριογράφου εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθεῖ σὲ δύο τμήματα: στὸ πρῶτο ἐντάσσονται τὰ δύο πρῶτα βιβλία περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου (τὸ 7ο καὶ τὸ 8ο), στὰ ὁποῖα κυριαρχεῖ ἡ ἐξιστόρηση ἐκκλησια-

242. "Ἔως τὸ 1307, ὅπως τεκμηρίωσε ὁ Failler, βλ. μεθεπόμενη σημείωση.

243. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὴν συνήθεια τοῦ Παχυμέρη νὰ παραθέτει ἀριθμητικὰ δεδομένα (βλ. καὶ σελ. 92, σὴμ. 240), τὸ χωρίο δὲν πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη, ὅπως φαίνεται νὰ πιστεύει ὁ Failler, σχόλια, IV, 711, σὴμ. 96· βλ. καὶ σελ. 133-134, σὴμ. 386.

244. Αὐτὰ εἶναι τὰ σωστά χρονολογικὰ πλαίσια, ὅπως τὰ προσδιόρισε προσφάτως ὁ Failler, *Chronologie I*, 85 καὶ *Ouvrage méconnu*, 252-253.

245. Βλ. καὶ σελ. 133-134.

246. Πὰ τὸ πρῶτο μέρος βλ. σελ. 80.

247. "Ἔστω καὶ ἂν ἐνίοτε δὲν καλύπτουν πλήρως τὸ περιεχόμενο τῆς ἀντίστοιχης ἐνότητας, οὔτε εἶναι βέβαιο ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα: βλ. Failler, *Tradition manuscrite II*, 174.

οτικῶν ὑποθέσεων, καὶ στὸ δεύτερο τὰ πέντε ὑπόλοιπα (9-13), στὰ ὁποῖα παρατηρεῖται τὸ ἀντίθετο: πῶς συγκεκριμένα, ἀπὸ τὰ 70 κεφάλαια πὺ συνολικὰ περιλαμβάνονται στὸ ἕβδομο καὶ στὸ ὄγδοο βιβλίον, τὰ 53 πραγματεύονται τὰ σχετικὰ μὲ τὶς συνεχεῖς ἀλλαγὲς πατριαρχῶν ἕως τὴν ἀνάρρηση τοῦ Ἰωάννη Β΄ Κοσμᾶ, καὶ μόνο 17 περιστρέφονται γύρω ἀπὸ ἄλλα θέματα τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου. Ἀπὸ τὰ 172 συνολικὰ κεφάλαια τῶν ὑπολοίπων πέντε βιβλίων, περίπου²⁴⁸ τριάντα καὶ μόνο ἀναφέρονται σὲ ἐκκλησιαστικὲς ὑποθέσεις, καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι συγκεντρωμένα στὴν ἐνότητα πὺ περιγράφει τὴν ἐπάνοδο τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Α΄ στὸν πατριαρχικὸ θρόνον τὸ 1303. Εἶναι προφανὲς λοιπὸν ὅτι ἡ ἀνισότητα εἶναι ἀπολύτως δικαιολογημένη. Δὲν εἶναι τυχαία ἡ ἐστίαση τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Παχυμέρη σὲ ἐκκλησιαστικὰ θέματα σὲ αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ σημεῖα, καθὼς εἶναι ἀναμφισβήτητη ἡ κρισιμότητα τῶν γεγονότων: ὡς πρὸς τὴν πρώτη περίπτωση, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μιχαὴλ Η΄ καὶ τὴν ἀλλαγὴ τῆς πολιτικῆς στὸ θέμα τῆς ἑνώσεως ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας, ἦταν ἀναμενόμενο νὰ ὑπάρχει ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὰ ἐκκλησιαστικὰ, ἐφ' ὅσον μάλιστα κατὰ τὸ συγκεκριμένο διάστημα ἄλλαξαν διαδοχικὰ πέντε πατριάρχες. Καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὴν δεύτερη περίπτωση, τῆς ἐπανόδου τοῦ Ἀθανασίου γιὰ τὴν δεύτερη πατριαρχία του. Μετὰ ἀπὸ τὶς προκαταρκτικὲς αὐτὲς διαπιστώσεις, ἀκολουθοῦν ὀρισμένες λεπτομερειακότερες παρατηρήσεις.

4.3.2. Τὸ ἕβδομο βιβλίον τῆς *Ἱστορίας* περιλαμβάνει 36 κεφάλαια. Ἀρχίζει μὲ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικον καὶ καταλήγει μὲ τὴν «μετακομδὴ» τῆς σοροῦ τοῦ προηγουμένου αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η΄ τὸ 1285. Τὸ μεγαλύτερον τμήμα του ἀφιερώνεται σὲ ἐξιστὴρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἀλλὰ εἶναι εὐνόητον ὅτι αὐτὲς εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένες μὲ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις²⁴⁹. Ἦδη οἱ πρῶτες φράσεις τοῦ τμήματος αὐτοῦ εἶναι χαρακτηριστικὲς. Ὁ Ἀνδρόνικος μόνος πλέον (*ἐπειλήφθαι καὶ μόνος τῶν πραγμάτων κατηναγκάξεται*, VII.1:III.19,4-5) ἀναλαμβάνει τὴν διοίκηση. Ὁ Παχυμέρης προσδιορίζει λίγο παρακάτω ὅτι ὁ διάδοχος αὐτοκράτορας (*ὁ ὑπολειφθεὶς*) ἦταν μόλις 24 ἐτῶν, μὲ φυσικὴ συνέπεια ὅτι πρὸς τοιοῦτον ὄγκον ἀρχῆς κατωρῶδει (VII.1:III.19, 13). Πῶς θὰ μποροῦσαν νὰ ἐρμηνευθοῦν ἄραγε οἱ φράσεις αὐτὲς; Πρῶτα ἀπὸ ὅλα ὁ Παχυμέρης θέλει νὰ δεῖξει ὅτι μπορεῖ ὁ Ἀνδρόνικος νὰ συγκυβερνοῦσε τυπικὰ μὲ τὸν πατέρα του, στὴν οὐσία ὅμως τὶς εὐθύνες τὶς εἶχε ὁ Μιχαὴλ Η΄.

248. Γράφεται περίπου, διότι ὀρισμένα κεφάλαια μποροῦν νὰ μὴ θεωρηθοῦν ἀμειγῶς ἐκκλησιαστικὰ.

249. Πὰ τὴν κατάσταση τῆς αὐτοκρατορίας ὅταν ἀπεβίωσε ὁ Μιχαὴλ Η΄ βλ. ἀναλυτικὰ Laiou, *Foreign Policy*, 11-31.

Με τὸν τρόπο αὐτὸν τὸν ἀπαλλάσσει ὡς ἓνα σημεῖο ἀπὸ ἓνα μέρος τουλάχιστον τῶν εὐθυνῶν γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ πατέρα του. Ἐπὶ πλέον θέλει νὰ δώσει ἓνα δεῖγμα συμπαθείας γιὰ τὸν νεαρὸ αὐτοκράτορα, ποῦ ἐπωμίζεται τόσο δύσκολο ἔργο. Θὰ μπορούσε νὰ ἀντιπαρατηρήσει κανεῖς, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ του τοποθέτηση ἀπέναντι στὸν Μιχαήλ, εἶναι δυνατόν νὰ ἔχει διαφορετικὴ στάση ἀπέναντι στὸν διάδοχο ἑνὸς σφετεριστῆ; Θεωρητικὰ αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύει, ἀλλὰ οἱ συνθήκες πλέον εἶχαν ἀλλάξει, ἢ διαδοχὴ εἶχε γίνεи αὐτὴ τὴν φορὰ νομίμως, καὶ ὅσο καὶ ἂν ὁ Μιχαήλ ἦ ἦταν γιὰ πολλοὺς σφετεριστῆς, ὅμως ὁ Ἄνδρόνικος δὲν εἶχε σφετερισθεῖ τὸν θρόνο, οὔτε ὑπῆρχε ἄλλη παρατυπία στὴν διαδοχὴ. Ἀπὸ τὶς πρώτες αὐτὲς φράσεις φαίνεται ὅτι ὁ Παχυμέρης εἶναι εὐνοϊκὰ διατεθειμένος ἀπέναντι στὸν Ἄνδρόνικο, μετὰ τὸν ὁποῖο ἄλλωστε συνεργάσθηκε στενά²⁵⁰, εἶχε συνεπῶς ἄμεση συνείδηση τῶν προβλημάτων τῆς διακυβέρνησης καὶ συμμερίζεται τὶς δυσκολίες τοῦ Ἄνδρόνικου.

Θα πρέπει ἀκόμα νὰ συνδυασθεῖ ὁ πρόλογος μετὰ τὸν ἐπίλογο τῆς Ἱστορίας, ὥστε νὰ γίνουν καλύτερα κατανοητὲς οἱ προθέσεις τῆς συγγραφῆς. Ἐκεῖ ὁ Παχυμέρης γράφει ὅτι ἂν ὅλα πᾶνε καλά, θὰ συνεχίσει σὲ ἄλλη περίσταση τὴν ἐξιστὸρήση τῶν γεγονότων: *Καὶ εἰ Θεὸς βραβεύοι, οὐκ ἂν τὴν χεῖρα ἐφέξομεν τοῦ μὴ προθύμως τὰ τῆς ἐπανακλήσεως καθ' ὅσον εὐποροῦμεν συντάττεσθαι δεινὸν γὰρ εἰ συμφορὰς ὑπέστημεν γράφειν, καὶ ταῦτα κοινὰς, δεινὰς μὲν τῷ κόσμῳ, δεινὰς δὲ καὶ ἡμῖν ἀμηγέτη, ἀποναρκώμεν δέ, εἰ Θεὸς διδοῖ τὰ καλά, καὶ ταῦτα τοῦ βασιλέως ἀπὸ τῆς εἰς Θεὸν μεγίστης ἐλπίδος καὶ πίστεως προσδοκῶντος τὰ λόφονα* (XIII.38:IV.709,21-23), καὶ σὲ αὐτὴ τὴν ἐκδήλωση αἰσιοδοξίας προσθέτει *μηδ' αὐτοῦ* [δηλ. τοῦ αὐτοκράτορα] *τὸ παράπαν ἐπινοστάξαντος, ἀλλ' ὡς οἶόν τε ἀντιπαλαμωμένον πρὸς τὰ παγγάλεπα* (XIII.38:IV.709,24-26). Ἐπανέρχεται συνεπῶς σὲ παραδοσιακὰ στερεότυπα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας²⁵¹, ποῦ δὲν εἶχε προβάλλει καθόλου στὰ κεφάλαια περὶ Μιχαήλ. Ὁ συνδυασμὸς λοιπὸν τῶν πρώτων καὶ τῶν τελευταίων παραγράφων τῆς ἱστορίας περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἄνδρόνικου καθιστᾷ σαφὲς ὅτι οἱ στόχοι τοῦ Παχυμέρη στὸ δεύτερο αὐτὸ τμήμα ἦταν ἀρκετὰ διαφορετικοί: ὄχι πλέον νὰ θίξει ἐμμέσως τρωτὰ σημεῖα, ἀλλὰ νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι σὲ σχέση μετὰ τὶς δυσκολίες ποῦ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ Ἄνδρόνικος, ἔκανε ὅ, τι καλύτερο μπορούσε. Ἐπὶ πλέον, πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ ἡ διαφορὰ ὅτι στὴν περίπτωσι τοῦ Μιχαήλ ἔκρινε ὀλοκληρωμένη βασιλεία, ἐνῶ στὴν περίπτωσι τοῦ Ἄνδρόνικου βασιλεία σὲ ἐξέλιξη, καὶ μάλιστα δὲν ἔζησε γιὰ νὰ δεῖ καὶ νὰ κρίνει κατὰ πόσον ἐκπληρώθηκαν οἱ στόχοι τῆς. Συχνὰ παρατηρεῖ κανεῖς ἐπίσης ἀπλή

250. Ὁ ἴδιος παρουσιάζει ὀρισμένες πλευρὲς αὐτῆς τῆς συνεργασίας, βλ. σελ. 27-29.

251. Πὰ τὸν ἀγροπνο αὐτοκράτορα βλ. Hunger, *Prooimion*, Wien 1964, 94-100.

καταγραφή τῶν γεγονότων, χωρίς ιδιαίτερο σχολιασμό– *ψιλὰ τὰ πραχθέντα*, ὅπως εἶχε γράψει σὲ ἄλλη περίπτωση ὁ ἴδιος²⁵². Καὶ ἐνῶ γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ἡσπανίως ὁ Παχυμέρης ἐκφράζεται μὲ τρόπο θετικό, γιὰ τὸν Ἄνδρονίκο ἀντιθέτως ἀρκετὲς φορὲς διατυπώνει καλοὺς λόγους (χωρὶς βεβαίως νὰ φθάνει στὸν ὑπέριμετρο ἐγκωμισιαστικό τόνο τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου στὰ ρητορικά του ἐγκώμια πρὸς τὸν ἴδιο αὐτοκράτορα): *χαρκτηριστικά εἶναι ὅσα γράφει στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ ὀγδοῦ βιβλίου (VIII.32: *περὶ τῆς τοῦ βασιλέως ἐς ἅπαν καρτερίας*), ἀφοῦ ἔχει ἐκθέσει διὰ μακρῶν, ὅπως προαναφέρθηκε, τὰ παρασκήνια, τῶν ἀλλεπάλληλων ἀλλαγῶν πατριαρχῶν. Ἐπαινεῖ τὴν ἀντοχή τοῦ αὐτοκράτορα: *ἦν γὰρ ταῖς ἀληθείαις ἐπὶ τούτοις καὶ αὐτὸν νικῶν τὸν τῆς παροιμίας ἀδάμαντα, ὡς ἀλουτεῖν καὶ νηστεύειν καὶ καρτερεῖν νύκτας τε καὶ ἡμέρας ἰστάμενος (VIII.32:III.215,27-29), καὶ καταλήγει καρτερικῶς διέφερε τὸ βιοῦν, συνόλην τρυφήν καὶ βλακείαν ἀποπροσποιοῦμενος, εἰ καὶ βασιλικὸν καὶ ἀρχαῖον ἀθετεῖσθαι συνέβαινε νόμιμον (VIII.32: III.217,9-11). Σὲ ἄλλο σημεῖο πάλι ἐξαίρει τὸ τοῦ βασιλεύοντος εὐσταθὲς καὶ τὸ πρὸς κρίσεις τε καὶ κολάσεις συμπαθητικόν τε καὶ ἡμερον (IX.8:III.235,20-21), χωρὶς βεβαίως νὰ παραλείπει νὰ συμπληρώσει ὅτι ἡ κατ' ἀρχὴν θετικὴ αὐτὴ ιδιότης τελικὰ εἶχε ἀρνητικὲς συνέπειες: *μέγα τι τὸ κακὸν καὶ οὐκ οἰστὸν ὅλως τοῖς παθοῦσιν εἰργάζετο (IX.8:III.235,21-22).***

4.3.3. Ὁ Παχυμέρης εἶναι ὄχι μόνον σύγχρονος τῶν γεγονότων ποὺ ἐξιστορεῖ, ἀλλὰ καὶ ταλαντοῦχος ἀφηγητής, ποὺ σκιαγραφεῖ μὲ μοναδικὸ τρόπο τὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατοῦσε ὄχι μόνον στὰ ἀνάκτορα, ἀλλὰ καὶ στὸ πατριαρχεῖο, στοὺς κύκλους τῶν εὐγενῶν καὶ στὰ εὐρύτερα λαϊκὰ στρώματα κατὰ τὶς κρίσιμες ἐκεῖνες στιγμὲς τῆς ἀλλαγῆς ἐξουσίας. Μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ πρῶτο πρόβλημα ποὺ ἀντιμετώπισε ὁ νέος αὐτοκράτορας ἦταν οἱ Τάταροι, ποὺ εἶχαν κληθεῖ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ νὰ ἐκστρατεύσουν ἐναντίον τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου²⁵³ καὶ τὸ δεύτερο τὸ πρόβλημα τοῦ σχίσματος στὴν ἐκκλησία. Ἀπὸ πλευρᾶς δομῆς, διαπιστώνουμε ὅτι ὅπως ἡ πολιτικὴ τοῦ Μιχαὴλ στὸ πρῶτο μέρος τῆς *Ἱστορίας* εἶχε ἀντιπαρατεθεῖ στὴν πολιτικὴ τῶν Λασκαριδῶν, στὸ δεύτερο μέρος δὲν θὰ μπορούσε παρὰ νὰ ὑπάρχει εὐδιάκριτη σύνδεση καὶ ἀντιπαράθεση τῆς βασιλείας τοῦ Ἄνδρονίκου πρὸς τὴν βασιλεία τοῦ πατέρα του: ὁ Ἄνδρόνικος φαίνεται ὅτι ἔχει κληρονομήσει ὅλα τὰ προβλήματα τῆς διοίκησης τοῦ Μιχαὴλ. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο πρόβλημα, ἦδη ἔχει σημειωθεῖ ὅτι ὁ Παχυμέρης εἶχε ἐκφράσει ποικιλοτρόπως τὶς ἀντιρροήσεις του γιὰ τὴν συγκεκριμένη συμμαχία τοῦ Μιχαὴλ, ἀπλῶς λοιπὸν στὴν περίπτωση αὐτὴ ὑπενθυμί-

252. Βλ. V.23: II. 513, 22-25 καὶ παραπάνω, σελ. 49.

253. Βλ. σελ. 91.

ζει ότι οι Τάταροι ήταν αίμοχαρείς και μόνος τους σκοπός τὸ κέρδος, χωρὶς νὰ ὑπολογίζουσαν ἀπὸ τοῦ θὰ προέλθει: δὲν θὰ δίσταζαν λοιπὸν νὰ ἐπιτεθοῦν ἀκόμα καὶ ἐναντίον τοῦ πληθυσμοῦ, τὸν ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι εἶχαν κληθεῖ νὰ ὑπερασπίσουσαν²⁵⁴. Ἡ ἄμεση λύση ποὺ ἔδωσε ὁ νέος αὐτοκράτορας, μετὰ ἀπὸ πολλὰς διαβουλεύσεις πρὸς τοὺς συμβούλους του, ἦταν νὰ ἀπομακρύνει προσωρινὰ τοὺς Τατάρους στὴν χώρα τῶν «Τριβαλῶν»²⁵⁵. Ταυτοχρόνως ὁ Ἄνδρόνικος ἔστειλε μήνυμα στὸν μέγα τζαούσιο, τὸν Πάπυλα²⁵⁶ νὰ φροντίσει γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς πρωτεύουσας, καὶ ἐντολὴ στὸν πατριάρχη νὰ μὴ ἀνακοινωθεῖ ὁ θάνατος τοῦ Μιχαὴλ στὴν Θεοδώρα, παρὰ μόνον ἀφοῦ φθάσει καὶ ὁ ἴδιος. Ὁ Παχυμέρης, ὅπως ἦδη ἔχει προαναφερθεῖ²⁵⁷, κλήθηκε ἀμέσως ἀπὸ τὸν πατριάρχη νὰ ἀποφανθεῖ γιὰ τὴν γνησιότητα τοῦ *μνηολογήματος*: ὡς αὐτόπτης λοιπὸν περιγράφει τὰ αἰσθήματα τοῦ Ἰωάννη Βέκκου καὶ τὶς ἐλπίδες τοῦ τελευταίου γιὰ ἐπίλυση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ προβλήματος: *καὶ δῆλος μὲν ἦν πατριάρχης ἀλύων, δῆλος δὲ καὶ παραμυθούμενος, τὰ μεγάλα παρὰ βασιλέως ἔχεν ἐλπίζων περὶ τῆς κατὰ τὴν ἐκκλησίαν ὡς εἰκὸς ἀννψώσεως, αὐτοῦ γε νύττοντος* (VII.1:III.21,25-28). Μὲ τρόπο ἀριστοτεχνικὸ λοιπὸν ἦδη ἀπὸ τὶς πρώτες γραμμὲς τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ὁ Παχυμέρης σκιαγραφεῖ μὲ τὸν γνωστὸ συμπυκνωμένο, ἀλλὰ μεστὸ τρόπο ἀφήγησής του τοὺς βασικοὺς ἄξονες γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐπρόκειτο νὰ κινήθῃ ὁ δημόσιος βίος, καὶ συνεπῶς καὶ ἡ ἐξιστόρησή του. Συγχρόνως θέτει τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ προχωρήσει στὰ σχετικὰ μὲ τὸ δεύτερο πρόβλημα, τὸ ἐκκλησιαστικὸ, ποὺ ἦταν πολὺ σοβαρότερο, τὸ μεῖζον θέμα (*τὸ δ' ἦν οὐκ ὀλίγη καὶ τῆς τυχούσης μελέτης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναγκαΐας, ὡς ἔφκει, καὶ προὔργου παντός*, VII.2:III.23, 6-7), ποὺ ἀπασχόλησε τὸν Ἄνδρόνικο (καὶ σίγουρα ὄχι μόνον στὴν κρίση τοῦ Παχυμέρη). Ἡ προσφιλὴς του ἱατρικὴ ὀρολογία χρησιμοποιεῖται καὶ ἔδω: *ἐφ' ᾧ τὸ τῆς ἐκκλησίας σχίσμα συνουλωθεῖ κατασταλέντος τοῦ ἀνοδοῦντος* (VII.2:III.23,5-6). Οἱ

254. *αἰμοχαρεῖς γε ὄντας καὶ μόνον ὀρῶντας πρὸς τὸ κερδαίνειν, ὁπόθεν δὲ καὶ τίσι, μηδ' ἐπαίειν ἔχοντας* (VII.1:III.19,7-9).

255. Ἡ Laiou, *Foreign Policy*, 30, χαρακτηρίζει τὴν ἐνέργεια αὐτὴ «not worthy of his father». Ἡ ἀπόφαση θεωρεῖται ὡς ἓνα εἶδος ἀντιποίνων γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις τῶν Σέρβων κατὰ τὸ 1281, ὅπως γράφει ὁ L. Manfrotatis, *Fondation*, 31-32, 35, καὶ τοῦ ἰδίου, *Οἱ πρῶτοι Παλαιολόγοι*, 35. Ἐδῶ ἡμέσως, ὅσο καὶ ἂν ὁ Παχυμέρης δὲν τὸ γράφει ρητὰ, ἰσχύουν καὶ ὅσα εἶχε γράψει μερικὰ κεφάλαια πρωτύτερα σχετικὰ μὲ τὸ πῶς ἔκρινε τὴν ἀντίστοιχη ἐνέργεια τοῦ Μιχαὴλ, νὰ στρέψῃ τοὺς Τατάρους ἐναντίον τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (βλ. καὶ σελ. 91).

256. *PLP*, ἀρ. 21828 καὶ R. Guiland, *Dignitaires des XI^{ve} et XV^{ve} siècles, Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου*, Θεσσαλονίκη 1951, 183-189 (= *Recherches sur les Institutions Byzantines*, I, Berlin 1967, 596-600).

257. Βλ. τὸ τμήμα περὶ τῶν βιογραφικῶν, σελ. 27.

ἐνέργειες τοῦ Μιχαὴλ ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν τις ἐπιπτώσεις τους: τόσο ἡ θεία τοῦ Ἀνδρονίκου, ἡ Εὐλογία, ὅσο καὶ ὁ Θεόδωρος Μουζάλων²⁵⁸ συμβούλευαν τὸν Ἀνδρόνικο νὰ προσεγγίσει τοὺς ἀνθενωτικούς κινούμενοι ἀπὸ προσωπικὰ πάθη, ὅπως τουλάχιστον ἐρμήνευαν τὴν στάση τους ὀρισμένοι κύκλοι: *ἐφκασαν μὲν καὶ κινουμένοις εἰς ζῆλον διὰ τὰ πραχθέντα καὶ γε ζητοῦντες τὴν τῆς ἐκκλησίας κατάστασιν κατεφαίνοντο, ἐδόκουν δὲ τοῖς πολλοῖς προκατειλημμένοι τὰς γνώμας καὶ κατὰ τοῦ ἀποιχομένου μηνίνοντες* (VII.2:III.23,20-23)²⁵⁹. Εἶναι προφανὴς ἡ σύνδεση μὲ ὅσα εἶχε προαναφέρει ὁ ἱστοριογράφος γιὰ τὴν ἐπιδεινωση τῶν σχέσεων τοῦ Μιχαὴλ καὶ τῆς ἀδελφῆς του (VI.1:II.545,9-10). Ἀλλὰ καὶ ἐν γένει ἡ γνώμη ὅσων εἶχαν ἔλθει σὲ προσωπικὴ ἀντίθεση μὲ τὸν ἐκλιπόντα αὐτοκράτορα ἀποδεικνύεται καθοριστικὴ πλέον γιὰ τις περαιτέρω ἐξελιξις²⁶⁰. Ἀμεσα διακρίνεται ἡ προσωπικὴ γνώμη τοῦ Παχυμέρη ὅταν χρησιμοποιεῖ τὴν φράση *βυσοδομενόμενον* (VII.3:III.25,15) γιὰ τὰ σχέδια ἀντικατάστασης τοῦ πατριάρχου ἐκ μέρους τοῦ αὐτοκράτορα, ἡ ὁποία ἀντιπαράτιθετα βεβαίως στὸ *ἐχέγγυον τῶν ἐλπίζομένων* (VII.1:III.21,29) τοῦ Βέκκου. Φαίνεται πὼς κατακρίνει ἀφ' ἑνὸς τὴν προσπάθεια τοῦ Ἀνδρονίκου νὰ ἀπομακρυνθεῖ σταδιακὰ ἀπὸ τὸν Βέκκο (σίγουρα ἐπιηρεασμένους ἀπὸ τὸν πατέρα του²⁶¹) καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐπιμονή του νὰ τὸν παραγκωνίσει καὶ νὰ ἐπαναφέρει στὸ προσκήνιο ἓνα ἄτομο ἑτοιμοθάνατο, τὸν πρῶτον πατριάρχη Ἰωσήφ: *ἐκεῖνος γὰρ καὶ νύκτας ὅλας παρ' Ἰωσήφ ἴανε καὶ ἀνάγειν ἐπειρᾶτο, οὐνεκα σμικρᾶς πνοῆς νέκυν τὸ σύνολον ὄντα* (VII.3:III.25,15-17). Οἱ ἐπιδιώξεις καὶ τὰ ἐνδόμυχα σχέδια τῶν ἀντιτιθεμένων κύκλων ἐπίσης ἀποδίδονται ὄχι μόνο γλαφυρότατα, ἀλλὰ καὶ μὲ τρόπο πού δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίες γιὰ τις προσωπικὲς του ἀπόψεις: *Οἱ μὲν ὡς ἂν γε τῆς ἐκκλησίας δῆθεν καταστήσωσι πράγματα, τοῦ κατὰ τὸν πάπαν λυθέντος σκανδάλου, οἱ δὲ ὡς ἂν καὶ πλέον τοῦ εἰκότος κατεπαρθεῖεν* (VII.3:III.25,19-21). Ὁ Παχυμέρης εἶχε τὴν γνώμη πὼς δὲν ἔπρεπε τίποτε νὰ ἀλλάξει στὴν ἱεραρχία τῆς ἐκκλησίας: τὸ δηλώνει εὐθέως μερικὰ κεφάλαια παρακάτω: *σῶφρον ἦν κατ' ἐμὴν γνώμην μηδὲν περὶ τούτων*

258. *PLP*, ἀρ. 19439.

259. Πὰ τις λεπτομέρειες: D. M. Nicol, *The Byzantine Reaction to the Second Council of Lyons, 1274*, *Studies in Church History* 7(1971), 13-146(=*Byzantium, its Ecclesiastical History and Relations with the Western World*, London 1972, VI). Πβλ. Laiou, *Foreign Policy*, 32-37. Ἐπίσης Γεωργιάδου, *Εἰκόνα*, 42-44, ὅπου καὶ σύγκριση πρὸς τὴν ἀντίστοιχη, ἀλλὰ ἀποκλίνουσα μαρτυρία τοῦ Γρηγοῦ.

260. Γνώμη γιὰ τις ἐκκλησιαστικὲς ὑποθέσεις ἐκφέρουν μεταξὺ ἄλλων καὶ οἱ Μελέτιος καὶ Γαλακτίων Γαληρωῆτες, ἀπὸ τὰ τελευταῖα θύματα τοῦ Μιχαὴλ. Βλ. Failler, *Mélèce*, καὶ Failler, σχόλια, III, 25, σμμ. 27.

261. Βλ. καὶ τὸ κεφάλαιο VI. 23 γιὰ τις σχέσεις Μιχαὴλ Η' καὶ Βέκκου.

κινεῖσθαι (VII.9:III.43,25-26). Καί ὑπερασπίζεται τὸν Ἰωάννη Βέκκο, δηλώνοντας ὅτι ἐκεῖνος ἀπλῶς ἐπανελάβε θέσεις τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας²⁶². Τὸ κεφάλαιο VII.9 εἶναι τὸ πιὸ ἐκτεταμένο αὐτῆς τῆς ἐνότητας, καὶ δικαιολογημένα, διότι συμπυκνώνει τὴν οὐσία τῶν θέσεων τοῦ Βέκκου καὶ προσπαθεῖ νὰ δεῖξει τὸ ἀνυπόστατο τῶν κατηγοριῶν ἐναντίον του. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πῶς ἀκόμα καὶ ἐδῶ χρησιμοποιεῖται ἡ προσφιλὴς ὀρολογία σχετικὰ μὲ τὴν θάλασσα: Ὁ Βέκκος *θεολογίας ἄπειρον πέλαιος μικρῶ τινι ἀκατίῳ, ἀνθρωπίνῳ νοῖ, παραμετρεῖν ἐτόλμα πειρᾶσθαι, τῷ ὑπέρ τῆς εἰρήνης ζήλῳ ὡσπερ τινὶ φώσσωσι, ὡς ἐκεῖνος ᾤετο, κουφιζόμενος* (VII.9:III.37,28-30). Ἐπιδοκιμάζεται ἡ διακριτικὴ ἀποχώρηση τοῦ Ἰωάννη Βέκκου, καὶ τονίζεται ὅχι μόνον ὅτι ὁ Ἰωάννης ἦταν εὐθὺς χαρακτήρας καὶ ὅτι εἶχε κορεσθεῖ ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ ἀξίωμα (καὶ ἄλλως εὐθὺς ὢν, ἔτι δὲ καὶ τῆς τοῦ πατριάρχου τιμῆς ἐπικόρως ἔχων, VII.4:III.27,20-21)²⁶³, ἀλλὰ καὶ τὴν λεπτομέρεια καὶ τῆ τῆς Παναχράντου μονῆ φέρων ἐαυτὸν δίδωσι, ζητήσας παρὰ βασιλέως καὶ τοὺς ἀπάξοντας, πρόσφασιν μὲν ὡς ὑπερασπιῶντας, ἦν τις τῶν τοῦ κλήρου ἀπαιδεύτως ἐπ' ἐκεῖνον ὀρμῶν, τῷ δὲ βαθυτέρῳ σκοπῷ τὴν τοῦ λειποταξίου ἐκφεύγων κατηγορίαν, ὡς ἐκεῖνος ᾤετο (VII.4:III.27,26-30), δεῖγμα τῆς καχυποψίας καὶ τῆς ρευστότητας τῶν καταστάσεων. Εἶναι εὐκρινὴς ἡ προσωπικὴ συμπάθεια τοῦ Παχυμέρη πρὸς τὸν Ἰωάννη Βέκκο σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ τμήμα τῆς ἐξιστόρησής²⁶⁴ καὶ εὐδιάκριτη ἡ πρόθεσις νὰ τὸν ἀποσυνδέσει ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τοῦ Μιχαῆλ Παλαιολόγου²⁶⁵. Ἐπίσης καὶ ὁ ἴδιος ὁ Παχυμέρης ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἀφιερώνει ὑπερβολικὴ ἔκταση στὰ ἐκκλησιαστικὰ, δυσανάλογη πρὸς τὴν βασικὴ ροιὴ τῆς ἀφήγησης του, καὶ ἐξηγεῖ γιὰ τὸ ἐκρίνε ἀναγκαῖο νὰ ἐπекταθεῖ σὲ τόσες λεπτομέρειες: *Διὸ δὴ καὶ ἡμεῖς ἐξεπίτηδες τὰ τῆς ἱστορίας κατὰ λεπτὸν ἐπλατύναμεν, ἵν' ἦ δῆλον ὅπως καὶ ἐφ' οἷσιν αἰτίαις ὅσον οὐκ ἦδη ἡ ἐκκλησία πᾶσα τοῦ κακοῦ παραπολαύειν ἤμελλε* (VII.9:III.43,22-25)· ὑπονοεῖ τελικὰ ὅτι οἱ συγκεκριμέναι μεθοδεύσεις ἀντανανκλοῦσαν σὲ ὅλη τὴν Ἐκκλησία.

Ὁ αὐτοκράτορας ἀντιθέτως θεώρησε πῶς μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Βέκκου θὰ λύνονταν τὰ προβλήματα: *βασιλεὺς δ' οἰόμενος πραγμάτων ἀπαλλαγῆναι, τὸ πᾶν κατορθοῦν ἐνόμιζε. Τὸ δ' ἄρ' ἦν ὄνειρος* (VII.11:III.47,20-21) δηλώνει λιτὰ ὁ Παχυμέρης, ἀλλὰ καὶ πάλι αὐτὴ ἡ φαινομενικῶς ἀνώδυνη φράσις

262. Βλ. καὶ Papadakis, *Controversy*, 88-99. -Πβλ. Failler, *Promotion*, 143-145.

263. Στὶς προσεκτικὰς αὐτὰς διατυπώσεις μόλις διακρίνονται οἱ συνειρμοὶ ποὺ ἐπιδίδωκει νὰ τονίσαι ὁ Παχυμέρης.

264. Ἀναλυτικὰ: Γεωργιάδου, *Εἰκόνα*, 48-52 καὶ οἱ σημειώσεις.

265. Ὁ Βέκκος τελικὰ φαίνεται νὰ εἶναι τὸ ἐξυλαστήριο θῦμα καὶ ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος, χαρακτηριστικὸς μάλιστα σὲ ἄλλες πηγὰς ὡς *ἐχθρὸς Ρωμαίων*: βλ. Π. Γουναρίδης, Ἰωάννης Βέκκος, ἐχθρὸς Ρωμαίων, *Βαλκάνια καὶ Ἀνατολικὴ Μεσόγειος, 12ος-17ος αἰ.*, Ἀθήνα 1998, 29-40. Βλ. ἐπίσης Papadakis, *Controversy*, 48-50.

ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε τὴν ἀποδοκιμασία του: κατὰ βάθος θέλει ὁ συγγραφέας νὰ τονίσει ὅτι δὲν ἀρκοῦσε ἀλλαγὴ προσώπων καὶ μόνο πρὸς διόρθωση τῶν κακῶς κειμένων στὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν πολιτεία. Τὰ μετέπειτα γεγονότα ἔδειξαν τί ἐννοοῦσε: Ἡ συνδιαλλαγὴ ποὺ ἐπιθυμοῦσε ὁ Ἀνδρόνικος δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθεῖ, γιὰ τοὺς ὅπαδοι τοῦ Ἰωσήφ *ἀδύνατον τὴν ξύμβασιν κρίνοντες προκατελάμβανον βασιλέα, μαρτυροῦντες σφίσι τὰ χεῖριστα, καί, ὡς οὐδ' ἐπ' ἀγαθοῖς αὐτῷ βασιλεύοντι ἐκείνοι τὴν ἐκκλησίαν σχίζουσι* (VII.12:III.49,6-8). Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Παχυμέρη προκύπτει καὶ ὁ καιροσκοπισμὸς μὲ τὸν ὁποῖο πολλοὶ καθόριζαν τὴν στάση τους. Οἱ ὅπαδοι τοῦ Ἰωσήφ ὅταν διαπίστωσαν τὴν βαθμιαία ἐξασθένηση καὶ τὸν ἐπικείμενο θάνατό του ἄρχισαν νὰ ἀλλάζουν στάση: *Ἐπεὶ δ' ἐκραταιοῦτο τῷ πατριάρχει ἡ νόσος... ὑπορρέουσι μὲν οἱ τούτου, εἰς πλῆθος δὲ ξυστάντες ἐκείνοι, ὡς καὶ τὸν πάνν θαρραλέον δεδιέναι ... καὶ πολλῶ τινι νικῶντας τὸ πλῆθος τοὺς τοῦ Ἰωσήφ* (VII.12:III.49,11-15). Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰωσήφ, δὲν ἔλειψαν τὰ προβλήματα: ὅπως ὑποστηρίχθηκε καὶ προσφάτως, ὁ Ἰωσήφ ἦταν ἡ κυριότερη αἰτία ποὺ ἐμπόδιζε τὴν συνδιαλλαγὴ, ἐπειδὴ ὁ γηραιὸς πατριάρχης ἦταν κατ' ἐξοχὴν συνδεδεμένος μὲ τὴν νομιμότητα τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων, καὶ δὲν ὑπῆρχε πεδίο συνεννόησης – ἔστω καὶ ἂν ὁ Ἀνδρόνικος φαινόταν νὰ καταβάλλει προσπάθειες – ἐπειδὴ ἡ ἀντίδραση στρεφόταν εὐθέως ἐναντίον τῆς ἴδιας του τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς²⁶⁶. Ἡ λύση φαίνεται κατόπιν νὰ ἀναζητήθηκε στὴν ἐφαρμογὴ μετριοπαθοῦς πολιτικῆς, μὲ τὴν προβολὴ κοινὰ ἀποδεκτῆς μορφῆς, μίας *μέσης ὁδοῦ*, ποὺ ἀρχικὰ φάνηκε ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴν προώθηση τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου. Ὁ Παχυμέρης συμπυκνώνει τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἀνδρονίκου στὴν χαρακτηριστικὴ φράση *καὶ τὴν μέσην ἐγνωκῶς βαδίζειν*²⁶⁷ (VII.14:III.53,27), ποὺ θεωρήθηκε ὡς ἰδιάζον γνώρισμα τοῦ μετριοπαθοῦς χαρακτήρα τοῦ Ἀνδρονίκου. Τὰ γεγονότα καὶ πάλι εἶναι γνωστὰ καὶ δὲν ἐπιμένουμε στὰ καθέκαστα, παρὰ μόνο γιὰ νὰ τονίσουμε ὅτι ὁ Παχυμέρης καταφανῶς σαρκάζει, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ κρύψει καὶ τὴν λύπη του, θέλοντας νὰ δείξει ὅτι οὔτε ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Γεωργίου– Γρηγορίου Κυπρίου ἀπέφερε τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Ὁλη ἡ Μεγάλῃ Ἑβδομάδα ἀναλώθηκε μὲ ἔριδες καὶ τὴν Κυριακὴ τοῦ Πάσχα τοῦ 1283 ἐδόθη ὁ τυπικὸς ἀσπασμὸς τῆς ἀγάπης (*ὡς ἦ τε ἡμέρα παρῆνει καὶ τὸ χρεῶν ἤπειγε, τὴν πρὸς ἀλλήλους συνίσταν ἀγάπην*, VII.15: III.61,8-10), ἀλλὰ ἦν δὲ ἄρα *γέλως καὶ εἰρωνεΐα τὸ τότε πραχθέν* (VII.16:III.61,12).

266. Βλ. Γεωργιάδου, *Εἰκόνα*, 55-61.

267. Σύγκριση μὲ τὴν παρόμοια διατύπωση τοῦ Γρηγοῦρα καὶ ἀνάλυση τῆς ἀποψης τοῦ Παχυμέρη ἐπιχειρεῖ ἡ Γεωργιάδου, *Εἰκόνα*, 66-74.

Ἐπιβεβαίωση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ κατὰ τὴν γνώμη τοῦ ἱστοριογράφου ἀποτελοῦσε ἡ ἐμφάνιση λαμπροτάτου ἀστέρα, τοῦ Κρόνου: ὅπως συνήθως συμβαίνει σὲ παρόμοιες περιπτώσεις, τὸ συμβάν ἔδωσε λαβὴ σὲ διπλὴ ἐρμηνεία: ἄλλοι, χωρὶς νὰ διευκρινίζεται ἀκριβέστερα ποιοί, προσπάθησαν νὰ ἐκμεταλλευθῶν τὸ γεγονός ὑποστηρίζοντας ὅτι *περιλάμψαι γὰρ σφίσι τὸ τῶν ἀγαθῶν φῶς μέλλειν, καὶ πᾶν σκοτῶδες καὶ ἀμυρον ἀπελαθῆναι τῇ τοῦ πατριάρχου παρουσίᾳ* (VII.16:III.61,25-27). Καὶ εἶναι εὐνόητο ὅτι αὐτοὶ προσέκειντο φιλικὰ πρὸς τὸν Γρηγόριο Κύπριο. Ἀντιθέτως ἄλλοι, καὶ μάλιστα λόγιοι, *μεγίστων ἀφανισμόν καὶ τῆς κατὰ σφᾶς τιμῆς φθορὰν ἐνενόουν, κρείττω μαντευόμενοι τὸ γὰρ τοῦ ἀστέρος ὕψωμα τῷ μεγαλείῳ τῶν ἀνδρῶν παραβάλλοντες, τὸ κρονικὸν καὶ ψυχρὸν αὐτοῖς ἐνετίθουν, ὡς πηχθησομένους τῷ κρῦει τῶν συμφορῶν· ὃ δὴ καὶ κατὰ πόδας ἠκολούθει*²⁶⁸ (VII.16:III.61,27-31). Ὁ Παχυμέρης φαίνεται νὰ συμμερίζεται τὴν δευτέρη αὐτῆ ἀποψη, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀποστροφὴν *κρείττω μαντευόμενοι*.

Καταδικάζει ἐπίσης ὁ Παχυμέρης τὴν τακτικὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Σάρδεων, ὃ ὁποῖος ὑποτίθεται ὅτι ἐπανῆλθε στὸ προσκήνιο γιὰ νὰ ἀντιπαρατεθεῖ στοὺς ὑπερκάχους τῆς ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐκείνος ὅμως κατὰ βάθος ἤθελε νὰ ἐκδικηθεῖ ὅσους παραγκῶνισαν τὸν Ἰωάννη Δ' Λάσκαρι, τὸν πατριάρχη Ἀρσένιο, ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιο: *Καὶ τό γ' ἔλεεινὸν καὶ ξένον, τὸ ἐπ' ἄλλοις μὲν τοὺς ἐκχωροῦντας ἐφίεμαι ταῦτα γίνεσθαι, ἐπ' ἄλλοις δ' ἐκείνων τὰς ἐκδικήσεις ποιεῖν ἐτομάζεσθαι* (VII.17:III.63,4-6). Παρὰ τὴν προσωπικὴ του προσήλωσις στοὺς Λασκαριδῆδες, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος παραπάνω, ὁ Παχυμέρης διαβλέπει ἐδῶ ὅτι δὲν ταιριάζει ἡ ἀναμιχλευσις τῶν παθῶν. Ἡ ἀποδοκιμασίᾳ του πρὸς τοὺς στόχους τοῦ Ἀνδρονίκου Σάρδεων καθίσταται προφανέστερη ὅταν λίγο παρακάτω περιγράφει ἀναλυτικὰ τὸν δημόσιο χλευασμὸ τοῦ τελευταίου στὴν Λάμψακο, σπεύδοντας νὰ δηλώσει ὡς κατακλειδὰ τῆς σχετικῆς ἐνότητος, ὅτι *οἱ δέ γε προσεκτικώτεροι, ἀνάγοντες τὸν νοῦν πρὸς ἅπερ ἐκείνος ἐποίει τοὺς ἀρχιερεῖς πρότερον, ὁμοίαις δίκαις ὑποβάλλουσαν ἐκείνον κατενόουν τὴν πρόνοιαν* (VII.23:III.79,5-7). Ὅσο γιὰ τὴν πρώτη (20-25 Ἀπριλίου 1283) Σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν, ὁ Παχυμέρης δὲν ἐκφράζεται σαφῶς, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι κατὰ βάθος καὶ ἐκείνος ἐνστερνίζεται τὴν γνώμη τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου, ὃ ὁποῖος εἶχε συμφωνήσει, ὅμως *κρύφα δὲ καὶ πονηρὸν συνέδριον τὴν ἐκείνων σύνοδον καλεῖν οὐκ ἀπόκνει* (VII.17:III.65,4-5)²⁶⁹. Συνηγορεῖ ὑπὲρ αὐτῆς τῆς ἀποψης καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου θεωρεῖ καλὸ νὰ

268. Γιὰ τὸ ἐπεισόδιο βλ. καὶ Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 93-94. -Γουναριδῆς, *Κίνημα*, 141.

269. Περὶ τῆς α' Συνόδου τῶν Βλαχερνῶν βλ. εἰδικότερα Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1463. -Πβλ. Papadakis, *Controversy*, 65. -Γουναριδῆς, *Κίνημα*, 134-135. -Κοντογιαννοπούλου, *Σχίσμα*, 207.

παραθέσει την πληροφορία ότι κατά τις αρχές Μαΐου έπαιξε βροχή αίματος, την αιτία της οποίας έκείνος τουλάχιστον δέν ήξερε άν θά έπρεπε νά την αναγάγει σέ έκείνα τά γεγονότα²⁷⁰, αλλά έκρινε ότι δέν μποροῦσε νά μήν τό αναφέρει ως άξιωματημόνευτο περιστατικό²⁷¹: καταλήγοντας έπισημαίνει ότι έκείνοι πού είχάν ύποσχεθεί ότι θά μερμινήσουν «περί τής κοινής όμοιοίας και καταστάσεως» (VII.18:III.67,6-7) φρόντιζαν ό, τιδήποτε άλλο έκτός από αυτό.

Ό Παχυμέρης περιγράφει μέ όρθολογισμό τά σχετικά μέ την Σύνοδο του Άδραμυττίου (8-9 Άπριλίου 1284), μέ δόση έλαφροῦ σαρκασμοῦ όταν περιγράφει τά σχετικά μέ την ρίψη στην πυρά τών «τόμων» τών δύο άντιτιθεμένων παρατάξεων, πού φυσικά κήκχαν και οι δύο: *και τό πῦρ οὐκ ήγγόει την έαυτοῦ δύναμιν και συνεπτυγμένων άραρότως έπελαμβάνετο, ώστε και μίας ή και δευτέρας ώρας σποδόν γενέσθαι και άμφοτέρους* (VII.22:III.73, 33-35). Και ένώ προσωπικά ό ίδιος είχε έλπσει σέ συνδιαλλαγή, τελικά δέν έγινε δυνατό νά έπιτευχθεί όμοιοια, αλλά ή σύνοδος έκείνη άπετέλεσε την άφετηρία νέων ταραχών, έφ' όσον άπώτερος σκοπός της ήταν ή διάσπαση τής ως τότε άρραγοῦς και συμπαγοῦς παρατάξης τών Άρσενιατών²⁷². Μέ την έξαιρέση του πρώτου, είσαγωγικοῦ κεφαλαίου του έβδόμου βιβλίου, συνολικά στα παρασκήνια πού όδήγησαν στην παγίωση τής θέσης του Γρηγορίου Κυπρίου άφιερώνονται 22 κεφάλαια.

4.3.4. Άκολουθοῦν τέσσερα κεφάλαια άφιερωμένα σέ θέματα στρατιωτικά και πολιτικά, εκ πρώτης όψιως ασύνδετα προς τά εκκλησιαστικά πού είχάν αναπτυχθεί προηγουμένως, ύπάρχει όμως ένα νήμα σύνδεσης, όπως προκύπτει από λεπτομερέστερη εξέτασή τους.

Ίδιαίτερο ένδιαφέρων παρουσιάζει τό κεφάλαιο VII.26 (III.81,19-83,28), μέ τόν χαρακτηριστικό τίτλο *Όπως αί τής Ρωμαϊδος τριήρεις κατημελήθησαν*. Ό Παχυμέρης δηλώνει μέ τρόπο πού δέν έπιτρέπει άμφισβήτηση ότι ένώ επί τής βασιλείας του Μιχαήλ Παλαιολόγου και χρήσιμον έδόκει τά μέγιστα τότε τό ναυτικόν τοις τών Ρωμαίων πράγμασιν (VII.26:III.81,21-22), άντιθέτως επί Άνδρονίκου (μετά την ύποστροφήν) οὔτω δόξαν, κατημελείτο, ως ζημιούν πλέον ή συνοίσον κατά καιρούς (VII.26:III.81,23-24). Ειδικά ή τελευταία φράση έπιτρέπει άμεσο συσχετισμό μέ την τέταρτη από τις ρητορικές μελέτες

270. Έμοι μέν οὐν άναμφιβόλως φάσκειν διά ταῦτα κάκεῖνα συμβήηνα οὐ πίστις ένεστιν άκριβής (VII.18:III.67,1-2)

271. Βλ. και Λαμπάκης, "Υπερφυσικές δυνάμεις, 93-94.

272. Πά την Σύνοδο του Άδραμυττίου βλ. Laiou, *Foreign Policy*, 34-35. -Laurent, *Regestes*, άρ. 1470. -Πβλ. Papadakis, *Controversy*, 70-72. -Γουναρίδης, *Κίνημα*, 137-141. -Κοντογιαννοπούλου, *Σχίσμα*, 208-210.

του²⁷³, ή όποία αναφέρεται στον προβληματισμό ενός ύποθετικού αρχαίου "Έλληνα στρατηγού, πού έξηγει άκριβώς για ποιόν λόγο θεώρησε επίζημα τά πλοία και διέταξε νά καοϋν. Τό σημείο αυτό της *Ιστορίας* άξιζει νά σχολιασθεϊ έκτενέστερα. Ό Παχυμέρης ύπαινίσσεται προφανώς τούς προβληματισμούς στους κύκλους της άρχουσας τάξης της έποχής του σχετικά μέ την παραμέληση τοϋ στόλου, και έντέχνως στο κεφάλαιο αυτό καταγράφει τά έπιχειρήματα τών συγκεκριμένων ατόμων: *και προς τῷ πιστεύειν ἥσαν τινες οἷς ἤρεσκε τό οὔτω πεπραῆχθαι, ὡς ἐπεὶ γε τήν ἐκκλησίαν ἐν ἀταραξίᾳ καταστήναι ξυνέβη, βασιλέως σπεύσαντος, πᾶν ἐντεϋθεν πολέμιον συσταλήσεται τε και ἀπρακτήσσει τοῦ Θεοῦ νεύοντος* (VII.26: III.81,24-27), ή άποκατάσταση μέ λίγα λόγια της όρθοδοξίας άρκει, σύμφωνα μέ τίς αντίληψεις τών συγκεκριμένων κύκλων, ώστε νά καταπολεμηθεϊ κάθε έχθρός και νά εκλείψουν αυτομάτως οί έξωτερικοί κίνδυνοι. Και άπόρροια τών πεποιθήσεων αυτών είναι και ή γνώμη ότι πολϋ μέν τό άντερετικόν είναι, πολϋ δέ τό κατά τάς ναϋς μισθοφορικόν, ὄν εκείνων μέν τά τέλη τῷ δημοσίῳ ταμείῳ καταβαλλόντων, τούτων δ' ὡς ἀπολέμων μῆ λαμβανόντων χρημάτων εϋπορεῖν πολυβδάλλουσαν βασιλείαν, και τούτοις κατά σπονδάς τε και συνθεσίας άκονιτί τε και άπραγμόνως διαφέρειν τά της άρχῆς (VII.26:III.81,28-83,3). Μέ την φράση πού ακολουθεϊ (ταϋτ' εκείνοι, πειθοντες βασιλέα, VII.26:III.83,3) ό Παχυμέρης αφήνει νά ύπονοηθεϊ ότι ό Άνδροόνικος προσωπικά θεωροϋσε τό ναυτικό άπαραιτήτο, αλλά πείστηκε άπό τά έπιχειρήματα ὄσων είχαν αντίθετη άποψη²⁷⁴. Συγχρόνως αφήνει νά διακριθεϊ και ή προσωπική του αντίληψη έπί τοϋ θέματος, ὄταν κρίνει την στάση εκείνων πού άντιθέτως δέν ήθελαν ισχυρή ναυτική δύναμη, μέ τά ακόλουθα: *οὐκ ἐνιδόντες και προς τό μεγαλειῶν της άρχῆς τῶν Ῥωμαίων, ὡς οὐχ οἷας τ' οὔσης άρχῆθεν τοῖς οικείοις ἐμμένειν, ἀλλά ζημίαν ἠγουμένης, εἰ μὴ και ἄλλα προσλάβοιτο, και ὅτι τοῖς της Κωνσταντίνου κρατοῦσι και νήσους ἔχουσι ἀδύνατον δίχα τριήρων ἄρχειν, και ταῦτα τοῦ Ἰταλικοῦ ἐξ ὅτι πλείστης κορύσης ἀνεγηγερμένον προς ἀνάληψιν ὄν χθές και πρό τρίτης εκείνων ἦσαν και τῇ άρχῇ τῶν Ῥωμαίων ἐκ τῶν τριήρων προσεκτήθησαν* (VII.26:III.83,3-9). Ό αυτοκράτορας βεβαίως τά κατανοοϋσε ὄλα αυτά, και ήθελε νά διατηρηθεϊ τό ναυτικό, ὄπως φαίνεται νά δηλώνει ή φράση *και τῶν νεῶν εἶχeto* (VII.26:III.83,11)²⁷⁵. Όμως επικράτησε και πάλι ή μοῖρα (ένίκα τό μόρσιμον, VII.26:III.83,11): ό Παχυμέρης συνεχίζει μέ κρίσεις πολϋ ένδιαφέρουσες, ὄτι

273. Βλ. σελ. 165-166.

274. Βλ. Laiou, *Foreign Policy*, 74-75, 115.

275. Πά τό ιστορικό πλαίσιο βλ. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, 374-381, και Μανρομάτης, *Πρωτοι Παλαιολόγοι*, 40-41, ὄπου και συζήτηση σχετικά μέ την γνώμη της Ahrweiler, ὄτι τά πληρώματα αυτομόλησαν στους Τούρκους.

δηλαδή στην απόφαση του Ἀνδρονίκου συνέτεινε ἡ προσωρινή εἰρήνη, οἱ φιλικές διαθέσεις Βενετῶν καὶ Γενουατῶν, καθὼς καὶ ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ κινδύνου ἐκ μέρους τοῦ Καρόλου τοῦ Ἀνδεγαυοῦ (*καὶ τὸ εἰρηρικὸν δὲ τοῦ καιροῦ, συνυποκλινομένων καὶ τῶν λοιπῶν Βενετικοῦς τε καὶ Γενουαίταις, ἐκποδὸν μάλιστα καὶ τοῦ Καρόλου γενομένου*, VII.26:III.83,12-14). Παραμελήθηκαν λοιπὸν τὰ πλοῖα καὶ ὑπέστησαν τὴν φθορὰ τοῦ χρόνου, καὶ ὅσο γιὰ τὰ πληρώματα, ἄλλοι κατέφευγαν σὲ βίαιες ἐνέργειες καὶ ἄλλοι αὐτομόλησαν στοὺς ἐχθρούς. Τὸ χωρίο εἶναι σαφές καὶ δὲν ἐπιδέχεται διαφορετικὴ ἐρμηνεία. Ὅσο γιὰ τὴν προαναφερθεῖσα ρητορικὴ μελέτη, μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ὅτι εἶναι ἓνα ἀκόμα δείγμα τῆς τάσης τοῦ Παχυμέρη νὰ κινεῖται ἀνάμεσα στὴν πραγματικότητα ἀφ' ἑνὸς καὶ τὴν συμβατικὴ καὶ παραλλαγμένη εἰκόνα τῆς ἀφ' ἑτέρου²⁷⁶.

Ἡ ἐπιφανειακὴ, ὅπως ἤδη προαναφέρθηκε, ἄποψη ὅτι ὁ Παχυμέρης δίνει ὑπερβολικὸ βάρος στὰ ἐκκλησιαστικὰ συχνὰ δὲν ἔχει ἐπιτρέψει νὰ τονισθοῦν κάποιες λεπτομέρειες πού παραθέτει ὁ συγγραφέας, καὶ οἱ ὁποῖες σκιαγραφοῦν πολὺ παραστατικὰ τὸ παρασκήνιο καὶ τὶς τάσεις πού ἐπικρατοῦσαν μεταξὺ τῶν ἀντιτιθεμένων μερῶν. Δὲν ἐκθέτει μόνον τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἔριδες, ἀλλὰ καὶ διάφορα δυσσεμνήνευτα ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ ὑπερφυσικὰ –γιὰ τὴν ἀντίληψη τῶν ἀνθρώπων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς– περυσιατικὰ, πού ὁμοως τὰ θεωρεῖ ἄρρηκτα συνδεδεμένα μὲ τὴν βασικὴ ροὴ τῆς διήγησής του. Μετὰ τὴν ἐκτενῆ παρέκβαση τοῦ κεφαλαίου VII.27:III.83,29-89,13²⁷⁷ ἀκολουθεῖ ἡ ἀφήγηση (VII.28:III.89,14-91,32) γιὰ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ μουχλιασμένου τεμαχίου τοῦ ἀντιδώρου πού βρέθηκε σὲ ἓνα πανέρι τὴν Κυριακὴ τῆς Τυρινῆς τοῦ 1284 μετὰ τὴν Θεία Λειτουργία, κάτι πού προκάλεσε τρόμο καὶ μεγάλη σύγχυση τόσο σὲ ὄσους εἶχαν ἀναλάβει τὴν διανομὴ του, ὅσο καὶ σὲ ὄσους ἀντιλήφθηκαν τὸ γεγονός. Ἀρχικὰ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ὁ προβληματισμὸς τοῦ Παχυμέρη σχετικὰ μὲ τὰ αἰτία αὐτῶν τῶν φαινομένων καὶ ποιὸς λόγος τὰ προκάλεσε. Θὰ μποροῦσαν πολλὲς ἐξηγήσεις νὰ δοθοῦν, ἀλλὰ καμία δὲν θὰ μποροῦσε νὰ προσεγγίσει τὴν ἀλήθεια, γιὰτὶ κανένας δὲν γνωρίζει ἀκριβῶς τὴν

276. Ἡ ἀδυναμία τῆς αὐτοκρατορίας στὴν θάλασσα ἀντικατοπτρίζεται ἀνάγλυφα καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἐξιστορίας τοῦ Παχυμέρη, ὅταν ἐπισημαίνει ὅτι παρατηρήθηκε αὔξηση τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν (*τοῦ δὲ γε πειρατικοῦ κατὰ θάλατταν πλεονάσαντος, ἐπεὶ τὸ ναυτικὸν παντελῶς ἀπήρητο*), ἐνῶ ἡ μόνη ἀντίδραση τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι νὰ συμβουλευθεῖ τοὺς κατοίκους τῶν παραλίων *ἐνδοτέρω γῆς ἀναστέλλειν προσέταττεν, ὡς ἐντεῦθεν ὑπεκδρομουμένους τὸ χαλεπόν* (VII.37:III.121,9-10 καὶ 13-14). Βλ. καὶ Laiou, *Foreign Policy*, 75 καὶ σσημ. 80. Πβλ. ἐπίσης καὶ XII.26:IV.581,4-6, ὅπου πληροφορίες γιὰ ἐκδήλωση ἀντιδράσεων ἀπὸ ἄτομα δυσσεσημημένα γιὰ τὴν παραμέληση τοῦ στόλου.

277. Βλ. παραπάνω, σελ. 45-47.

θεία κρίση²⁷⁸. Ὡς ἐκ τούτου, οἱ πρόχειρες καὶ εὐκολες ἐξηγήσεις (ἐκ τοῦ παρεικότος), σὲ παρόμοια σπουδαῖα θέματα πρέπει νὰ ἀποφεύγονται, ἀλλίως ὅποιος τὶς ἐπιχειρεῖ, *μανίασιν ὑποκρέκει* (Πίνδαρος, Ὀλυμπ. 9, στ. 37-39). Ἡ χρήση τοῦ πινδαρικοῦ ἀποσπάσματος καθιστᾶ πῶς ἐπιβλητικὴς τὶς διαπιστώσεις τοῦ Παχυμέρη, ποὺ συνεχίζονται μὲ τὸν προβληματισμὸ του γιὰ τὴν μέθοδο ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει: εἶχε δύο ἐπιλογές: νὰ ἀναφέρει ἢ νὰ μὴν ἀναφέρει καθόλου τὰ συγκεκριμένα γεγονότα. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁμως *δόξαν ἀποίσαιτ' ἂν τις τοῦ πάντ' ἐπέχειν ἐκ φιλατίας τοῖς τότε ξυμβᾶσι, καί γ' ἀνάγειν πρὸς ἔν τι, τὸ μὴ κατὰ τρόπον ἐκεῖνα καὶ τὰσφαλὲς πεπραχθαι* (VII.28:III.89,25-27). Στὴν δευτέρη περίπτωση πάλι, *τῷ γοῦν ἐκόντα παρατρέχειν τὸ ξυμπεσὸν ἐκ δαμονίου οἴμαι προνοίας, ρυπαίνουτ' ἂν ἢ καθ' ἱστορίαν ἀλήθεια* (VII.28:III.89,27-29). Πὰ τὸν λόγο αὐτόν, καταλήγει, προτίμησε νὰ ἐπεκταθεῖ λεπτομερῶς στὰ συγκεκριμένα γεγονότα, *δειγμα μὲν φέρον θεοῦ προνοίας, πρὸς ὃ τι δὲ καὶ φέροι, ἢ παρελθὸν ἢ ἐσόμενον, ὡς εἰκὸς ἀγνωσόμενον* (VII.28:III.89,30-31). Παραθέτει βεβαίως καὶ τὴν λογικὴ ἐξήγηση ποὺ ἔδωσε κάποιος, θυμίζοντας τὴν ἐσπευσμένη διακοπὴ τῆς Θεῆας Λειτουργίας κατὰ τὴν Μεγάλῃ Τετάρτῃ τοῦ προηγούμενου ἔτους, μετὰ τὶς παρασηνιακὲς διατυπώσεις γιὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, καὶ ἀφήνει νὰ ὑπονοηθεῖ ὅτι αὐτὸ τὸ συμβάν ἦταν δεῖγμα θεϊκῆς δυσαρκεσίας γιὰ τὴν μεθόδευση²⁷⁹. Ἡ συμπυκνωμένη καταληκτικὴ ἀποστορφή ἐπιτρέπει συγχρόνως καὶ νὰ διαπιστωθεῖ ἐμμέσως ἢ προσωπικῆ του προτίμηση νὰ μὴν ἐκτρέπεται σὲ εἰκοτολογίες, οὔτε νὰ δίνει ἐξηγήσεις ἐκ τοῦ προχείρου.

Ἄλλῃ ἐνέργεια τοῦ Ἀνδρονίκου ποὺ προβάλλει ὁ Παχυμέρης, καὶ μάλιστα διακόπτοντας τὴν ροὴ τῆς διήγησής του²⁸⁰— εἶναι ἡ ἐπίσκεψη τοῦ αὐτοκράτορα στὸν τυφλὸ καὶ ἐξόριστο Ἰωάννη Δ' Λάσκαρι (VII.36:III.119,3-121,6). Πὰ τὸν ἴδιο, νοσταλγὸ τῆς νόμιμης δυναστείας τῶν Λασκαριδῶν, ἡ ἐπίσκεψη αὐτῆ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, καὶ μὲ τὴν συνήθη βραχυλογία του ἀποδίδει καὶ τὴν πολιτικὴ σημασία τῆς πράξεως τοῦ Ἀνδρονίκου: *ὥστε καὶ συγχωρηθῆναι παρ' ἐκεῖνον καὶ οἶον κραταιωθῆναι πρὸς τὸ βασιλεύειν* (VIII.36:III.119,7-8).

278. Οὐδὲν δὴ καὶ ἄλλος ἄλλο τι ἂν αἰτιάσαιτο καὶ ἄλλος ἄλλο, οὐθεὶς δ' ἂν οἴμαι εὐστοχον θεῆν τὴν κρίσιν, κἂν πολλὰ κάμοι προσερευνῶν. Τίς γὰρ ἔγνω νοῦν Κυρίου; (VII.28: III, 89, 16-18) μὲ ἐμφανεῖς ἀναφορὲς σὲ χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (βλ. Failler, ὑπόμνημα, III, 89). Βλ. καὶ Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 83-84.

279. Ὁ Roussines στὰ σχόλια τῆς ἔκδοσής του [βλ. σελ. 13, σμμ. 13], II, 733-734, ἔγραψε γιὰ ἐνῆθη *δαισιδαμονίαν* (ἑλληνικὰ στὸ κείμενο). Ὅμως μὲ βάση τὴν ἐριμνεῖα ποὺ ἀναπτύχθηκε, ὁ Παχυμέρης φαίνεται συνεπὴς στὸν σκοπὸ του, νὰ δείξει τὰ τρωτὰ σημεῖα τῆς λύσης νὰ προσωθηθεῖ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ὁ Γρηγόριος Κύριος.

280. Ἄλλ' ὃ με μικροῦ παρῆλθε πρότερον γεγονόσ... (VII.36:III.119,4). Βλ. καὶ σελ. 45.

‘Η ενέργεια αυτή δηλαδή κατά κάποιον τρόπο θά νομιμοποιούσε τὸν Ἀνδρονίκο Β’ καὶ ἔναντι ὧσων δὲν εἶχαν λησμονήσει ἀκόμα τὸν σφετερισμὸ τοῦ πατέ-
ρα του²⁸¹.

Τὸ ἔβδομο βιβλίον τελειώνει μὲ τὴν ἀναφορὰ στὴν ἀνακομιδὴ δύο λειψά-
νων: τοῦ πατριάρχου Ἀρσενίου ἀρχικά (VII.31:III.95,22-99,8), καὶ κατόπιν τοῦ
Μιχαὴλ Η’ Παλαιολόγου (VII.37:III.121,9-123,15), τῶν ἀτόμων ἀκριβῶς πού
κατ’ ἐξοχὴν εἶχαν ἀντιπαρατεθεῖ στὰ πρῶτα βιβλία τῆς ἐξιστόρησης. Κατὰ κά-
ποιον τρόπο δηλαδή ὀλοκληρώνεται ἕνας κύκλος διήγησης, καὶ ἴσως αὐτὸ
πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἔμμεση ἐπιδίωξις νὰ καταδειχθεῖ ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς μέ-
σης ὁδοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου ἦταν ὡς ἕνα σημεῖο ἐπιτυχῆς καὶ ὅτι ἐπῆλθε στοι-
χειώδης προσέγγιση τῶν ἀντιτιθεμένων πλευρῶν. Ἡ ἀντιπαράθεση αὐτὴ μᾶς
ἐπιτρέπει ὀρισμένες ἀκόμα παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν μέθοδο πού ἐπιλέγει
ὁ Παχυμέρης γιὰ νὰ προβάλλει τὸ ὕλικό του. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ ἀξίωση
νὰ γίνῃ ἀνακομιδὴ τῆς σοροῦ τοῦ Ἀρσενίου ὑποκρύπτει τὸν ἀπώτερο πολιτι-
κὸ στόχο τῶν ὀπαδῶν του νὰ δεῖξουν καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὅτι ὁ Ἰωσήφ δὲν
ἐνομιμοποιεῖτο στὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Ὁ Παχυμέρης κατόπιν σκιαγραφεῖ
παραστατικότερα πῶς ἕνας μαθητῆς τοῦ Ἀρσενίου, ὁ Ματθαῖος²⁸², διέδιδε τὴν
φήμη ὅτι ὁ ἐκλιπὼν πατριάρχης εἶχε προβλέψει νὰ ἀναθεματίσει ὅποιον μετα-
κινούσε τὴν σορὸ του ἀπὸ τὴν Προικόννησο. Ὅλες αὐτὲς οἱ λεπτομέρειες εἶναι
ἐνδεικτικὲς τοῦ κλίματος πού ἐπικρατοῦσε μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων παρατάξε-
ων, καὶ ὀπωσδήποτε προσμετροῦν θετικὰ στὴν ὅλη ἀξιολόγησι τοῦ ἱστορικοῦ
ἔργου τοῦ Παχυμέρη ὡς τῆς πλέον ἀξιόπιστης πηγῆς γιὰ τὰ γεγονότα ἐκεῖνα.

4.3.5. Τὸ κεφάλαιο VII.35, μὲ τὴν ἀναλυτικὴ καὶ αὐτολεξεῖ ἀπόδοσι τοῦ
διαλόγου πού εἶχε ὁ Βέκκος μὲ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου εἶναι
ἀντίστοιχο τοῦ 9ου κεφαλαίου τοῦ ἰδίου βιβλίου καὶ ἰδιαίτερος σημαντικὸ,
διότι ὁ Παχυμέρης ἀποσκοπεῖ νὰ δεῖξει τὴν ἀνωτερότητα τῶν θέσεων τοῦ Βέκ-
κου καὶ τὴν ὀρθότητα τῶν ἐπιχειρημάτων του: γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἐπιμένει
στὴν λεπτομερῆ καταγραφή τῶν στιχομυθιῶν καὶ τῆς ἐπιχειρηματολογίας²⁸³.

281. Πὰ τὴν χρονολογικὴ ἀκολουθία βλ. Failler, *Chronologie* III, 11-15. Πὰ τὴν μετάβασιν τοῦ
Ἀνδρονίκου Β’ στὴν Μικρὰ Ἀσία (1290-1293) βλ. Laiou, *Foreign Policy*, 76-80. Πβλ. ἐπίσης I. Δ.
Πολέμης, Ὁ δευτέρως βασιλικὸς λόγος τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη καὶ οἱ ἐκστρατεῖες τοῦ
Ἀνδρονίκου Β’ Παλαιολόγου στὴ Μ. Ἀσία, *Ἑλληνικά* 46(1996), 51-58.

282. *PLP*, ἀρ. 17381. -βλ. καὶ Macrides, *Saints*, 73-79.

283. βλ. Papadakis, *Controversy*, 85-133, καθὼς καὶ πρόσφατη ἀνάλυσι τοῦ τμήματος κυρίως
ἀπὸ θεολογικὴ ἄποψιν στὸν Χ. Σαββάτο, Συζητήσεις στὸ εἶναι ἀίωνα γιὰ τὴν γνησιότητα τῆς φράσης
τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ «καὶ προβολεὺς διὰ λόγου τοῦ ἐκφαντορικοῦ πνεύματος»,
Θεολογία 68(1997), 197-211. Πβλ. τοῦ ἰδίου, Ἀντιρητικὸς.

Συγχρόνως είναι συνδεδεικτό πρὸς τὸ ὄγδοο βιβλίο, πού περιλαμβάνει 32 κεφάλαια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 25 ἐξιστοροῦν ἐκκλησιαστικά θέματα καὶ μόνο τὰ ὑπόλοιπα 7 ἀφιερώνονται σὲ ἄλλα παράλληλα γεγονότα, πού διαδραματίστηκαν μετὰ τοῦ 1285 καὶ τῶν τριῶν πρώτων μηνῶν τοῦ 1294.

Τὸ τμήμα αὐτὸ ἀρχίζει μὲ τὴν ἀποστροφή, ὅτι ὁ Βέκκος μπορεῖ νὰ ἐξορίσθηκε, ἀλλὰ *μελίσις δὲ τρόπον ἐνεικῶς ἐκεῖνος τὸ κέντρον ἀπήλλαττε* (VIII.1:III.125,3-4). Ἡ φράση αὕτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι φανερῶνει τὴν κρισιμότητα τῶν περιστάσεων, ἴσως ὑποκρύπτει καὶ κάποια μομφή ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα, ἐπειδὴ εἶχε τὴν ἐσφαλμένη ἀντίληψη πὼς μόνο μὲ τὴν ἐξορία τοῦ προηγουμένου πατριάρχη θὰ τερματιζόταν ἡ κρίση. Κατὰ βάθος βεβαίως ὁ Παχυμέρης καὶ πάλι δικαιολογεῖ τὸν Βέκκο, ἐφ' ὅσον ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ ὅλη μεθόδευση ἀποσκοποῦσε στὸ νὰ βρεθεῖ εὐλογία κατηγορία ἐναντίον του, καὶ ἐπιστρατεύεται μάλιστα ἡ ἀρχαία μυθολογία (*δεῖξαι τὸν Βέκκον Νέσσον ἄλλον ἄντικρυς, ὃς δὴ καὶ μετὰ θάνατον τὸν μέγιστον Ἡρακλέα κατηγονίσαστο*, VIII.3:III.135,1-2). Καὶ ὡς Ἡρακλῆς ἐννοεῖται βεβαίως ὁ νέος πατριάρχης Γρηγόριος Κύπριος.

Οἱ ἀντιδράσεις γύρω ἀπὸ τὶς ἐρμηνεῖες πού ἔδινε ὁ Βέκκος εἶχαν ἀπόηχο γιὰ πολλὴν καιρὸ καὶ σύντομα δόθηκε ἀφορμὴ γιὰ νέα ρήξη, γιὰ τὰ αἷτια τῆς ὁποίας ὁ Παχυμέρης δὲν θεωρεῖ ὅτι μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύσει ἂν ἦταν ἀπόρροια τῆς τύχης ἢ ἐπιπτώσει τῆς θεϊκῆς ὀργῆς: *Καὶ ταχὺ παρέσχεον αἰτίαν οὐκ οἶδα εἶτε γ' ἡ τύχη, εἶτε μὴν τὸ δαιμόνιον μῆνυμα* (VIII.3:III.135,2-3). Πρόκειται γιὰ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ μοναχοῦ Μάρκου²⁸⁴ ὁ ὁποῖος συνέθεσε δική του ἐκδοχὴ τῶν δογματικῶν διαφορῶν καὶ τὴν ἔθεσε ὑπ' ὄψιν τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου· κατόπιν ἔδωσε στὴν δημοσιότητα τὶς παρατηρήσεις τοῦ τελευταίου, παρέχοντας λαβὴ πρὸς ἀναζωπύρωση τῶν δογματικῶν συζητήσεων²⁸⁵. Στὴν σταδιακὴ καὶ λεπτομερειακὴ βῆμα πρὸς βῆμα ἐξιστόρησή τους ὁ Παχυμέρης προτιμᾷ τὴν χρῆση πλαγίου λόγου: ἐνῶ δηλώνει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος μίλησε πρὸς τὸν λαὸ μετὰ ἀπὸ κάποια κυριακάτικη λειτουργία (VIII.6:III.139,14-20) –πιθανότατα ὁ Παχυμέρης εἶχε ἀκούσει τὴν ὁμιλία αὕτη– δὲν τὴν παραθέτει σὲ εὐθὺ λόγῳ καὶ ἐν εἰδῇ δημηγορίας, ἀλλὰ ἀρκεῖται νὰ ἀποδώσει τὰ κύρια σημεῖα τῆς: *ὡς πολλοὶ ἐπισυνέστησαν κατ' αὐτοῦ καὶ ὡς μὴ οἷός τ' εἶη ἀντέχειν εἰς πρὸς πολλούς, καὶ ταῦτα καὶ τῶν Ἀρσενιατῶν εἰρηνεύειν ὑπισχυνομένων, εἰ καὶ αὐτὸς ἐξέλθοι, καὶ τέλος ὡς κατὰ δοκμασίαν ἐξέρχεται, ἐπειπὼν ὡς, εἰ μὴ γ' εἰρηνεύσαιεν τῇ αὐτοῦ ἀπουσίᾳ, ἐπιστησόμενος αὐθις καὶ ὡς θῆρ ἐκεῖνους καταδραμούμενος...* (VIII.6:III.139,15-19). Παρομοίως ἀπὸ τὶς παρασηνιακὲς διαβουλεύσεις, ὅπως καὶ ἀπὸ τὶς δημόσιες συγκεντρώσεις πού ἀκολούθησαν,

284. *PLP*, ἀρ. 17087. Τονίζεται ὅτι *ἐκ γένους ἐξωτέρου Ῥωμαίων ὢν* (VIII.4:III. 135,5).

285. Πὰ τὶς λεπτομέρειες βλ. Α. Papadakis, Gregory II of Cyprus and an unpublished report to the Synod, *GRBS* 16(1975), 227-239. -Papadakis, *Controversy*, 157-179, 230-234.

μεταφέρεται με ακρίβεια ή έπιχειρηματολογία και τών δύο πλευρών. 'Ο Γρηγόριος έφερε σε δίλημμα τούς αντίπαλους του: *Τοῦτο οὖν ἦν ἐκεῖνοις λαβύρονθος ἀντικρυς δυσδιέξίτος· εἰ γάρ ὁμολογοῖεν ὀρθόδοξον, ἢ ἐπὶ τῇ παραιτήσει ἀξίωσις οὐχ ὅπως ἄδοξος, ἀλλὰ καὶ τυραννικῇ κατεφαίνετο. Ἀνηξίον γοῦν διὰ ταῦτα κάκεινοι τὸν βασιλεῦα κρίσει ἐπιτραπῆναι τὰ κατ' ἐκεῖνον* (VIII.7:III.141,21-24). Χωρὶς ἀμφισβήτηση ὁ Παχυμέρης ἤξερε πάρα πολὺ καλά τὰ γεγονότα, ἀφοῦ μάλιστα εἶχε συνοδεύσει καὶ τὸν τότε κοιαιστορα Νικηφόρο Χοῦμνο στὴν ἀποστολὴ του πρὸς τὸν πατριάρχη, ὅταν τοῦ ζητήθηκε ὁ λίβελλος παραιτήσεως²⁸⁶. Ἄν καὶ στὴν συγκεκριμένη περίπτωση δὲν ἐκδηλώνει κάποια προσωπικά του συναισθήματα, ὅπως εἶχε συμβεῖ στὴν περιγραφὴ τῆς ἀντίστοιχης ἀποστολῆς του στὸν ἐξόριστο Ἄρσένιο, ἢ μαρτυρία του γιὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ Γρηγορίου εἶναι σαφῆς καὶ εὐγλωττη: *Ἀλλ' ἀκούων ἐκεῖνος τότε πολὺς ἦν ἄλλων, εἶπερ ἀναφανδὰ μὲν ἐφ' αἰρέσει τοῦτον διεκωμώδησαν, κρύφα δὲ ὡς ὀρθοδοξοῦντα δέχονται. Διὰ τοῦτο καὶ τὴν ὁμολογίαν ἐξήτει ταύτην κοινῇ παρ' αὐτῶν γενέσθαι, συναχθείσης τῆς πολιτείας ἅμα συγκλήτῳ καὶ βασιλεῖ, μηδὲ τῶν ἐκκρίτων μοναχῶν ἀπόντων* (VIII.7:III.145, 5-9).

Στὴν συνέχεια τῆς διήγησης παρατίθεται αὐτολεξεί ὁ ἴδιος ὁ λίβελλος παραιτήσεως τοῦ Γρηγορίου²⁸⁷. Ἡ γραπτὴ μαρτυρία ἀσφαλῶς εἶναι πολὺ πιὸ εὐγλωττη ἀπὸ τὴν παράθεση διαλόγων ἢ ἄλλων λεπτομερειῶν, καὶ ὁ Παχυμέρης προτίμησε νὰ ἀποδώσει τὶς μαρτυρίες ὅπως ἀκριβῶς εἶχαν διατυπωθεῖ. Τὸ γεγονός αὐτὸ φαίνεται καλύτερα ἀπὸ τὶς συμπληρωματικὲς ἐξηγήσεις στὶς ὁποῖες προβαίνει, γιὰ νὰ ἀναλύσει τὰ ὑπονοούμενα τοῦ λίβελλου καὶ νὰ δείξει ὅτι ἦταν ἐντέχνως γραμμένος, ὥστε νὰ παρέχει στὸν Γρηγόριο τὴν δυνατότητα νὰ διεκδικήσει ἐκ νέου τὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Συγχρόνως λανθάνει καὶ σύγκριση πρὸς τὸν Βέκκο, ὁ ὁποῖος εἶχε διευκολύνει τὴν κατάσταση ἐπισπεύδοντας τὴν ἀναχώρησή του, χωρὶς νὰ ἀφήνει ὑπονοούμενα γιὰ ἐνδεχόμενη ἐπιστροφή του στοῦ πατριαρχεῖο²⁸⁸.

Τὸ ἴδιο λεπτομερὲς εἶναι ὁ Παχυμέρης ὅταν ἐξιστορεῖ καὶ καταγράφει ἀναλυτικότερα τὰ παρασκήνια καὶ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προηγήθηκαν τῆς ἀνάγκης στὸν θρόνο τοῦ Ἀθανασίου. Μάλιστα ἀφιερώνει ὀλόκληρο κεφάλαιο

286. Βλ. σελ. 27.

287. 'Ο ὁποῖος ἔχει διασωθεῖ καὶ αὐτοτελῶς, βλ. Failler, Tradition manuscrite II, 174-180 καὶ Failler σχόλια, III,146, σημ. 63.

288. Πά τὴν παραίτηση τοῦ Γρηγορίου βλ. Papadakis, *Controversy*, 185-188. Μερικὰ κεφάλαια παρακάτω, σὲ σύντομη παράγραφο μὲ τὸν τίτλο *Θάνατος τοῦ πατριαρχεῦσαντος Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου* (VIII.17:III.169,25-32) παρέχεται ἡ συμπληρωματικὴ πληροφορία ὅτι ὅταν πέθανε ὁ Γρηγόριος, ὁ Ἀνδρόνικος ἔδωσε αὐστηρὲς συστάσεις νὰ μὴν ταφεῖ μὲ τιμὲς ἀρχιερέα. Πβλ. Failler, *Chronologie* III, 24-26.

στην κριτική τῆς αὐστηρῆς ἀσκητικῆς τάσης τοῦ νέου πατριάρχη καὶ ἀναπτύσσει τὶς δικές του ἀπόψεις γιὰ τὸν ὀρθὸ τρόπο συμπεριφορᾶς τοῦ Χριστιανοῦ ἱεράρχη (VIII.13:III.157, 21-161,3). Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι τὴν εὐθύνη τῆς ἐκλογῆς φαίνεται νὰ τὴν ἀποδίδει ὁ Παχυμέρης στὸν ἴδιο τὸν Ἀνδρόνικο, ὁ ὁποῖος πολλὰ μὲν εἰδῶς καὶ ἀφ' ἐαυτῶν ψευδῆ λαλοῦντας ἀνθρώπους, ἐκ βασκανίας κινουμένους δῆθεν καὶ παθῶν ἄλλων ὧν ὁ βίος ἐμπέπλησται –μαρτύριον δὲ τὸ μῆδένα λέγειν, ἐκείνου ἰδιωτεύοντος–, τῶς δὲ καὶ τὰ περὶ ἐκείνων σκοπῶν λεγόμενα καὶ ἀντιβάλλον τοῖς ἀγαθοῖς τὰ κακὰ καὶ συντεῶς κρῖνων ὡς, εἴπερ εὗρεθεῖεν ἀληθῆ τὰγαθὰ, ἀνάγκη πᾶσα συναφανίζεσθαι τὰ κακὰ, παρυσποτάσεις ὄντα ἐκ τῆς τῶν ἀγαθῶν ἀπουσίας, ὡς μὴδ' ἅμα τοῦ αὐτοῦ οἴκου καὶ φῶς καὶ σκότος χωροῦντος, συνάξεις ἐπιτελέσας κοινὰς, εὐρῶν τοὺς τὰγαθὰ λέγοντας καὶ τὰ πιστὰ λαβῶν παρ' ἐκείνων ὡς μαρτυρησόντων ἐνόρκως, αὐτίκα διαλαλεῖ τῷ λαῷ κοινῶς περὶ τούτων, καὶ πρῶτον μὲν τὴν κακίαν ὡς ἐκ τοῦ πονηροῦ δείκνυσι καὶ τὸν κακὸν θησαυρόν, ὅθεν αἱ κατ' ἀνθρώπων διαβολαὶ, θριαμβεύει (VIII.14:III.161,26-163,2).

Ἡ ἀποδοκιμασία τοῦ Παχυμέρη φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἐκθέτει τὰ παράδοξα καὶ τὰ ὑπερφυσικά πού συνόδευσαν τὴν ἐκλογή τοῦ πατριάρχη: σεισμός καὶ βιβλιομαντεία²⁸⁹. Ἡ μαρτυρία τοῦ Παχυμέρη εἶναι καὶ ἐδῶ πολὺτιμη, διότι ἐνῶ μὲ δυσκολία διακρίνεται ἡ προσωπικὴ του ἀρνητικὴ τοποθέτησις²⁹⁰, ἀποδεικνύει σαφέστατα γιὰ μία ἀκόμη φορὰ πῶς λειτουργοῦσαν τὰ παρασκήνια καὶ πῶς ἐχρησιμοποιεῖτο κάθε μέσον ὥστε νὰ ἐπηρεασθεῖ ἡ κοινὴ γνώμη. Παρ' ἀλλήλους, ἡ ἐξιστόρησή του ἀποτελεῖ τὸ ἀντίβαρο πρὸς τὶς μεταγενέστερες ἐγκωμιστικὰς ἀγιολογικὰς βιογραφίαις τοῦ Ἀθανασίου καὶ ἄλλα συναφῆ κείμενα²⁹¹ καὶ ἐπιτρέπει γενικότερες συγκρίσεις πρὸς καλύτερη κατανόηση τῶν γεγονότων.

4.3.6. Παρεμβάλλονται δύο κεφάλαια (VIII.18 καὶ 19) ὅπου ἐκτίθενται συντόμως τὰ σχέδια γιὰ τὸ ἀτελέσφορο συνοικέσιο τοῦ Μιχαῖλ Θ' καὶ τῆς Αἰκατερίνης de Courtenay²⁹² καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν πορφυρογέννητο Κωνσταντῖ-

289. Βλ. ἀναλυτικότερα Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 96-97. -Πβλ. Γουναρίδης, *Κίνημα*, 215-216.

290. Πὰ τὴν ἀρνητικὴν στάση τοῦ Παχυμέρη ἀπέναντι στὸν Ἀθανάσιο βλ. τὶς διαπιστώσεις τῆς Laiou, *Foreign Policy*, 125 καὶ Booramra, *Church Reform*, 30. Πβλ. Failler, Athanase, 237-243.

291. Πὰ τὰ ὅποια βλ. Booramra, *Church Reform*, 31-33. Πβλ. Alice-Mary Talbot, *Faith Healing in Late Byzantium. The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theokistos the Stoudite*, Brookline, Ma. 1983.

292. Καὶ στὰ ὅποια εἶχε διακριτικὰ ἀναμνηθεῖ καὶ ὁ Παχυμέρης, βλ. σελ. 27. Πὰ τὶς λεπτομέρειες: Laiou, *Foreign Policy*, 49-56. Πβλ. Failler, *Chronologie III*, 26-28. -Failler, Sophonias, 151-166.

νο, τὰ ὅποια δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν μὲν ἄμεση σχέση μετὰ τὰ ἐκκλησιαστικά, ἐντάσσονται ὁμως στὴν γενικότερη πολιτικὴ τοῦ Ἀνδρονίκου, καὶ τελικὰ φαίνεται ὅτι δὲν ἦταν καὶ τελειῶς ἄσχετα μετὰ τὴν ἀντιδράσεις ἐναντίον τοῦ Ἀθανασίου Α'. Καὶ ἰδίως τὸ δεύτερο ἐπεισόδιο ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἀρχὴ τῆς κριτικῆς τοῦ λογίου γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἐπιχειρεῖται σύντομος σχολιασμός του. Τὸ ἐπεισόδιο ξεκίνησε ὅταν ἡ γηραιὰ ἀνιψιά τοῦ Ἰωάννη Βατάτζη, ἡ κόρη τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰσαακίου²⁹³ καὶ σύζυγος τοῦ Κωνσταντίνου Στρατηγοπούλου²⁹⁴, κατὰ τὴν διάρκεια κάποιας τελετῆς δὲν ἀπέδωσε τὴν πρέπουσα τιμὴ στὴν Εἰρήνη Ραοῦλαινα²⁹⁵, σύζυγο τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου²⁹⁶, ἡ ὁποία, *βασιλέως οὐσα νύμφη καὶ ἀνδρὸς ὑπὲρ δεσπότης σύζυγος, οὐδὲν τῶν ἀξίων ἐπιτυγχάνει παρὰ προσγενοῦς μὲν βασιλέως, ἀλλὰ γε καὶ ἰδιώτιδος* (VIII.19:III.173, 21-23) καὶ ξέσπασε σὲ λυγμούς. Ὁ τελευταῖος, προσβεβλημένος καὶ αὐτός, καὶ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὴν σύζυγό του, διαπόμπευσε δημοσίως τὸν Κωνσταντῖνο Μαυροζώμη²⁹⁷, ἐρωμένο τῆς Στρατηγοπουλίνης. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἦταν ἀφορμὴ νὰ ἐπέλθει ψυχρότητα στὴς σχέσεις τοῦ Ἀνδρονίκου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του, μὲ κατάληξη νὰ δημευθεῖ ἡ περιουσία του καὶ νὰ φυλακισθεῖ ὁ τελευταῖος²⁹⁸. Ἡ ἀναλυτικότερη περιγραφή τοῦ Παχυμέρη δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς μία περίπτωση κοσμικῆς φλυαρίας, οὔτε πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ὅτι καὶ ὁ Ἀνδρόνικος σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἀκολουθοῦσε τὴν τακτικὴ τοῦ πατέρα του, ὑποπτευόμενος ἀκόμα καὶ τὸ ἄμεσο οἰκογενειακό του περιβάλλον. Βεβαίως ὑπάρχει καὶ αὐτὴ ἡ διάσταση, ἀλλὰ τὸ σημαντικότερο ποῦ τονίζεται εἶναι ἡ ἀλαζονικὴ συμπεριφορὰ τοῦ πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου, ἀνάλογη μὲ ἐκείνην τοῦ πατέρα του. Ἐπὶ πλέον, καὶ ἡ ἱστορία αὐτὴ δὲν εἶναι τελειῶς ἄσχετη μετὰ τὰ ἐκκλησιαστικά: κατὰ τὸν Παχυμέρη, κάποιος μοναχὸς Σάββας²⁹⁹, ὀπαδὸς καὶ ἕνα εἶδος μυστικοσυμβούλου τοῦ Ἀθανασίου Α', διέσπειρε τὴν φήμη ὅτι ὁ πορφυρογέννητος Κωνσταντῖνος εἶχε διαδώσει πῶς ὁ ἀδελφός του θὰ ἀντικαταστήσει τὸν πατριάρχη, ἐνῶ ὑπῆρχαν καὶ φήμες γιὰ σχέδιο ἀνατροπῆς τοῦ αὐτοκράτορα³⁰⁰. Ἐπίσης ὁ Παχυμέρης γράφει (κεφ. VIII. 20), ὅτι ὁ Σάββας συκοφαντοῦσε ὁλοῦς γενικά τοὺς κληρικούς καὶ ἦταν ὁ αἴτιος ὥστε νὰ ληφθοῦν μέτρα τοῦ αὐ-

293. Polemis, *Doukai*, 109, ἀρ. 73.

294. *PLP*, ἀρ. 26892 καὶ 26897.

295. *PLP*, ἀρ. 24142. -Fassoulakis, *Raoul*, 14, 30-31.

296. Τὸ ἐπεισόδιο χρονολογεῖται στὴς 29 Ἰουνίου 1292, βλ. Failler, *Chronologie III*, 18.

297. *PLP*, ἀρ. 17443. Πβλ. λεπτομερῶς Failler, *Altera*, 67-75.

298. Πιθανότατα τὸν Μάρτιο τοῦ 1293, βλ. Failler, *Chronologie III*, 18 καὶ Failler, σχόλια, III, 180, σημ. 45.

299. *PLP*, ἀρ. 24631.

300. Βλ. ἀναλυτικὰ Boojamra, *Church Reform*, 50.

τοκράτορα έναντιόν τους. Ἡ ἀδράνεια τοῦ πατριάρχη Ἀθανασίου³⁰¹ ἔδωσε ἀφορμὴ γὰρ γενικὴ δυσαρέσκεια τῶν κληρικῶν, ὁ ρόλος λοιπὸν τοῦ μοναχοῦ Σάββα εἶναι καθοριστικὸς καὶ στὶς δύο περιπτώσεις. Τὸ ἐπεισόδιο συνδέει κατὰ κάποιον τρόπο τὰ προηγηθέντα καὶ ὅσα μεσολάβησαν ὡς τὴν παραίτηση τοῦ Ἀθανασίου. Ὁ *μίμησιν ἀναδεξάμενος τοῦ Χριστοῦ* (VIII.22:III. 187,22-23), ὅπως μὲ χροιά εἰρωνικὴ τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Παχυμέρης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, μὲ τὴν ὁποία κατὰ κάποιον τρόπο προσπαθοῦσε νὰ κερδίσει καιρὸ, πρὶν ὑποβάλει τὴν παραίτησή του, συνέταξε καὶ ἓνα ἐκτενέστερο λίβελλο, ἓνα εἶδος ἀπολογίας τῆς πολιτικῆς του, πού τὸν ἔκρυψε σὲ φωλιὰ περιστεριῶν σὲ ἓναν κίονα τῆς Ἀγίας Σοφίας³⁰². τέλος, ὅταν διεπίστωσε ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἄλλο περιθώριο, συνέταξε καὶ τὴν παραίτησή του³⁰³. Ὁ Παχυμέρης παραθέτει αὐτολεξεί καὶ τὶς τρεῖς ἐκδοχές, καὶ γιὰ τὴν πρώτη ἐκφράζει ἐμμέσως τὴν ἀποδοκιμασία του: *καὶ εἰ σύστασις ταυτ' ἀγαθῶν τρόπων εἶτε καὶ μή, εἶδεῖν ἂν οἱ Πνεύματι ζῶντες καὶ τῷ Κυρίῳ δουλεύοντες* (VIII.23:III.193,13-14). Ἐπὶ πλέον ἐπιχειρεῖ κριτικὴ καὶ ἀνασκευὴ τῶν κυριότερων σημείων τους. Σημαντικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ παρατήρησή του, ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος δέχθηκε τὴν παραίτηση, χωρὶς νὰ ἐμβαθύνει στὰ γραφόμενα, ἐπειδὴ δὲν ἤθελε νὰ ὀξύνει περισσότερο τὰ πράγματα (VIII.24:III.197,25-29). Τὸ ἴδιο εἶχε συμβεῖ καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου. Καὶ ἡ διήγησις συνεχίζεται μὲ τὶς λεπτομέρειες τῆς ἀνάρρησις στὸν θρόνον τοῦ Ἰωάννη Β'. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πληροφορία ὅτι στὴν προεργασία γιὰ τὴν ἀνάρρησή του εἶχε κάποια συμμετοχὴ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Παχυμέρης³⁰⁴, παρατίθενται διάφορα ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴν νοοτροπία τῆς ἐποχῆς στοιχεῖα: πῶς ὁ πατριάρχης, πού τὸ κοσμικὸ του ὄνομα ἦταν Κοσμάς³⁰⁵, μετονομάσθηκε σὲ Ἰωάννη, ἐνῶ εἶχε προαναγγελθεῖ τόσο ἡ διάρκεια τῆς πατριαρχείας του, ὅσο καὶ τὸ ὅτι δὲν θὰ πέθαινε ὡς πατριάρχης. Τὸ πιὸ σημαντικό εἶναι βεβαίως ἡ κριτικὴ καὶ ἡ προσωπικὴ τοποθέτησις τοῦ ἰδίου τοῦ Παχυμέρη, ὅτι ὁ Ἰωάννης Κοσμάς ὡς ἰδιώτης ἰσχυριζόταν ὅτι θὰ φροντίσει νὰ τακτοποιήσῃ τὰ αἰτήματα τῶν κληρικῶν, τελικὰ ὅμως δὲν ἀπεδείχθη εὐκρινής, διότι μετὰ τὴν ἐκλογή του δὲν ἐπεχείρησε τίποτε πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Ἡ φράσις τοῦ Παχυμέρη εἶναι γλαφυρότατη: *ἐπ' αὐτῶν δὲ γεγωνὼς τῶν*

301. Παρομοιάζεται μάλιστα μὲ τὸν Πόντιο Πυλάτο (VIII.20:III.183,4-5).

302. Πὰ τὶς λεπτομέρειες βλ. Talbot, *Athanasius*, xix-xxi, καὶ σχόλια 437-438. -Failler, *Démision*, 141-162. -Boojamra, *Church Reform*, 50.

303. Ἡ παραλλαγὴ τοῦ Παχυμέρη διαφέρει ἀπὸ τὸ κείμενο πού περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀθανασίου: βλ. Talbot, *Athanasius*, xix-xxi, καὶ σχόλια 437-438.

304. Βλ. σελ. 28.

305. Ἐξ οὗ καὶ ὁ συνδυασμὸς Ἰωάννης Β' Κοσμάς, ἐσφαλμένως κατὰ τὸν Failler, *Inédit*, 90, καὶ σχόλια, III, 206, σημ. 24. Πβλ. Failler, *Promotion*, 141-142.

τῆς ἐκκλησίας πραγμάτων, ἄστρασι τὰ κατ' ἐκείνους ἐφόκει μετρεῖσθαι, συναπαγόμενος τοῖς λοιποῖς (VIII.28:III.209,17-19).

Τὸ ὄγδοο βιβλίο ὀλοκληρώνεται μὲ τὸ σύντομο ἐπεισόδιο περὶ τοῦ Βουλγάρου πού ἰσχυριζόταν ὅτι εἶναι ὁ Λαχανᾶς (VIII.30:III.211,8-213,34), καὶ ἡ διήγησι φαινεται ὅτι ἔχει ἐπιλεγεί γιὰ νὰ τονισθεῖ ἕνα ἀκόμα συζητήσιμο σημεῖο τῆς πολιτικῆς τῶν Παλαιολόγων, ἐφ' ὅσον ἦταν βέβαιο ὅτι οἱ ταλαιπωρημένοι κάτοικοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας θὰ ἔσπευδαν νὰ συσπειρωθοῦν γύρω ἀπὸ κάποιον πού θὰ πίστευαν ὅτι μπορούσε νὰ τοὺς σώσει Ὁ Παχυμέρης ἐκθέτει ἀναλυτικὰ τὸν συλλογισμό τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ἔκρινε προτιμότερο νὰ ἀφήσει τὸν ὑποτιθέμενο Λαχανᾶ νὰ ἀναλάβει ἐκστρατεία: πράγματι γύρω του συγκεντρώθηκαν πλῆθος χωρικοί, ἀπειροπόλεμοι³⁰⁶, παρακινούμενοι ἀπὸ τὴν ἐλπίδα τῆς λαφυραγωγίας. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξι αὐτῆ, ὁ Ἄνδρονίκος, ἐπειδὴ φροβήθηκε ἐνδεχόμενη ἀποστασία (*μη τι νεωτερισθεῖ ἐπιτυχόντων*, VIII.30: III.213,30-31), ἀναγκάσθηκε νὰ καλέσει τὸν Λαχανᾶ στὴν Κωνσταντινούπολι καὶ νὰ τὸν καθαίρει³⁰⁷.

4.3.7. Τὸ ἔνατο βιβλίο εἶναι ἀφετηρία γιὰ ἀλλαγὴ στὴν ὕλη πού πραγματεύεται ὁ ἱστοριογράφος. Στὸ ἐξῆς ὑπερτερεῖ σαφῶς ἡ ἐξιστόρηση γεγονότων τῆς «πολιτικῆς» ἱστορίας. Ἡ ἀφήγησι ἀρχίζει μὲ τὴν στέψη τοῦ μετέπειτα Μιχαὴλ Θ' ὡς αὐτοκράτορα στὶς 21 Μαΐου 1294³⁰⁸ καὶ μὲ τὴν προώθησι στὸ δεσποτικὸ ἀξίωμα τοῦ ἄλλου γιοῦ τοῦ Ἄνδρονίκου, τοῦ Ἰωάννη. Ἡ προώθησι τοῦ ἄλλου διαδόχου μέλους τῆς οἰκογενείας φαίνεται ὅτι ὀφείλεται στὴν μέριμνα νὰ μειωθοῦν ἐνδεχόμενες ἀντιδράσεις ἐκ μέρους του, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἄνδρονίκος Β' εἶχε προσωπικὴ πείρα ἀπὸ τὴν προτίμησι τοῦ πατέρα του πρὸς τὸν ἄλλο ἀδελφὸ του. Μέσα στὸ πλαίσιο αὐτό, καὶ ὁ Παχυμέρης φαίνεται ὅτι ἐπιδιώκει νὰ προβάλει τὴν σχετικὴ τελετῆ, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀντίστοιχη τελετῆ ἀνάρρησης τοῦ Ἄνδρονίκου ἐλάχιστα εἶχε ἀναφέρει, ἐξ οὗ

306. Ὁ Παχυμέρης ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ παραθέσει γνωστὸ ἀπόσπασμα τοῦ Πινδάρου (*γλυκὺς τοῖς ἀπείροις ὁ πόλεμος*, ἀπ. 110-βλ. *Pindarus. Pars II. Fragmenta, Indices*, post B. Snell editit H. Maehler, Leipzig 1975, 98), τὸ ὁποῖο πιθανότατα γνώριζε μέσω τῶν παρομοιογράφων (βλ. Failler III, 213, στὸ ὑπόμνημα).

307. Βλ. Laiou, *Foreign Policy*, 79-80 καὶ 192, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι τὸ ἐπεισόδιο εἶναι δεῖγμα τοῦ παραλόγου καὶ συνασθηματικοῦ τρόπου ἀντίδρασης τῶν Μικρασιατῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀποτυχίας τῆς πολιτικῆς τῆς κεντρικῆς διοικήσεως.

308. Πὰ τίς λεπτομέρειες βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ἐκλογή*, 186-188. -Τὸ 1295 ὡς ἔτος στέψης γίνεται δεκτὸ ἀπὸ τὸν Kiesewetter, *Bemerkungen*, 53, ὁ ὁποῖος ἐπανέρχεται στὴν χρονολογία πού εἶχε προτείνει ἡ Pia Schmidt, *BZ* 51(1958), 83. Βλ. ὁμοῦς Laiou, *Foreign Policy*, 50 καὶ σημ. 71. -Πβλ. Failler, *Chronologie* III, 29 καὶ Failler, *σχόλια*, III, 218, σημ. 3.

καί ἡ σχετική ἀσάφεια περὶ τὸ πρόβλημα³⁰⁹. Ὄταν ὁ Παχυμέρης σημειώνει ὅτι ὁ Ἄνδρόνικος θεώρησε κατάλληλη μέρα γιὰ τὴν στέψη τὴν 21 Μαΐου³¹⁰, κατὰ βάθος ἐπιδοκιμάζει καὶ ὁ ἴδιος τὸν συμβολισμό. Καὶ ἐπὶ πλέον ἡ διήγηση αὐτὴ εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ προχωρήσει στὴν ἐξιτόρηση τῆς διαφωνίας ποὺ προέκυψε σχετικὰ μὲ τὴν ἐξασφάλιση τῶν δικαίων τοῦ διαδόχου τοῦ Ἄνδρόνικου. Ἡ διαφωνία τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἦταν στὸ ὅτι δὲν θεωροῦσαν σωστὸ νὰ συμπεριλάβουν κατάρες καὶ ἀφορισμοὺς ἐναντίον ὧσων τυχὸν θὰ ἐπιβουλεύονταν τὸν διάδοχο. Ὁ τρόπος τῆς ἀφήγησης τοῦ Παχυμέρη, χωρὶς νὰ περιέχει κάτι τὸ ἐμφανῶς μειωτικὸ γιὰ τὸν Ἄνδρόνικο, ὅμως καταλήγει νὰ ὑπανίσταται κάποια ἀδυναμία του καὶ πάλι σὲ σύγκριση μὲ τὸν πατέρα του. Πολὺ ἀπλά, ὁ Ἄνδρόνικος ζήτησε νὰ ἐκδοθεῖ γιὰ τὸν γιό του *τόμος*, ὅπου μεταξὺ ἄλλων σαφῶς θὰ περιλάμβανε ἀπειλὲς ἀφορισμῶν καὶ κατάρες ἐναντίον ὅποιου ἐπιβουλεύοταν τὸν νέο αὐτοκράτορα, κάτι ποὺ εἶχε ζητήσει πρὶν ἄρκετὰ χρόνια καὶ ἐπιτύχει ὁ Μιχαὴλ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ἄνδρόνικο: *Ἐντεῦθεν καὶ ἐζητεῖτο πρὸς βασιλέως παρὰ τῆς ἐκκλησίας δοθῆναι καὶ ἐπὶ τῷ νέῳ στεφθέντι ὅσον δὴ καὶ αὐτῷ παρὰ τοῦ πατρὸς ζητήσαντος πέπρακτο* (ΙΧ. 2:ΙΙΙ.223,2-4) Ἄλλὰ οἱ περιστάσεις ἦταν διαφορετικὲς καὶ δὲν ἐπέτυχε ὅσα ἠθέλε. Ἡ ἀντίδραση τοῦ Ἄνδρόνικου ἦταν νὰ στραφεῖ ἐναντίον τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ νὰ καταργήσει τὸ ἔθιμο νὰ διανέμει χρήματα ὁ ἱερωμένος σὲ ἐκείνους ποὺ τὸν ἐχειροτόνησαν: κατὰ τὸν αὐτοκράτορα ἦταν μία μορφή σιμωνίας, καὶ ὁ Παχυμέρης εἶναι ἀποκαλυπτικὸς: *τοῦτ' εἰς μέσον προτείνων, πολὺς ἦν δοκῶν καταδεισῆσαι καὶ τὸ ἀπερικέπτως γινόμενον ἐκφανλίζειν καὶ εἰς κρῖμα μείζον γίνεσθαι* (ΙΧ.3:ΙΙΙ.225,6-7). Ἀποφάσισε λοιπὸν νὰ ἐκδώσει Νεαρὰ ἀπαγορευτικῆ³¹¹. Πέραν τῆς λεπτομερείας ὅτι μόνο δύο ἀρχιερεῖς ἀρνήθηκαν νὰ ὑπογράψουν, περισσότερο ἀξίζει νὰ προβληθεῖ ἡ προσωπικὴ καὶ πάλι ἀποψη τοῦ Παχυμέρη: *πλὴν τὸ πᾶν τῆς ἀκερδείας οὐκ ἐπὶ τοῖς ὑπογράψασιν, ἀλλ' ἐπὶ τοῖς κληρικοῖς πίπτει, ὡς ἄλλους μὲν ἐμπεδωθῆναι ταῖς ὁμολογίαις, ἄλλους δὲ καὶ ἄκοντας τὰς ἐκείνων ὁμολογίας ἀποπληροῦν* (ΙΧ.3:ΙΙΙ. 225,21-23) μὲ λίγα λόγια δηλαδὴ, τὸ βάρος ἔπεσε στὸν κατώτερο κληρὸ, ἐνῶ ἄφησε ἀνεπηρέαστους ἐκείνους ἀκριβῶς ποὺ δεσμεύθηκαν, ἢ, πῶ ἀπλά, οἱ ὑψηλὰ ἱστάμενοι κληρικοὶ συμφώνησαν σὲ ἓνα μέτρο ἀνώδυνο γιὰ τὰ συμφέροντά τους.

309. Πὰ τίς λεπτομέρειες βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ἐκλογή*, 185.

310. *Καιρὸν δ' ἡγησάμενος πρόποντα τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τοῦ πρώτου ἐν χριστιανοῖς βασιλέως, μᾶλλον δὲ καὶ σφίσι τῆς ἐλευθερίας ἀρξάντος Κωνσταντίνου, ἐν ταύτῃ καὶ τὰ τῆς στεφφορίας τῷ νύφ ἀπεπλήρου* (ΙΧ.1:ΙΙΙ.219,7-10).

311. Dölger, *Regesten*, ἀρ. 2159.

4.3.8. Μετά από σύντομα κεφάλαια περί των ενεργειών για γάμο του Μιχαήλ Θ' ³¹² που ολοκληρώνουν όσα είχαν αναφερθεί στην αρχή του βιβλίου για την προώθηση στην εξουσία του τελευταίου, κεντρική θέση έχει η διήγηση περί της αποστασίας του Φιλανθρωπηνού³¹³. Προηγούνται ως συνήθως κάποιες σκέψεις του συγγραφέα για τα αίτια της εξασθένησης της αυτοκρατορίας: ο ένας λόγος είναι το ότι είχαν φθάσει στο σημείο ακόμα και τα αξιώματα να τα εξαγοράζουν, με αποτέλεσμα να προωθούνται άτομα ανάξια, αρκεί να διέθεταν τα μέσα. Ο δεύτερος λόγος ήταν το ότι οι ηγεμόνες των μεθοριακών περιοχών δεν πλήρωναν εγκαίρως τους κατοίκους. Και όλα αυτά, σε συνδυασμό με τον μετριοπαθή χαρακτήρα του αυτοκράτορα, που δεν επέβαλε αυστηρές τιμωρίες, συντέλεσαν στην επιδείνωση της κατάστασης³¹⁴. Τα σχετικά γεγονότα έχουν αναλυθεί προσφάτως, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα σημεία της αφήγησης του Γρηγορά³¹⁵. Όπωςδήποτε η διήγηση εντάσσεται στην λογική του συγγραφέα να κατακρίνει έμμεσα τις ενέργειες του αυτοκράτορα έναντι των επιτυχημένων στρατηγών, και ειδικότερα του Φιλανθρωπηνού, ο οποίος είχε τις προϋποθέσεις να αντιμετωπίσει επιτυχώς τον τουρκικό κίνδυνο. Η εικόνα του Παχυμέρη είναι σαφώς πιο κοντά στην πραγματικότητα. Έξ άλλου, όπως ήδη έχει αναφερθεί στα βιογραφικά, και στην περίπτωση αυτή είχε σαφή γνώση των γεγονότων, έφ' όσον καταγράφει σχετικές συζητήσεις του με τον Μιχαήλ Θ' σχετικά με τον αδελφό του Φιλανθρωπηνού, τον πρωτοσβεσάτο Ταρχανειώτη³¹⁶. Σκιαγραφεί κίνημα σοβαρό και υπεύθυνο, ενώ ο Γρηγοράς μάλλον επιδιώκει να μειώσει την απήχηση της αποστασίας. Αντιθέτως ο Παχυμέρης δεν διστάζει να επικροτήσει ακόμα και ενέργειες έναντι του ίδιου του αυτοκράτορα, όταν πρόκειται να διορθωθεί κάποια κοινωνική άδικια, όπως στην συγκεκριμένη περίπτωση. Το σύντομο κεφάλαιο IX.14 έπιγραμιατικά περιλαμβάνει την άποψη του ιστορικού για τα γεγονότα, και μάλιστα σε πρώτο πρόσωπο, από τις λίγες φορές που χρησιμοποιείται αυτό

312. Βλ. Laiou *Foreign Policy*, 42. -Kiesewetter, Bemerkungen, 51. -Failler, Sophonias, 163.

313. Για την χρονολόγηση: Failler, *Chronologie III*, 29-37. Πβλ. Laiou, *Foreign Policy*, 80-84. -Laiou, *Philanthropenos*, 81-99.

314. Πρόκειται για το κεφάλαιο IX.8 (III.235,9-237,8), με τον χαρακτηριστικό τίτλο «περί της κατ' ανάγκην εξασθένησεως των κοινών». Πβλ. Laiou, *Foreign Policy*, 124.

315. Βλ. Βασιλική Σ. Γεωργιάδου, «Η παρουσία και το κίνημα του πικρένη Άλεξίου Φιλανθρωπηνού στη Μικρά Άσία (1293-1295): ένα παράδειγμα αποκλίσεων στις ιστορικές εκτιμήσεις του Παχυμέρη και του Γρηγορά, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 143-162. Βλ. επίσης και τον λεπτομερέστατο σχολιασμό του H.-W. Beyer, *Die Chronologie der Briefen des Maximos Planudes an Alexios Dukas Philanthropenos und dessen Umgebung*, *REB* 51(1993), 111-137.

316. Βλ. τις παραπομπές στο κεφάλαιο περί των βιογραφικών, σελ. 28.

τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐνδεικτικὸ μέσο τῆς ἔκφρασης τῆς προσωπικῆς ἀποψης: *σκοπῶ δὲ εἰ μὴ καὶ παρὰ τὴν τοιαύτην αἰτίαν παντελῶς ἐξημωθῆναι τὰ κατ' ἀνατολὴν ξυμβέβηκεν ὕστερον, ἐκεῖνων τοῦτο μὲν πονούτων, ἐφ' οἷς ἔπαθον, τοῦτο δὲ καὶ ἀκριβῶς τοὺς τόπους μαθόντων, προσέτι δ' ἐκλειοπιτός καὶ ὃν εἶχον διὰ φόβου τὸ πάλαι καὶ θαύματος, ὡς καὶ ἄλλους καταφρονοῦντας ἀνέδην ἔχειν ἐκθέειν καὶ τὰ μέγιστα ζημιῶν, καὶ σὺν αὐτοῖς ἄλλους ὥσπερ κύνας ὡστοτραγηκότας λιχνεύσασθαι, καὶ οὕτω κατ' ὀλίγον, τῇ Ῥωμαίων ἐπέχοντας, ἄλλην ἐρήμην δεῖξαι τὴν ἀπ' Εὐξείνου Πόντου μέχρι καὶ τῆς κατὰ Ῥόδον θαλάσσης κατὰ τε μῆκος καὶ πλάτος διέχουσαν (IX.14:III.257,13-21).*

4.3.9. Τὰ κεφάλαια IX.15-17 ἀφοροῦν τὴν δικαστικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀνδρόνικου καὶ τὴν ἐγκατάσταση 12 ἀνωτέρων δικαστῶν, οἱ ὅποιοι θὰ ἔπρεπε νὰ κρίνουν ἀμερόληπτα, ὥστε νὰ ἐξευμενισθεῖ τὸ *μῆνιμα θεῖον* (IX.15:III.261,13)³¹⁷. Ὡς ἐνδειξὴ θεϊκῆς ὀργῆς γιὰ τὴν δικαστικὴ διαφθορὰ θεώρησε ὁ Ἀνδρόνικος τὸν σεισμὸ τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1296³¹⁸, καὶ ἔκρινε ἀπαραίτητη τὴν δικαστικὴ μεταρρύθμιση: *ἔσπευδε θεραπεύειν ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ θεῖον, ἐφ' οἷς καὶ δίκαιον ἔχειν ἡγήτο (IX.16: III.261,16-17).* Ὁ Παχυμέρης, ὅσο καὶ ἂν ἐκφράζεται μὲ τὴν συνήθη του βραχυλογία, φαίνεται ὅτι ἀσπάζεται τὴν ἀποψη αὐτή, μὲ τὴν λιτὴ φράση *μῆνιμα θεῖον, ὅπερ καὶ ἦν* (IX.15:III.261,13)³¹⁹. Πάντως καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἀποφεύγει νὰ παραθέσῃ αὐτολεξεῖ τὴν *δημηγορίαν πρέπουσαν τῷ καιρῷ*, ἀλλὰ καὶ *μακρὰν καὶ διωλύγιον* (IX.16:III.261,24-27) ποὺ ἐκφώνησε ὁ Ἀνδρόνικος. Τὸ περιεχόμενόν της ἀποδίδεται σὲ πλάγιο λόγο.

4.3.10. Ἡ περιγραφή τῆς διαμάχης Βενετῶν – Γενουατῶν στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον³²⁰. Ὁ Παχυμέρης περιγράφει μὲ ἐνάργεια καὶ παραστατικότητα πῶς τὰ πλοῖα τῶν Βενετῶν ἐν *χρῶ τῶν τῆς πόλεως τειχῶν μεθ' ὅτι πλείστης κορύζης Ἰταλικῆς καὶ φρονάγματος πρὸς τὸ τοπικὸν ῥέυμα ἀντωθοῦντες ταῖς κώπαις ἀνήγοντο* (IX.18:III.263,19-21), καὶ περιγράφοντας τὰ συγκεκριμένα γεγονότα, τῶν ὁποίων εἶχε προσωπικὴ ἀντίληψη, ἀφήνει νὰ διαφανεῖ ἡ ἀνησυχία του ἂν ὁ Ἀνδρόνικος μποροῦσε νὰ ἐπιρραεῖ τις ἐξελίξεις. Ὅσο καὶ ἂν εἶναι φειδωλὸς στὶς διατυπώσεις

317. Dölger, *Regesten*, ἀρ. 2188. Βλ. καὶ στὸ κεφάλαιον περὶ ρητορικῆς, σελ. 179, περιπτώσεις ὅπου ἀναπτύσσονται προβληματισμοὶ τοῦ Παχυμέρη σχετικὰ μὲ τὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης.

318. Βλ. λεπτομερέστερα Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 97.

319. Βλ. καὶ Laiou, *Foreign Policy*, 86. -Μαυρομάτης, *Πρῶτοι Παλαιολόγοι*, 37-38.

320. Πὰ τίς σχέσεις Βενετίας καὶ Βυζαντίου μεταξὺ 1282 ἕως 1295 περίπου, καθὼς καὶ Γένουας καὶ Βυζαντίου κατὰ τὸ ἴδιο διάστημα, ὁ Παχυμέρης δὲν ἀναφέρει τίποτε. Πὰ τὰ γεγονότα ποὺ μεσολάβησαν βλ. Laiou, *Foreign Policy*, 57-69 καὶ D. M. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988, 212-227.

του, εύκολα διακρίνεται ή αγανάκτησή του όταν δηλώνει ότι οι Βενετοί, *ἐκ φρονήματος κατεπαρθέντες μείζονος, παριδόντες και τὰ συγκείμενα, ἐντὸς αὐτῆς τῆς βασιλείως οἰκίας κατὰ τῶν ἱκετῶν τῇ βασιλείᾳ πολέμου ἐξέφερον* (IX.18:III.265,29-267,1). Ὁ Ἄνδρόνικος θέλησε νὰ δείξει ἀποφασιστικότητα, προστάτευσε τοὺς Γενουάτες³²¹, καὶ προσπαθώντας νὰ ἐπιδείξει πυγμὴ, πῆρε ὡς ἐνέχυρα τὶς περιορισίς τῶν Βενετῶν στὴν Κωνσταντινούπολη³²²: Εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνουμε ἂν ὁ Παχυμέρης ἐπιδοκιμάζει τὶς ἐνέργειες αὐτές, πού ὅπως ἦταν φυσικὸ προκάλεσαν σειρὰ ἀντιδράσεων τῆς Βενετίας. Πάντως φαίνεται νὰ φέρει βαρέως τὸ ὅτι μετὰ τὸν φόνου τοῦ Βενετοῦ βαίλου ἀπὸ ἐξαργυρωμένους Γενουάτες (IX.20:III.269,17-18) ὁ Ἄνδρόνικος ἀναγκάσθηκε νὰ στεῖλει τὸν Μάξιμο Πλανούδη καὶ τὸν ὄρφανοτρόφου Λέοντα Βαρδαλῆ στὴν Βενετία³²³, ὥστε νὰ διαβεβαιώσουν ὅτι ὁ αὐτοκράτορας δὲν εἶχε καμμία συμμετοχὴ στὰ γεγονότα³²⁴.

Ἀκολουθοῦν δύο κεφάλαια (IX.22-24) μὲ κύριο θέμα τὰ ἐκκλησιαστικά, στὰ ὁποῖα χαρακτηριστικὰ τονίζεται ὅτι ἀποτελοῦσαν καταστάσεις ὑπεράνω τῶν δυνάμεων τοῦ αὐτοκράτορα Ἄνδρονίκου: *εἰ καὶ τὰ κατ' αὐτὴν πράγματα ὕδρα τις ἦν ἢ μυθευομένη, καὶ πολλὰς σκανδάλων ἀνέφνε κεφαλὰς. Ὡδει δὲ πάντως τῷ Ἡρακλεῖ τέμνοντι καὶ ἐπικάντος Ἰολάου. Ἄλλ' ὁ μὲν Ἡρακλῆς οὐτος ἦν, Ἰόλαος δὲ ὁ καὶ ἄξιος συνεργὸς ἐξητεῖτο μὲν, οὐχ εὐρίσκειτο δέ* (IX.22. III.271,18-21). Θετικὰ ἀντιθέτως κρίνεται ἡ ἥρεμη ἀπόκρουση, ἐκ μέρους τοῦ Ἄνδρονίκου, τῶν κατηγοριῶν στὸν λίβελλο πού κυκλοφόρησε ἐναντίον του. Χαρακτηριστικὴ ἡ τοποθέτησή του: *ἔργῳ δεικνὺς ὡς πειθῶ κρείττων βίας, καὶ μάλλον ὅπου καὶ τὸ τῆς ἐξουσίας ὑφορᾶσθαι πέφνε πρὸς τὴν τοῦ κρατεῖν ἰσχὺν συμβαλλόμενον* (IX.22:III. 273,7-9). Ἡ ἀνεύρεση τῶν ἀρῶν καὶ ἀφορισμῶν πού εἶχε γράψει καὶ κρύψει ὁ Ἀθανάσιος ὁδηγεῖ στὴν γραπτὴ ἀποκηρυξὴ τους ἀπὸ τὸν ἴδιο³²⁵, τουλάχιστον κατὰ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Παχυμέρη, ὁ ὁποῖος παραθέτει καὶ πάλι αὐτολεξεῖ τὸ κείμενό της. Πάντως προκύπτει πρόβλημα γιὰ τὴν ἀκριβῆ μορφή τοῦ κειμένου, διότι ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἐκδοχὲς τοῦ ἰδίου γραμματός, πού κάθε ἄλλο παρὰ διάθεση συνδιαλλαγῆς δείχνουν³²⁶.

321. Laiou, *Foreign Policy*, 105.

322. Πὰ τίς λεπτομέρειες: Laiou, *Foreign Policy*, 105-106 καὶ Failler, σὺλῳα, III, 268, σμμ. 22.

323. Dölger, *Regesten*, ἀρ. 2197.

324. ἀπολογούμενος τῷ κοινῷ συνεδρίῳ τούτων καὶ παριστῶν τὸ οἶ ἐπὶ τοῖς τετελεσμένοις ἀναίτιον (IX.21:III.269,29-271,1). Πβλ. Laiou, *Foreign Policy*, 106.

325. Laurent, *Regestes*, 1572. -Πβλ. Failler, *Démission*, 156-162.

326. Οἱ λεπτομέρειες: Talbot, *Athanasius*, xix-xxi, καὶ σὺλῳα 307-308. -Boojamra, *Church Reform*, 51-54.

4.3.11. Ἡ ροή τῆς διήγησης τοῦ Παχυμέρη συνεχίζεται μὲ τὴν μεγάλη ἐνότητα ποῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ κεφάλαιο IX.25 καὶ σὲ γενικὲς γραμμὲς φθάνει ὡς τὸ κεφάλαιο X.15. Τὰ τρία κύρια θέματα ποῦ συμπλέκονται στὴν ἀφήγηση περιληπτικὰ ἐκτίθενται στὴν ἀρχὴ τῆς ἐνότητας: *βασιλεῖ δὲ καὶ αὐθις φροντίς ἦν οὐ μικρά, παρακεκμημένων ἐνθεν μὲν τῶν Τοχάρων, ὅσοι δὴ καὶ ἐπὶ βορείοις τοῖς μέρεσιν ἔκειντο, ἐκείθεν δὲ γε τῶν Τριβαλλῶν, χρωμένον τῷ Κοτανίτζη, ὃς δὴ καὶ ἀποδράς ἐντεῦθεν, προσρνεὺς τῷ κρᾶλι Σερβίας, ληϊστορος τρόπον καταθέων τὰ πρόσχωρα, ἐληΐζετο, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ τῶν τῆς ἀνατολῆς, οὐ καλῶς ἐχόντων ἐκ τῆς προτέρας ἐκείνης συγχύσεως* (IX.25:III.285,7-12). Ἡ ἐξιστόρηση ἀρχίζει μὲ ἀντίστροφη σειρὰ ἀπὸ τὸ τελευταῖο θέμα, ἀπὸ τὰ προβλήματα στὴν Μικρὰ Ἀσία, καὶ παραλλήλως ὁ λόγιος σκιαγραφεῖ πολὺ παραστατικὰ πῶς σχεδὸν σὲ κάθε ἐνέργεια τοῦ Ἀνδρονίκου ὁ πατριάρχης προέβαλε ἀντιρροήσεις. Ὁ Ἀνδρόνικος ἔκρινε σωστὰ ὅτι στὴν Μικρὰ Ἀσία ὑπῆρχε ἀνάγκη ἱκανοῦ στρατηγοῦ, καὶ παραμέρισε τὶς προσωπικὲς του ἀντιρροήσεις γιὰ τὸν Ἰωάννη Ταρχανειώτη καὶ τὴν διαφοροετικὴ του τοποθέτηση στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα: *ἀνδρὸς σπουδαίου ὄρων δεόμενον τὸν καιρὸν καὶ στρατηγοῦ, ἅμα μὲν ξυνετοῦ τῶν τοιούτων, ἅμα δὲ καὶ τῶν ἐγγιζόντων αὐτῷ πρὸς αἵματος, παριδὼν τὴν ἐπὶ τῷ σχίσματι μικρολογίαν τοῦ Ἰωάννου, καὶ ὡς αὐτὸς μὲν ἦκιστ' ἂν διὰ τὸ σχίζεσθαι βλάψειεν, ὀνήσειε δὲ τὸ κοινὸν διὰ τὴν εὐβουλίαν καὶ τὸ ἐπ' ἔργοις σπουδαῖον*³²⁷ (IX.25:III.285,12-16). Στὶς ἀντιρροήσεις τοῦ πατριάρχου ὁ Ἀνδρόνικος καὶ πάλι ἐπέδειξε ψυχραιμία: *λογισμῶ διδοὺς πλεον ἢ ὀργῇ διὰ τὴν ἐκ τοῦ πατριάρχου ἀναφορὰν, οὐδὲν περαίνειν κατ' ἐκείνου παρεῖχε τοὺς κατ' ἐκείνου λέγοντας, ἀλλὰ καὶ προσάντως μᾶλλον ἐδέχετο τὰς ὑπομνήσεις, τὴν ἐπὶ τοῖς πραττομένοις σταθρότητα βασιλικωτέραν κρῖνων παλμβολίας καὶ ἀστασίας ἐπὶ τοῖς δόξασι* (IX.25:III.287,5-9). Μὲ τὶς προηγούμενες φράσεις ὁ Παχυμέρης ἐπιδοκιμάζει τὴν στάση τοῦ Ἀνδρονίκου, ἀποδοκιμάζοντας ἀντιθέτως ὅσους προσπαθοῦσαν νὰ παρεμβάλουν ἐμπόδια στὸ ἔργο τοῦ Ταρχανειώτη. Ἀλλὰ οἱ θιγόμενοι καταφέραν νὰ προκαλέσουν τόσο θόρυβο, ἔχοντας καὶ τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἀντιαρσενιάτη Θεολήπτου Φιλαδελφείας, ὥστε ὁ τελευταῖος ἀναγκάσθηκε νὰ καταφύγει στὴν Θεσσαλονίκη, ὅπου τότε βρισκόταν ὁ Ἀνδρόνικος. Καὶ πάλι τὸ σχόλιο τοῦ Παχυμέρη ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ αὐτοῦσιο: *τά οἱ στρατηγοῦντι πεπονημένα ἐσπουδαμένως τῆς τῶν ἐκεῖ πραγμάτων κατορθώσεως χάριν, ἀθητηθέντα καὶ εἰς οὐδὲν λογισθέντα παρὰ τῶν ἐσαῦθις πεμπομένων, πολλὴν τὴν λύμην ἐνέδοσαν γίνεσθαι, ὑπερημέρων μὲν καὶ τῶν μισθοφοριῶν γινομένων τοῖς στρατιώταις παρὰ τῶν τὰ κατ' ἀνατολὴν συλλεγόντων χρήματα, ἐλλελεμμένων δὲ καὶ τῶν*

327. Πὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο: Laiou, *Foreign Policy*, 87-89. -Failler, *Chronologie III*, 37-41.

πλείστων ἐκ τῆς τῶν προϋχόντων περὶ αὐτὰ σφετερίσεως καὶ τῶν πολεμικῶν ἐντεῦθεν ἀμελουμένων κατὰ τὸ εἶκος πράξεων (IX.25:III.289,8-15).

Ἀκολουθεῖ στὰ κεφάλαια 26 καὶ 27 ἡ ἔκθεση τῶν σχετικῶν μὲ τὸ πρῶτο θέμα: τὰ σύνθετα προβλήματα τῶν σχέσεων τοῦ Βυζαντίου πρὸς τοὺς Τατάρους, στὸ μέτρο πού ἐπηρεάζαν καὶ τὶς βυζαντινοβουλγαρικές σχέσεις. Ἡ σύντομη παράθεσή τους φαίνεται νὰ ἐκθέτει τὴν προϊστορία τοῦ συνοικεσίου τῆς Μαρίας³²⁸, νόθης κόρης τοῦ Ἀνδρονίκου Β', καὶ τοῦ Τοκτάι³²⁹. Δηλώνεται ὅτι πάρα πολλὰ γεγονότα πού εἶχαν μεσολαβήσει μέχρι νὰ ἀναλάβει τὴν πλήρη ἐξουσία ὁ Τοκτάι, δὲν ἀναφέρονται καθόλου: *τὰ μὲν κατὰ τὸν τόπον γεγονότα ἐκ τῶν ἐνεστώτων πολέμων καὶ τῆς συγχύσεως, καὶ ὡς ἡρήμωτο μὲν χῶρα πᾶσα καὶ ἄνθρωποι διεφθάρατο, ἐκεῖθεν δ' οἱ λελεμμένοι πρὸς τὰ ὄδε μεταφκίζοντο καὶ ὅλα νηῶν πληρώματα καὶ φορτία ἄνθρωποι ἐγεγονέισαν, ἰδίας ἱστορίας χρῆζει καὶ οὐ τῆς τυχούσης πρὸς ἀγγελίαν γλώττης* (IX.26:III. 291,5-10). Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει πῶς πολὺ τὸν Παχυμέρη καὶ μᾶλλον τὸν εἶχε ἐντυπωσιάσει, εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ Τοκτάι νὰ ἀπομακρύνει τὴν Μαρία ὅσο διάστημα κρατοῦσαν οἱ ἐχθροπραξίες³³⁰ καὶ νὰ τὴν ζητήσει μόλις τελείωσαν οἱ ἐπιχειρήσεις μὲ τὴν ἐπικράτησή του. Τουλάχιστον ἡ ἐπίσημη ἀποστολὴ τῆς νύφης βρῖσκεται στὴν φυσιολογικὴ χρονικὴ σειρὰ τῆς διήγησης, καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ παρεμβάλλεται μία ἀκόμα ἀπὸ τὶς συνήθεις ἐκτενεῖς παρεμβάσεις: πρὶν προχωρήσει στὸ τρίτο θέμα πού εἶχε προαναγγεῖλει στὸ κεφάλαιο IX.25, δηλαδή στὰ βυζαντινοσερβικά, ὁ Παχυμέρης διηγεῖται μὲ χρονολογικὴ συντομία, ἀλλὰ συνδυασμένη μὲ ζωηρὴ περιγραφή, στὸ κεφάλαιο IX.28 (III. 295,22-297,21), τὰ σχετικά μὲ τὴν ραγδαία βροχὴ τῆς 29ης Αὐγούστου 1297 καὶ στὸ κεφάλαιο IX.29 (III.297,22-299,10) πληροφορεῖ γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Μεγαλοκομνηνοῦ³³¹ καὶ τὴν ἀφίξη τῆς χήρας του Εὐδοκίας, ἀδελφῆς τοῦ Ἀνδρονίκου, μὲ τὸν μικρότερο γιό της στὴν Κωνσταντινούπολη³³², καθὼς καὶ γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Βέκκου, γεγονὸς πού στενοχώρησε πολὺ τὸν Ἀνδρόνικο: *ἐπεὶ καὶ ὁ συγκεῖμενον ἦν τοῖς περὶ ἐκεῖνον καὶ βασιλεῖ, κινήθηνα λόγους ἐφ' ὧν συνθέσθαι καὶ εἰρηνεύειν ... οὐκ ἔφθασε τελεσθῆναι* (IX.29:III. 297,31-299,1). Καὶ ἀπὸ τὸ κεφάλαιο IX. 30 ἀρχίζει σχετικὰ ἀναλυτικὴ πραγματεύση τῶν βυζαντινοσερβικῶν, πού κατέληξαν στὸ συνοικεσίου τῆς Σιμωνίδος καὶ τοῦ

328. Papadopoulos, ἄρ. 66. -PLP, ἄρ. 92632.

329. PLP, ἄρ. 29149. -Καλλιγᾶς, *Μελέται*, 294-295 καὶ Laiou, *Foreign Policy*, 100-101.

330. *ἀσχολίας πολεμικαῖς ἐκεῖνος θέλων ἐναντὸν διδόναι καὶ μὴ γάμοις τὸ σῶμα ἐκθηλύνουσιν* (IX.27:III.295,13-14).

331. Ὁ ὁποῖος ἀποκαλεῖται ἀπλῶς ὁ τῆς *Λαζῶν ἀρχηγός*, καὶ ὄχι αὐτοκράτωρ (IX.29:III.297,23), πβλ. Failler, *Despote*, 173-175. Βλ. καὶ παρακάτω, σελ. 128.

332. Ὁ λόγος τῆς παρεμβολῆς αὐτῆς γίνεται κατανοητὸς στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ὅπου ὁ Ἀνδρόνικος προσπαθεῖ νὰ πείσει τὴν ἀδελφή του νὰ πανδρευθεῖ τὸν κρᾶλη Στέφανο Milutin.

κράλη Στεφάνου Milutin. Καί ἂν ἡ φράση ὅτι τὸ συνοικέσιο πραγματοποιήθηκε *οὐ κατὰ χρεῖαν μᾶλλον ἢ κατ' ἀνάγκην* (IX.31:III.303,20) δὲν φαίνεται σαφῶς ἂν δικαιολογεῖ ἢ καταδικάζει τὴν ἀπόφαση αὐτὴ τοῦ αὐτοκράτορα, μία ἄλλη φράση παρακάτω (*ταῦτα τὴν βασιλέως ἔπειθον γνώμην καὶ παρὰ τὸ εἶκος πραγματεῦσθαι*, IX.31:III.303,25-26), δείχνει τουλάχιστον τὸν σκεπτικισμό μὲ τὸν ὁποῖο ὀρισμένοι ἀντιμετώπιζαν τὴν συγκεκριμένη ἐνέργεια³³³.

Οἱ δύο παρῆμβλητες διηγήσεις (μὲ τίς ὁποῖες ὀλοκληρῶνεται τὸ 9^ο βιβλίο) γιὰ τὸ πῶς πῆρε τὸ ὄνομά της ἡ Σιμωνίς³³⁴ καί γιὰ τὸν βαρῦτατο χειμῶνα τοῦ 1298-1299 δὲν εἶναι ἄσχετες πρὸς τὸ κλίμα αὐτό. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ Παχυμέρης ἐπιδιώκει νὰ δείξει πόσο κρίσιμη ἦταν ἡ κατάσταση, ὥστε ὁ αὐτοκράτορας νὰ δεχθεῖ τὰ «θυσιάσει» τὸ τέκνο πού τόσο ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀποκτήσει καὶ τόσο εἶχε φροντίσει νὰ μὴν ἔχει τὴν τύχη τῶν ἄλλων πού ἔχασε πρὶν γεννηθῶν. Μὲ τὴν δευτέρη ἱστορία ὑποβάλλει τὴν ἰδέα ὅτι καὶ ἡ ἴδια ἡ φύση κατὰ κάποιον τρόπο συμμετέχει, ἐπιδιώκοντας ἂν ὄχι νὰ ματαιώσει, ἀλλὰ τουλάχιστον νὰ καθυστερήσει τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀδικῆς αὐτῆς πράξης μὲ σφοδρότατη κακοκαιρία, πού εἶχε πολλὰ χρόνια νὰ ἐκδηλωθεῖ: *Τότε τοίνυν καὶ χειμὼν ἐφειστήκει καὶ χειμῶνων ὁ μέγιστος, καὶ τῶν ἐξαισίων, καὶ ὃν ἰδεῖν πω καὶ γηράσκουσιν οὐδαμῶς ἐξεγένετο* (IX.33:III.305,18-19).

4.3.12. Σχεδὸν τὸ μισὸ ἀπὸ τὸ δέκατο βιβλίο ἀποτελεῖ συνέχεια, ὅπως προαναφέρθηκε, τῶν προηγουμένων. Ἡ διήγηση ἐπεκτείνεται καὶ στὶς ἀντιδράσεις τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη IB', τίς ὁποῖες ὁ Παχυμέρης αὐτὴν τὴν φορὰ θεωρεῖ δικαιολογημένες, καὶ ὅσο καὶ ἂν δὲν τὸ δηλώνει σαφῶς, φαίνεται ἐμμέσως νὰ κατηγορεῖ τὸν Ἀνδρόνικο, ἐπειδὴ δὲν τὸν ἔλαβε ὑπ' ὄψιν του: *διὰ ταῦτα θαρρῶν οἷς ἐλογίζετο (ὁ Ἀνδρόνικος) οὐτ' ἐκοινοῦτο τῷ πατριάρχη τὴν προᾶξιν καὶ ὅλαις ὀρμαῖς ἐχώρει διαπραξόμενος τὸ συνάλλαγμα. Πατριάρχης δ' αὐθις ὕβριοπαθῶν ἴσως ὑπερφρονούμενος ἐν τοιοῦτοις οἷς καὶ μᾶλλον ἔδει τῆς αὐτοῦ γνώμης...* (X.2: IV.309,7-10). Ἀναπόφευκτα κατὰ τὴν συνάντηση Ἀνδρόνικου καὶ Ἰωάννη Κοσμᾶ στὴν Σηλυβρία (ἄνοιξη τοῦ 1299) τέθηκε πρὸς συζήτηση καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ Ἰωάννη Ταρχαιεωῆ καὶ τῆς ἀνάληψης τῆς

333. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο βλ. Papadopoulos, ἄρ. 65. -Laiou, *Foreign Policy*, 94-99, καὶ τῆς ἰδίας, Ὁ θεομῖς τῆς μνηστείας στὸ δέκατο τρίτο αἰῶνα, *Ἀφιέρωμα στὸν Νῆκο Σβορώνο*, τόμ. Α', Ρέθυμνο 1986, 287. -Mavrotomis, *Fondation*. -Κουρούσης, *Ἰωάννης Ζαχαρίας*, 32, 546. -Failler, *Chronologie III*, 37-41 καὶ Novissima, 238-244. Τὸ πόσο πῶ ἀξιόπιστη εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Παχυμέρη καὶ στὸ θέμα αὐτὸ τὸ ἔδειξε καὶ ὁ L. Maksimovic, *War Simonis Palaiologina die fünfte Gemahlin von König Milutin?*, *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Wien 1996, 115-120. Πβλ. ἐπίσης Elisabeth Malamut, *Les reines de Milutin*, *BZ* 93(2000), 490-507.

334. Γιὰ τὴν πρακτικὴ τῆς λαϊκῆς αὐτῆς ὀνοματοθεσίας περισσότερα βλ. Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 85-86, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

στρατηγίας στην Μικρά Ἀσία, πού εἶχε ἀποτελέσει ἕνα ἀκόμα πλήγμα γιὰ τὶς ἤδη ἐπιβαρυνμένες σχέσεις αὐτοκράτορα καὶ ἱεράρχη. Ἡ περιγραφή τῆς σύγκρουσης ἀκολουθεῖ μερικά κεφάλαια παρακάτω, ἀφοῦ καὶ πάλι ὁ Παχυμέρης παρεμβάλλει σύντομο σχόλιο (X.6:IV.315,26-317,8) γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν βυζαντινοβενετικῶν σχέσεων καὶ γιὰ τὴν ἄρνηση τοῦ ἀνεψιοῦ του, τοῦ Ἀλεξίου Μεγαλοκομνηνοῦ, νὰ δεχθεῖ ὡς σύζυγο τὴν θυγατέρα τοῦ Νικηφόρου Χούμνου, προτιμώντας νὰ πανδρευθεῖ τὴν κόρη τοῦ γεωργιανοῦ ἡγεμόνα Πεκάι³³⁵. Τὸ φαινομενικὰ ἄσχετο αὐτὸ ἐπεισόδιο (X.7:IV.317,9-319,26) οὐσιαστικά ἔχει μεγάλη σχέση, γιατί ἐδῶ ὁ Ἀνδρόνικος ἀντιθέτως ἀπὸ τὴν περίπτωση τῆς Σιμωνίδος, φαίνεται νὰ ἐπιζητεῖ τὴν γνώμη τῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν μεσολάβησή της γιὰ τὴν ἀκύρωση τοῦ γάμου τοῦ Ἀλεξίου. Ὅμως ὁ πατριάρχης ἀνταπέδωσε κατὰ κάποιον τρόπο τὴν περιφρόνηση, ἀφοῦ δὲν συμφώνησε μὲ τὸν Ἀνδρόνικο. Καὶ ὅταν ἐπέστρεψε ὁ αὐτοκράτορας στὴν Κωνσταντινούπολη³³⁶, ἂν καὶ τὸ πλῆθος τοῦ ἐπεφύλαξε θερμὴ ὑποδοχή, ὅμως ὁ πατριάρχης δὲν τὸν δεχόταν. Συνάντηση πραγματοποιήθηκε μόλις μετὰ ἀπὸ τέσσερις μῆνες, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ἀνδρονίου. Ἦδη ἔχει σημειωθεῖ³³⁷ ὅτι ὁ Παχυμέρης ἦταν παρών στὶς κρισιμότερες αὐτὲς συναντήσεις, καὶ τὶς καταγράφει λεπτομερῶς καὶ μὲ ἐνάργεια σὲ πλάγιο λόγο ἀρχικά, καὶ κατόπιν σὲ εὐθύ, γιὰ νὰ καταλήξει τελικά στὸν πλάγιο λόγο, περιγράφοντας μὲ τὶς συνεχείας αὐτὲς ἐναλλαγές τὶς ἀπόψεις τοῦ πατριάρχη καὶ τὶς δικαιολογίες πού προσπαθεῖ νὰ ἀντιτάξει ὁ Ἀνδρόνικος. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ στὰ βιβλία περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίου χρησιμοποιεῖται ἡ τεχνικὴ αὐτή. Μὲ ἀριστοτεχνικὸ τρόπο ὁ Παχυμέρης ἀπεικονίζει τὴν ἀντιπαράθεση καὶ ἀποδίδει τὴν προσωρινὴ συμφιλίωση στὸν ἐνδοτικὸ χαρακτήρα τοῦ Ἰωάννη Β' Κοσμᾶ: *ἦν γὰρ ταῖς ἀληθείαις καὶ τὴν γνώμην ἐνένδοτος* (X.9:327, 21). Μεσολαβεῖ σύντομη ἀναφορὰ στὸν γάμο τοῦ δεσπότη Μιχαῆλ Ἀγγέλου (τοῦ γιοῦ τοῦ Μιχαῆλ Β' τῆς Ἠπείρου) καὶ τῆς κόρης τοῦ Γεωργίου Α' Τερτερῆ καὶ πρώην συζύγου τοῦ κράλη Στεφάνου Milutin (X.13:IV.333,22-335,2), καὶ τὸ κεφάλαιο X.14 (IV.335,3-337,5) ἀναφέρεται στὴν ἐμφάνιση κομήτη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1301. Παρατίθεται καὶ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ αὐτοβιογραφικὸ ποίημα τοῦ Παχυμέρη³³⁸, ἀλλὰ τὸ κεφάλαιο ἐνδιαφέρει κυρίως ἐπειδὴ ἀποτελεῖ τὸν συνδυαστικὸ κρίκο πρὸς τὰ ἐπόμενα, τὴν σταδιακὴ προώθηση τῶν Τούρκων, μὲ τὶς ἐρμηνεῖες

335. *PLP*, ἀρ. 22252 καὶ *Μιχαῆλ Πανάρετος, περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*, ἐκδ. Ὁ. Λαμφίδης, Ἀθήνα 1958, 63.

336. 22 Νοεμβρίου τοῦ 1300 πιθανότατα. Ὁ Γρηγορᾶς (VI.9:I.204,14) φαίνεται νὰ χρονολογεῖ τὸ 1299, ἀλλὰ μάλλον ἐσφαλμένα, βλ. Failler, *Chronologie III*, 40-41.

337. Βλ. σελ. 29.

338. Βλ. τὸ κεφάλαιο «Τὰ ἔμμετρα κείμενα», σελ. 220.

πού αποσκοποῦσαν στην αἰτιολόγηση τοῦ φυσικοῦ αὐτοῦ φαινομένου. Ἡ ἐρμηγεία εἶναι διπλή, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ «φυσική», πού προκύπτει ἀπὸ τις εὐρύτατες γνώσεις τοῦ Παχυμέρη καὶ ἔχει ὡς βάση τὸν Ἀριστοτέλη: συνδέει τὸ γεγονός μὲ τὴν ξηρασία πού ἐνέσκηψε, μὲ συνέπεια μεγάλες καταστροφές. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀπαισιόδοξη, ἡ ὁποία θεωρεῖ τὸν κομήτη ὡς προάγγελο μεγάλων συμφορῶν (*μεγάλων ἐκεῖνος κατάρχει κακῶν, οὐ τῷδε ἢ τῷδε μέρει τῶν κατ' ἀνατολῆν ἐπεισφρησάντων τόπων, ἀλλὰ πᾶσαν ἐπιληψόντων τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην ἐκ τῆς τῶν Περσῶν ἐπιθέσεως* (X.14:IV.337,3-6). Συναφές εἶναι καὶ τὸ σύντομο κεφάλαιο X.15 (IV.337,6-25), πού περιλαμβάνει ἄλλο ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ποιητικὴ αὐτοβιογραφία, γὰρ τὴν ἐκλειψη τῆς σελήνης τοῦ 1302³³⁹, τὸ ὁποῖο πιθανότατα ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς ἴδιας σειρᾶς ἀπαισιόδοξων σκέψεων, ἂν καὶ κάτι παρόμοιο δὲν δηλώνεται σαφῶς.

4.3.13. Τὰ κεφάλαια X.16-22 (IV.337,26-353,19) πού ἀκολουθοῦν ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴ ἐνότητας πού ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μιχαὴλ Θ' στὴν Μικρὰ Ἀσία (ἀνοιξη 1302 –ἀρχὲς 1304)³⁴⁰, μὲ τὸ μισθοφορικὸ στράτευμα τῶν 16000 Ἀλανῶν, πρῶην μαχητῶν τοῦ Nogaj: ὁ Ἀνδρόνικος Β' θεώρησε τὴν ἐμφάνισή τους ὡς *ἔρμαιον* (X.16:IV.339,4) καὶ *θεόθεν τινὰ μηχανὴν* (IV.339,6) καὶ τοὺς προσέλαβε³⁴¹. Ὅπως πάντα ὁ Παχυμέρης σχολιάζει καὶ *ἦν ὁ σκοπὸς τῷ κρατοῦντι καὶ λίαν εὐελπῖς· εὐάγωγον γὰρ ἐμάνθανεν εἶναι τὸ ἔθνος καὶ εὐπειθές, πρὸς δὲ πολέμους καὶ λίαν ἀρεϊκόν τε καὶ μάχμιον* (X.16:IV.339,15-17). Οἱ ἐκτιμήσεις καὶ οἱ πληροφορίες τοῦ Ἀνδρονίκου βεβαίως ἦταν ὑπερβολικὲς καὶ ἐσφαλμένες. Ὁ Παχυμέρης διευκρινίζει ὅτι δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν τὸ κυριότερο χαρακτηριστικὸ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ἀλανῶν στὸν πόλεμο, ἡ ὁμαδικότητά³⁴², ἡ ὁποία ἀκριβῶς ἐνίσχυε τὴν πολεμικὴ τους ἰκανότητα, ὅπως καὶ τὸ ὅτι δὲν ἦταν συνηθισμένοι σὲ μακροχρόνιες ἐκστρατείες (X.19:IV.345,19-23).

Ἐσφαλμένη ἀφήνει ὁ Παχυμέρης νὰ ὑπονοηθεῖ ὅτι θεωρεῖ καὶ τὴν ἀποψη ὅτι τὸ ἄτακτο αὐτὸ στίφος θὰ ὑπάκουε στὸν ἴδιο τὸν νεαρὸ αὐτοκράτορα: ὡς

339. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1302, βλ. Failler, *Chronologie* III, 44 καὶ Failler, σχόλια, IV, 336 καὶ σμ. 93.

340. Βλ. Failler, *Chronologie* III, 44-53.

341. Πὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο: Καλλιγᾶς, *Μελέται*, 304-305.–Laiou, *Foreign Policy*, 90-91. –Laiou, *Black Sea*, 107-108. Πβλ. Σαββίδης, *Ἀλανοί*, 60-64.

342. Ὡς εἴθιστο πάλοι σφίσι σὺν Νογᾶ πολεμοῦσαν, οὕτως κἀνταῦθα στρατεύειν ἐξήτουν, πασσοδὴν δηλαδή, ὡς ἀλλήλοις ἀρήγοιεν κατὰ πόλεμον (X.16:IV.339,22-26). Ἀντιθέτως χωρίσθηκαν σὲ τρία τουλάχιστον τμήματα, μὲ συνέπεια ὡς μήτ' αἰδῶ παρ' ἀλλήλων εἶναι σφίσι μήτε συνασπισμὸν ὑπὲρ ἀλλήλων τὸν πρόποντα κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Παχυμέρη.

ἤδη καὶ μόνον τὸν κατὰ τὴν Καλλίου πόρον ἐπεραιοῦντο, εὐθὺς ἐχρῶντο τοῖς αὐτῶν ἤθεσι, καὶ τῶν ἀγόντων κατολιγοροῦντες, μεγάλα διετίθουν κακὰ Ῥωμαίους, ληστῶν ἐπιόντες τρόπον (X.16:IV.339,30-341,1) καὶ παρακάτω: ἐδόκουν δὲ λῆμα μὲν πολεμικὸν ἔχοντες, ἦθεσι δ' ἀνυποτάκτοις ὡς βάρβαροι χρώμενοι, ἔξοντες δὲ κατὰ τρόπον, ἐπεὶ τῶν ἄλλων κατολιγώρουν, ἦν ὑπὸ βασιλεῖ στρατηγοῦντι γέγοντο (X.16:IV.341,12-14). Καὶ γὰρ τὸν λόγο αὐτὸν σπεύδει νὰ διευκρινίσει ὁ μὲν οὖν βασιλεὺς Μιχαὴλ ταῖς ἀληθείαις μὲν πολέμοις οὐκ ἐσχολάκει καὶ μάχαις ἐς τότε, ὅμως δ' εἶχε καὶ φρόνημα ἐμβριθὲς καὶ λῆμα γενναῖον καὶ ζῆλον ὑπὲρ τῶν κακομένων Ῥωμαίων οὐχ ἥκιστα (X.16:IV.341,16-18). Παρὰ ταῦτα, ἡ ὀλιγορία τῶν στρατηγῶν τοῦ τὴν κρίσιμη στιγμή τῆς μάχης (Γνωσμοαχοῦσιν ἐκ δέους οἱ ἡγεμόνες, XI.18:IV.343,18-19), καὶ ἐνῶ οἱ προϋποθέσεις ἦταν καλές (Καὶ γὰρ ἔτι ἦν καὶ τὸ Ἀλανικὸν ἀκμάζον, καὶ ἐν ἐλπίσι τοῦ εὖ σχήσειν ἦσαν καὶ προεθυμοῦντο μεῖζον ἢ ὥστε δύνασθαι. Ἐτέρωθεν δὲ καὶ τὸ Ῥωμαϊκὸν πολὺ ἦν..., X.18:IV.343,10-14), τὸν ἀνάγκασε νὰ ὑποχωρήσει: *Γίνεται τοιγαροῦν καὶ μὴ θέλων ὁ βασιλεὺς τῆς ἐκείνων βουλής, καὶ στρατός, οὕτως ἔχων πλήθους τε καὶ παρασκευῆς, μηδὲν τι πράξας, ὑπέστρεφεν* (X.18: IV.343,35-36). Ἄν καὶ μεσολαβοῦν καὶ ἄλλα γεγονότα, ὁ Παχυμέρης προειδοποιεῖ ὅτι θέλει νὰ ὀλοκληρώσει μὲ τὸ θέμα τῶν Ἀλανῶν πρὶν προχωρήσει σὲ αὐτὰ, καὶ ἐξιστορεῖ πῶς οἱ τελευταῖοι, φοβούμενοι τὴν ἐκδίκησι τοῦ αὐτοκράτορα, παρέδωσαν τὰ ὄπλα μόνο ὅταν σκοτώθηκε ὁ μέγας δομῆστικος Ἀλέξιος Ραοῦλ³⁴³ ἐπιχειρώντας νὰ ἀφοπλίσει τοὺς Ἀλανοὺς³⁴⁴. Μάλιστα ὁ ἄγνωστος ἀλανὸς ποὺ ἐκτόξευσε τὸ φονικὸ γιὰ τὸν Ραοῦλ βέλος παρομοιάζεται μὲ τὸν Πάνδαρο, τὸν ἄριστο τῶν Τρώων τοξοτῶν, ποὺ παραλίγο νὰ σκοτώσει τὸν Μενέλαο³⁴⁵.

4.3.14. Μόνο μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσι τῆς σχετικῆς ἐνότητος ἡ ἐξιστόρησι ἐπανέρχεται στὰ θέματα ποὺ εἶχαν προαναγγελθεῖ: *ἔνθεν μὲν τὰ τῆς ἐκκλησίας ἄρχονται καὶ αὐθις ταράσσεσθαι, ἔνθεν δὲ τὰ περὶ τὰ τῆδε μέρη ξυμπύπτειν*

343. Βλ. Fassoulakis, *Raoul*, 28-29. -PLP, ἀρ. 24109.

344. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ὅτι ὁ Παχυμέρης θεωρεῖ τὴν μάχη «φυλετική»: *εἰ γὰρ καὶ γένει διέφερον τὰ στρατεύματα, ἀλλ' οὖν ὑπὸ μίαν ἀρχὴν τὴν βασιλικὴν ἦγοντο, καὶ ἦν ἐμφύλιος ὁ πόλεμος* (IX. 22:IV.351,31-33).

345. Ἡ συνήθης βραχυλογία τοῦ ἱστοριογράφου προκάλεσε μικρὴ διχογνωμία γιὰ τὸ ἂν ὁ Ραοῦλ σκοτώθηκε σὲ ἐκείνην τὴν μάχη, ἀλλὰ ἡ φράσι μμεῖται Πάνδαρον καὶ οἰσῶ βάλλει καὶ καιρίαν οὐ κατ' ἐκείνον τὴν πληγὴν δίδωσι (XI.22:IV.353,6-7) δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίες, ὅπως εἶχε ἐπισημάνει ὁ G. Ostrogorsky, *Alexios Raoul, Festschrift P. E. Schramm*, Wiesbaden 1964, 340-352. Τὸ δίδωσιν καιρίαν τὴν πληγὴν οὐ κατ' ἐκείνον σημαίνει βεβαίως ὅτι ὁ τραυματισμὸς ἦταν καιρῖος καὶ θανάσιμος, ἀντιθέτως ἀπὸ τὴν πληγὴν ποὺ προξένησε ὁ Πάνδαρος (οὐ κατ' ἐκείνον) στὸν Μενέλαο, ποὺ ἦταν ἐπιφανειακὴ (Ιλ. Δ 93-154).

δεινά (X.19:IV.347,6-8). Ἡ κλιμάκωση εἶναι προφανής. *Ἐνθεν μὲν ἡ συνέχεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταραχῆς, ἔνθεν δὲ τὰ δεινά στὰ περὶ τὰ τῆδε μέρη*, δηλαδή στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ περὶχωρὰ τῆς. Ὅπως καὶ προηγουμένως, καὶ ἐδῶ ὁ Παχυμέρης ἀρχίζει ἀπὸ τὴν δεύτερη ομάδα περιστατικῶν, ποὺ ἀναφέρονται σὲ γεγονότα τὰ ὁποῖα χρονολογικὰ τοποθετοῦνται ἓνα ἔτος ἔνωρίτερα, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1302³⁴⁶, καὶ συνδέονται μὲ ὅσα εἶχαν προαναφερθεῖ στο κεφάλαιο X.6. Οἱ Βενετοὶ ἐμφανίσθηκαν καὶ πάλι μὲ τὰ πλοῖα τους καὶ προέβρισαν σὲ θρασεῖα ἐπίδειξι δύναμης, *καταντικρὺ τῶν ἀνακτόρων ναυλοχησάμενοι* (X.23:IV.353,29-355,1). Προστίθεται καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια ὅτι ἔβαλαν φωτιά σὲ μία θημωνιά, *οὐ τόσον εἰς ζημίαν τῶν κεκτημένων, ὅσον εἰς χλευήν* (X.23: IV.355, 3). Ὁ Ἄνδρονίκος αὐτὴ τὴν φορὰ διστάζει νὰ ἀπαντήσῃ ἀποφασιστικὰ στοὺς Βενετοὺς καὶ ἀνέχεται τὶς προκλήσεις, ὅσο καὶ ἂν πολλοὶ συμβούλευαν κάποια δυναμικὴ ἀντίδραση. Ὁ Παχυμέρης δικαιολογεῖ τὴν ἀδράνεια καὶ τὴν ἐφεκτικὴ στάση τοῦ Ἄνδρονίκου ὡς ἀπόρροια τῆς προέλασης τῶν Ὀθωμανῶν στὴν Μικρὰ Ἀσία, ποὺ κατέληξε στὴν ἡττα τοῦ Λέοντος Μουζάλωνος στὴν μάχη τοῦ Βαφέως³⁴⁷. Στὴν καθοριστικὴ αὐτὴ σύγκρουση εἶναι ἀφιερωμένο τὸ κεφάλαιο X. 25, στὸ ὁποῖο ὁ λόγιος ἔχει συμπερίλαβει καὶ ἐκτενῆ ἀναδρομὴ σχετικὰ μὲ τὴν σταδιακὴ ἐξάπλωση τῶν ὀθωμανῶν³⁴⁸. Ἡ καταστροφὴ ἀποδίδεται σὲ *δαμόνιον τι μήνυμα* (X. 25:IV.363,6-7)³⁴⁹. Ἡ εἰκόνα ὀλοκληρώνεται μὲ τὸ συντομότερο σχόλιο τοῦ X.26 (*καταφυγὴ τῶν ἔξω πανοικί πρὸς τὴν πόλιν*), τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει συγνηθιτικὴ περιγραφή πῶς πλέον τὰ ἀνυπεράσπιστα πλήθη συρρέουν στὴν Κωνσταντινούπολη, σὲ οἰκτρὴ κατάσταση: *καὶ ὁ πορθμὸς οὗτος ἐκάστης μυρμηκιῶν ἀνθρώπων καὶ ζώων ἐδέχετο, οὐκ ἄνευ συμφορῶν τῶν μεγίστων ἀπαλλαγέντων· οὐδὲ γὰρ ἦν ὅστις οὐ τῶν ἰδίων ἀπεθρήνει τὴν στέρησιν, τῆς μὲν ἀνακαλουμένης τὸν ἄνδρα, τῆς δε τὸν υἱόν, ἢ μὴν τὴν θυγατέρα, ἄλλης ἀδελφόν τε καὶ ἀδελφήν, καὶ ἄλλης ἄλλο τι συγγενείας ὄνομα, πάντων δὲ ἔλεεινῶς προκειμένων, τῶν μὲν ἐντὸς πόλεως, τῶν δὲ καὶ ἐκτὸς παρ' αἰγιαλὸν εἰκαίως κατασποδουμένων, λείψανα φερόντων καὶ ζωῆς καὶ βίου* (X.26:IV.369,3-10).

346. Laiou, *Foreign Policy*, 110-111. Βλ. καὶ Failler, *Chronologie* III, 49-51 καὶ σχόλια, IV, 352, σμμ. 25.

347. Πὰ τὴν σωστὴ χρονολόγησι (27 Ἰουλίου 1302) βλ. Laiou, *Foreign Policy*, 90-91.-Πβλ. Failler, *Alia*, 237-248 καὶ σχόλια IV, 358, σμμ. 38.

348. Βλ. προσφάτως Failler, *Emirs*.

349. Καὶ ὁ Παχυμέρης διερωτᾶται, πῶς ἀλλίως θὰ μπορούσε νὰ τὸ χαρακτηρίσει κάποιος: *τί γὰρ ἂν ἄλλο καὶ εἶποι τις;* (Πβλ. X.26:IV.369,30).

4.3.15. Ἀκολουθεῖ, ὅπως εἶχε προγραμματικά δηλωθεῖ, ἡ ἀναφορὰ στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ θέματα: τὰ ἐκκλησιαστικά, ὅπου καὶ πάλι κατὰ τὴν συνήθειά του ὁ Παχυμέρης ἐκθέτει πολλὰ γεγονότα ποὺ εἶχαν μεσολαβήσει παλαιότερα καὶ εἶχαν σχέση μὲ τὶς ἀντιδικίες τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ ἀποκαλύπτει τὸ παρασκήνιο καὶ τὴν μεθόδευση ποὺ ἀκολουθήθηκε ὥστε νὰ ἀπομακρυνθεῖ χωρὶς πολλὲς τριβὲς ὁ Ἰωάννης Β΄ Κοσμᾶς καὶ νὰ προωθηθεῖ καὶ πάλι ὁ Ἀθανάσιος. Ὁ Παχυμέρης ἀνακαλεῖ στὴν μνήμη του, ὅπως συνηθίζει, ἕνα ἐπεισόδιο ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα*, γιὰ νὰ δώσει περισσότερη ἔμφαση στὴν παράθεση τῶν γεγονότων: *Σκοπῶ δὲ μὴ Πάτροκλος ἦν ὁ Ἐφέσου καὶ τὸ τοῦ Αἰνείου ἐσχεδιάζετο εἶδωλον, τῆς βασιλικῆς γνώμης ἤδη κλινοῦσης πρὸς Ἀθανάσιον, τῷ τὸν Ἰωάννην ἀποπροσποιεῖσθαι, εἰ καὶ ἐν ἀφανεῖ ταυτ' ἦσαν ἔτι*³⁵⁰ (X.27:IV.371,27-373,1). Στὴν ἐνότητα περιλαμβάνεται αὐτοῦσιο τὸ κείμενο τῆς παραίτησης τοῦ Ἰωάννη (X.29:IV.375,15-377,10). Ἀλλὰ, ὅπως εἶχε ἀναφερθεῖ καὶ στὴν περίπτωση τῶν Βενετῶν, καὶ πάλι ὁ αὐτοκράτορας, κατὰ τὴν γνώμη τοῦ συγγραφέα, ἔκρινε ὅτι οἱ ἐξωτερικοὶ κίνδυνοι ἐπέβαλαν νὰ μὴν διαταραχθεῖ ἡ εἰρήνη τῆς ἐκκλησίας στὶς ἀντίξοες ἐκείνες περιστάσεις, γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς ἀντικατάστασης τοῦ πατριάρχη λοιπὸν *καιρὸν ἐξήτει τὸν εὐθετον καὶ ἀρμόδιον* (X.29:IV.377,33-34). Τὸ παρεμβαλλόμενο κεφάλαιο X.30 (IV.379,1-381,5), περὶ τοῦ συνοικεσίου τῆς κόρης τοῦ ἐκχριστιανισμένου Τατάρου Κουτσιμπαξι μὲ τὸν ἐμίρη Σολυμάμπαξι³⁵¹ ἐντάσσεται στὴν ἴδια ἀλληλουχία σκέψεων καὶ προβληματισμῶν τοῦ Ἀνδρονίκου³⁵². Στὴν οὐσία ἡ ἐξιστόρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων δὲν διακόπτεται, ἀλλὰ συνεχίζεται ἡ ἴδια ἐνότητα ἕως τὸ κεφάλαιο XI.8(IV.423)³⁵³. Καθοριστικὸ ρόλο στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων φέρεται νὰ ἔχει διαδραματίσει ὁ μοναχὸς Μηνᾶς Σωολήκης³⁵⁴, μυστικοσύμβουλος τοῦ Ἀθανασίου, ἀλλὰ καὶ ἔμπιστος τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Μηνᾶς μετέφερε μήνυμα τοῦ πατριάρχη πρὸς τὸν Ἀνδρόνικο, νὰ γίνουν προσ-

350. Ἀπιοχονται στὸ χωρίο οἱ στίχοι E 450 καὶ ἐξῆς τῆς *Ἰλιάδος*:

*Αὐτὰρ ὁ γ' εἶδωλον τεῦξ' ἀργυρότοξος Ἀπόλλων,
αὐτῷ τ' Αἰνεία ἕκλον καὶ τεύχεσι τοῖον ...*

351. Βλ. *PLP*, ἀρ. 13622 καὶ 26295. -Πβλ. Failler, Emirs, 90-91.

352. Τὸ σχέδιο χαρακτηρίζεται *συνετόν*, ἀλλὰ τελικὰ οὐδὲν ἔς τὸσον ἡ ἐπίνοια ὤνησεν (X.30: IV.379,12-16).

353. Μεσολαβοῦν δύο σύντομα κεφάλαια: τὸ XI.4(IV.413,1-18) ἀναφέρεται στὸν θάνατο τῆς χήρας τοῦ Μιχαὴλ Η', τῆς Θεοδώρας (Φεβρουάριος 1303, βλ. Failler, Chronologie III, 51-52) καὶ τὸ XI.5(IV.13:19-415,5) στὸν γάμο τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου Β', τοῦ Ἰωάννη Παλαιολόγου, καὶ τῆς κόρης τοῦ Νικηφόρου Χούμνου, τῆς Εἰρήνης, καὶ στὴν ἀναχώρηση τῆς Πολάντας-Εἰρήνης γιὰ τὴν Θεσσαλονίκη (Ἀπρίλιος 1303, βλ. Laiou, *Foreign Policy*, 229-231. -Failler, Mariage, 232).

354. *PLP*, ἀρ. 26241.

ευχῆς καὶ λιτανεῖς πρὸς ἐξίλασμό τοῦ θείου. Ἡ στιχομυθία παρατίθεται σὲ εὐθὺ λόγῳ, ἂν καὶ ἡ συνάντησις εἶχε γίνει ἰδιαίτερος (*μόνος μόνω τῷ βασιλεῖ*, X.34:IV.393,28-29), συνελθὼς ὁ Παχυμέρης δὲν ἦταν παρών, ἀλλὰ ἀπλῶς μεταφέρει τὶς συζητήσεις ὅπως πίστευε ὅτι διεξήχθησαν. Συνέπεσαν καὶ δύο σεισμικῆς δονήσεις, κάτι ποῦ ἐπηρέασε ἀκόμα περισσότερο τὸν «δεισιδαίμονα» Ἀνδρόνικο, ἢ καλύτερα τὸν ἐξυτηρέτησε ὥστε νὰ προβάλλει τὸν ἄγνωστο μοναχὸ ποῦ εἶχε προβλέψει τὰ συμβάντα, καὶ ἐντέχνως νὰ πείσει τὸ πλῆθος ὅτι πρέπει νὰ σπεύσει νὰ ζητήσει εὐλογία: *ἐξορμᾶν δὲ πείθει καὶ τοὺς θέλοντας, οὐ προστάσων βασιλικῶς, ἀλλ' ἀφιεῖς ἐκάστω τὸ αὐτεξούσιον, πλὴν τῷ εἰς τέλος κεκοπιακῶτι μεγάλῃν καὶ ἀγαθὴν ἐγγνώμενος τὴν ἀπὸ τοῦ ἀνδρὸς εὐλογίαν* (X.36:IV.401,17-19). Ὁ Παχυμέρης, χωρὶς νὰ τὸ λέει σαφῶς, ἀφήνει νὰ ὑπονοηθεῖ ὅτι τὸ τέχνασμα ἐπέτυχε μόνο ἐν μέρει, γιατί μόλις παρήλαθε ἡ πρώτη ἐντύπωση, καὶ πάλι οἱ ἀρχιερεῖς ἐξέφρασαν τὶς ἀντιρροήσεις τους, καὶ ἐξιστορεῖ ἀναλυτικώτατα τὶς διαφωνίες τους. Μεσολάβησε ἀφορισμὸς τοῦ (παρητημένου) Ἰωάννη πρὸς τὸν Ἀθανάσιο, καὶ μόλις μετὰ τὴν ἄρση του μπόρεσε ὁ Ἀνδρόνικος μὲ τὴν συνοδεία τῶν ὁπαδῶν τοῦ Ἀθανασίου νὰ τὸν ἐπαναφέρει. Ὁ σχολιασμὸς τοῦ Παχυμέρη ὅπως πάντα καιρῖος: *καὶ πάλιν ἐπίσκοπος, ὡσπερ ἐκ μαγγάνου τινὸς τῆς ἐπὶ τῷ σεισμῷ δοξάσης προγνώσεως εἰς τὸ μέσον ῥίφεις, ἀναφαίνεται ὁ μηδ' οἶός τ' εἶναι τὴν ἱερὰν ἀρχὴν ἀναλαβεῖν προαιρούμενος* (XI.7:IV.419,22-25). Ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, ἡ ἐνότητα συμπληρώνεται μὲ ἠθοπλαστικὴ ἱστορία, μὲ ἀπώτερο σκοπὸ νὰ τονίσει τὴν ἀτυχή συγκυρία τῆς ἐπανόδου τοῦ Ἀθανασίου, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη μέριμνα ποῦ ἐπιδεικνύει ὁ λόγιος ὥστε νὰ δικαιολογήσει τὴν παράθεσις αὐτοῦ τοῦ διηγήματος: *φρικτὸν μὲν εἰπεῖν, φοβερόν δ' ἀκοῦσαι. Κἂν παρέλιπον τὴν συμφορὰν, ὡς μὴ ἄλλοθεν ποθεν ἔχουσαν τὸ ἀποχρῶν εἰς τὸ ἱστορίας τοῖς ἄλλοις συνανατάττεσθαι, εἰ μὴ αὐτόθεν ὡς συμφορὰν μόνῃν ἡγούμην* (XI.8:IV.421,12-15). Συγχρόνως τὸ θεωρεῖ σύμβολο τῆς *φρικτῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ Θεοῦ* (XI.8:IV.421,16). Πρόκειται γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ φιλοδόξου Μελιτᾶ³⁵⁵, ὁ ὁποῖος δανειζόταν μεγάλα ποσά, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ζεῖ πολυτελῶς, ἀλλὰ ὅταν τὰ χρεὴ ἔγιναν δυσβάστακτα, αὐτοκτόνησε³⁵⁶.

4.3.16. Ἀπὸ τὸ κεφάλαιο XI.9 ἡ διήγησις στρέφεται καὶ πάλι στὰ *κατ' ἀνατολὰς* καὶ ἐκθέτει τὴν δυσκολία τῆς κατάστασις μὲ τὴν σταδιακὴ ἐπέκτασι τῶν Τούρκων καὶ τὴν ἀντίστοιχη συρρίκνωση καὶ ὑποχώρησι τῶν δυνάμε-

355. *PLP*, ἀρ. 17831.

356. Ἡ ἐνότητα αὕτη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὁλοκληρώνεται μὲ τὸ κεφάλαιο XI. 20(IV. 449,18-451,19), ὅπου τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ Ἀθανασίου ἐκ μέρους τῶν διαφωνούντων ἐκκλησιαστικῶν, πλὴν τοῦ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας (βλ. καὶ σελ. 128).

ων του Ἀνδρονίκου. Μόνος σκοπὸς τῶν στρατιωτῶν ἦταν πλέον ἢ ἐπιβίωση, καὶ εἶχαν ἐγκαταλείψει τὰ ὑπάρχοντά τους καὶ τὶς πρόνοιες τους ζητώντας καταφύγιο *ἐπὶ δύσεως*³⁵⁷ (XI.9:IV.425,16). Διπλωματία δὲν προσφερόταν, ἐπειδὴ τὰ τουρκικὰ φύλα ἦταν πολλὰ καὶ δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐπέλθει συμφωνία μεταξὺ τῶν ἀρχηγῶν τους. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μιχαὴλ Θ' ἀναγκάστηκε νὰ ὀπισθοχωρήσει στὴν Κύζικο καὶ κατόπιν στὶς Πηγές, ὅπου ἀρρώστησε. Ὁ Παχυμέρης παραθέτει καὶ τὴν ἱστορία τῆς θαυματουργῆς, ὅπως θεωρήθηκε, θεραπείας του: *τῆς παρθένου καὶ Θεοτόκου προφανὲς ἔλεος* (XI.10:IV.427,19-20)³⁵⁸.

4.3.17. Τὸ σύντομο κεφάλαιο XI.11(IV.429,19-27) σχετικὰ μὲ τοὺς σεισμούς τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1303³⁵⁹ φαίνεται νὰ προετοιμάζει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἐξιστόρηση τῶν σχετικῶν μὲ τοὺς Καταλανούς. Ὁ Παχυμέρης προσδιορίζει ἀκριβῶς ὅτι *καὶ τὸν ἐπὶ τούτῳ γαμηλιῶνα τῆς δευτέρας ἐπινεμήσεως* [τὸν Σεπτέμβριο δηλαδὴ τοῦ 1303] *εἶδεν ἡ Κωνσταντίνου καὶ τὸν Λατῖνον Ροντζέριον, ὡς μὴ ὄφελεν*³⁶⁰ (XI.12:IV.431, 2-3). Ἡ τελευταία αὐτὴ ἀποστροφή εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα, διότι χρωματίζει παραστατικότερα ὄχι μόνον τὰ συναισθήματα τοῦ ἰδίου, ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἄλλων ἀπέναντι στοὺς νέους αὐτοὺς μισθοφόρους. Παρὰ ταῦτα, ὁ Παχυμέρης ἐκθέτει συντόμως καὶ ἀναγνωρίζει τὰ προτερήματα τοῦ Ρογήρου, ὅπως προκύπτουν ἀπὸ τὴν προηγούμενη δράση του (XI.12:IV.431,13-433,1).

Ὁ Ἀνδρόνικος, ὅπως εἶχε πιστέψει καὶ μὲ τὴν περίπτωσι τῶν Ἀλανῶν λίγα χρόνια ἐνωρίτερα, ἔχει τὴν ἐντύπωσι ὅτι πρόκειται γιὰ εὐκαιρία: *διὰ τὴν ἀνάγκην ἀρξάμενος ἤδη ξενοτροφεῖν, ὡς ἔρμαιον ἀρπάξει τὸ σύμβαμα* (XI.12:IV.433,17-18). Τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν ἔδειξαν ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ λύσι δὲν ἦταν ἡ ἰδεώδης: ὁ Ρογήρος, *ὡς ἂν γε καὶ μέγας τις δόξοι* (XI.13: IV.435,16) συγκέντρωσε πολὺ περισσότερους μισθοφόρους ἀπὸ ὅσους μπορούσε νὰ πληρώσει καὶ δανείσθηκε χρήματα ἀπὸ τοὺς Γενουάτες, ὥστε νὰ συμπληρώσει ἐκεῖνα ποὺ διέθετε ὁ Ἀνδρόνικος. Καὶ ὅταν οἱ τελευταῖοι ζήτησαν τὰ χρήματα ἀπὸ τοὺς Καταλανούς, ἔλαβαν τὴν ἀπάντησι ὅτι πρέπει νὰ τὰ πάρουν ἀπὸ τὸν

357. Πὰ τὸν ὄρο ὅπως χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Παχυμέρη βλ. ἐκτενέστερα, Laiou, Black Sea, 97. -Πὰ τὸν προσδιορισμὸ *δυτικοί* εἰδικότερα βλ. Failler, Dutikoi.

358. Τὸ περιστατικὸ χρονολογεῖται τὸν Αὐγούστο τοῦ 1303, βλ. Failler, Chronologie III, 53. Πβλ. Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 87-88. -Failler, Alia, 248-258.

359. Ββλ. Failler, σχόλια, IV, 428, σημ. 81, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

360. *PLP*, ἀρ. 24386. Πβλ. A. Rubió y Lluch, La expedición y dominación de los Catalanes en Oriente juzgadas por los Griegos, *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, IV, Barcelona 1883, 49-57. Πὰ τὴν χρονολογία βλ. Laiou, *Foreign Policy*, 134 καὶ σημ. 22. -Failler, Chronologie III, 54-55.

αυτοκράτορα. Αυτή ήταν η άφορμή της σύγκρουσής τους³⁶¹ καθώς και η αιτία του θανάτου του Στεφάνου Μουζάλωνος³⁶², ο οποίος προσπάθησε να διευθετήσει την διαφορά. Άλλα και στην Κύζικο οι Καταλανοί κακομεταχειρίστηκαν τους έντοπιους, και προκάλεσαν νέες ταραχές.

‘Ο ιστοριογράφος στο σημείο αυτό κατά την συνήθειά του παρεμβάλλει υπερφυσική διήγηση, για τόν κωφάλαλο που είδε στο όνειρό του τόν Ίωάννη Βατάτζη *προστάσειν δέ τήν φωνήν μεγάλη φωνή τοῖς φύλαξιν ἐπαγγέλλειν ἐργηροτάς ὡς ἐνὶ μάλιστα τῆς σωτηρίας ἐπιμελεῖσθαι* (XI.15:IV.441,7-9). Μόνο δηλαδή σέ υπερφυσικούς παράγοντες είχαν καταλήξει να πιστεύουν οί αποθαρρυσμένοι κάτοικοι. Δέν εἶναι τυχαῖο ἀσφαλῶς ὅτι ἐνῶ ἡ σωτηρία τοῦ κράτους ἐναποτίθεται στήν ἐπικουρία καί ἐπιστροφάτευση ξένων μισθοφόρων, ὁ Παχυμέρης ἀναπολεῖ τὸ ἔνδοξο παρελθόν τῆς Νικαίας: εἶναι σάν νά ὑπαινίσσεται ὅτι καμμία συγκεκριμένη ἔξωθεν βοήθεια δέν μπορεῖ νά ἐπιναφέρει τὸ παλαιὸ μεγαλεῖο. Παρόμοιες σκέψεις ἐπικρατοῦσαν σίγουρα καί σέ εὐρύτερα στρώματα, καί εἶναι γνωστὸς οἱ λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἀγιοποίηση τοῦ Ίωάννη Βατάτζη³⁶³. Πά νά μὴν ὑπάρχει καί ἡ παραμικρὴ ἀμφισβήτηση γιὰ τὰ λεγόμενά του, ὁ Παχυμέρης δηλώνει ὅτι οὔτε ὁ ἴδιος θά πίστευε τὴν συγκεκριμένη διήγηση, ἂν δέν συνέβαινε νά τὴν ἔχει ἀκούσει ἀπὸ πολλοὺς, καί δέν θά τὴν περιλάμβανε στήν ἐξιστορήσῃ του ἂν δέν τὴν θεωροῦσε δεῖγμα Θείας Προνοίας³⁶⁴.

4.3.18.Στὴν οὐσία ἡ ὑπόλοιπη διήγηση ἀποτελεῖ ἐκτενέστατη ἐνότητα ποὺ διαλαμβάνει τὰ σχετικὰ μὲ τὶς καταλανικὲς ἐκστρατεῖες. Τὰ γεγονότα ἔχουν περιγραφεῖ ἀρκετὲς φορὲς³⁶⁵, συνεπῶς δέν θά ἐπαναληφθοῦν ἐδῶ, ἀλλὰ ἀπλῶς θά ἐπισημανθοῦν ὀρισμένα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Ὡς πρὸς τὴν πρώτη φάση τῆς ἐκστρατείας, στήν Μικρὰ Ἀσία³⁶⁶, ὁ Παχυμέρης ἐν γένει ἀναφέρει βεβαίως ὀρισμένες ἐπιτυχίες τῶν μισθοφόρων, ἀλλὰ ἔχει δώσει ἔμφραση περισσότερο στὰ ἀρνητικὰ σημεῖα, δηλαδή στήν κακὴ συμπεριφορὰ τους πρὸς τὸν ἐντόπιο πληθυσμὸ καί τοὺς ἄλλους στρατιῶτες, στὶς ἔριδες μεταξὺ Ἀλανῶν

361. Πά τὶς λεπτομέρειες: Σταματιάδης, *Καταλανοί*, 43-45. -Καλλιγᾶς, *Μελέται*, 309. - Schlumberger, *Expédition*, 38-49. -Laiou, *Foreign Policy*, 135.

362. *PLP*, ἀρ. 19447.

363. Βλ. Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 89-90.-Macrides, *Saints*, 69-71.

364. *Δεῖγμα δὲ προνοίας ἔχει Θεοῦ καί περὶ τῆς τὸ ἀνθρώπινον ἐπι γένους κηδεμονίας* (XI.21: IV.439,13-14).

365. Βλ. Σταματιάδης, *Καταλανοί*, 56-153.-Schlumberger, *Expédition*, 49-118. -Laiou, *Foreign Policy*, 134-183. Σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα ὀρολογίας βλ. καί Μ. Μορφακίδης, Ἡ λεγομένη «Καταλανικὴ Ἑταιρεία». Προβλήματα ἐθνικῆς σύστασης καί ὀνοματοδοσίας, *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1993, 419-431.

366. Χειμῶνας 1303 – φθινόπωρο 1304: Πά τὶς λεπτομέρειες: Failler, *Chronologie III*, 53-61.

καί Ἀμογαβάρων, στήν τακτική τους νά ζητοῦν φορτικά χρήματα ὥστε νά συνεχίσουν τήν ἀποστολή τους, καί στά βασιανιστήρια πού ἐπινοοῦσαν ὥστε νά ἀναγκάσουν τοὺς κατοίκους νά τοὺς παραδώσουν τὶς περιουσίες τους. Τὸ πλῆθος τῶν Καταλανῶν χαρακτηρίζεται *κνδομῶς* (XI.17:IV.445,4), καί γενικά πάντοτε τονίζεται ἀνελλιπῶς καί μὲ ἔμφαση *ὅτι οὐχ ὡς φίλοις, ὡς εἰκὸς ἦν, ἀλλ' ὡς ἔχθροῖς τοῖς ἡμετέροις προσεφέροντο* (XI.21:IV.459,30-31).

Παρά τὶς ἐπισημάνσεις αὐτές, ἡ ἀφήγηση τοῦ Παχυμέρη, κρίνεται περισσότερο ἀντικειμενικὴ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ καταλανοῦ Ramón Muntaner, πού προσπαθεῖ νά ἐπιρρίψει εὐθύνες στὸν αὐτοκράτορα γὰ ἀκατάστατη πληρωμὴ τῶν μισθῶν τῶν μισθοφόρων καί ἀποδίδει σὲ αὐτὸ τὸ γεγονός τὶς ἀπρέπειες τῶν συμπατριωτῶν του³⁶⁷.

4.3.19. Τὸ βιβλίον περατώνεται μὲ πέντε κεφάλαια ἀφιερωμένα τὸ κάθε ἓνα σὲ διαφορετικὸ θέμα. Τὸ XI.28 (IV.489,6-493,11) εἶναι τὸ ἀναλυτικότερο, συνδέεται μὲ τὰ XI. 18 καί 19 καί ἐκθέτει τὴν ἀρχικὴ ἀποτυχία καί κατόπιν τὴν ἐπιτυχία τοῦ Μιχαῖλ Θ' στὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν Βουλγάρων³⁶⁸. Πὰ τὸ XI.29 (IV.493,12-495,14) δὲν ὑπάρχει ἐμφανὴς λόγος πού νά αἰτιολογεῖ τὴν ἔνταξή του σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, πέραν τοῦ ὅτι ἡ «ἀνδραγαθία» τοῦ Ἄλεξιου Β' Μεγαλοκομνηνοῦ³⁶⁹ κατὰ τῶν Γενοואτῶν χρονολογικὰ συμπίπτει μὲ τὴν ὑπόλοιπη ἐξιστόρηση. Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, δηλώνεται ὅτι οὔτε ἡ κατὰ δύσιν βασιλισσα Ἄννα, ἡ καὶ αὐτανειψία τοῦ βασιλέως, τῶν ἐκ τῶν Ἰταλῶν ἀνεῖτο κακῶν (XI.30:IV.495,16-17). Ὁ Παχυμέρης διαπιστώνει μὲ πικρία ὅτι πλέον κάθε σημεῖο τῆς βυζαντινῆς ἐπικρατείας, μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοιά της, δοκιμαζόταν ἀπὸ τὶς βλέψεις ποικίλων διεκδικητῶν, ἔστω καὶ ἂν ὀρισμένοι εἶχαν διατελέσει παλαιότερα σύμμαχοι. Τὸ κεφάλαιο XI.31 (IV.497,1-25) διηγεῖται μίαν ἐπιτυχία τῶν Ἄλανῶν ἐναντίον τῶν Τούρκων, καί τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ τμήματος αὐτοῦ (XI.32:IV.497,26-501,8) περιλαμβάνει διήγηση σχετικά μὲ ἓνα θαῦμα τῆς Ὀσίας Θεοδοσίας. Ὁ λόγος τῆς ἀναφορᾶς σὲ αὐτὸ εἶναι ἡ θέληση τοῦ Παχυμέρη νά μὴν παραλείψει ἓνα ἀκόμα δεῖγμα, τὸ ὁποῖο *ῥηθὲν δὲ πάντως*

367. Βλ. A. Rubió y Lluch, Paquimeres y Muntaner, *Memories de la secció Històrico-arqueològica del Institut d'Estudis catalans*, I, Barcelona 1927,33-45. -Laiou, *Foreign Policy*, 136 καί 347, σημ. 8. Παρά τὶς διαφορὲς τους, οἱ δύο ἀφηγήσεις ἀλληλοσυμπληρώνονται ἂν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ διαφορετικὲς προθέσεις τοῦ κάθε συγγραφέα: Failler, *Chronologie III*, 59. -Στὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ἀφήγησης κατὰ τὴν συνήθεια τοῦ Παχυμέρη παρεμβάλλονται ὀρισμένες λεπτομέρειες πού ὀλοκληρῶνται σὲ ἐπόμενες ἐνότητες, ὅπως ἡ ἀρχὴ τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τὸν Ghazan Han τῆς Ταυριδίας (XI.16:IV.441,14-443,33), τὰ βυζαντινοβουλγαρικὰ (XI.17, 18, 19: IV.445,1-449,17), ἡ συμπλήρωση τῶν ἀρχιερέων πρὸς τὸν Ἀθανάσιο (XI.20 IV.449,18-451,19).

368. Laiou, *Foreign Policy*, 160-161. Πβλ. Failler, *Alterra*, 76-83.

369. Ὁ ὁποῖος ἀποκαλεῖται ἀπλῶς *ὁ τῶν Λαζῶν ἀρχηγός* (XI.29:IV.493,13). Πβλ. σελ. 118.

καὶ τὴν τοῦ Θεοῦ πρόνοιαν ἀκριβῶσει, καὶ δεῖγμα τῆς πρὸς ἡμᾶς κηδεμονίας τοῦ Κρείττονος παραστῆ (XI.32:IV.497,30-31)³⁷⁰.

4.3.20. Τὸ δωδέκατο βιβλίο ἀρχίζει μὲ ἓνα εἶδος νέου προοιμίου³⁷¹, μὲ τὴν συνήθη *carpatio benevolentiae*: ὁ Παχυμέρης προδιαθέτει τὸν ἀναγνώστη ὅτι ὅσα θὰ ἐκτεθοῦν στὴν συνέχεια εἶναι τόσο σημαντικά, ὥστε καὶ ὁ λόγος *ἐπεικῶς ἀπορεῖ, ἠττώμενος τῷ μεγέθει τῶν γιγνομένων* (XII.1:IV.503,3-4). Τὸ πρῶτο κεφάλαιο συνδέεται μὲ τὸ XI.16, ὅπου εἶχαν ἀναφερθεῖ οἱ ἀρχικὲς διαπραγματεύσεις γιὰ συνοικέσιο τοῦ Ghazan Khan τῆς Ταυριδος καὶ μίας νόθης κόρης τοῦ Ἀνδρονίκου. Παρατίθενται ἐδῶ μὲ πολλὲς λεπτομέρειες τὰ σχετικὰ μὲ τὸν θάνατο τοῦ «Καζάνη»³⁷², καὶ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς γίνεται ἡ διευκρίνιση ὅτι ὁ Χάν εἶχε διαπράξει *πλεῖστα μνήμης ἄξια* (XII.1:IV.503,18)³⁷³, καὶ ὅτι μὲ τὸν θάνατό του *συνέφθιτο καὶ ἡ ἐπ' αὐτῷ τῶν ὄλων ἐλπίς* (XII.1:IV.503,19-20). Καὶ οἱ ἔπαινοι δὲν σταματοῦν ἐκεῖ: παρουσιάζεται ὡς πρότυπο ἡγεμόνα, ἔστω καὶ βάρβαρος (*ἀλλ' οἷα ἐφρόνει, βάρβαρος ὢν, τὸ παράδοξον*: XII.1:IV.505,17-18), δίκαιος καὶ ἀμερόληπτος πρὸς ὄλους τοὺς ὑπηκόους του. Τὸ κράτος του παρουσιάζεται ὡς πρότυπο εὐνομίας, εἶχε οἰκονομικὴ αὐτοτέλεια (εἶχε κόφει καὶ νόμισμα) καὶ ὁ ἴδιος φρόντισε νὰ παραμερίσει τὸν ἀνιψιὸ του, ἐπειδὴ εἶχε κρίνει ὅτι δὲν θὰ κυβερνοῦσε συμφῶνως πρὸς τὶς ἐντολές του, καὶ προώθησε τὸν ἀδελφὸ του Olgaitu, τὸν ὁποῖο ὁ Παχυμέρης ἀποκαλεῖ Χαριμαντᾶ³⁷⁴. Ὁ ἱστοριογράφος εἶναι ἀκριβῆς³⁷⁵, ἀλλὰ ὡς συνήθως φειδωλὸς στὶς ἐκτιμήσεις του, εἶναι εὐκολο πάντως νὰ διακριθεῖ ἡ πίκρα του γιὰ τὶς τελείως διαφορετικὲς συνθήκες στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἀπέναντι σὲ αὐτὴν τὴν εἰκόνα εὐνομίας πού εἶχε ἐπιτύχει ὁ Καζάνης, ὁ Παχυμέρης ἀντιπαραθέτει στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου τὴν ἄσχημη κατάσταση μέσα στὴν ἴδια τὴν πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντίου, ὅπου ἐπικρατοῦσε *ἡ τῶν δυναμένων ἀπληστία, καπηλεόντων καὶ σίτον καὶ ὄνια καὶ γὰρ τὰ πλεῖστα καὶ κεχρδαίνοντο, αἰσχροκερδεῖας ἠττώμενοι, καί, πάντα χρημάτων καταπροϊέμενοι, πάντα μαλακῶς διετίθουν, καὶ τὰ τῆς πολιτείας δεινῶς ἐκνυαίνοντο* (XII.1: IV.509,2-6).

370. Βλ. ἀναλυτικότερα Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 90-91.

371. Ὁ Failler, σχόλια, IV, 502, σημ. 1, φαίνεται νὰ μὴν τὸ θεωρεῖ ἰδιαίτερη ἐνότητα. Πιθανότατα ὁμοίως ὁ Παχυμέρης παρέθεσε δεῦτερο προοίμιο μιμούμενος τὸν Θουκυδίδη (5.26), κεφάλαιο πού θεωρεῖται ὡς ἓνα εἶδος δευτέρου προοιμίου στὸ ἔργο τοῦ Ἀθηναίου ἱστοριογράφου, βλ. καὶ Λαμπάκης, Ἐλπίζειν, 372.

372. Ὅπως ἀποδίδει τὸ Ghazan Han (βλ. καὶ PLP, ἀρ. 10114). Πβλ. Laiou, *Foreign Policy*, 175-176. -Laiou, *Black Sea*, 119-120. -Failler, *Nova*, 188-190. -Najjar, *Πολιτικὴ Ἱστορία*, 275-287.

373. Γιὰ ὁρισμένες ἀνακριβείες βλ. Failler, σχόλια, IV, 502, σημ. 2 καὶ 505, σημ. 11.

374. PLP, ἀρ. 30667.

375. Βλ. Laiou, *Black Sea*, 120.

4.3.21. Το κεφάλαιο XII.2, που ακολουθεί, είναι σημαντικό από πλευράς περιεχομένου, όχι τόσο επειδή συμπληρώνει το XI.20, και περιγράφει τις προσπάθειες του Άνδρονίκου προς ειρήνευση των εκκλησιών, όσο για το ότι για πρώτη φορά στο δεύτερο αυτό τμήμα παρατίθεται έκτενης δημηγορία σε εὐθὺ λόγῳ. Ὁ λόγος που μετὰ ἀπὸ πολλὰ κεφάλαια ὁ Παχυμέρης χρησιμοποιεῖ καὶ πάλι αὐτὸν τὸν τρόπο ἀντιπαράθεσης τῶν ὑποτιθεμένων ὁμιλιῶν εἶναι κατανοητός: οἱ συγκεκριμένες δημηγορίες ἀποτελοῦν εὐρεία ἀνασκόπηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων καὶ συγχρόνως ἓνα εἶδος ἀπολογισμοῦ τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀνδρονίκου ὄχι μόνο στὸ θέμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλο τὸ πολιτικὸ φάσμα. Ἡ ἀναδρομὴ ἐπεκτείνεται σὲ ὅλα τὰ προηγηθέντα, μὲ ἔμφαση στὴν ἀντιδικία Ἀρσενίου Β΄ Αὐθωρειανοῦ καὶ Μιχαῆλ Η΄. Ὁ Ἀνδρόνικος θεωρεῖ ὅτι πλέον ἐξέλιπαν οἱ παράγοντες που ἐπέβαλαν τὴν διχόνοια καὶ τὴν ἀναταραχὴ καὶ καλεῖ τοὺς «σχιζομένους» σὲ συμφιλίωση μὲ λόγῳ *μάλα γενναῖον καὶ πεφροντισμένον* (XII.2:IV.509, 23-24), ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ Παχυμέρης. Παρατίθεται καὶ ἡ ἀπάντηση τῶν διαφωνούντων καὶ οἱ ἐντονότερες συζητήσεις που ἀκολούθησαν.

Μετὰ τὶς δημηγορίες ἡ ἀφήγηση συνεχίζεται μὲ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν δευτέρῃ φάση τῆς καταλανικῆς ἐκστρατείας, τὶς περιπέτειες στὴν Θράκη τὸ 1305, που καταλαμβάνουν ὅλο τὸ βιβλίῳ καὶ περίπου τὸ μισὸ τοῦ ἐπομένου³⁷⁶. Καὶ πάλι δὲν θὰ ἐπιμείνουμε στὶς λεπτομέρειες, ἀλλὰ θὰ παραθέσουμε μερικὲς ἐνδεικτικὲς ἐπισημάνσεις τοῦ Παχυμέρη, που φανερῶνουν τὸ κλίμα ἀπέναντι στοὺς ὑποτιθεμένους συμμάχους: *μετὰ τὴν ἐν ταῖς πόλεσι πλείστην ἀλαστορίαν, καθ' ἣν ἐξηργουρολόγει μετ' ἀπηνείας τὰ χρήματα* (XII.3:IV.527,23-24) γράφει γιὰ τὸν Ροζέ ντὲ Φλόρ, ἐνῶ ἀμφισβητεῖ καὶ τὶς προβαλλόμενες ὡς ἐπιτυχίες τους (*ἀλλὰ καὶ ὧν πρὶν ἔπραττον δῆθεν*, XII.3:IV.529, 4). Οἱ ἀπρέπειες

376. Στὸ τμήμα αὐτὸ τὸ βῆρος τῆς διήγησης ἔχει δοθεῖ στὴν ὑπόθεση τῶν Καταλανῶν· οἱ παρενθετικὲς διηγήσεις εἶναι πολὺ λιγότερες, δὲν λείπουν ὅμως. Πρόκειται ἀρχικὰ γιὰ τρία σύντομα κεφάλαια (XII. 6, 9, 10) γιὰ ἐνδεχόμενη συμμαχία μὲ τοὺς Γενοῦάτες, που ἀπορρίφθηκε (Laiou, *Foreign Policy*, 150-151) καὶ γιὰ τὴν προσχώρηση τοῦ γενοῦάτη Ἀνδρέα Μορισκου (*PLP*, ἀρ. 19516. -Laiou, *Foreign Policy*, 151-152) στὶς δυνάμεις τοῦ αὐτοκράτορα, κατόπιν γιὰ τὸ κεφάλαιο XII.21, στὸ ὁποῖο ὁλοκληρώνεται ἡ σκιαγραφία τῆς ιδιόρρυθμης φύσης τοῦ πατριάρχη Ἀθανασίου (μάλιστα παρομοιάζεται μὲ τοὺς *κερασφόλους κνᾶμους* -XII.21:IV.567,15), γιὰ τὸ XIII.8, ὅπου ἀναφέρεται μίᾳ ὑστατῇ προσπάθειᾳ συμφιλίωσης τῶν Ἀθανασίου Α΄ καὶ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας, καὶ γιὰ τὸ XIII.10, στὸ ὁποῖο περιγράφεται ἓνας ιδιόμορφος τρόπος ὑποστήριξης τῆς αυτοκρατορικῆς πολιτικῆς, μὲ τὶς λιτανεῖες ὡς μέσο ἐξαγνισμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ ποιμνίου, κάτι που συνήθιζε ὁ Ἀθανάσιος Α΄ (βλ. Laiou, *Foreign Policy*, 198. -Failler, *Incendie*, 169. -Βασιλικὴ Γεωργιάδου, Οἱ λιτανεῖες ὡς μέσον ἐπικοινωνίας τοῦ πατριάρχη Ἀθανασίου Α΄ μὲ τὸ ποίμνιό του, *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1993, 333-346).

τους ἦσαν τόσες, ὥστε οὐκ ἔστι λόγῳ διεξελεθεῖν και ἰκανῶς τὰ δεινὰ παραστη-
σαι (XII.3:IV.529,12-13). "Ένα γνωστότατο χωρίο ἀπὸ τοῦς *Νόμους* τοῦ Πλά-
τωνος, 630B, ἐπιστρατεύεται γιὰ νὰ τεκμηριώσει τὴν ἀρνητικὴ τοποθέτηση τοῦ
ἱστοριογράφου ἀπέναντι στὴν πρακτικὴ τῆς χρήσης μισθοφορικῶν στρατευ-
μάτων³⁷⁷. Ἐπισημαίνει ἀκόμη ὅτι ὁ Μιχαὴλ εἶχε ἀντιληφθεῖ τὶς καταστροφικὲς
ἐπιπτώσεις τῆς παρουσίας τῶν Καταλανῶν, καὶ προσπαθοῦσε νὰ πείσει τὸν
πατέρα του, ἀλλὰ ὁ Ἄνδρονίκος εἶχε ἀκόμα ἐλπίδες (*ἐπὶ τῷ μεγάλῳ δουκὶ
ἐλπιδοκοπούμενος*, XII.3:IV.531,9) ὅτι μποροῦσαν νὰ τὸν βοηθήσουν. Οἱ Ἄ-
μογάβαροι καὶ οἱ Καταλανοὶ παρομοιάζονται *καθάπερ τι πλῆθος χαλάξης τε-
τριγὸς ὀλέθριον* (XII.13:IV.547,30-31). "Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι κεντρικὴ θέση
ἔχουν οἱ προσφωνήσεις τοῦ Ἄνδρονίκου καὶ τοῦ Ρογήρου πρὸς τοὺς Καταλα-
νοὺς (XII.5 καὶ 18 ἀντιστοίχως), οἱ ὁποῖες ὁμως παρατίθενται σὲ πλάγιο λόγο.
Τὴν πρώτη ὁ Παχυμέρης τὴν ἐπιδοκιμάζει, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ὅτι ἀναφέ-
ρει πὼς οἱ Καταλανοὶ δὲν εἶχαν τί νὰ ἀπαντήσουν³⁷⁸. Τὴν δεύτερη –ἀνασκόπη-
ση καὶ αὐτὴ τῆς πορείας τοῦ Ρογήρου– δὲν τὴν θεωρεῖ καὶ ἰδιαίτερος ἐπιτυχῆ;
μᾶλλον ἐναντῷ τε καὶ τοῖς ἰδίῳις πιθανὸς ἢ τοῖς ἀκούουσι ἐδοξεν (XII.18:IV.
561,3-4). Στὸ κεφάλαιο XII.19 ὑπάρχει καὶ ἄλλη δημηγορία³⁷⁹, πάλι σὲ πλάγιο
λόγο, αὐτὴν τὴν φορὰ ὡς ἀπάντηση τοῦ Ἄνδρονίκου στοὺς Καταλανοὺς πρέ-
σβεις, ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς κενὴ ἐπίδειξη δυνάμεις: *χαρακτηριστικὸ τὸ
ἀπόσπασμα: μὴδὲν ἀκριβῶς εἰδότες τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων ὅπόσον ἰσχύει καὶ
ὡς εὐπετῶς ἔχει καὶ τριῆρεις ναυπηγήσασθαι καὶ μαχηταῖς ἐξαρτύσασθαι,
μὴδὲν δεομένη συμμάχων ἐκείνων, ἀλλ' ἐπὶ τοσοῦτον τὰς δυνάμεις ἀποχρώσας
ἔχουσα ὥστ' εὐμαρῶς ἔχειν φόβον καὶ τοῖς μακρὰν ἐμβαλεῖν* (XII.19:IV.563,
12-15). Στὴν περίπτωσι αὐτὴ δὲν διατυπώνεται κάποιο προσωπικὸ σχόλιο,
προαναγγέλλεται ὁμως ἄλλο χωρίο, ὅπου ἐκφράζονται οἱ μικρὲς ἐλπίδες τοῦ
Παχυμέρη γιὰ ἀναστροφή τῆς δυσμενοῦς συγκυρίας: *οὐ γὰρ ἰσχύς ἐπιλελοίπει
τῆ βασιλείᾳ, ἀλλὰ τὸ τῆς ἀρχῆς τέλειον ἦν, κὰν ἡσθένουν τὰ ὄργανα καὶ ἀτε-
λεῖς αἱ λόγον ἔχουσαι σώματος στρατιωτικαὶ δυνάμεις, τῆς βασιλείας λόγον
ἐχούσης ψυχῆς, τῆς ἐπεισπεσούσης αὐταῖς ἐνδείας, ἐφαίνοντο* (XII.30:IV.595,
15-20).

4.3.22. Τὸ δέκατο τρίτο καὶ τελευταῖο βιβλίον τῆς ἱστορίας ἀρχίζει μὲ τὸν
χρονολογικὸ προσδιορισμὸ ἤδη μὲν οὖν τῶν βασιλείων ἀμφοῖν, τῷ μὲν εἰκο-
στὸν καὶ τρίτον, τῷ δὲ δωδέκατον, αὐτοκρατοροῦσι ξυνέβαιεν ἐξανύεσθαι

377. Βλ. καὶ στὸ κεφάλαιο περὶ ἠστορικῆς, σελ. 171, ὅπου ἀνάλογη ἀποστροφή.

378. *ἐκείνοι δέ, μὴδὲν ἔχοντες ἀντιλέγειν, μόνον κορυζῆς πλησθέντες ἰταλικῆς...* (XII.5:IV.
535,20-21). Πβλ. Failler, *Chronologie III*, 62-76.

379. *Ἀντίτομα τῆς ἐκεῖ δημηγορίας* (XII.19:IV.561,30).

(ΧΙΠ.1:ΙΥ. 615,3-4) και κατά τόν προσφιλή του τρόπο ό Παχυμέρης συνοψίζει τὰ τρία θέματα πού θά τόν άπασχολήσουν, με σύντομη έκτίμηση τής κατάστασης: α) τὰ κατ' άνατολήν (έξ τόσον ένόσει έκ τής τών Περωών επιθέσεως ώστε και άνηκέσως έχειν δοκοϋντα, παρεωφθαι τó ξύμπαν, ΧΙΠ.1:ΙΥ.615,5-6), β) τὰ κατά δύσιν: ένθεν μεν Όσφεντίσθλαβος ...άγων και φέρον τὰ πάντα, έξελη-ίζετο (ΧΙΠ.1:ΙΥ.615,8-10), και γ) εκείθεν δέ Άμογάβαροι ...οϋδέν ...άδεές είασαν και έν καταστάσει (ΧΙΠ.1:ΙΥ.615,10-13). Όπως και σε προηγούμενες περιπτώσεις, ή έκθεση τών γεγονότων αρχίζει άντιστρόφως. Όδιαιτέρως πρέπει νά έπισημανθει ή άυτολεξει και εκτενέστατη παράθεση τού μηνύματος τού Άνδρονίκου προς τούς Καταλανούς, στο όποιο οϋσιαστικά περικλείεται και σύνοψη όλης τής κατάστασης έν γένει, καθώς και ή συνοπτική παράθεση τής άπάντησης τών Καταλανών (τό τελευταίο τμήμα της άποδίδεται σε ευθύ λόγο) ένω ό Παχυμέρης σχολιάζει πολυ έπιτυχημένα έρασαι πραγματών άτόπων έκτόπως ήσαν (ΧΙΠ.2:ΙΥ.625,11-12).

4.3.23. Ό τελευταία εκτενης ένότητα τής Όστορίας είναι τὰ κεφάλαια ΧΙΠ. 18-38³⁸⁰, στα όποια εκτίθενται όχι μόνο τὰ σχετικά με τις κινήσεις τών Καταλανών στον θρακικό χώρο μεταξύ 1306 και 1307, αλλά και πολλές άλλες λεπτομέρειες σχετικά με τις πολυπλοκες διπλωματικές και άλλες κινήσεις τού Άνδρονίκου, ώστε νά μπορέσει νά άντιμετωπίσει με τις λιγότερες δυνατές άπώλειες τήν κατάσταση. Τό ζοφερό κλίμα πού επικρατούσε φαίνεται και άπό τήν περιγραφή όνειρου (ΧΙΠ.21:ΙΥ.669, 21-26) πού είχε δει κάποιος άξιωματοϋχος: ίπτάμενες καμήλες πέρασαν άνω άπό τόν Έλλησποντο, μεταφέροντας έρίππους «Πέραςα». Έκ πρώτης όψεως ή διήγηση προκαλεί θυμηδία, αλλά λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι ή καμήλα στα βυζαντινά όνειροκριτικά θεωρείται ότι προοιωνίζει έχθρική έφοδο³⁸¹ δέν πρέπει νά θεωρηθεί ως μη σοβαρή ίστορία.

4.3.24. Τό προτελευταίο κεφάλαιο τής Όστορίας είναι άφιερωμένο στα εκκλησιαστικά: εκθέτει όρισμένες σκέψεις και διαβουλεύσεις μεταξύ άυτοκράτορα και πατριάρχη για ένδεχόμενη βελτίωση τών οικονομικών τών «πρωτευόντων» κληρικών. Τό άξιοσημείωτο τού κεφαλαίου είναι ή άυτολεξει παράθε-

380. Βλ. Failler, Chronologie III, 77-87. Βλ. προσφάτως και C. Bakirtzis, Les Catalans en Thrace, *Εϋψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Paris 1998, 63-73.

381. Βλ. π.χ. Άχμέτ, *Όνειροκριτικόν: εάν ίδη ό βασιλεύς ότι εις τήν επικράτειαν αυτου εισήλθον τοιαυται κάμηλοι, ένθων έφοδον πολέμων έν τω τόπω έπιζέτω (Achmets oneirocriticon*, εκδ. F. Drexl, Leipzig 1925, 157) και πβλ. Λαμπάκης, "Υπερφυσικές δυνάμεις, 88-89.

ση τῆς ἐπιστολῆς τῶν κληρικῶν πρὸς τὸν πατριάρχη, μὲ τὴν ὁποία διαμαρτύρονται γιὰ τὴν περικοπὴ τῶν ἀπολαβῶν τους.

Ὁ Παχυμέρης δὲν μᾶς ἀναφέρει ποῖο ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς, γιὰτὴν περατώνει τὴν ἀφήγησή του στὸ σημεῖο αὐτό³⁸². *Ἡμῶν δὲ πόνοσ ἄλλοσ εἰσ τοιοῦτον τέλος τοὺσ τῶν ἱστοριῶν καταλύσαντασ λόγουσ* (XIII.38:IV.709, 18-19) γράφει στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφ. XIII.38, ἐκφράζοντας, ἴσως ὡσ ἀντιστάθμισμα τῶν ἀπαισιόδοξων σκέψεων τοῦ προοιμίου, τὴν εὐχὴ του γιὰ βελτίωση τῶν ὑποθέσεων τῆς αὐτοκρατορίας³⁸³. Ὑπόσχεται συγχρόνως, ἂν ὑπάρξουν καλύτερες συνθήκες, νὰ συνεχίσει τὴν συγγραφή: *δεινὸν γὰρ εἰ συμφορὰσ ὑπέστημεν γράφειν, καὶ ταῦτα κοινὰσ, δεινὰσ μὲν τῷ κόσμῳ, δεινὰσ δὲ καὶ ἡμῶν ἀμηνέπη, ἀποναρκῶμεν δέ, εἰ θεὸσ διδοῖ τὰ καλὰ* (XIII.38:IV.709, 21-23). Ὅπως στὸ προοίμιο εἶχε αἰτιολογήσει τὴν ἀπαισιοδοξία του, ἐδῶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξηγήσει τοὺσ λόγουσ τῆσ αἰσιοδοξίασ του. Οἱ προσδοκίεσ τοῦ συγγραφέα βασιζονται στὸ ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορασ ἐλπίζει σὲ κάτι καλύτερο, ἰδιαίτερωσ μετὰ τὴν συμμαχία του μὲ τὸν διάδοχο τοῦ Ghazan Han, τὸν Olghaitu³⁸⁴. Στὴν ἀρχὴ τῆσ βασιλείασ του ὁ Ἄνδρόνικοσ εἶχε ἀναγκασθεῖ νὰ ἀπομακρύνει τοὺσ Τατάρουσ ὥστε νὰ ἀποφύγει τὸν ἄμεσο κίνδυνο³⁸⁵. Ἀντιθέτωσ τώρα, στὸν εἰκοστὸ τέταρτο χρόνο τῆσ βασιλείασ του, μὴ ἄλλη ὁμάδα Τατάρων (*Ὡσ ἐγγὺσ τρισμῦριοι κατὰ τὸν Παχυμέρη, XIII.38: IV.709,27*) προβάλλουν ὡσ σταθεροποιητικὸσ παράγοντασ καὶ ὡσ ἀντίβαρο τῆσ ἐπέλασησ τῶν Ὀθωμανῶν: *μεγάλην καὶ ὡσ οὐκ ἤλπισέ τισ ἀναστολήν ἐργάζεσθαι ἄρχονται τῶν Περσῶν* (XIII.38:IV.709,28-29). Ὅσο γιὰ τοὺσ Καταλανοὺσ, οἱ διχόνοιεσ μετὰξὺ τουσ καὶ οἱ ἄλλεσ δυσκολίεσ τοὺσ ἀνάγκασαν νὰ ἀρχίσουν νὰ ἀπομακρύνονται. Ἡ ἐξιστόρηση ὀλοκληρῶνεται μὲ ἀριθμητικὸσ ὑπολογισμοὺσ, ὅπωσ ἐξ ἄλλου καὶ στὴν κατάληξη τῆσ ἀφήγησησ περὶ τοῦ Μιχαῖλ Η' (VI.36:II.667,7-15), ἂν καὶ λιγότερο περίπλοκουσ: *Ἡ μέντοι γε συνόλη ἱστορία τῶν λόγων περιέχει χρόνουσ, δέοντοσ ἐνὸσ μόνου, πεντήκοντα, καθ' ὃν καὶ ὁ βασιλεὺσ Ἄνδρόνικοσ τὸν αὐτὸν τῆσ ἡλικίασ παρίππευε χρόνον* (XIII.38:IV.711,23-25). Ὅσο καὶ ἂν δὲν δηλώνεται σαφῶσ, πρέπει νὰ ὑπονοήσουμε ὅτι ἡ ὀλοκλήρωση τῶν *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν* μὲ τὴν ἔκτασή τουσ σὲ σαράντα ἐννέα ἔτη δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ ἔχει σχέση μὲ ἀντιλήψεισ περὶ τῆσ δύνάμησ τῶν ἀριθμῶν. Ὁ Παχυμέρησ ἴσωσ πίστευε πῶσ ἡ ἀναφορὰ τοῦ τετραγώνου ἐνὸσ ἀπὸ τοὺσ θεο-

382. Στὰ τελευταῖα κεφάλαια τῶν *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν* ὑπάρχει στὰ χειρόγραφα ἀρετικὴ ἀκαταστασία, βλ. Failler, *Tradition Manuscrite* II, 103-110. -Failler, *Vojzil*, 227-230.

383. Ἦδη στὸ τέλος τοῦ δωδεκάτου βιβλίου (XII.35:IV.613,17-18) εἶχε γράψει Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ὅη τῷ Θεῷ φίλον ἀγάσθω, εἶθε δὲ γε καὶ ἄμεινον.

384. Βλ. παραπάνω, σελ. 129 καὶ Najjar, *Πολιτικὴ ἱστορία*, 288.

385. Βλ. καὶ παραπάνω, σελ. 97.

ρουμένους συμβολικούς αριθμούς, τοῦ ἑπτά³⁸⁶, θὰ συντελοῦσε στήν εὐδόωση τῶν εὐχῶν του καί τῶν ἐλπίδων του.

Συνοψίζοντας: ὁ Παχυμέρης ἔχει ἀπεικονίσει μὲ τρόπο ἀπαράμιλλο μισὸν αἰῶνα βυζαντινῆς ἱστορίας, μία πενηκονταετία κρισίμων γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἔζησε καί παρακολούθησε καί ὁ ἴδιος, τίς περισσότερες φορὲς ὡς αὐτόπτης. Παρὰ τὴν συναισθηματικὴ φόρτιση ποὺ ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ προκληθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτό, ἔχει ἐπιτύχει τὴν δέουσα ἀποστασιοποίηση καί, παρὰ τίς προκαταλήψεις ποὺ διακρίνονται σὲ ὀρισμένα σημεῖα, κρίνει καί ἐξιστορεῖ μὲ τρόπο ἀξιόπιστο. Τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἀφήγησής του βεβαίως εἶναι πάντοτε ἡ Κωνσταντινούπολι καί ἀφετηρία τῆς ἐξιστόρησής του ἡ δραστηριότητα τῶν αὐτοκρατόρων. Ἐὰν καί συχνὰ σφάλλει ὅταν ἀναφέρεται σὲ ξένους ἡγεμόνες ἢ σὲ περιστατικά ποὺ συνέβησαν μακριὰ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα³⁸⁷, οἱ ἀβλεψίες του αὐτὲς δὲν μειώνουν τὴν ἀξία τοῦ ἔργου του ὡς ἱστορικῆς πηγῆς, καθὼς ἀντισταθμίζονται ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν πληροφοριῶν ποὺ περιέχει—σὲ ἀντίθεση μὲ τίς εὐάριθμες εἰδήσεις ποὺ παρέχει ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτό του.

---

386. Πὰ τὸν συμβολισμό τοῦ ἀριθμοῦ 7 βλ. Ἰ. Ε. Καλιτσουνάκις, Ἑπταδικαὶ Ἔρευνα, Ἀθηνᾶ 33 (1921), 107-221.

387. Βλ. ἐνδεικτικὰ σελ. 15, σμμ. 28, 53, σμμ. 71, 129, σμμ. 373.

ΤΑ ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Πρέπει ἐξ ἀρχῆς νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι τὰ ρητορικά κείμενα τοῦ Παχυμέρη ἀποτελοῦν ἰδιόμορφη περίπτωση. Συγκεκριμένα, δὲν γράφθηκαν γιὰ νὰ ἐκφωνηθοῦν δημοσίως, οὔτε ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἐνεργὸ ἀνάμειξή του στὰ κοινὰ τῆς ἐποχῆς του, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κάποιος ἀναλογιζόμενος τὴν παρουσία του σὲ καίριες στιγμὲς τῆς ἐπικαιρότητας καὶ τὴν συστηματικὴ καταγραφή τῆς σύγχρονῆς του πολιτικῆς ζωῆς¹.

Τὰ κείμενα αὐτὰ ἔχουν σχέση περισσότερο μὲ τὴν θεωρία τῆς ρητορικῆς, καθὼς ἀνάγονται ἀπ' εὐθείας στὰ ἀντίστοιχα πρότυπα τῆς ὕστερης ἀρχαιότη-
τας, καὶ εἰδικότερα τῆς περιόδου τῆς *δευτέρας σοφιστικῆς*, ὁπότε, ὅπως εἶναι γνωστό, μὲ τὰ ἐγχειρίδια τῶν ρητοροδιδασκάλων –καὶ ἰδίως τοῦ Ἑρμογένη, τοῦ Μενάνδρου καὶ τοῦ Ἀφθονίου– κωδικοποιήθηκαν οἱ θεωρητικὲς ἀρχὲς τῆς ρητορικῆς, τίς ὁποῖες παρέλαβαν καὶ ἀκολούθησαν καὶ οἱ βυζαντινοί. Ὁ Παχυμέρης ὄχι μόνο βασίζεται πιστὰ στὴν παράδοση, συνθέτοντας τὰ κείμενά του συμφώνως πρὸς τὰ παραδεδωμένα πρότυπα, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν λογίων ποὺ ἔχει συγγράψει ἀπ' ἐνὸς πλήρη σειρά προγυμνασμάτων² (τὸ θεμελιῶδες, ὅπως χαρακτηρίζεται συνήθως, στάδιο τῆς προπαρασκευῆς γιὰ τίς σπουδὲς τῆς ρητορικῆς)³, καὶ ἀπ' ἐτέρου ἔχει προχωρήσει καὶ στὸ ἀμέσως ἀνώτερο –ἀπὸ πλευρᾶς δυσκολίας– ἐπίπεδο, στὸ ἀποκαλούμενο *γύμνασμα ἢ μελέτη*⁴.

Δυστυχῶς δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ μὲ ἀκρίβεια ἡ ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τῆς ομάδας αὐτῆς τῶν κειμένων τοῦ Παχυμέρη, καὶ κατ' ἐπέκτασιν καὶ

---

1. Βλ. τὰ τμήματα περὶ τῶν βιογραφικῶν καὶ τῆς ἱστοριογραφίας, σελ. 23-29 καὶ 39-134.

2. Ἐπισκόπηση ὄλων τῶν βυζαντινῶν προγυμνασμάτων: Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 92-120 (= *Λόγια Γραμματεία*, Α', 160-196).

3. Βλ. Ernesti, *Lexicon*, 287-288, s.v. *προγυμνάσματα*. -W. Kroll, *RE*, suppl. -Bd. VII, Stuttgart 1940, 1117-19, s.v. *Rhetoric (Unterricht)*. -O. Schissel, *Rhetorische Progymnasmatik der Byzantiner*, *BNJ* 11 (1934), 1-10. -Kennedy, *Rhetoric*, 51-52. -G. L. Kustas, *Studies in Byzantine Rhetoric*, Θεσσαλονίκη 1973, 22-23. -Helena Cichoska, *Progymnasma as a Literary Form*, *Studi Italiani di Filologia Classica*, III s., 10 (1992), 991-1000.

4. Πὰ τὴν διαφορὰ προγυμνάσματος καὶ μελέτης χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ διαπιστώσεις τοῦ ἀνωμόμου σχολιαστῆ τοῦ Ἀφθονίου: *προγύμνασμα οἶν τὸ πρὸ τῆς γυμνασίας φαιμεν (Prolegomenon Sylloge*, 77). Πβλ. καὶ τὴν διευκρίνιση τοῦ Ἰωάννου Δοξασατρῆ, *ὡς πρὸ τῶν γυμνασμάτων ἐκείνων ὄντα (Prolegomenon Sylloge*, 137). Βλ. ἐπίσης Ernesti, *Lexicon*, 208, s.v. *μελετᾶν*.

ὁ στόχος τους. Συνετέθησαν ἄραγε κατὰ τὴν διάρκεια τῶν σπουδῶν του, ὅπως πιστεύεται γιὰ τὰ ἀντίστοιχα προγυμνάσματα τοῦ συμμαθητῆ του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου⁵, ὡς σπουδαστικὲς ἀσκήσεις, ἴσως προερχόμενες καὶ ἀπὸ διάθεση ἄμυλλας, ἢ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη, ἐνδεχομένως στὰ χρόνια ποὺ ὁ Παχυμέρης εἶχε ἀναπτύξει διδακτικὴ δραστηριότητα, προοριζόμενα συνελπῶς ὡς ὑποδείγματα πρὸς συγγραφή παρομοίων κειμένων; Ἡ μήπως στὴν ὠριμὴ φάση τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν μόνο οἱ μελέτες, ὡς πιὸ σύνθετο κείμενο; Οἱ λεπτομέρειες δὲν εἶναι σαφεῖς⁶. Πάντως, ἐκεῖνο ποὺ παρουσιάζει τὸ περισσότερο ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ὅτι ὅσο καὶ ἂν τὰ ρητορικὰ αὐτὰ κείμενα δὲν ἔχουν ἄμεση σύνδεση μὲ τὴν ἐπικαιρότητα, περιλαμβάνουν κάποια στοιχεῖα ποὺ ὑποδεικνύουν ἔμμεσες ἀναφορὲς σὲ σύγχρονες τους καταστάσεις· τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐπιχειρεῖται νὰ σχολιασθοῦν στὴν συνέχεια.

Τὰ προγυμνάσματα

Τὰ προγυμνάσματα⁷ τοῦ Παχυμέρη εἶναι 13 συμφώνως πρὸς τὴν ἀριθμῆση τῆς ἐκδοσης Walz. Ἡ ἀναντιστοιχία πρὸς τὶς καθιερωμένες 14 κατηγορίες στοῦ ἐγχειρίδιου τοῦ Ἀφθονίου ὀφείλεται στοῦ ὅτι ἡ *ἀνασκευὴ* καὶ ἡ *κατασκευὴ* θεωροῦνται ὡς ἑνιαῖο προγύμνασμα καὶ ἔχουν τεθεῖ ὑπὸ τὸν ἴδιο αὐξοντα ἀριθμὸ. Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἀναντιστοιχία, καθὼς στὴν πραγματικότητα τὰ προγυμνάσματα εἶναι 17, διότι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις δὲν ἀντιστοιχεῖ ἕνα μόνον προγύμνασμα, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἴδιο θέμα συνυπάρχουν δύο παράλληλες ἀναπτύξεις.

Τὸ πρῶτο προγύμνασμα εἶναι ὁ *μῦθος*. Ὁ Παχυμέρης ἀναπτύσσει δύο θέματα, ποὺ βασιζόμενα σὲ ἀντιστοίχους μύθους τοῦ Αἰσώπου, ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν καλουμένων *μεικτῶν* μύθων⁸. Στὴν πρώτη περίπτωση ἀναπτύσσεται

5. Βλ. Sophia Kotzabassi, *Die Progymnasmata des Gregor von Zypern*, *Ἑλληνικά* 43(1993), 45. -Πβλ. C. N. Constantinides, *George of Cyprus as a Teacher*, *Πρακτικά τοῦ Δευτέρου Διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Β', Λευκωσία 1986, 435.

6. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, 63. -Mergiali, *Enseignement*, 32-33. Πβλ. C. N. Constantinides, *Teachers and Students of Rhetoric in the Late Byzantine Period*, στὸν τόμο: Elisabeth Jeffreys (ed.), *Rhetoric in Byzantium*. *Papers from the 35th Spring Symposium of Byzantine Studies*, London 2003, 48.

7. Παραδίδονται στὸν κώδ. Paris. Gr. 2982 (Omont, *Inventaire Sommaire*, III, 78. -*RGK* 2, ἄρ. 20), ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Walz, *Rhetores Graeci*, I, 549-590, καὶ τὰ ἔχει ἀπαριθμήσει συνοπτικὰ -καὶ στὴν ἀντίστοιχη ὁμάδα προγυμνάματος κάθε φορᾶ- ὁ Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 92-120 (= *Λόγια Γραμματεία*, Α', 160-196).

8. *Μεικτοὶ* καλοῦνται οἱ μῦθοι ποὺ συνενώνουν ἱστορία ἀνθρώπου καὶ ζῶου. Βλ. Ἀφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 1-2. -Kennedy, *Rhetoric*, 53. -Pignani, *Progymnasmata*, 19.

ὁ μῦθος *ὄρνιθοθήρας καὶ πελαργός*⁹. Ἡ ὑπόθεση ἔχει ὡς ἑξῆς: “Ενας πελαργὸς εἶχε ἀνακατευθεῖ σὲ μιά ομάδα γεράνων ποὺ κατέτρωγαν τὴν σπορὰ τῶν γεωργῶν. Στὴν παγίδα τῶν τελευταίων πιάστηκε μόνο ὁ πελαργός, ὁ ὁποῖος ματαίως προσπάθησε νὰ ἀποδείξει τὴν ἀθωότητά του. Ὁ Παχυμέρης ἐπιλέγει τὴν μέθοδο τῆς *συστολῆς*¹⁰, τῆς «πύκνωσης», τοῦ κειμένου, ἀναπτύσσει τὸ θέμα σὲ μία μόνη περίοδο, καὶ τὸ δίδαγμα παρατίθεται ὡς *ἐπιμύθιον: πολλοὶ τῆς τῶν κακῶν συνουσίας, μηδὲν ἀμαρτάνοντες ἐκεῖνοι, κακὸν ἀδόκητον προσεπῆλυσαν* (551, 10-11¹¹). Στὴν δευτέρη περίπτωση πρόκειται γιὰ παραλλαγὴ τοῦ μύθου *Λέων ἐρασθεὶς καὶ γεωργός*¹²: ὁ γεωργός, ποὺ δὲν ἤθελε νὰ δώσει τὴν κόρη του στὸν λέοντα, μὲ δόλο τὸν ἔκανε νὰ σφηνώσει τὰ νύχια του σὲ ἓνα ξύλο, δῆθεν γιὰ νὰ τὸ σχίσει, καὶ ἔτσι ἐπέτυχε νὰ τὸν σκοτώσει. Στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ κείμενο ἀναπτύσσεται σὲ περισσότερες τῆς μίας περιόδους καὶ τὸ δίδαγμα διατυπώνεται ὡς *προμύθιον: Ὅτι πολλάκις καὶ σύνεσις ἀνανδρὸς ἰσχύος ἀσυνέτου κατακαυχᾶται* (551,12-13)¹³. “Ἄν καὶ οἱ ὁμοιότητες δὲν εἶναι τόσο προφανεῖς, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι παρόμοιο «ἠθικὸ» δίδαγμα εἶχε διατυπώσει ὁ Παχυμέρης καὶ στὸ ἱστοριογραφικὸ του ἔργο, καὶ μάλιστα δύο φορές: μὲ ἀφορμὴ τὴν ἴηττα τοῦ Ἰωάννη Παλαιολόγου, ἀδελφοῦ τοῦ Μιχαήλ Η΄, στὴν μάχη τῶν Νέων Πατρῶν¹⁴, εἶχε σημειώσει: *καὶ τὸ τῆς εὐβουλίας χρῆμα τοῖς ἀντιξοῦσιν καὶ μᾶλλον χρήσιμον: χιλιάδας γὰρ τόσας, ὡς καὶ εἰς μυριάδας ποσοῦσθαι, ἔν παρεστῆσατο βούλευμα, καὶ οἱ χθῆς πλουτοῦντές τε καὶ τρυφῶντες τοῖς πλήθεισι σήμερον ταπεινοὶ τε καὶ πενιχροί, ἀνταγωνισαμένης τῆς εὐβουλίας* (IV.31:II.427,22-25). Ἐπίσης περιγράφοντας τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Οὐμπερτόπουλου (VII.29:III.93,1-19)¹⁵, τοῦ διοικητῆ τῆς Μεσημβρίας, ὁ ὁποῖος εἶχε νικήσει τοὺς Τατάρους ἀντιπάλους του μὲ πολὺ λιγότερες δυνάμεις¹⁶, εἶχε διαπιστώσει *ὡς ἄβουλον πλήθος εὐβουλία μᾶλλον ἢ ἀνδρεία καταγωνίζεται* (VII.29:III.93,13-14). Τὰ παράλληλα ἀποτελοῦν ἀσαφῆ βεβαίως, ἀλλὰ ὄχι ἀμελητέα ἔνδειξη ὅτι συχνὰ στὶς ρητορικὲς αὐτὲς μελέτες ἐπαναλαμβάνονται θέ-

9. Βλ. *Ésope, Fables*, texte établi et traduit par E. Chambry, Paris 1927, 125.

10. Βλ. Ernesti, *Lexicon*, 334, s.v. *συστέλλειν*.

11. Οἱ ἀριθμοὶ μετὰ τὰ παρατιθέμενα χωρία τῶν προγραμμασμάτων ἀντιστοιχοῦν σὲ σελίδες καὶ στίχους τῆς ἔκδοσης Walz (βλ. σελ. 136, σμμ. 7).

12. *Ésope, Fables...*, 86.

13. Μὲ πολλοὺς πλατειαμοῦς, ἀλλὰ πλησιέστερα πρὸς τὸν αἰσώπειο μῦθο, εἶχε ἀναπτύξει τὸ ἴδιο θέμα καὶ ὁ Νικηφόρος Βασιλάκης (Pignani, *Progimnasmii*, 74-75).

14. Πά τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο βλ. σελ. 84-85.

15. Πά τὸν Οὐμπερτόπουλο βλ. *PLP*, ἀφ. 21163.

16. Τὰ γεγονότα αὐτὰ συνέβησαν τὸ 1284. Βλ. σχόλια τοῦ Failler, III, 92, σμμ. 7 καὶ πβλ. Laiou, *Foreign Policy*, 37.

ματα και σκέψεις που είχαν απασχολήσει τον Παχυμέρη και στο ιστοριογραφικό του έργο.

Το δεύτερο προοίμιο, στην κατηγορία του *διηγήματος*¹⁷, περιλαμβάνει επίσης την ανάπτυξη δύο θεμάτων, με άνωτερη προέλευση και πάλι την αρχαία ελληνική μυθολογία: στην πρώτη περίπτωση, με τον τίτλο *διήγημα τὸ κατὰ τὸν Ὀδυσσεά* αξιοποιείται ένα γραφικό επεισόδιο που ανάγεται στα «παρалаειπόμενα» του έπικού κύκλου, πῶς δηλαδή ὁ Ὀδυσσεύς εἶχε προσποιηθεῖ ὅτι εἶναι τρελός, ζευόντας ἕνα βόδι καὶ ἕναν ὄνο, προσπαθώντας νὰ ξεγελάσει τὴν ἀντιπροσωπεία τῶν ἠρώων πού εἶχαν καταφθάσει με σκοπὸ νὰ τὸν πείσουν νὰ λάβει μέρος στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Τροίας. Ἀλλὰ τὸ τέχνασμα του ἀποκαλύφθηκε ὅταν ὁ Παλαμῆδης τοποθέτησε τὸν μικρὸ Τηλέμαχο στὸ αὐλάκι τοῦ ἀρότρου¹⁸. Εἶναι πολλές οἱ ἐπὶ μέρους διαφοροποιήσεις τῶν ἀρχαίων πηγῶν πού παραδίδουν τὸ επεισόδιο, ἀλλὰ ἡ κεντρικὴ ἰδέα του, ἡ πρώτη ρῆξη Ὀδυσσεά καὶ Παλαμῆδη, προάγγελος σειρᾶς ὁλόκληρης ἀντιπραθέσεων τους στὸ ὁμηρικὸ ἔπος, εὐφυῶς ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Παχυμέρη με τὴν γνωστὴ βραχυλογικὴ διατύπωσή του (ἐξ ἄλλου οἱ ἀρετὲς τοῦ διηγήματος, συμφῶνως πρὸς τίς ἐπιταγὲς τῶν ρητοροδιδασκάλων, εἶναι ἡ *σαφήνεια* καὶ ἡ *συντομία*¹⁹): *σοφὸς δὲ ἄρα σοφῶ προσκροῦει, ὁ Παλαμῆδης τῷ Ὀδυσσεῖ, καὶ σοφωτέρα δοκιμασία σοφοῦ φρωῖται ἐπίνοια* (552,18-19). Γενικῶς πρόκειται γιὰ ἐλεύθερη ἀνάπλαση τοῦ μυθολογικοῦ θέματος, συνεπῶς δὲν εἶναι εὐκολο νὰ προσδιορισθεῖ ἡ ἀκριβὴς ἀρχαία πηγὴ του. Πάντως ἔχει παρατηρηθεῖ κάποια συνάφεια πρὸς τὸ ἀντίστοιχο επεισόδιο ὅπως παραδίδεται στὴν μυθογραφικὴ συλλογὴ τοῦ Ὑγίνου, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ σχόλια τοῦ Τζέτζη στὴν Ἀλεξάνδρα τοῦ Λυκόφρονος²⁰.

17. Κατὰ τὸν Ἑρμογένη (*Προγυμνάσματα* 2:4,6-7 Rabe), καὶ τὸν Ἀφθόνιο, *Προγυμνάσματα*, 2, *διήγημα ἐστὶν ἕκθεσις πράγματος γεγονότος ἢ ὡς γεγονότος*. Πβλ. Ernesti, *Lexicon*, 85-86, s. v. *διήγησις*.

18. Ἀπὸ τοὺς προγενεστέρους τὸ επεισόδιο τὸ εἶχαν ἀναπτύξει τόσο ὁ σοφιστὴς Νικόλαος (Walz, *Rhetores Graeci* I, 356) ὅσο καὶ ὁ Νικηφόρος Βασιλάκης (Pignani, *Progymnasmata*, 98-99). Ὁ δεῦτερος ἀναπτύσσει τὸ θέμα με ἔμφραση στὴν *σαφήνεια*, ὄχι στὴν *συντομία*, ὅπως ὁ Παχυμέρης: Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 97-98 (= *Λόγια Γραμματεία*, Α', 167-168).

19. Ἀφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 2.

20. Πὰ τίς λεπτομέρειες, βλ. Γερασμοῦλα Ζωγράφου-Λύρα, *Ὁ μῦθος τοῦ Παλαμῆδη στὴν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Γραμματεία*, Ἰωάννινα 1987, 70-88. Βλ. ἐπίσης Φ. Ι. Κακριδῆς, *Odysseus und Palamedes*, στὸν τόμο *Homer's World*, ed. O. Andersen – M. Dickie (*Papers from the Norwegian Institute at Athens*, 3), Bergen 1995, 91-100. Τὸ επεισόδιο ἐπιβιώνει ὡς πολὺ πρόσφατα σὲ λογοτεχνικά κείμενα. Βλ. π.χ. Ἀ. Φακίνος, *Τὰ παιδιὰ τοῦ Ὀδυσσεά*, Ἀθήνα 1997, 104-105, με τὴν διαφορὰ ὅτι ἐκεῖ ὑπάρχει ἀνακριβεία: γράφεται ὅτι εἶναι ὁ Ἀγαμέμνων ἐκεῖνος πού τοποθετεῖ τὸν μικρὸ Τηλέμαχο στὴν πορεία τοῦ ἀρότρου.

Τὸ ἐπεισόδιο τῆς *διφρηλασίας* τοῦ Φαέθοντος ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς δευτέρου διηγήματος, ποῦ τιτλοφορεῖται *διήγημα τὸ κατὰ τὴν διακεκαυμένην ζώνην*²¹. Ὁ Παχυμέρης χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρισμὸν *ἦν μέση τῶν ἄλλων καὶ διακεκαυμένην εἶναι λόγος αἰρεῖ φυσικῶς* (553, 2-3) ποῦ ἐνδεχομένως ἀπηχεῖ ἕνα χωρίο ἀπὸ τὸ *Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων*, (Γ', ιδ') τοῦ Πλουτάρχου (*ὧν ἡ μέση τὸ μέσον τῆς γῆς ὀρίζει, παρ' αὐτὸ τοῦτο διακεκαυμένη καλουμένη*)²², ἔργο τὸ ὁποῖο, ὡς γνωστόν, διασώθηκε καὶ σὲ χειρόγραφα ποῦ εἶχε ἀντιγράψει ὁ Μάξιμος Πλανούδης, πιθανότατα λοιπὸν ἦταν προσιτὸ καὶ στὸν Παχυμέρη. Ἀλλὰ καὶ ἡ φράση *καὶ ὡς τότε τὸ εὔκρατον ἔχεται* (553,15-16) παρουσιάζει ἀρκετὴ ὁμοιότητα πρὸς ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν *Φαέθοντα* τοῦ Εὐριπίδη (*θερμὴ δ' ἀνακτος φλόξ ὑπερτέλλουσα γῆς/ καίει τὰ πόρρω, τὰ γγύθεν δ' εὔκρατ' ἔχει*)²³, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ κάποια ἐπιρροή.

Τὸ τρίτο προγύμνασμα ἀνήκει στὴν κατηγορία τῆς *χρείας*²⁴. Στὴν προκειμένη περίπτωσι προέκειται γιὰ *λογικὴν χρεῖαν*²⁵ καὶ τὸ ρητὸ ποῦ ἐπιλέγεται πρὸς ἀνάπτυξη εἶναι τὸ *πάντα τὰ ἀγαθὰ ἐν μόνῳ τῷ φρονεῖν εἶσιν*, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται στὸν τραγικὸ ποιητὴ καὶ στρατηγὸ Χαιρήμονα (περ. 416 π.Χ.)²⁶. Ὁ Χαιρήμων, ἄτομο γνωστὸ ὄχι μόνον γιὰ τὴν στρατιωτικὴν του δεινότητα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς φιλοσοφημένους σκέψεις του, κατὰ τὸν Παχυμέρη *μὴ μόνον στρατηγὸς ἀριστὸς ἦν, ἀλλὰ καὶ λόγιος ἐκεκόσμητο, καὶ στρατηγικὴν ἐμπειρίαν λόγιος κοσμῶν, λόγους ἐν μέρει τοῖς πόλεμον ἀριστεύμασιν ἔστοφε, τὰ φύσει διεστῶτα συμπλέκων, καὶ παρ' ἀμφοτέρων ἀγλαϊζόμενος* (553,23-27). Μὲ βάση τὸ ὑπόδειγμα τῆς διάρθρωσις τῆς *χρείας* στὰ ἐγχειρίδια τοῦ Ἀφθονίου καὶ τοῦ Ἐρμογένη ὁ Παχυμέρης συνθέτει σύντομο δοκίμιον περὶ φρονήσεως, τὸ ὁποῖο συνοδεύεται ἀπὸ ἀντίστοιχες παρατηρήσεις γιὰ τὰ ἄφρονα ἄτομα καὶ γιὰ τὴν *ζημία* ποῦ προκαλοῦν (553,20-555,8). Εἰδικότερα διακρίνεται τὸ σύντομο

21. Παρόμοιο προγύμνασμα εἶχε ἀναπτύξει καὶ ὁ Νικηφόρος Βασιλάκης (Pignani, *Progimnasmí*, 81-82).

22. Πλουτάρχου *Ἠθικά*, 896 Β (*Plutarchi Moralia*, vol. V. 2. 1, ed. J. Mau, Leipzig 1971, 108).

23. A. Nauck, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, Leipzig 1889², ἀπ. 776. -Ὁ πρῶτος στίχος ἔχει ἀποθησαυρισθεῖ στὸ *Ἀνθολόγιον* τοῦ Στοβαίου, I.XXV.3.

24. Ernesti, *Lexicon*, 382, s.v. *χρεῖα*. -K. von Fritz, *RE suppl.* -Bd. 6(1935), 87-89. s.v. *chreia*.

25. Λογικὴ κατὰ τὸν Ἐρμογένη (*Προγυμνάσματα* 3:6.7 Rabe) καὶ τὸν Ἀφθόνιον (*Προγυμνάσματα*, 4) εἰδικότερα ἐκαλεῖτο ἡ *χρεῖα*, ἡ ὁποία ἀνέπτυσσε ἕνα γνωμικὸ. Πβλ. καὶ *Μενάνδρου Γνώμαι μονόστιχοι*. Εἰσαγωγή, μετάφρασις, σχόλια Βάϊος Λιαπῆς, Ἀθήνα 2002, 97-101.

26. Τὸ ἀκριβὲς ἀπόσπασμα: *τὸ τοι κράτιστον πανταχοῦ τιμητέον· ὁ γὰρ φρονῶν εὖ πάντα συλλαβῶν ἔχει*. A. Nauck, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, Leipzig 1889², ἀπ. 518 καὶ B. Snell, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, vol. 1, Göttingen 1971, 224, ἀπ. F 23. Πηγὴ ὁ Στοβαίος, *Ἀνθολόγιον*, 3.III.17.

ἐγκώμιο (ἐπαινετός καὶ Χαιρήμων, 553,23), ἡ παράφραση τοῦ θέματος (ἔλεγε γὰρ ὡς πάντα συλληπτικῶς ἐν τῇ φρονήσει ἐστί, 554,1), ἡ αἰτιολόγηση (554,3-15), ἡ θεμελίωση μὲ τὸ ἀντίθετο παράδειγμα (οὐ μὴν δὲ τοιοῦτος καὶ ὁ τῇ ἀφροσύνῃ πεδοῦμενος, 554,15-16), ἡ παραβολή²⁷ (ὥσπερ γὰρ ὁ σκότῳ συγκλεισθεὶς ζοφερῷ, 554,24-555,3), τὸ παράδειγμα (exemplum: Σκόπει τοὺς καθ' ἑκάστην ἀφρονας, 555,4-5), τὸ παράθεμα –στὴν προκειμένη περίπτωση ρητὸ τοῦ σοφιστῆ Ἄντισθένη (πάντ' εὐχέσθαι τοῖς ἐχθροῖς παραινοῦντα, δίχα φρονήσεως, 555,6-7²⁸)– καὶ ὁ σύντομος ἐπίλογος: ὥστε θαναμάζειν ἐστί Χαιρήμονα, ὅτι τοιαῦτα περὶ φρονήσεως ἐδογματεύσεν (555,7-8).

Συναφῆς πρὸς τὴν χρεία καὶ μὲ παρόμοια διάρθρωση εἶναι καὶ ἡ γνώμη, ποῦ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Ἐρμογένη ὡς λόγος κεφαλαϊώδης ἐν ἀποφάνσει καθολικῇ ἀποτρέπων τι ἢ προτρέπων ἐπὶ τι²⁹. Ὁ Ἀφθόνιος διευκρινίζει ἐπὶ πλεόν ὅτι τὴν μὲν χρεϊάν δεῖσθαι προσώπου, τὴν δὲ γνώμην ἀπροσώπως ἐκφέρειν³⁰. Ἐπιλέγεται πρὸς ἀνάληψη τὸ πασίγνωστο δημοσθενικὸ χωρίο (Α' Ὀλυμπιακός) δεῖ δὴ χρημάτων, τοῦ ὁποῦ ἡ ἀνάπτυξη ἦταν συνηθέστατη στὰ κείμενα τοῦ εἵδους³¹. Τὸ εἰσαγωγικὸ ἐγκώμιο (555,12-22) εἶναι ἐκτενέστερο τοῦ συνήθους. Ὁ Δημοσθένης χαρακτηρίζεται ῥήτωρ τῶν ἀμμήτων, δέεται δὲ ῥήτορος γλώττης τῶν ἀρητήτων εἰς ἔπαινον (555,14-15) καὶ ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ Τέχνη ρητορικῆ τοῦ Ἐρμογένη, ἀπὸ τριβῆ ἄλλοτος ἔγινε τέχνη ἕλλοτος, ἐπειδὴ ὁ ἀρχαῖος ρητοροδιδάσκαλος εἶχε βασιθεῖ ἀκριβῶς στοὺς λόγους τοῦ Δημοσθένη γιὰ νὰ διατυπώσει τὴν θεωρία του. Ἡ βραχυλογικὴ ρῆση τοῦ Δημοσθένη παρέχει στὸν Παχυμέρη τὴν δυνατότητα, στὰ πλαίσια τῆς αἰτιολόγησης (555,27-556,17) νὰ διατυπώσει αὐτονόητες ἀρχές γιὰ τὴν ἰσχύ τῆς πόλης–κράτους μὲ ἀνθρώρᾳ οἰκονομικά, σὲ ἀντίθεση (θεμελίωση μὲ τὸ ἀντίθετο παράδειγμα, 556, 17-557,1) μὲ τὴν πτωχὴ πόλιν, τὴν ὁποία πάντα συνοδεύει ἡ περισκεψὴ σὲ ὅλες τὶς ἐνέργειές της. Ἰδιαίτερος πρέπει νὰ προσεχθεῖ τὸ χωρίο κἂν γνοῖεν

27. Πβλ. Ernesti, *Lexicon*, 241, s.v. παραβολή.

28. Τὸ ἴδιο γνωμικὸ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὶς *Συγγραφικὰς Ἱστορίας* (IV.31:II.427, 20-21), μὲ ἀφορμὴ τὴν ἦττα τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Μιχαὴλ Η', τοῦ Ἰωάννη, στὴν μάχη τῶν Νέων Πατρῶν καὶ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὰ γραφόμενα περὶ εἰβουλίας, ποῦ ἐπισημάνθησαν στὰ σχετικά μὲ τὸν μῦθο (βλ. παραπάνω, σελ. 137), μὲ τὴν διαφορά ὅτι ἀντὶ δίχα φρονήσεως γράφεται πλὴν νοῦ καὶ φρονήσεως. Ἀπώτερη πηγὴ φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ *Ἀνθολόγιον* τοῦ Στοβαίου (3.XIV.19).

29. Ἐρμογένης, *Προγυμνάσματα* 4:8,16-17 Rabe.

30. Ἀφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 7. Πβλ. Ernesti, *Lexicon*, 63-64, s.v. γνώμη, καὶ *Μενάνδρου Γνώμαι...* (δ. π., σελ. 139, σμμ. 25), 29-34, 84-96.

31. Ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀναλογίαι πρὸς τὸ ἀντίστοιχο προγύμνασμα τοῦ σοφιστῆ Νικολάου, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ἀνώνυμο ὁμόθεμο προγύμνασμα ποῦ ἐκδίδει ὁ Walz, *Rhetores Graeci*, I, 279-280 καὶ 605-608 ἀντιστοιχῶς. Βλ. καὶ Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 100 (= *Λόγια Γραμματεία*, Α', 171). Πβλ. *Annae Comnenae Alexias*. Recensuerunt Diether R. Reinsch et Athanasios Kambylis. Pars prior. Prolegomena et textus, Berlin – New York 2001, 53, στὸ ὑπόμνημα.

πολλάκις τὸ χρήσιμον, τὸ ἄπορον ἐμποδῶν πρὸς τὴν προᾶξιν...κἂν στέλλωσιν εἰς πρῆσβειάν ταπεινῶς φθέγγονται, εἰ δὲ καὶ παρ' ἄλλων πρῆσβείας δέξαιτο, ...μικροπρεπῶς τοῖς πρέσβεσιν χρηματίζουσιν (556,23-28). Παρόμοιες ἐκφράσεις οἴγουρα δὲν προέρχονται μόνο ἀπὸ ἀπλή διάθεση συμβουλευτική καὶ γνωμοδοτική τοῦ Παχυμέρη, ἀλλὰ ἀπηχοῦν τὴν δύσκολη πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς του, καὶ εἶναι ἄλλη μία ἔνδειξη ἑνὸς ἰδιομόρφου σχολιασμοῦ τῆς. Ἐπὶ πλέον, χωρὶς νὰ ὑποστηρίζεται καὶ χρονολογικὸς συσχετισμὸς, ἐπισημαίνεται ὅτι ἀνάλογη φράση φέρεται νὰ διατυπώνει καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Β' στὴν περιφήμη συνάντησή του μὲ τὸν πατριάρχη Ἰωάννη ΙΒ' Κοσμᾶ μετὰ τὸ συνοικέσιο τῆς Σιμωνίδος (Χ.9:III.321,28-327,25)³²: ὡς οὐδὲν τῶν δεόντων ἄνευ χρημάτων πεφυκὸς ὄν γίνεσθαι. Τὸ προγύμνασμα τελειώνει μὲ παράθεση παραλλήλου χωρίου: στὴν συγκεκριμένη περίπτωσι ἐπιλέγεται καὶ παραλλάσσεται ἕνας στίχος ἀπὸ τὸν Πλοῦτο τοῦ Ἀριστοφάνη: "Ἀπαντα τῷ πλουτεῖν γὰρ ἐσθ' ὑπήκοα (στ. 146): διὸ θαναμάξω τὸν κωμικόν, πάντ' ἐν τῷ πλουτεῖν συλλαβόντα καὶ πάνθ' ὑπήκοα τούτῳ ἀποφηνάμενον (557,12-14).

Μὲ τὸ πέμπτο προγύμνασμα, τὴν κατασκευὴν³³ περὶ τοῦ ρόδου διηγήματος, ὁ Παχυμέρης ἐπανέρχεται στὴν μυθολογία, ἀναπτύσσει θέμα πού ὁ Ἀφθόνιος εἶχε πραγματευθεῖ ὡς διήγημα³⁴ καὶ στηλιτεύει τὶς ψευδηγορίες (557,25-26) τῶν ἀρχαίων ποιητῶν. Μετὰ τὴν συνήθη διατύπωσι ἀποφθέγματος (ὡσπερ ἀληθείας οὐδὲν ἀσφαλέστερον, οὕτω ψεύδους οὐδὲν σαθρότερον πέφυκεν, 557,18-19) ἀφετηρία εἶναι ἡ μυθολογικὴ διήγησι γιὰ τὸ πῶς τὸ ρόδο ἔγινε κόκκινο ἀπὸ λευκό, ὅταν ἡ Ἀφροδίτη προσπάθησε νὰ ὑπερασπισθεῖ τὸν Ἄδων ἀπὸ τὴν ἐκδικητικὴν τοῦ Ἄρη καὶ τρύπησε τὸ πόδι τῆς σὲ ἕνα ἀγκάθι τοῦ λουλουδιοῦ³⁵. Μὲ βίασι τὴν συντομότερη ἀνάπτυξι τοῦ Ἀφθονίου καὶ μὲ σειρὰ ἐπιχειρημάτων, συμφώνως πρὸς τὴν συνήθη κλιμάκωσι τῆς ἀνάπτυξης σὲ παρόμοια κείμενα, ὁ Παχυμέρης προσπαθεῖ νὰ ἀνασκευάσει τὴν διήγησι ὡς ἑξῆς: α) ὡς θεός, ὁ Ἄρης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποπέσει στὴν ἀδυναμία τοῦ ἔρωτος, β) ἡ Ἀφροδίτη δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ προκρίνει τὸν ὑποδεέστερο ἔρωτα ἑνὸς κοινοῦ θνητοῦ, γ) ὁ Ἄρης συμπεριφέρθηκε μὲ τρόπο πού μόνο ἀπέχθεια θὰ μπορούσε νὰ προκαλέσει στὴν Ἀφροδίτη, δ) δὲν δικαιολογεῖται λύπη τῆς Ἀφροδίτης, ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν θεϊκὴ τῆς φύσι, ε) ὁ Ἄρης, ὁ ἰσχυρότερος ὄλων τῶν θεῶν στὸν πόλεμο, θὰ ἦταν ἀφύσικο νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἀντι-

32. Πὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο βλ. καὶ σελ. 118-119.

33. Πβλ. Ernesti, *Lexicon*, 21, σ.ν. ἀνασκευάζειν καὶ 174-175, σ.ν. κατασκευή.

34. Ἀφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 3. (Συμφώνως πρὸς τοὺς θεωρητικὸς κανόνες, τὸ εἶδος αὐτὸ προγυμνάσματος μπορεῖ νὰ ἐφαρμοθεῖ στὸν μῦθο, στὸ διήγημα καὶ στὴν χρεία).

35. Δὲν εἶναι σαφὲς ποιὸς πηγὴς εἶχε ὑπ' ὄψιν του ὁ Παχυμέρης, ἐπειδὴ ἀποδίδει τὴν γενικὴν ἰδέαν τοῦ μύθου.

σταθεί στὸν ἔρωτα τῆς Ἀφροδίτης, στ) ἡ θεϊκὴ δύναμη τῆς Ἀφροδίτης ἀλλοίωσε τὸ χρῶμα τοῦ ρόδου: ὅπως γράφεται, καλύτερη ἀπόδειξη τῆς δυνάμεως της θὰ ἦταν ἂν τὴν χρησιμοποιοῦσε γιὰ νὰ ἐλέγξει τὸ πάθος της. Καὶ ἀκολουθεῖ ἡ κατασκευὴ ἐκ τοῦ ἐναντίου, στὴν ὁποία ἀντιστρέφονται τὰ ἐπιχειρήματα καὶ οἱ ποιητὲς θεωροῦνται ἀψευδεῖς: εἰς πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα τούτους ἀψευδοῦντας κατανοῶ (559,30-31). Φυσικὸ εἶναι νὰ ἀγαποῦν καὶ οἱ θεοί, καθόλου παρὰδοξο νὰ προτιμᾷ τὸν θνητὸ ἔρωτα ἢ Ἀφροδίτη. Φυσικὴ καὶ ἡ ἀντίδραση τῆς ἐφ' ὅσον ἀπὸ τὸ πάθος ἀπουσιάζει ἢ ὀρθῇ κρίση, δικαιολογημένη ἢ ἀντίδραση τοῦ Ἄρη, ἐφ' ὅσον ὁ ἄλογος ἔρωσ καταλήγει σὲ μανία. Ἀναμενόμενη καὶ ἡ ἀντίδραση τῆς Ἀφροδίτης νὰ προστατεύσει τὸν ἀγαπημένο της, ὅπως καὶ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ χρώματος τοῦ ρόδου, ἐφ' ὅσον τὸ ἔβαψε θεϊκὸ αἷμα. Τελικὸ συμπέρασμα: εἶναι ἀληθινὴ ἡ διήγηση γιὰ τὸ ρόδο. Οἱ τελευταῖες φράσεις τοῦ προ-γυμνάσματος φανερῶνουν ὅτι ὁ Παχυμέρης γνώριζε καλὰ τὰ τεχνάσματα τῆς σοφιστικῆς, πῶς κάτι ἀπίθανο καὶ ἀναληθές εἶναι δυνατόν νὰ παρουσιασθεῖ ὡς ἀληθοφανές: Πέρας ἔστω τῶν λόγων, μήπως ἐκ τῆς τούτων ἀσθενείας καὶ τὸ ἀληθές τῆς ἱστορίας ἐξίτηλον γένηται (561,8-10).

Ἐκ κοινῆς τόπος³⁶, πὺ ἀκολουθεῖ, ἔχει τὸν τίτλο κατὰ λοιδοροῦ καὶ εἶναι συντεθειμένος μὲ τὸ ὕφος τῆς ἀπολογίας ἐνώπιον ἀρχαίου δικαστηρίου, μὲ ὅλες τῖς χαρακτηριστικὰς ἐκφράσεις, καὶ συμφῶνως πρὸς τῖς ἐπιταγὰς τῶν δικανικῶν λόγων. Ὑπάρχει ἡ τυπικὴ *captatio benevolentiae* (λόγων ὀλίγων πεπαιδευμένων ἐμῶν κατ' ἀκαθέκτον καὶ λοιδοροῦ γλώσσης ἀνάσχεσθε, 561,12-13) ὅμως κατὰ τὴν ἀνάπτυξη, οἱ δὴθεν ὀλίγον πεπαιδευμένοι λόγοι ἀποδεικνύονται ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, «λίαν πεπαιδευμένοι», μὲ ἐπιτυχεῖς καὶ καιροῖς χαρακτηρισμοὺς τοῦ τύπου τοῦ λοιδοροῦ: χρησιμοποιεῖται ἡ προσφιλεῖς στὸν Παχυμέρη μέθοδος τῆς σκιαγράφησης ἀνθρωπίνων χαρακτήρων καὶ διαπροσωπικῶν σχέσεων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παραδοσιακὴ διάρθρωση τοῦ εἵδους: ἀρχικὰ ἡ ἀναίρεση, κατόπιν ἡ σύγκριση³⁷ (*Δοκεῖτε δέ μοι τὴν γνώμην αὐτοῦ κατιδεῖν ὡς πικρά, εἰ τὴν τοῦ σεμνοῦ καὶ εὐφήμου πρᾶξιν λογίσεσθε*, 561,27-562,2). Ὁ συγκεκριμένος χαρακτήρας εἶναι ἀπεχθὴς καὶ λοιδορεῖ τοὺς πάντες καὶ τὰ πάντα: ἀξίζει νὰ παραθεθῆ αὐτούσια ἡ περιγραφή, ὥστε νὰ μὴν ἀλλοιωθεῖ ἡ παραστατικότητά της: οὐ λόγον οἶδεν ἄλλον εἰπεῖν, ἀλλ' ὄλον ὕβριν καὶ λοιδορίαν τῶν πολιτῶν, ὡς ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος τὴν γαμετήν, καὶ οὗτος ἐκεῖνον θοιμάτιον κέκλοφεν, καὶ ἄλλος ἄλλο πέπραχε τῶν δεινῶν καὶ οὕτως ἡ πόλις πράττει, καὶ ταῦτα ποιεῖ κἄν εὐδοκμοῖ, ἀλλ' οὐ δικαίως φησὶν, ἀλλ' ἐξ ἀπάτης καὶ ἀπιστίας καὶ τοῦ τὸν ἐχθρὸν ἀνίσχυρον εἶναι, καὶ τᾶλλα, οἷς ἐπισκοτεῖται τὸ τῶν πολιτῶν εὐδόκιμον, κἄν ἀτυχοῖ ποτέ, οἷα δὴ τὰ ἀνθρώπινα, οἷ

36. Ernesti, *Lexicon*, 183-184, s.v. κοινός.

37. Ernesti, *Lexicon*, 323, s.v. σύγκρισις.

τῶν ἡμετέρων περιγεγόμενοι οὐ ζητοῦσι τῆς αὐτῶν ἀνδραγαθίας ἕτερον κήρυκα, ἀλλ' ἔστιν οὗτος μεταξὺ ἡμῶν ἐκείνων κῆρυξ ἀνύποπτος, καὶ τῆς συμβάσης ἥτις ἢ τούτου γλῶττα βαρύτερον καθικνεῖται τῶν ἡμετέρων ψυχῶν πικρὸς κωμωδός, καὶ προδότου πικρότερος· προδότης μὲν γάρ, κἄν πόλιν ὅλην καταστρέφῃ, κἄν τοῖς πολεμίοις καταπρῶνται, ἀλλὰ τὸ πάθος οἶδεν ὁ κόσμος ἅπας, καὶ πολλοὺς φθάσας πολλά γε τὸν προδότην ὁ πόλεμος παρεστήσατο, ὡς μηδὲν ἄλλο τὸν προδότην ὄντα, ἢ συνεργὸν τῇ τῶν πολεμίων ὀρμῇ (562,22-563,7). Οἱ γλαφυρὲς αὐτὲς περιγραφές ἐκφράζουν καὶ τὴν προσωπικὴ ἀποψη τοῦ Παχυμέρης· τὸ προγύμνασμα ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν προτροπὴ πρὸς τὸ ὑποθετικὸ δικαστήριον καὶ καταδικάζει τὸν λοιδορο, διότι μόνον αὐτὴ ἢ λύση συμφέρει στὴν πόλιν³⁸.

Τὸ ἕβδομο προγύμνασμα ἀποτελεῖ ἐγκώμιον Αἴαντος τοῦ Τελαμωνίου. Καὶ πάλι ὁ Παχυμέρης προτιμᾷ νὰ ἀρχίσει μὲ *προοίμιον* ποῦ περιλαμβάνει γνωμικὸ· παρομοιάζει τὸ καλὸ πρὸς τὴν φωτιά, ποῦ χρειάζεται ἀνασκάλεμα γιὰ νὰ δυναμώσῃ. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ τὸ καλὸ δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπᾶται, ἀλλὰ μὲ τοὺς λόγους νὰ γνωστοποιεῖται εὐρύτερα (564,23-28). Ἡ δομὴ τοῦ ἐγκωμίου εἶναι ἢ συνήθης τῶν κεμένων τοῦ εἶδους· καταγωγὴ ἀπὸ καλῆ πατρίδα, πρόγονοι εὐγενεῖς, πολὺ καλὸς δάσκαλος, ὁ Χείρων. Οἱ πηγὲς δὲν κατονομαζόνται, ἀπλῶς ἀναφέρεται ἀορίστως ἄ δὴ καὶ παλαιῶν ἀνδρῶν ἱστορία καὶ σοφῶν διεβεβαιώσαντο (564,29-30). Τὸ ἐγκώμιον ἀρχίζει μὲ ἀναφορὰ στὸν ἀπώτερο πρόγονο, τὸν Αἰακὸ, ξακουστὸν γιὰ τὴν εὐνομία ποῦ παρέσχε στὴν Αἴγινα, καὶ συνεχίζεται μὲ τὸν ἔπαινο τοῦ Τελαμωνίου, τοῦ πατέρα τοῦ Αἴαντος. Ὁ Παχυμέρης ἀποδεικνύεται ἄριστος γνώστης καὶ τῶν μικρῶν λεπτομερειῶν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μυθολογίας, ποῦ συνδέει Αἴγινα καὶ Θεσσαλία³⁹: Ὁ Τελαμών, ἀδελφός, ὡς γνωστόν, τοῦ Πηλέως, εἶχε λάβει μέρος στὴν ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία καὶ εἶχε συνοδεύσει τὸν Ἡρακλῆ στὴν ἐκστρατεία του ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ τῆς Τροίας Λαομέδοντος. Ἐφθονο μυθολογικὸ ὕλικὸ συγχωνεύεται κυρίως στὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἀνδραγαθιῶν τοῦ ἥρωα: σαφὴς ἢ ὀφειλῆ στὴν ὀμηρικὴ Ἰλιάδα κατὰ πρῶτον λόγο, ἀλλὰ καὶ στὸν Αἴαντα τοῦ Σοφοκλῆ. Ἡ παραδοσιακὴ στὸ εἶδος προβολὴ τῆς ἀνωτερότητας τοῦ ἐγκωμιωζομένου ἐκφράζεται γενικὰ μὲ τὴν ἀντίθεση ὅσον δὲ τὸ ἔλαττον εἶχεν ἐν ταῖς ναυσί, τοσοῦτον τὸ μείζον εἶχε τῇ ἀρετῇ (567,8-9) καὶ ταῖς ἀνδραγαθίαις τοὺς ἄλλους ὑπερηκόντιζε (567,10), καὶ στὴν συνέχεια πῶς συγκεκριμένα, μὲ αὐτοῦσια

38. Ὁ Hunger (*Hochsprachliche Literatur I*, 104, σημ. 62=Λόγια Γραμματεία, Α', 176, σημ. 62) σωστά ὑποθέτει ὅτι ὁ Παχυμέρης εἶχε ὑπ' ὄψιν του κάποιον ὑπαρκτὸ πρόσωπο ὅταν σκιαγραφοῦσε τὸν συγκεκριμένον τύπο.

39. Βλ. H. J. Rose, *A Handbook of Greek Mythology*, London 1958, 260 καὶ πβλ. Σοφοκλέους Αἴας, διώρθωσε καὶ ἐξηγήσατο Παναγῆς Λορεντζάτος, Ἀθήνα 1932, 19-25.

ἢ λίγο τροποποιημένα ὁμηρικὰ παραθέματα: ἦταν ὁ καλύτερος τῶν Ἀχαιῶν κατὰ τὸ διάστημα ποῦ ὁ Ἀχιλλέας δὲν πολεμοῦσε (*καί ποτε τοῦ Ἀχιλλέως μηνίσαντος, αὐτὸς τὸ πρωτεῖον ἐπὶ τοῖς ἄλλοις εἶχεν*, 567,16-18⁴⁰), καὶ βεβαίως εἶναι ἀναμενόμενο τὸ ὅτι παρέχεται ἰδιαίτερη ἔμφραση στὴν περιγραφή τῆς ἀσπίδας τοῦ Αἴαντος, ἀλλὰ καὶ τοῦ περιφήμου ἀκοντίου του, μὲ κατάλληλη προσαρμογὴ ὁμηρικῶν στίχων (*οἷς φέρων σάκος ἠὔτε πύργον κατὰ πόλεμον ἐτολύπενεν*, 567,19-20)⁴¹ καὶ *δόρυ κολλητὸν βλήτροισι προβαλλόμενος*, 567,23-24⁴²). Μνημονεύεται ἀκόμα ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἥρωα στὴν πρεσβεία πρὸς τὸν Ἀχιλλέα⁴³ καὶ ἡ συμβολὴ του στὴν διάσωση τῆς σοροῦ τοῦ νεκροῦ Πατρόκλου⁴⁴. Ὁ Παχυμέρης δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζει, ἢ τουλάχιστον δὲν μνημονεύει τὰ ἀνευρισκόμενα σὲ ἄλλες ἀρχαῖες πηγές περὶ τοῦ ὅτι ὁ Αἴας ἦταν ἄτρωτος καὶ ἀναφέρει ἀορίστως *οὐκ ἦν αὐτοῦ περιγενέσθαι πολέμιον* (568,7-8). Στὸ προγύμνασμα ἀνιχνεύονται καὶ λανθάνουσες ἀπηχῆσεις τοῦ σοφοκλείου Αἴαντος, ὅπως τὰ σχετικὰ μὲ τὴν αὐτοκτονία τοῦ ἥρωα, τὴν ὁποία ὁ Παχυμέρης παρουσιάζει ὡς *δεῖγμα ψυχῆς, ἐχούσης ὑπεροπτικῶς πρὸς τὸ ζῆν, ὡς ἡ ζῆν καλῶς ἢ τελευτᾶν εὐκλεῶς* (568,9-11)⁴⁵. Ὅσο γιὰ τὴν προσφορὰ τῶν ὄπλων τοῦ νεκροῦ Ἀχιλλέα στὸν Ὀδυσσεά καὶ ὄχι στὸν Αἴαντα⁴⁶, ἡ χρῆση αὐτοῦ τοῦ στοιχείου τοῦ μύθου ἐπιχειρεῖται στὰ πλαίσια τῆς *σύγκρισης*: ὁ Παχυμέρης τὴν κατακρίνει, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συγκριθεῖ ἢ ἀνδρεία πρὸς τὴν φρόνηση, ἄποψη ποῦ δείχνει τάση ρεαλιστικῆς ἐρμηνείας τοῦ μύθου. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης ὅτι δὲν ἀναφέρεται καθόλου ἢ μανία τοῦ Αἴαντος, ἡ αἰτία ἀκριβῶς τῆς αὐτοκτονίας του, προφανῶς ἐπειδὴ οἱ γενικῆς θεωρητικῆς ἀρχῆς ἐπέβαλλαν τὴν συγκάλυψη τῶν ἀδυναμιῶν τοῦ ἐγκωμαζομένου· ἴσως αὐτὸς ὁ ὑπαινιγμὸς νὰ λανθάνει στὴν καταληκτικὴ φράση τοῦ ἐγκωμίου, *ὥστε τὰ τῶν ἐπαίων ἄκρα λαβόντα οὐκ ἦν ὅποιον καὶ ἐλαττοῦσθαι πέφυκεν* (568,23-25).

Συμφώνως πρὸς τὴν καθιερωμένη στὰ ἐγχειρίδια σειρὰ τῶν προγυμνασμάτων, τὸ *ἐγκώμιο* ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸν *ψόγο*. Ὁ Παχυμέρης ἀναπτύσσει

40. Πβλ. Ἰλ. Β, 768-769. Τὸ θέμα τῆς *μήνης* τοῦ Ἀχιλλέως ἀναφέρεται καὶ στὶς *Συγγραφικὲς ἱστορίες*, βλ. σελ. 63.

41. Πβλ. Ἰλ. Η 219, Ρ 128.

42. Πβλ. *νόμα δὲ ξυστὸν μέγα ναῖμαχον ἐν παλάμῃσι, /κολλητὸν βλήτροισι, δυνακαιοκοσίπηχυν*, Ἰλ. Ο 677-678.

43. Ἡ ὁποία ὡς γνωστὸν περιγράφεται στὴν *Ἰλιάδα*, Ι 167 καὶ ἐξῆς.

44. Πβλ. Ἰλ. Ρ 114-139, 723-734.

45. Πβλ. Σοφοκλῆς, Αἴας, στ. 479-480: *ἀλλ' ἢ καλῶς ζῆν ἢ καλῶς τεθνηκέναι/ τὸν εὐγενῆ χρῆ.*

46. Προφανέστατα ὁ ὁμηρομαθῆς Παχυμέρης εἶχε κατὰ νοῦν τὸ ἐπισόδιο τῆς συνάντησης τῶν δύο ἡρώων στὸν Ἄδη (*Ὀδυσσεΐα*, λ. 540-550), ὅπου ὁ Αἴας, *κεχλωμένος*, ἀποφεύγει νὰ μιλήσει στὸν Ὀδυσσεά. Ἐνδεχομένως, ἐμμέσως ἐπηρεάστηκε καὶ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα προγυμνάσματα τοῦ Λιβανίου.

τόν ψόγο τοῦ Πάριδος. Ἀξίζει νά σημειωθοῦν ἀρχικά οἱ σκέψεις τοῦ προοιμί-
ου, ὅτι καί ἡ κακία μπορεῖ νά προκαλέσει κάποιο ὄφελος, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἀρε-
τή μπορεῖ νά εἶναι ἐπιζήμια. Ἀρκεῖ βεβαίως ἡ προβολή τῆς κακίας νά εἶναι
παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν, καί ὄχι πρὸς μίμησην (568,27-569,12). Τὸ σχέδιο
συγγραφῆς εἶναι παρεμφερές πρὸς τὸ προηγηθὲν ἐγκώμιο, ἀλλὰ ὄλα παρου-
σιάζονται ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ τους πλευρὰ⁴⁷. Ὁ Παχυμέρης μάλιστα χρησιμο-
ποιεῖ τὴν φράση *νόμοις δουλεύων τέχνης οὐδὲν ὅ τι τῶν τούτου ἀδιάβλητον*
παρεάσω, ἐπ' αὐτῆς τῆς ἀληθείας τοὺς λόγους ποιούμενος (569,13-15). Πα-
τριδα τοῦ Πάριδος ἡ Φρυγία⁴⁸, φαύλη κατὰ τὸν Παχυμέρη. Ὁ μακρινὸς του
πρόγονος, ὁ Λαιομέδων, ἐπίσης καθόλου ἀξιόλογος: καί πάλι ἡ ἀναφορὰ φυ-
σικὰ στὰ μυθολογούμενα, ὅτι ὁ Λαιομέδων δὲν τίμησε ὅπως ἔπρεπε τὸν Ἀπόλ-
λωνα καί τὸν Ποσειδῶνα, ποὺ τὸν βοήθησαν στὴν ἀνέγερση τῆς Τροίας⁴⁹. Τὸ
ἴδιο καί ὁ πατέρας του ὁ Πρίαμος, *οὐδὲν ἄξιον μνήμης πράξας, οὐ μικρόν, οὐ*
μείζον (570,12-13). Ὅσο γὰρ τὴν μητέρα του, ὅσο ἦταν ἐγκυος, εἶχε λάβει σαφῆ
προμηνύματα (ἄλλο ἓνα τυποποιημένο μοτίβο⁵⁰), ὅτι ὁ γιὸς τῆς θὰ προκαλέσει
συμφορὲς στὴν Τροία: γὰρ τὸν λόγο αὐτὸν μετὰ τὴν γέννησή του τὸν ἀπεμά-
κρυνα καί ἀνέθεσαν σὲ βοσκοὺς τὴν ἀνατροφή του, γεγονὸς καθοριστικὸ γιὰ
τὴν διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα του (δειγμα ἐκλογίκευσης τῶν μύθων). Σὲ
ἐλεύθερη ἀπόδοση σκιαγραφεῖ ὁ Παχυμέρης γενικὰ τὴν στάση τοῦ Πάριδος
κατὰ τὸν Τρωικὸ πόλεμο, ὄχι καί τόσο κολακευτικῆ, ἀναφέρεται συνοπτικῶς
στὴν ἠρωμαχία του μὲ τὸν Μενέλαο (ποὺ καλύπτει, ὡς γνωστόν, τὸ μεγα-
λύτερο τμῆμα τῆς Γ' ραψωδίας τῆς *Ἰλιάδος*), καί καταλήγει μὲ ἀναφορὰ στὸν
καίριο τραυματισμὸ του ἀπὸ βέλος τοῦ Φιλοκτήτη⁵¹. Ἡ χαρακτηριστικὴ *σύγ-
κρισις* διαπιστώνει ὅτι ὁ Πάρις εἶναι ὁ χειρότερος ὄλων τῶν *κακούργων*, ἐφ'
ὅσον προκάλεσε *Ἰλιάδα κακῶν*, συμφώνως πρὸς τὴν γνωστὴ παρουσία⁵², ἄρα
δὲν εἶναι δυνατὸν νά συγκριθεῖ μὲ κανένα, καί γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἡ κακία του
θὰ παραμείνει σύμβολο φαυλότητος στὸ διηγετικόν.

47. Πβλ. τὸ χωρίο τοῦ Ἐριμογῆ, *τοῖς αὐτοῖς τόποις ἀμφοτέρω προάγεται* (*Προγυμνάσμα-
τα*, 7:15,10-11 Rabe).

48. Σημειώνεται ὅτι εἰδικότερα ἡ Φρυγία ἀποκαλεῖται *Μικρά*, *τοῖς ἰδίαι Ἀσιανοῖς πρόσχωρος*,
σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν *Ἔω Φρυγίαν*, πρὸς τὴν ὁποία ἔχει *λόγον κέντρου πρὸς κύκλον* (568,17-18).
Τὸ χωρίο εἶναι διδακτικὸ γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν σχετικὰ μὲ τὸν προσδιορισμὸ τῆς
ὀνομασίας διαφόρων τόπων.

49. H. Rose, *A Handbook...* (ὁ.π. σελ. 143, σημ. 39), 78.

50. Γενικῶς βλ. F. Lanzoni, *Il sogno presago della madre incinta nella letteratura medievale e
antica*, *AB* 45 (1927), 225-261.

51. Πηγὴ ἴσως ὁ Ἀπολλόδορος, *Ἐπιτομή*, 5,8 (βλ. *Mythographi Graeci*, vol. I. *Apollodorus*,
Pediasimus Edidit R. Wagner, Stuttgart 1965², 206).

52. E. Leutsch – F. G. Schneidewin, *Corpus Pseudoepigraphorum Graecorum*, I-II, Göttingen
1839, εὐρετήριο, στὸ οἰκεῖο λῆμμα.

Τὸ ἐπόμενο προγύμνασμα, ἡ *σύγκρισις ἐλαίας καὶ ἀμπέλων* βασιζέται ἐπίσης σὲ εὐρεία χρῆση τῆς ἀρχαίας μυθολογίας. Ἡ *σύγκρισις*⁵³ εἶναι ἓνα εἶδος διπλοῦ ἐγκωμίου καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος προέβλεπε παραλληλισμὸ τῶν συγκρινόμενων, μέθοδος ποὺ ἀκολουθεῖται καὶ στὸ συγκεκριμένο κείμενο⁵⁴: Δῶρα θεῶν καὶ τὰ δύο δέντρα, τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Διονύσου ἀντιστοίχως: ἡ ἀναφορὰ στοὺς ἀρχαίους θεοὺς δίνει τὴν ἀφορμὴ στὸν Παχυμέρη νὰ ἐπεκταθεῖ στὶς προσφιλεῖς του μυθολογικὲς ἀναγωγές. Ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Διόνυσος προῆλθαν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ τὸν μηρὸ τοῦ Διὸς ἀντιστοίχως, καὶ μὲ ἀφετηρία τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπιχειροῦνται παραλληλισμοί: *καὶ ἀμφω θεῶν προελθόντα φιλοτιμίας ἔνεκα τῆς αὐτῆς οὐδὲν ἤττον καὶ τὴν διαδοχὴν ὁμοίαν ἀνειλήχασιν· οὐ γὰρ ἐκ καρποῦ τοῦ σφετέρου, ὡς τὰ πλεῖστα τῶν ἄλλων, ἀλλ' ἐκ στελέχους γεννῶνται, ἐξισασθείσης γεωργικῆ κοπίδι καὶ τῆς τομῆς* (573,11-16). Ἡ *σύγκρισις* συνεχίζεται μὲ ἀνάμειξη φυτολογίας καὶ μυθολογίας (ὁ Ἡρακλῆς καὶ οἱ ὑπερβόρειοι, ὁ Τήλεφος ποὺ μπερδεύεται σὲ κλῆμα ἀμπελιοῦ καὶ τραυματίζεται ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα)⁵⁵, σὲ συνδυασμὸ μὲ πληροφορίες γιὰ τὸν καιρὸ ἀνθησης καὶ καρποφορίας τῶν δέντρων καὶ ἐπισήμανση τῶν ὁμοιοτήτων τους.

Στὴν ἠθοποιᾶ, ποὺ ἀκολουθεῖ, ἂν καὶ ἀναπτύσσεται ὡς δεῖγμα τῆς καλουμένης *ἀορίστου ἠθοποιᾶς*, ὡς ἀπόδοση δηλαδὴ λόγων ὄχι συγκεκριμένου προσώπου⁵⁶, ὁ Παχυμέρης πιθανότατα σκιαγραφεῖ καὶ πάλι ὑπαρκτὸ πρόσωπο⁵⁷ καὶ προσπαθεῖ νὰ δώσει παιγνιώδη καὶ εὐθυμὴ διάθεση, καθὼς ἐπιχειρεῖ νὰ γράψει τί θὰ ἔλεγε ἓνας τσιγγούνης, ποὺ ἀναγκάσθηκε νὰ παραθέσει δεῖπνο ὡς ἀνταπόδοση σὲ κάποιους ποὺ τὸν εἶχαν δεξιωθεῖ προηγουμένως. *Πῶς ἐκτέτραπαί μοι τὰ τῆς διαίτης, πῶς ἐξαίφνης τῆς καλῆς ἐκείνης συνθηεῖας ἐξέστην* (575,9-10) ἀναφωνεῖ ὁ φειδωλός, ἀναλογιζόμενος πῶς παλαιότερα ζοῦσε μὲ μοναδικὴ μέριμνα νὰ αὐξήσει τὴν περιουσία του. Τὸ ἴδιο γεγονὸς κρίνεται μὲ διαφορετικὸ τρόπο, ἀνάλογα μὲ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ καθενός. Ὁ περιγραφόμενος χαρακτήρας ἀπὸ τοὺς ἄλλους χαρακτηρίζεται *φειδωλός, ἄγριος καὶ ἀσύμβουλος*, ὁ ἴδιος θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του αὐτάρκη καὶ φιλόσοφο (576,3-6). Καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει πῶς ἔφθασε σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, νὰ παραθέτει *τραπέξι* στοὺς ἄλλους, οἱ ὅποιοι *ὥσπερ λύκοι ἢ θηρία ποθὲν ἐξ ἐρημίας φανέντα, τοῖς μὲν παροῦσιν ἐντρυφῶσι δυοὶ χερσὶ καὶ σιαγόναν, ὃ λέγεται* (576,19-21)

53. Ernesti, *Lexicon*, 323, s.v. *σύγκρισις*.—F. Focke, *Synkrisis*, *Hermes* 58(1923), 327-368.

54. Πβλ. Ἐρμιογένης, *Προγυμνάσματα* 8: 19, 7-9 Rabe: *εἰ καὶ φντὰ συγκρῖσις, ἀντεξετάσεις τοὺς δόντας θεοῦς, τοὺς τόπους, ἐν οἷς φύνεται, τὸ ἡμερον, τὴν χρεῖαν τῶν καρπῶν καὶ τὰ ἐξῆς*.

55. Ἀπολλόδοτος, *Ἐπιτομὴ* 3.20 (193 Wagner).

56. Βλ. Ἐρμιογένης, *Προγυμνάσματα* 9: 20, 10 Rabe: *ἀορίστου μὲν, οἷον ποίους ἂν εἶποι λόγους τις...*

57. Ὅπως καὶ στὸν κοινὸ τόπο, βλ. σελ. 142.

ἐνῶ ὁ ἴδιος, ὅπως χαρακτηριστικά τονίζει σὲ πρῶτο πρόσωπο, ἐξαντλῶ τὸν βίον καὶ μακαρίζομαι, ἐκφέρω τὰ τίμα καὶ δοξάζομαι, μωραίνω, καὶ φρόνιμος εἶναι λογιζομαι φρόνησις ταῦτα καὶ δόξα καὶ εὐφημία, ἢ πολλὴ μᾶλλον μωρία καὶ αἰσχύνῃ καὶ δυσσημία παρὰ τοῖς ἐπιεικέσι καὶ σώφροσι (576,24-577,3), καὶ φθάνει στὸ σημεῖο νὰ εὐχεται νὰ πεθάνει, ἐπειδὴ στὸν ἄλλο κόσμῳ, σὺν τοῖς ἄλλοις ἐστὶ καὶ τὸ ἄτροφον (577,14). Ἀκόμα καὶ στὸ εἰρωνικὸ καὶ παιγνιδῆδες αὐτὸ προογύμασμα ὁ Παχυμέρης δὲν ἀφίσταται τῆς προσφιλοῦς του συνηθείας, νὰ παρεμβάλλει συμβουλές, διὰ στόματος ὑποτίθεται τοῦ φειδωλοῦ, πὺ φιλοδοξεῖ νὰ ἀποτελέσει παρὰδειγμα τῶν νεωτέρων: *θανῶν ἐκούσιος, δῶσω γενναῖον τοῖς ὀψιγόνους ὑπόδειγμα, ὡς ἂν τοῦ λοιποῦ σωφρονίσω τοὺς κατ' ἐμέ, καὶ πείσω, ἢ μὴδὲν τῶν ἀρχῆθεν ἠθῶν παραλύνειν, κἄν εἴ τι γένηται, ἢ πολυλάκις ἐξ ἀφροσύνης τινὸς παραλῦσαντας τοῦ ζῆν ἀνθαιρεῖσθαι τὸν θάνατον* (577,23-28).

Τὸ μόνο προογύμασμα πὺ ἔχει μικρὴ συνάφεια μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ Παχυμέρη εἶναι ἡ *ἐκφρασις τοῦ αὐγουστεῶνος*⁵⁸. Ἀφετηρία εἶναι ἡ ἀντίστοιχη *ἐκφρασις* στὸ *περὶ κτισμάτων* τοῦ Προκοπίου⁵⁹, περιγράφεται ὁμως τὸ μνημεῖο ὅπως ἦταν κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Παχυμέρη. Ἡ παραλλαγὴ του ὁμως παραδόξως δὲν ἔχει τὴν βραχυλογία ἄλλων κειμένων του: εἶναι πολὺ πιὸ ἐκτενής, διπλάσια σχεδὸν ἀπὸ τὸ ἄμεσο πρότυπό του, ἀλλὰ καὶ παραστατικότερη τόσο ἀπὸ αὐτό, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη ἀντίστοιχη περιγραφή τοῦ Ἰσιδώρου Κιέβου⁶⁰. Ἀρχίζει καὶ πάλι μὲ ἕνα εἶδος *carpatio benevolentiae*: τονίζεται ὅτι ἡ τελειότητα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας δὲν περιγράφεται μὲ τοὺς λόγους: *περὶ γοῦν τούτων τόσον ἀπέχω λέγειν, ὅσον καὶ ἀφθεγκτον κάλλος ἡγοῦμαι τοῦτο καὶ μυστικόν, καὶ ὁ θεῶν μόνῳ πρέπει, τοῦτο δευτέρως ἔχειν κατ' ἐμαυτὸν πιστεύω, τὸ θεῖον τοῦτο καὶ ἱερὸν σκήνωμα*. Ὡς εἴπερ ἐστὶν ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖν τὸν θεὸν τοῦτον εἶναι καὶ μόνον αὐτὸν ἀπάντων τῶν ὑπὸ ἡλιον (578,12-18). Ἀναγκαστικὰ λοιπὸν θὰ περιγραφεῖ ἀπλῶς ὁ παρακείμενος κίων μὲ τὸν ἀνδριάντα τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Προκοπίου τροποποιεῖται ἀρκετὰ⁶¹ καὶ προστίθενται ἐπὶ πλέον λεπτομέρειες γιὰ τὴν βάση

58. Τὸ προογύμασμα εἶχε ἐκδοθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν J. Boivin στὰ σχολία του στὴν ἔκδοσιν τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦρά (Paris 1702), καὶ ἀναπαράγεται, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα σχολία, καὶ στὴν ἔκδοσιν τοῦ Γρηγοῦρά στὸ CSHB (τόμ. II, 1217-1220). Πβλ. PG 144, στ. 917-924.

59. Προκοπίος, *Περὶ κτισμάτων* I. 2.1-12: *Procopii Caesariensis Opera*, ἔκδ. J. Hauriy τόμ. IV, Leipzig 1963, 17-18.

60. Βλ. προσφάτως P. Schreiner, *Geträumte Topographie: Isidor von Kiev, ein unbekanntes Kloster und die Justiniansäule zu Beginn des 15. Jhs. im Vat. Gr. 1891*, *Travaux et Mémoires* 14(2002), 553-560, κυρίως 558 καὶ σμμ. 17.

61. Παρατίθενται μερικὲς χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις: α) Προκοπίος: *ὥσπερ ἐπὶ βάθρων καθῆσθαι* Παχυμέρης: *Βάθρον ἐκ γῆς ὑπανάγει τὴν κίονα*. β) Προκοπίος: *ἰσοστάσιος ἀργύρφ* εἶναι Παχυμέρης: *οὐ πολλῶν καὶ ἀργύρου δέοντι*. γ) Προκοπίος: *τὸν μὲν ἀριστερόν μετεωρίζε*

και την κατασκευή του αγάλματος (οὐ μόνον γὰρ ἔδει πλάτους τῷ στύλῳ, ἀσφαλείας χάριν τῶν ἐπικειμένων, ἀλλ' ἐτέρωθεν και στενότητος, ὡς ἂν πανταχόθεν ἀρίδην ἦ τὸ ἐπικείμενον τέχνασμα, 580,19-24). Ἐπίσης, ἀναλυτικότερη και παραστατικότερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Προκοπίου εἶναι και ἡ περιγραφή τοῦ ἵππου και τοῦ ἵππεία. Πάντως, παρὰ τὴν ἔκτασή της, ἡ περιγραφή τοῦ Παχυμέρη δὲν χάνει τὴν αἴσθησι τοῦ μέτρου και δὲν ἐκτρέπεται σὲ περιττὲς πολυλογίες⁶².

Τὸ προτελευταῖο προγύμνασμα εἶναι ἡ *θέσις*, εἰ *πλευστέον*. Τὸ θέμα τοῦ θαλασίου ταξιδίου συγκινεῖ και τὸν Παχυμέρη, ὅπως και ἄλλους βυζαντινοὺς λογίους⁶³, και ἀντίστοιχες ἀπόψεις ἀναπτύσσονται και στὶς μελέτες του⁶⁴. Ὁ πλοῦς χαρακτηρίζεται *νόημα μὲν ἐκ θεῶν, τόλμημα δὲ γενναίων ἀνδρῶν, ἀπόρου δὲ μηχανήμα φύσεως* (583,11-14) και εἰς *πόρος ἐν ἀπόροις, και μηχανή μία ἐν ἀμηχάνοις, ὁ δὲ θάλασσης πλοῦς* (583,26-27). Τὸ προγύμνασμα ἀποσκοπεῖ νὰ δεῖξει τὰ πλεονεκτήματα τῆς ναυσιπλοΐας, μὲ ὁποραδικὲς ἀπηγήσεις ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα προγυμνάσματα τοῦ σοφιστῆ Νικολάου⁶⁵ και τοῦ Λιβανίου⁶⁶, ἀναπλασμένους ἐλεύθερα. Ἄν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ βυζαντινὸ ναυτικὸ (ἐμπορικὸ και πολεμικὸ) τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν ἦταν ἀκμαῖο, εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Παχυμέρης ἐμπνέεται βεβαίως ἀπὸ τὰ

Παχυμέρης: αὐτὸς μόνος ἠώρηται. δ) Προκόπιος: ἔσταιται δὲ Ἀχιλλεύς· Παχυμέρης: στολήν, ὡς φασιν, Ἀχιλλεῖον. ε) Προκόπιος: προτεινόμενος χεῖρα τὴν δεξιάν· Παχυμέρης: τὴν μὲν δεξιάν ὑψὸ ἀνατείνει στ) Προκόπιος: ἐγκυλεύεται τοῖς ἐκείνη βαρβάροις· Παχυμέρης: ἀπειλουμένῳ ἔοικε τοῖς ἐχθροῖς. Οἱ ὀμιλητὲς εἶναι ἐνδεικτικὲς γὰρ τὸ πῶς μετασηματίζεται και διευρύνεται ἡ παλαιότερη περιγραφή.

62. Γενικὰ περὶ τοῦ Αὐγουστεῶνος βλ. R. Guiland, *Περὶ τὴν βασιλεῖον τάξιν Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ἡ Χαλκὴ και τὰ περὶ αὐτῆς. Ὁ Αὐγουστεῶν*, *ΕΕΒΣ* 18 (1948), 153-172. -C. Mango, *The Brazen House*, Copenhagen 1959, 42-47. -W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, 248-249.

63. Ὅπως σημειώνει ὁ S. Vryonis (*The Greeks and the Sea. An Ancient Maritime Legacy in Byzantium*, στὸν τόμο *Θυμιάμα σὴ μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα*, Ἀθήνα 1994,355) ὑπάρχουν βεβαίως συνθετικὲς ἔρευνες περὶ τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ, τοῦ ἐμπορίου και τῆς συναφούς νομοθεσίας, ἀλλὰ δὲν διαθέτουμε γὰρ τὴν βυζαντινὴ γραμματεία κατὰ ἀντίστοιχο τῆς συνθετικῆς μελέτης (γὰρ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ λογοτεχνία) τοῦ A. Lesky, *Thalatta. Der Weg der Griechen zum Meer*, Wien 1947. Πρὸς τὴν κατεύθυνσι αὐτὴ μερικὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα παρέχει ἡ Θεώνη-Μπαζαίου-Barabas, *Θαλάσσιοι δρόμοι: δυνατότητες και δυσκολίες τῆς θαλάσσιας ἐπικοινωνίας σὲ βυζαντινὰ λόγια κείμενα, Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1993, 435-443. Βλ. ἐπίσης S. Vryonis, *The Greeks and the Sea: an Introduction*, και τοῦ ἴδιου, *Θάλασσα και ὕδωρ. The Sea and the Water in Byzantine Literature*, στὸν τόμο *The Greeks and the Sea*, edited by S. Vryonis, New Rochelle-New York 1994, 3-21 και 113-132, καθὼς και τίς συμβολὲς στὸν τόμο *Griechenland und das Meer. Beiträge eines Symposions in Frankfurt im Dezember 1996*, hrsg. von E. Chrysos, D. Letsios, H. Richter und R. Stupperich, Mannheim und Möhnese 1999.

64. Βλ. σελ. 161-162.

65. Walz, *Rhetores Graeci*, I, 417-418.

66. Λιβάνιος, τόμ. VIII, 483-489.

παραδεδομένα πρότυπα, αλλά αναμφιβόλως τοποθετείται απέναντι σε προβλήματα της εποχής του· ἐξ ἄλλου τὸ θέμα εἰ πλευστέον συμφώνως πρὸς τὸν Ἀφθόνιο συγκαταλέγεται σὶς πολιτικὲς θέσεις: ταῦτα γὰρ πάντα πόλιν συνέχει γινόμενα⁶⁷. Ἡ δομὴ τοῦ προγυμνάσματος βασιζέται στὴν ἀντιπαράθεση τῶν θετικῶν καὶ τῶν ἀρνητικῶν πλευρῶν τῆς ναυσιπλοΐας. Στὴν παρατήρηση ὅτι τὸ ἔργο εἶναι ἤμισα ράδιον ἀντιπαρατηρεῖται ὅτι κανένα καλὸ δὲν πραγματοποιεῖται χωρὶς κόπο, στὴν παρατήρηση ὅτι εἶναι ἐπικίνδυνον, θυμίζεται ὅτι ὅλα ρυθμίζονται ἀπὸ τὴν τύχη, καὶ ἀπὸ τὸν κανόνα αὐτὸν δὲν θὰ μπορούσε νὰ διαφύγει οὔτε ἡ ναυσιπλοΐα. Καὶ τὸ προγύμνασμα καταλήγει ἀποφθεγματικά, μὲ προτροπὲς γιὰ ἐνασχόληση μὲ τὴν ναυσιπλοΐα: εἴπερ τισὶ μέλει τοῦ ζῆν, ἢ μᾶλλον καὶ τοῦ ζῆν εὖ, ἀγαπητέον τούτοις τὸ πλεῖν (586,5-6).

Παραμφερὲς μὲ τὴν ναυσιπλοΐα εἶναι καὶ τὸ τελευταῖον προγύμνασμα, ἡ κατηγορία νόμου τοῦ κελεύοντος τοὺς ἀπὸ ναυαγίου καταίροντάς που σκυλεύεσθαι παρὰ τῶν ἐκεῖσε. Καὶ ἐδῶ ὑπόκειται παράδοση γνωστὴ σὶς ρητορικὲς σχολές, ὁ σχολιασμός, θετικὸς (συνηγορία) ἢ ἀρνητικὸς (κατηγορία), ἐνὸς νόμου (συνήθως ἀνυπάρκτου, ἐπινόηση τοῦ ρητοροδιδασκάλου). Ὁ Παχυμέρης ἐπιλέγει καὶ τίς δύο μεθόδους. Ἀρχικὰ ἀντικρούει τὸν νόμον, τονίζοντας ὅτι εἶναι τελείως ἄδικος, διότι συμβαίνει οἱ διασωθέντες ἀπὸ τὴν ὄρηγ τοῦ Ποσειδῶνα⁶⁸ νὰ παθαίνουν ζημιὰ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς ὅπου προσάραξαν, ποὺ χαρακτηρίζονται *χερσαῖα κύματα*. Καὶ ὅπως σὶς κλοπὲς ποὺ πραγματοποιοῦνται στὴν στεριά προβλέπονται βαριεὲς τιμωρίαι, τὸ ἴδιον καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέπεται ἡ ἄρπαγῆ. Ἡ ἐπιχειρηματολογία ὅτι θὰ πρέπει νὰ γίνεταί διάκριση ἀν ἔφταιγαν ἢ ὄχι οἱ ναυαγοὶ ἀπῆχει παρόμοιαι συζητήσεις τῆς συναφοῦς βυζαντινῆς νομοθεσίας: *εἰ μὲν γὰρ ἐκεῖσε καθήρην θέλοντες, οὐδ' ἐγὼ μάχομαι, τιμωρεῖσθωσαν καὶ τῆς τῶν καλῶν ἀμελείας δίκαις διδόντωνσαν, εἰ δ' ἄπαξ γεγονότες τοῦ φέροντος κλύδωνος οὐκ ἐδυνήθησαν ἀντισχεῖν, τί τιμωρεῖν δικαίωσει τις, οὐς ἄξιον ἐλεεῖν;* (588,23-27)⁶⁹.

Ὅσο γιὰ τὴν ἀντίθετη πλευρὰ τοῦ ζητήματος, τὴν υπεράσπιση τοῦ συγκεκριμένου νόμου, ἡ βασικὴ γραμμὴ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Παχυμέρη εἶναι ὅτι ὁ νόμος ἐπιδιώκει νὰ τιμωρήσει ὅσους παραμέλησαν τὰ καθήκοντά τους στὴν

67. Ἀφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 41. Πβλ. Ἐρμογένης, *Προγυμνάσματα*, 11:25,3 Rabe.

68. Χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Παχυμέρης δράττεται τῆς εὐκαιρίας νὰ ἀναφερθεῖ στὴν ἀρχαία μυθολογία ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν πραγματεύεται μυθολογικὸ θέμα. Πὰ μὴ ἐνδεικτικῆ ἀναφορὰ σὲ θέματα τῆς νομοθεσίας σχετικὰ μὲ τὰ ναυάγια βλ. Σ. Τρωάνος, *Τὰ ναυάγια, ἡ νεαρὰ 64 τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ τὸ κείμενον τῶν Βασιλικῶν, VVr 55[80]* (1998), 54-60.

69. Πὰ παραπλήσιαι περιπτώσεις ἀμελείας προβλέπονται διάφορα ἤδη στὸν *Νόμον Ροδίων Ναυτικόν*, βλ. D. Letsios, *Νόμος Ροδίων Ναυτικόν. Das Seegesetz der Rhodier*, Ρόδος 1996, κυρίως 205-214.

θάλασσα: χαρακτηρίζονται φυγοπόλεμοι και ριψάσπιδες, με συμπεριφορά αντίστοιχη των προδοτών. "Οποιος εγκατέλειψε το πλοίο του, δεν έχει πλέον κανένα δικαίωμα στο φορτίο του, αποφαίνεται ο Παχυμέρης. Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι όσο και αν φαίνεται αυστηρός ο νόμος, είναι ευεργετικός, διότι με τον τρόπο αυτόν οι ναυτιλλόμενοι θα έπιδεικνύουν περισσότερη προσοχή κατά τα ταξίδια τους.

Ειδικά στα δύο τελευταία προγυμνάσματα είναι ο νομομαθής Παχυμέρης που φανερώνεται σε όλη την δεινότητά του, θίγοντας και θέματα γενικότερης καθημερινής διαβίωσης, και ασφαλώς όχι άπλως και μόνον χάριν της συγγραφής ενός άπλου προγυμνάσματος. Οί στόχοι του ήταν ευρύτερα παιδαγωγικοί, και η τάση αυτή διαφαίνεται αναλυτικότερα στις μελέτες του.

Οί μελέτες

Πά την συγγραφή της *μελέτης* ως ρητορικού γυμνάσματος, στα πλαίσια της διδασκαλίας και της πρακτικής εξάσκησης της ρητορικής, επιλεγόταν συνήθως ένα θέμα, το οποίο ο σπουδαστής έπρεπε να αναλύσει. Συχνά έπενοούντο υποτιθέμενοι νόμοι αρχαίων πόλεων και μιá κατάσταση αντίθετη ή ασυμβίβαστη προς αυτούς. Η συγγραφή της μελέτης απέβλεπε στην προετοιμασία ενός λόγου, που θα μπορούσε να έχει εκφωνηθεί σε παρόμοια περίπτωση. Ο άπώτερος σκοπός ήταν να εξασκηθεί ο υποψήφιος στην σύνταξη του κειμένου, έχοντας να υπερνικήσει την δυσκολία να συμβιβάσει άκριβώς τις αντίτιθέμενες καταστάσεις που είχαν τεθεί ως προϋπόθεση. Δεν επιδιωκόταν ιστορική ακρίβεια, παρὰ μόνον εφαρμογή των θεωρητικών κανόνων⁷⁰.

Οί δεκατρείς *μελέτες* του Γεωργίου Παχυμέρη αποτελούν συνέχεια αυτής της παράδοσης. Ήδη ο αριθμός τους είναι αξιοσημείωτος: *προγυμνάσματα* έχουν συνταχθεί σε μεγάλους αριθμούς και σε όλες τις εποχές από τους βυζαντινούς λογίους, και φυσικά και από τον ίδιο τον Παχυμέρη, όπως προαναφέρθηκε⁷¹. ή *μελέτη* όμως (ένα στάδιο μετά το *προγύμνασμα*, όπως δηλώνει και η άλλη, συνώνυμη όνομασία της, το *γύμνασμα*), δεν άνησε ιδιαίτερος στο Βυζάντιο⁷². Μετά τα αντίστοιχα κείμενα του Χορικίου και του Προκοπίου της Γάζης (6ος αί.), πρέπει να φθάσουμε στον δωδέκατο αιώνα για να συναντήσουμε την μελέτη του Νικηφόρου Βασιλάκη έναντιον του Βαγῶα⁷³. Τον επόμε-

70. Βλ. γενικά Kennedy, *Rhetoric*, 80-81.

71. Βλ. σελ. 135, σημ. 2.

72. Βλ. επίσης Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 94 (= *Λόγια Γραμματεία*, Α', 163).

73. Garzya, *Declamazione*.

νο αιώνα δύο παρόμοια κείμενα έγραψε ο πατριάρχης Γρηγόριος ο Κύπριος, ως αντίκρουση αντίστοιχων μελετών του Λιβανίου⁷⁴. Περίπου την ίδια εποχή τοποθετούνται και οι μελέτες του Παχυμέρη, ο οποίος όπως φαίνεται προσπάθησε να ανανεώσει το είδος⁷⁵, χωρίς όμως αξιόλογη συνέχεια: από τους μεταγενεστέρους του, μία μόνο παρόμοια μελέτη έχει συντάξει ο Νικηφόρος Γρηγοράς⁷⁶, και δύο γυμνάσματα του Θωμά Μαγίστρου (τά οποία σημειωτέον παλαιότερα είχαν θεωρηθεί ως κείμενα του Αιλίου Άριστειδή)⁷⁷, είναι τα τελευταία δείγματα της ίδιας παράδοσης. Και μόνο αυτό το γεγονός είναι ένδεικτικό της σημασίας των ρητορικών μελετών του Παχυμέρη και της ιδιαίτερης θέσης τους στην ιστορία της βυζαντινής γραμματείας.

Παρά ταύτα, η νεότερη έρευνα δεν έχει ασχοληθεί ιδιαίτερος με τα γραπτά αυτά του Παχυμέρη. Μετά την έκδοσή τους από τον J.F.Boissonade το 1848⁷⁸, σχεδόν οι μόνες αναφορές σε αυτές παραμένουν οι γενικές μνείες τους στα γραμματολογικά έγχειρίδια⁷⁹. Ο λόγος είναι προφανής. Από τους τίτλους τους φαίνονται ως προσαρμογή θεμάτων που είχε προτείνει προς ανάπτυξη στο έγχειρίδιό του ο Έρμογένης⁸⁰, κάτι που λειτούργησε άνασταλτικά ως προς την συστηματικότερη μελέτη τους. Η αναλυτική παρουσίασή τους, που άκολουθεί, άποσκοπεί να δείξει ότι και στην περίπτωση του Παχυμέρη συχνά στις μελέτες ύποκρύπτονται σκέψεις και ίσως και προσωπικές έμπειρίες του συγ-

74. Έχουν συνεκδοθεί με τα έργα του Λιβανίου, τόμ. VI, 52-82 και VII, 142-179. Πβλ. P. Maas, Gregorios Kyprios und Libanios, *BNJ* 1 (1920), 48-49 και Inmaculada Pérez Martin, *El patriarca Gregorio de Chipre (ca. 1240-1290) y la transmisión de los textos clásicos en Bizancio*, Madrid 1996, 6.

75. Constantinides, *Higher Education*, 153. -Kennedy, *Rhetoric*, 320-321.

76. P. L. Leone, Nicéphori Gregorae Opuscula nunc primum edita, *Annali della facoltà di lettere e filosofia dell' università di Macerata* III-IV (1970-71), 731-782. -Πβλ. Guillaud, *Essai*, 129-130 και Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 94 (=Λόγια Γραμματεία, Α', 163). -Μία άλλη παρόμοια ρητορική άσκηση του Γρηγορά πλησιάζει περισσότερο προς την μονωδία: Guillaud, *Essai*, 133-134.

77. Βλ. F.W. Lenz, *Fünf Reden Thomas Magisters*, Leiden 1963, ix.

78. Boissonade, *Declamations*, 1-251, από τον κώδ. Paris. Gr. 2982, ο οποίος περιέχει και τα προγυμνάσματα.

79. Βλ. σελ. 150, σημ. 70, 72. Συντόμως τις αναφέρει και ο Guillaud, *Essai* 124, ο Failler, *Économie και η Mergiali, Enseignement*, 33· επίσης ο W. Hörandner, *Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner*, Wien 1981, 116-117 και πίν. 166, στα πλαίσια της έρευνάς του έχει αναλύσει και μικρά τμήματα των προγυμνασμάτων και της πρώτης μελέτης.

80. *Hermogenis Opera*, έκδ. H. Rabe, Leipzig 1913. Οι σχετικές παραπομπές στην οικεία θέση κατά περίπτωση.

γραφέα, πού είναι δύσκολο βεβαίως νά έντοπισθοϋν και νά συσχετισθοϋν με συγκεκριμένα γεγονότα, άξιο όμως έστω και άπλως νά έπισημανθοϋν⁸¹.

Οί μελέτες τοϋ Παχυμέρη ως πρὸς τήν δομή άκολουθοϋν τήν γενική διαίρεση πού προβλέποϋν τά παραδοσιακά έγχειρίδια τής ρητορικής. *Προοίμιον*⁸², *προκατάστασις*⁸³, *κατάστασις*⁸⁴, *προβολή*⁸⁵, *άνθορισμός*⁸⁶, *συλλογισμός*⁸⁷, *έπίλογος*⁸⁸. Βασιζόμενος σέ αυτά τά πλαίσια ό Παχυμέρης φαίνεται νά άκολουθεϊ έναν γενικό τρόπο άνάπτυξης τοϋ θέματος του σέ όλες τες μελέτες. Στο προοίμιο ύπάρχει ή *carlatio benevolentiae* τοϋ ύποθετικού άκροατηρίου. Άκολουθεϊ άναδρομή στα παρελθόντα και περιγραφή τής κατάστασης όπως είχε διαμορφωθεί τότε. Με τόν τρόπο αυτόν διευκολύνεται τό πέρασμα στην τωρινή κατάσταση, ή όποία συγκρίνεται με τό παρελθόν. Διαπιστώνεται πόση βελτίωση ύπάρχει, σέ σχέση με τά προηγούμενα, και άρχίζει ή σταδιακή άνασκευή τών άντιτιθεμένων άπόψεων. Τό γενικό αυτό σχήμα, όπως είναι εύνόητο, προσαρμόζεται κάθε φορά αναλόγως πρὸς τες προδιαγραφές τοϋ συγκεκριμένου θέματος.

“Όλες οί μελέτες ύποτίθεται ότι έκφωνοϋνται σέ κάποιον ύποθετικό άρχαίο δικαστήριο. Πρὸς ένίσχυση τής άληθοφανεϊας τους χρησιμοποιοϋνται κατάλληλες φράσεις άπό τήν άντίστοιχη δικανική όρολογία, όπως *λεγέτω έν τῷ έμῷ ὕδατι* (σελ. 8)⁸⁹, *ό παρών άγών* (σελ. 60), *άξιῶ τήν ύμετέραν βουλήν* (σελ. 159), και άλλες παρόμοιες. Χρησιμοποιεϊται τό πρῶτο ένικό πρόσωπο, γιά νά άποκτήσουν περισσότερη άμεσότητα και ζωηρότητα οί ίσχυρισμοί τοϋ ύποτιθεμένου έκφωνητή τοϋ λόγου, και ιδίως στο κεντρικό τμήμα κάθε μελέτης κυριαρχεϊ ή χρήση έρωταποκρίσεων, κάτι πού θυμίζει πάρα πολὺ τούς πλατωνικούς διαλόγους και τήν σωκρατική μαιευτική. Και τοϋτο τονίζεται ιδιαίτερω, διότι έχει σχέση με τες πλατωνικές μελέτες τοϋ Παχυμέρη⁹⁰. Άπό πλευρῆς άνάπτυξης τοϋ θέματος, είναι εμφανές ότι άκολουθοϋνται οί οδηγίες

81. Σημειώνεται ότι κάτι άντίστοιχο έχει ήδη έπιχειρήσει γιά τήν μελέτη τοϋ Γρηγορά ό Guiland, *Essai*, 129-130 (πβλ. 133-134), και γιά τήν μελέτη τοϋ Νικηφόρου Βασιλάκη ό Garzya, *Declamazione*, 82-83.

82. Ernesti, *Lexicon*, 292-294, s.v. *προοίμιον*.

83. Ernesti, *Lexicon*, 292, s.v. *προκατάστασις*.

84. Ernesti, *Lexicon*, 175, s.v. *κατάστασις*.

85. Ernesti, *Lexicon*, 286, s.v. *προβολή*.

86. Ernesti, *Lexicon*, 23, 235. s.vv. *άνθορισμός* και *ῥος*.

87. Ernesti, *Lexicon*, 325, s.v. *συλλογισμός*.

88. Ernesti, *Lexicon*, 24-25, s.v. *έπίλογος*.

89. Οί παραπομπές άντιστοιχοϋν σέ σελίδες τής έκδοσης Boissonade.

90. Βλ. σελ. 183-185.

του Ἐρμογένη, *περὶ στάσεων*, περὶ τῶν διαφορῶν τρόπων δηλαδή τῆς ἀνάπτυξης τοῦ δικανικοῦ θέματος⁹¹.

Αὐτὰ εἶναι περίπου τὰ γενικὰ πλαίσια τῆς δομῆς τῶν μελετῶν τοῦ Παχυμέρη. Ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις θὰ ἀκολουθήσουν κατὰ τὴν παρουσίαση τοῦ περιεχομένου. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν τηρεῖται ἡ σειρά τοῦ χειρογράφου καὶ τῆς ἔκδοσης Boissonade, ἀλλὰ οἱ μελέτες ὁμαδοποιοῦνται καὶ παρουσιάζονται κατὰ θεματικὲς ἐνότητες, ὥστε νὰ διευκολυνθεῖ ἡ παρακολούθηση τῶν προσωπικῶν ἀπόψεων τοῦ Παχυμέρη.

Α. Οἱ μελέτες ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἱστορικὰ πρόσωπα

Δύο μόνο ἀπὸ τὶς μελέτες ἔχουν θέμα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἀκολουθεῖται καὶ ἐδῶ ἡ παράδοση: στὰ ρητορικά κείμενα ὑπῆρχε ἡ τάση νὰ ἀποφεύγονται οἱ ἀναφορὲς σὲ ἱστορικὰ περιστατικά, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάλυση ἀπαιτοῦσε πλούσια παρακαταθήκη γνώσεων⁹². Τὰ ἐπώνυμα πρόσωπα ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἐκφانوῦν τὶς μελέτες αὐτὲς εἶναι ὁ Περικλῆς καὶ ὁ Δημοσθένης, ἀκριβῶς τὰ ὠρισμένα καὶ κύρια τοῦ Ἐρμογένη⁹³.

Ὁ λόγος τοῦ Περικλῆ – ποὺ εἶναι καὶ ὁ πρῶτος κατὰ τὴν σειρά δημοσίευσης τῶν μελετῶν⁹⁴– ἀναπτύσσει τὸ θέμα: *Σκηπτοῦ κατενεχθέντος, εὔρηνται χίλια πανοπλία ἐν τῇ τοῦ Περικλέους οἰκίᾳ, καὶ κρίνεται τυραννίδος ἐπιθέσεως. Μελετῶμεν τὸν φεύγοντα, ὃς καὶ ὡς στρατηγὸς λέγει καὶ ὡς ῥήτωρ δύσχυρίζεται*. Τὸ ὑποθετικὸ αὐτὸ γεγονός, ὅσο καὶ ἂν τὸ εἶχε χρησιμοποιήσει ὡς παράδειγμα ὁ Ἐρμογένης⁹⁵, θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἀληθινὸ. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθεῖ κάποιος τὶς συχνὲς ἀναφορὲς τοῦ Πλουτάρχου (στὸν βίον τοῦ Περικλῆ)⁹⁶ στὶς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Ἀθηναίου πολιτικοῦ, ὅτι κυβέρνησε ὡς τύραννος. Ὁ βίος αὐτὸς πρέπει νὰ ἦταν μεταξὺ τῶν πηγῶν ἔμπνευσης τοῦ Παχυμέρη. Ἡ

91. Ernesti, *Lexicon*, 314-316, s.v. *στάσις*.

92. Πὰ τὸ φαινόμενο καὶ τὴν ἐρμηνεία του βλ. Guiland, *Essai*, 129.

93. *Περὶ στάσεων* 1.4:29 Rabe: *Τὰ ὠρισμένα καὶ κύρια, οἷον ὁ Περικλῆς, ὁ Δημοσθένης καὶ τὰ τοιαῦτα*.

94. Δημοσιεύθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Boissonade, *Anecdota Graeca* V, Paris 1833, 351-373 καὶ ἐπίσης Boissonade, *Declamationes*, 1-19.

95. *Περὶ στάσεων* 3:51,8-10 Rabe.

96. Πλουτάρχου Περικλῆς, κεφ. 7 καὶ 16, καὶ ἡ κατάληξη τοῦ βίου, ἰδιαίτερος ἀποφθεγματικὴ: *ἡ δ' ἐπίφθορος ἰσχὺς ἐκείνη, μοναρχία λεγομένη καὶ τυραννίς πρότερον, ἐφάνη τότε σωτήριον ἔρμα τῆς πολιτείας γενομένη* (κεφ. 39, *Plutarchi Vitae Parallelae*, vol. 1.1, ed. K. Ziegler, Leipzig 1964³, 47).

δομή τῆς μελέτης εἶναι ἀριστοτεχνική. Τὸ προοίμιο ἀρχίζει δυναμικά: μόνο ὡς συκοφάντης θὰ ἦταν δυνατό νὰ χαρακτηρισθεῖ ἐκεῖνος πὺ κατηγορεῖ τὸν στρατιώτη ὅτι κατέχει ὄπλα. Παρεμβάλλεται ἡ συνήθης *captatio benevolentiae* τοῦ ὑποθετικοῦ ἀκροατηρίου, τὸ ὁποῖο ἔχει σαφῆ γνώση τῆς πολιτείας ἐν γένει τοῦ ὁμιλητῆ, καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ κρίση καὶ μόνη θὰ ἀποδείξει τὴν ἀλήθεια καὶ θὰ καταρρίψει *πᾶσαν συκοφάντου ἐπίνοιαν* (σελ. 2). Τὸ προοίμιο ὁλοκληρώνεται μὲ τὸ σχῆμα τοῦ κύκλου, ἐπαναλαμβάνοντας μὲ ἔμφαση ὅτι ἡ κατηγορία ἀποτελεῖ συκοφαντία. Ἀκολουθεῖ καὶ δεύτερο προοίμιο⁹⁷: θὰ ἤθελε ὁ ὁμιλητῆς νὰ μὴν εἶναι ὁ Περικλῆς, ἀλλὰ ἕνας κοινὸς «φιλόπολις» πολίτης. Μόνο στὴν περίπτωση αὐτῆ ἡ νίκη του – ἡ ὁποία ἀπὸ τὸν ἴδιο προεξοφλεῖται ὅτι εἶναι οἴγουρη – θὰ ἐθεωρεῖτο ἀποτέλεσμα τῆς ἀλήθειας, καὶ ὄχι τῆς ρητορικῆς δεινότητος–*γλώσσης ἀγώνισμα*⁹⁸, ὅπως θὰ προσπαθῆσουν νὰ τὸ παρουσιάσουν οἱ συκοφάντες. Δὲν εἶναι δυνατόν ὅμως καὶ νὰ μὴν ἀπολογηθεῖ. Ἐπέλεξε λοιπὸν τὴν μέση ὁδὸ, νὰ ἐκθέσει ἀπλῶς τὰ περιστατικά, ὥστε οἱ ἴδιοι οἱ ἀκροατῆς νὰ κρίνουν *ἐκ τῶν πραγμάτων, καὶ οὐκ ἐκ τῶν λόγων* (σελ. 3). Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι καὶ στὸ προοίμιο τῆς *Ἱστορίας* τοῦ (I.1:I.23) ὁ Παχυμέρης εἶχε τονίσει ὅτι δὲν εἶχε βασιθεῖ σὲ «λόγους ἁμαρτύρους» καὶ στὰ ἀπλὰ ἀκούσματα ἐντέχνως λοιπὸν παρεμβάλλει τὴν ἄποψή του –διὰ στόματος τοῦ Περικλῆ– καὶ στὴν συγκεκριμένη μελέτη.

Ἡ κυρίως ὑπόθεση τῆς μελέτης ἀρχίζει μὲ τὴν διαβεβαίωση ὅτι ὁ ὁμιλητῆς δὲν εἶναι ὄψιμος δημοκρατικός, ἀλλὰ ὅτι εὐθὺς μόλις ἐνηλικιώθηκε ἔθεσε ὡς σκοπὸ τοῦ *τὸ κατὰ τὴν ἡμετέραν πολιτείαν διάγειν καὶ μηδὲν ἡγεῖσθαι κρεῖττον αὐτῆς* (σελ. 3-4). Ἡ ἀποστορφή αὐτῆ παρέχει στὸν Παχυμέρη τὴν εὐκαιρία νὰ παρεμβάλει –διὰ στόματος τοῦ ὑποθετικοῦ ὁμιλητῆ πάντα– ἕνα μικρὸ ἐγκώμιο τῆς δημοκρατίας, μὲ ταυτόχρονη ἐπίκριση τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς μοναρχίας. Εἶναι δύσκολο νὰ μὴν δεχθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ Παχυμέρης ὑπονοεῖ ἐμμέσως ἀντίστοιχες καταστάσεις τῆς ἐποχῆς του, ἰδίως τὶς ἀκρότητες τοῦ Μιχαήλ Η' πὺ περιγράφει ὁ ἴδιος, ἔχοντας προσωπικὴ ἐμπειρία⁹⁹. Ὁ ὑπανιγμὸς *κἄν τις τολμήσῃ καὶ λαθὼν γρύξῃ, τὸ ἐπιτίμιον θάνατος* (σελ. 4) εἶναι σαφῶς λιγότερο ἀθῶος ἀπὸ ὃ τι ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, ἀλλὰ καὶ κατάλληλα ἐντεταγμένος, ὥστε νὰ μὴν διακόπτεται ὁ εἰρμὸς τοῦ κεμμένου: ἡ ἀπολογία τοῦ Περικλῆ συνεχίζεται μὲ ἐπίκληση τῶν κωμωδιογράφων τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν γράψει τίποτε περισσότερο ἀπὸ ὃ τι ἔπρεπε γιὰ ἐκεῖνον,

97. Γιὰ ἄλλες περιπτώσεις διπλῶν προοιμίων στὰ ἔργα τοῦ Παχυμέρη βλ. 129 καὶ 191.

98. Πβλ. τὶς φράσεις *γλῶτταν εὐτροχον καὶ ἐπὶ τὴν τῶν λόγων τέχνην πολὺ πάντων δῆνευκε* τοῦ πλουταρχείου βίου (κεφ. 7-8).

99. Βλ. κυρίως V.20:II.503 καὶ VI.18 καὶ 24(II.587 καὶ 615 ἀντιστοίχως). Βλ. καὶ σελ. 76, 90.

ἀπόδειξη καὶ αὐτὸ τῆς δημοκρατικῆς συμπεριφορᾶς του¹⁰⁰. Ἡ ἐπομένη παράγραφος, μὲ θέμα τὴν μετριοπαθῆ πολιτικὴν τοῦ Περικλῆ, ἐπαναλαμβάνει κατὰλληλα ἐπιλεγμένα χωρία τοῦ Θουκυδίδη¹⁰¹, ποὺ βοηθοῦν τὸν Παχυμέρη νὰ ἀναπτύξει περισσότερο τὴν σκέψη του καὶ νὰ παραστήσει τὸν ἀρχαῖο πολιτικὸ νὰ δηλώνει ὅτι πάντα προέτρεπε τοὺς στρατιῶτες του νὰ μὴν ἐκτρέπονται σὲ λαφυραγωγίεσ—κατάσταση βεβαίως διαχρονικὴ καὶ ὄχι περιορισμένη στὴν ἀρχαία Ἀθήνα. Ἡ προέκταση τῆς δήλωσης αὐτῆς εἶναι συμβουλευτικὴ: *τοῦ κέρδους γίνεσθαι κρείττους καὶ πρὸς μόνον τοῦ πολέμου τὸ τέλος ἔχειν τὸν νοῦν* (σελ. 7) συνιστᾷ ἐμμέσως ὁ Παχυμέρης. “Ὅσο γὰρ τὴν ἀντίκρουση τῶν αἰτιάσεων τοῦ κατηγοροῦ, ποὺ εἶναι καὶ ὁ μόνος ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Περικλῆς εἶχε σκοπὸ νὰ κυβερνήσει ὡς τύραννος, χρησιμοποιεῖται ἡ τεχνικὴ τῶν ἐρωταποκρίσεων, μὲ τίς ὁποῖες σταδιακὰ ἀνασκευάζονται οἱ κατηγορίεσ καὶ ἀποδεικνύεται ὅτι τίποτε δὲν θὰ προσέφερε στὸν Περικλῆ ἢ τυραννίδα, ἐφ’ ὅσον τὰ διέθετε ὅλα. Τὸ ἐπιστέγασμα τῶν συλλογισμῶν λαμβάνει πάλι τὴν μορφή γνωμικοῦ: *εἶς μοι πλοῦτος ἔδοξεν ἱκανὸς καὶ τοῖς ἐμοῖς αὐτάρκης, ἢ τ’ ἐμὴ πρὸς τὸν δῆμον εὐνοία καὶ ἢ ἀπ’ ἐκείνου πάλιν ἀγάπησις πρὸς ἐμὲ* (σελ. 11) καὶ παρακάτω δηλώνεται ἐπίσης *ὡς μέχρι τούτου τῷ κεκτημένῳ λογίζεσθαι ἴδια ἅ τις ἔχει, ἢ πατρόθεν πεσόντα, ἢ πόνοις κτηθέντα, ἢ καὶ τύχης διδούσης, πράγματα, ἕως οὗ μὴ τούτων ἢ χρεῖα ἀναγκαῖα γένηται τῇ πατρίδι ζητούσης δὲ τῆς κοινῆς ἀνάγκης ταῦτα, παραντίκα τούτων ἀπάντων τοὺς ἕως τότε κυρίους τῇ θρηψαμένη πόλει ἐξίστασθαι* (σελ. 15).

Στὸν ἐπίλογο ὁ Παχυμέρης παριστᾷ τὸν Περικλῆ νὰ ἀπευθύνεται ἐκ νέου πρὸς ὄλο τὸ ἀκροατήριο, νὰ θυμίζει τὴν ἀνατροπὴν του καὶ τίς οἰκογενειακῆσ του παραδόσεις (μὲ σαφεῖς ἐπιρροῆσ καὶ πάλι ἀπὸ τὸν Πλούταρχο)¹⁰² καὶ νὰ καλεῖ τελικὰ τοὺς συστρατιῶτες του νὰ τὸν καταδικάσουν μόνον ἂν θεωροῦν ἀσφαλῆ νὰ ζοῦν χωρὶς ὄπλα. Στὴν ἀντίθετη περίπτωσ ἄς τὸν ἐνθαρρύνουν καὶ ἄς τὸν ὑποστηρίξουν, γιατί θεωρεῖ ὅτι εἶναι καλύτερα νὰ πεθάνει, παρὰ νὰ εἶναι καὶ νὰ λέγεται ἄοπλος στρατιώτης. Τὸ τελικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ Παχυμέρης γὰρ τὴν μελέτη αὐτὴ φαίνεται νὰ ἔχει διαβάσει καὶ νὰ ἔχει ἀφομοιώσει τὰ συναφῆ πρὸς τὸ θέμα του ἀρχαῖα κείμενα. Ἡ τελικὴ σύνθεσι εἶναι ἕνας λόγος, τὸν ὁποῖο ὄντως θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε ἐκφωνήσει ὁ Περικλῆς. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ δημιουργικὴ ἀνάπλασι τοῦ ἀρχαίου ὕλικου.

100. Ἀπάνθισμα χωρίων κωμωδιογράφων γιὰ τὸν Περικλῆ παρεμβάλλει, ὡς γνωστὸν, στὸν ὁμώνυμο βίῳ ὁ Πλούταρχος. Βλ. κυρίως τὰ κεφ. 3, 7 καὶ 9 τοῦ βίου.

101. Τὰ εἶχε ἐπισημάνει ἤδη ὁ Boissonade, *Declamations*, 6 καὶ σημ. 1-9.

102. Πλούταρχος, *Περικλῆς* κεφ. 5, ὅπου τονίζεται ἡ συγγένεια τοῦ Περικλῆ μὲ τὸν τυραννοκτόνο Κλεισθένη, καὶ ἡ μαθητεία του ὑπὸ τὸν Ἀναξαγόρα.

Και ή άλλη μελέτη, την οποία υποτίθεται ότι εκφωνεί ύπαρκτο πρόσωπο, ο Δημοσθένης, πέμπτη κατά την σειρά δημοσίευσης από τον Boissonade¹⁰³, είναι εξ ίσου ενδιαφέρουσα. Αναπτύσσεται το θέμα *έν τρισίν ήμέραις νόμος έκέλευε περί πολέμον βουλευέσθαι, Έλάτειαν κατασχόντος Φιλίππου. Συμβουλεύει Δημοσθένης αυθήμερον έξιέναι και μάχεσθαι*. Η όλη δομή τής φρασσιολογίας θυμίζει φυσικά δημοσθενικούς λόγους, κάτι όχι τόσο περιεργο και άπροσδόκητο, έφ' όσον ο άρχαίος ρήτορας έμελετάτο συστηματικά στις ρητορικές σχολές¹⁰⁴.

Με άφετηρία ένα πραγματικό γεγονός, την κατάληψη τής Έλατείας από τον Φίλιππο το 339 π.Χ., ο Παχυμέρης έμπνέεται από το υπόδειγμα του Έρμογένη¹⁰⁵, αλλά και από σχετικές φράσεις του Δημοσθένη στον λόγο του *Περί Στεφάνου*, άλλοτε σχεδόν αυτούσιες (όπως ή περίφημη πρόταση *έσπέρα μόν γάρ ήν' ήκε δ' άγγέλλων τις ώς τούς πρυτάνεις ώς Έλάτεια κατείληπται (Περί Στεφάνου 53)*, που παραλλάσσεται ώς *ό μόν ούν παρών καιρός¹⁰⁶ ούτος ό πρός έσπέραν άγγελίαν μόν έχει κακών και μεγάλων, ώς Έλάτεια κατείληπται*, σελ. 83)¹⁰⁷, άλλοτε τροποποιημένες¹⁰⁸: 'Ορισμένες παράγραφοι πάλι θυμίζουν τον θουκυδίδειο έπιτάφιο του Περικλή¹⁰⁹.

Το θέμα του λόγου είναι ή προσπάθεια νά πεισοθούν οι Άθηναίοι νά αρχίσουν χωρίς καθυστέρηση τις έχθροπραξίες έναντίον του Φιλίππου. Η ύποθετική αυτή προτροπή παρέχει στον Παχυμέρη την ευκαιρία νά συνθέσει ένα κομψό δοκίμιο πολιτικής και διπλωματικής σκέψης- γνωρίζουμε έξ άλλου και από την ιστορία του πόσο όξυδερκής ήταν στα συναφή. Οί παρακινήσεις για έγκαιρη αντίπαράθεση, χωρίς χρονοτριβή, που θα ένθαρρύνει τούς συμμάχους και θα άποθαρρύνει τον αντίπαλο, ή υπενθύμιση τών γενναίων προγόνων, τά μειονεκτήματα τής αναβλητικής πολιτικής (που θα καταλήξουν σέ πλεονεκτή-

103. Boissonade *Declamations*, 82-89.

104. Βλ. πρόχειρα Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 82 (= *Λόγια Γραμματείας*, Α', 98).

105. *Περί στάσεων*, 7:76,7-10 Rabe.

106. Συνήθης έκφραση του Δημοσθένη.

107. Πβλ. Boissonade, *Declamations*, 83 και σμμ. 2. Άλλες κατά λέξη περιπτώσεις έχει έπισημάνει ο Boissonade, *Declamations*, 83, σμμ. 4, 85, σμμ. 2 και 4, 86, σμμ. 2, 88, σμμ. 7, 8.

108. α) Δημοσθένης: *υπό δε άλλοφύλου ανθρώπου άρχεσθαι* Παχυμέρης: *τό γένος [ό Φίλιππος] δήλλακται*. β) Δημοσθένης: *παραβαίων φαίνεται τās γεγενημένας αυτώ συνθήκας πρός τόν Άθηναίων δήμον*. Παχυμέρης: *έκ του πόλιν άπαταν και παρασπονδείν, και πίστεις εκείνας και όρκους, και συνθήκας, άς πρός ήμάς επούησατο παριδών*. γ) Δημοσθένης: *τούς μόν έναντου φίλους επάροι και θρασείς ποιήσαι, τούς δ' έναντιουμένους καταπλήξαν*. Παχυμέρης: *περιονάξει γάρ τās δυνάμεις αυτού και αναρρώσει πεπονηκιάς ταίς ύποσχέσει και μεγάλας έλπίων αυτάς θαρρυνεί*.

109. Βλ. κυρίως Boissonade, *Declamations*, 87-88.

ματα του αντίπαλου), ή παραινεση να προσπαθήσουν να αναδειχθούν ως πρότυπα των νεότερων, όλα προβάλλονται καταλλήλως στον λόγο αυτόν και όπωσδήποτε δεν έχουν ισχύ μόνο στην περίπτωση της αρχαίας Αθήνας, αλλά ο Παχυμέρης επιδιώκει έμμέσως να νοθετήσι και τους συγχρόνους του περι του πρακτέου σε παρόμοιες περιστάσεις.

B. Οί άλλες μελέτες

Οι υπόλοιπες ένδεκα μελέτες αποδίδονται σε άνωνυμα πρόσωπα και δεν συνδέονται με ιστορικά γεγονότα της αρχαιότητας. Ός γενική παρατήρηση είναι δυνατό εξ αρχής να αναφερθεί ότι ο Παχυμέρης έμπνέεται από τα υποδείγματα του Έρμογένη, αλλά συνολικά αναπτύσσει τα θέματά του με άρκετη πρωτοτυπία.

1. Ο φιλόσοφος και ο τύραννος

Το θέμα της μελέτης το είχε περιλάβει ο Έρμογένης μεταξύ των παραδειγμάτων του *όρου*¹¹⁰. Ο φιλόσοφος έπεισε τον (υποθετικό) τύραννο της πόλης του να παραιτηθεί έκουσίως και διεκδικεί τον τίτλο του τυραννοκτόνου, τον όποιο όμως όρισμένοι του άρνούνται. Ο τίτλος: *Φιλόσοφος έπεισε τύραννον καταθέσθαι την τυραννίδα, και αίτει το γέρας των τυραννοκτόνων*. Αντιλέγεται δε παρά τινών. Και μελετώμεν τον φιλόσοφον¹¹¹. Στο προοίμιο συναντάται και πάλι ο προσφιλής συνδυασμός «λόγοι-πράξεις», με την δήλωση ότι πραγματοποιήθηκε τόσο η «εύχή», όσο και η «σπουδή» του φιλοσόφου. Περιγράφεται η έφοραστική άτμόσφαιρα της πόλης και τονίζεται η γενική ευφορία όλων. Σε αντίθεση προς αυτά, ο ίδιος ο φιλόσοφος, πού είναι και ο μόνος πού θα έπρεπε να χαίρεται, είναι σκυθρωπός, έχοντας να αντιμετώπισει τις κατηγορίες του μόνου πού δυσαρεστήθηκε για την κατάλυση της τυραννίδας (και ο όποιος ειρωνικά αποκαλείται «χρηστός», σελ. 21). Η γνωμική- συμβουλευτική τάση του Παχυμέρη διαφαίνεται πάλι στο δεύτερο προοίμιο, όταν στο στόμα του φιλοσόφου τοποθετείται η γνώμη ότι δεν τον άπασχολεί τόσο το ύλικό βραβείο, όσο η συνδεόμενη προς αυτό άναγνώριση των προσπαθειών του για την πατριδα.

Η κυρίως υπόθεση, με το τέχνασμα της άναδρομής στα παρελθόντα, εκθέτει τα δεινά της τυραννίδας. Και πάλι μεταξύ άλλων τονίζεται ιδιαίτερος τί τιμωρίες περιμένουν εκείνους πού έκφράζουν αντίρρήσεις, σκέψεις πού

110. *Περί στάσεων* 4:59,18-60,18 Rabe.

111. Boissonnade, *Declamations*, 20-40.

ένισχύουν όσα ήδη αναφέρθηκαν με άφορητή την πρώτη μελέτη¹¹², περί ύπαι-
 νιγμών για την σκληρή πολιτική του Μιχαήλ Η'. 'Επί πλέον, φράσεις όπως *έω*
τήν περί θείους οίκους άμέλειαν, τήν του δικαστηρίου κατάλυσιν...ή φυγής
έκουσίου προσετίμα έκαστος έαντώ (σελ. 23) θυμίζουσιν άνάλογες καταστάσεις
 που είχαν αντιμετώπισει ο Παχυμέρης και οί σύγχρονοί του¹¹³.

Πολύ παραστατικά σκιαγραφούνται τά συναισθήματα του φιλοσόφου:
 θά ήθελε νά έχει στρατιωτική έμπειρία και νά καταπολεμήσει με τά όπλα τόν
 τύραννο. Δέν μπορούσε νά συγκεντρωθεί στα διαβάσματά του, άναζητώντας
 τρόπους άνατροπής τής τυραννίδας. Είχε φθάσει στο σημείο νά άμφισβητεί
 άκόμα και τήν χρησιμότητα των σπουδών του. 'Ο *άριστος οίωνος* του όμηρι-
 κού χωρίου (*Ιλ. Μ 243*) αποδίδεται ως *Μία γνώσις άρίστη, περί πατρίδος άμύ-
 νεσθαι: έν έπιτήδεσμα κάλλιστον: ώθειν έκ των δυνατων τή πόλει τόν κίνδυνον*
 (σελ. 24). Πάντα παρακαλούσε τους θεούς ο φιλόσοφος νά γίνει κάποιον θαύ-
 μα, ώστε νά φανούν και ο ίδιος, και ή φιλοσοφία, χρήσιμοι στην πόλη. Σίγουρα
 έδω άντανακλώνται τά συναισθήματα του ίδιου του Παχυμέρη, κατ' έξοχήν
 λογίου και θεωρητικού, που ζούσε σε περιβάλλον όπου ή άνδρεία και ή στρα-
 τιωτική δράση ήταν τó πρότυπο. Καί σκέψεις και άπόψεις του πάλι άνιχνεύον-
 ται στην συνέχεια, όταν δηλώνεται ότι ο φιλόσοφος άποφάσισε νά αντιμετω-
 πήσει τόν τύραννο με τά όπλα τής φιλοσοφίας: τήν γνώση των όντων και τήν
 έπιστήμη. Γνωμικά και συμβουλές, όπως βραχύτητα και παροδικότητα του
 βίου, άνωτερότητα του «καλλίστου όνόματος» και όχι τόσο τής δύναμης και
 τής δυναστείας, άπαξία του πλούτου έναντι τής ευφήμου μνήμης, υπερτονι-
 σμός του μίσους και τής άπεχθείας, που προκαλούν οί τύραννοι, όλα αυτά σκέ-
 πεται ο φιλόσοφος νά τά ύποστηρίξει με παρηγοσία ένώπιον του τυράννου,
 και ως είναι τó τίμημα ο θάνατος. 'Η ύστεροφημία και μόνη, έστω και με τήν
 μορφή τής σύνθεσης έπιτυμβίων έπιγραμμάτων, άρκεί στον φιλόσοφο¹¹⁴. Στην
 συνέχεια ο Παχυμέρης περιγράφει τήν άφιξη του φιλοσόφου στην άρόπολη,
 και καθυστερεί έντέχνως τήν περιγραφή τής άντιπαράθεσής του προς τόν

112. Βλ. σελ. 154. 'Ο Boissonade, *Declamationes*, 23, και σημ. 2, είχε έπισημάνει όρισμένες όμοιότητες με διατυπώσεις των *Συγγραφικών Ιστοριών* (XI.21:IV.457,24), όπου περιγράφονται όμοιότητες των Άλμογαβάρων μισθοφόρων. Άμεσος συσχετισμός δέν έπιχειρείται, πάντως οί όμοιο-
 ότητες είναι ένδεικτικές για τόν τρόπο έμπνευσης του Παχυμέρη.

113. Βλ. π.χ. τά γραφόμενα στις *Συγγραφικές Ιστορίες* (I.20:1.89,30) για τó κύμα φυγής που
 είχε παρατηρηθεί μετά τήν δολοφονία των Μουζαλώνων: *φυγή έχρώντο προς Πέρας αυτομο-
 λούντες*.

114. Boissonade, *Declamationes*, 25-26. Νά είχε άραγε ο Μανουήλ Φιλής κατά νοών τά συγκε-
 κριμένα χωρία, συνθέτοντας τó ποίημα για τόν δάσκαλό του;

τύρανο, περιγράφοντας αρχικά τὸν προθάλαμό του καὶ τοὺς ὑπασπιστές του καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸν ὑποδέχθηκαν. Ἄλλος ἄγριος, ἄλλος δὴθεν καλός, ἀλλὰ ὑστερόβουλος, ἄλλος δὲν τοῦ δίνει σημασία, ἄλλος τὸν σπρώχνει, ἄλλος τὸν ἀπειλεῖ, ἀκόμα κάποιος παραλίγο νὰ τὸν κτυπήσει. Ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ αὐτούσια ἡ περιγραφή: *ὁ μὲν παρασύρων τὸ βλέμμα καὶ σχῆμα θυμουμένου δεινῶς σχεδιάζων, σοβαρῶς ἠρώτα «τίς ὁ γέρων οὗτος, καὶ πόθεν ἦκει; καὶ τί βούλεται;». Ὁ δὲ τὸν προσηγή καὶ ταπεινὸν ὑποκρινόμενος ὑπόυλος ἠρεῦνα τὴν ἐμὴν ἄφιξιν. Ἄλλος ὄρων κατεφρόνει, καὶ ὡς ἀνθρώπου σκιὰν ἠγεῖτο μόνην ἐμέ, καὶ σιγῶντός μου κατημέλει, καὶ ἐρωτᾶν τολμῶντι ἤττον προσεῖχε τὸν νοῦν. Ἄλλος εἰκῆως παρῶθει. Ἄλλος δεινῶς ἠπειλεῖτο. Ἔστι δ' ὅς, καὶ φοβερός τις θέλων δοκεῖν, ἢ σπάθην, ἢν κρατῶν ἔτυχεν, ἢ ράβδον, ἢ καὶ χεῖρα μόνην ἀνέτεινεν* (σελ. 26). Ἡ ἐκφραστικὴ αὐτὴ περιγραφή ταιριάζει ἀπολύτως καὶ στὸν αὐλικὸ προθάλαμο τοῦ αὐτοκράτορα, καὶ γενικῶς κάθε ἐξουσίας. Ἀναμφισβήτητα στὴν περίπτωση αὐτὴ λαθάνει ὑπανιγμός καὶ «διακωμώδηση» τοῦ αὐτοκρατορικοῦ προθαλάμου, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν μὴ ἀναμενόμενη μνεία τοῦ ἀξιωματοῦχοῦ «ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων»¹¹⁵, ἀναμφίβολως ἐσκεμμένος ἀναχρονισμός. Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δύο πλευρῶν παρουσιάζεται παραστατικότερα καὶ θυμίζει ἀναλόγους διαξιφισμοὺς καὶ ἔντονες συζητήσεις ποὺ περιγράφει ὁ Παχυμέρης στὶς *Συγγραφικὲς Ἱστορίες* μεταξὺ τοῦ Μιχαὴλ Η' καὶ τοῦ Ἀρσενίου ἀφ' ἐνός¹¹⁶ καὶ τοῦ Ἰωσήφ ἀφ' ἑτέρου¹¹⁷. Ὁ «εὐτελής γέρων», φιλόσοφος, ἀπέναντι στὸν ἠγεμόνα μὲ τὸ ἄγριο ἦθος, Σκληρὸς ὁ δευτερός, ἀποφασισμένος νὰ μὴν ὑποκύψει ὁ πρῶτος, ἐφθασε νὰ δακρῦσει καὶ νὰ πέσει στὰ γόνατα, ἀκόμα καὶ νὰ προτείνει τὸν τράχηλό του πρὸς σφαγή. Καὶ ὁ ἠγεμόνας τελικὰ κάμφθηκε, καὶ ἀφοῦ ἔλαβε ἐγγυήσεις, μὲ τὴν συνοδεία τοῦ φιλοσόφου ἐγκατέλειψε τὴν ἀκρόπολη. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ γαλήνη καὶ ἡ ἀσφάλεια ποὺ ἐπικρατεῖ τώρα στὴν πόλη. Κατόπιν ἡ διήγηση

115. Τοῦ ὁποῖου καθῆγον ἦταν τὸ ἀπογράφεισθαι τοὺς ἐν ταῖς στρατείαις καὶ ἀλλαγοῦ ἀριστεύοντας, ἀναμνήσκων τε ὑπὲρ αὐτῶν τῷ βασιλεῖ, ἵνα λαμβάνωσι τὰς προσηκούσας τιμὰς: βλ. Ψευδο-Κωδινός (ἔκδ. J. Verpeaux, *Traité des offices*, Paris 1966, 185,25-186,2) καὶ πβλ. R. Guiland, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Sur quelques titres du Bas Empire Byzantin: le mémorialiste, ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων, le myrtaite et le tatas*, *JOB* 16 (1967), 147-152(=*Titres et fonctions de l'empire byzantin*, London 1976, XXIV). Ὁ Boissonade, *Declamations*, 26, σημ. 2, ἀμύχανα εἶχε σημειώσει «esse videtur ὁ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων idem τῷ εἰσαγγελεῖ, ὁ μὴνύσων, magister admissionum».

116. Βλ. III.19:1.281-282.

117. Βλ. V.24:II.517,23-521,15.

στρέφεται και πάλι προς την διάσταση του παρόντος, (ή *προβολή*)¹¹⁸. Όλοι αναγνωρίζουν την συμβολή του φιλοσόφου, και μόνο ένας μένει προσκολλημένος στην κυριολεκτική σημασία και υποστηρίζει ότι, ἐφ' ὅσον δὲν σκοτώθηκε ὁ τύραννος, ὁ φιλόσοφος δὲν δικαιούται οὔτε τὸν τίτλο, οὔτε τὰ δικαιώματα τοῦ τυραννοκτόνου. Αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρήματος ἡ ἀνατροπὴ ἐπιχειρεῖται στὴν συνέχεια. Ὁ κόσμος κινεῖται ἄφοβα καὶ ἐλεύθερα, ἔστω καὶ ἂν δὲν σκοτώθηκε ὁ τύραννος. Ὅπως κάποιος ἄρρωστος ποὺ ἔγινε καλά, δὲν θὰ λεπτολογήσει γιὰ τὸν τρόπο τῆς θεραπείας, ἀλλὰ θὰ ὀφείλει εὐγνωμοσύνη στὸν θεράποντά του, ἔτσι καὶ στὴν περίπτωσή του. Ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι δυνατόν κάποιος νὰ ἀπολαμβάνει τὰ πλεονεκτήματα, ἀλλὰ νὰ μὴν εὐγνωμονεῖ. Τίποτε περισσότερο δὲν θὰ συνέβαινε καὶ τίποτε δὲν θὰ ἄλλαξε καὶ στὴν περίπτωσι πού θὰ σκοτωνόταν ὁ τύραννος. Ὅλη ἡ ἐνότητα τῆς ἀντίκρουσης τῶν ἐπιχειρημάτων ὅτι ὁ φιλόσοφος δὲν ἀξίζει τὸ βραβεῖο τοῦ τυραννοκτόνου γίνεται κατὰ τὸ σχῆμα τῆς ὑποφορᾶς καὶ ἀνθυποφορᾶς, κάτι ποὺ προσδίδει ἰδιαίτερη ζωηρότητα στὴν διήγησι, καὶ ἡ ἀληθοφάνεια τοῦ περιστατικοῦ ἐνισχύεται μὲ «νόμου ἀνάγνωσιν», κατὰ τὸ πρότυπο τῶν ἀρχαίων δικανικῶν λόγων. Ὁ ὑποτιθέμενος αὐτὸς νόμος ἐπιβραβεύει τὴν τόλμη, καὶ ὁ φιλόσοφος ἀξίζει νὰ βραβευθεῖ στὸ ἔπακρο, ἀφοῦ παρεῖδε τὶς φυσικὲς του ἀδυναμίες καὶ ἀντιπαρατέθηκε στὸν τύραννο. Καὶ ἰδιαίτερη ἀξία ἔχει, πάντα διὰ στόματος τοῦ φιλοσόφου, ἀλλὰ μὲ σκέψεις τοῦ ἰδίου τοῦ Παχυμέρη, *ὅτι μείζον τὸ δίχα σφαγῶν καὶ θορύβων, ἢ τὸ μεθ' αἰμάτων καὶ κινδύνων, ἀπαθεῖν τυραννίδα καὶ πόλιν ἐλευθεροῦν* (σελ. 32). Ἡ ἐπιχειρηματολογία συνεχίζεται μὲ τὴν δήλωσι ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ ἐνδεδειγμένος τρόπος δράσης, ἐφ' ὅσον κανένας ἄλλος ἀπὸ τὴν πόλιν δὲν φαινόταν διατεθειμένος νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν τύραννο. Καὶ ἐφ' ὅσον ἀνταμείβεται ἔστω καὶ μικρὴ προσφορά γιὰ τὴν πατρίδα, πολὺ περισσότερο πρέπει νὰ ἀνταμειφθεῖ αὐτὴ ἢ πολὺ μεγάλη εὐεργεσία, ἢ ὅποια ἐπετεύχθη καὶ μὲ «θεῖα σύναρσι». Πρέπει λοιπὸν οἱ πολῖτες νὰ εὐγνωμονοῦν καὶ τοὺς θεοὺς, ἀλλὰ καὶ ἐκείνους ποὺ συνετέλεσαν ὥστε νὰ ἐκπληρωθεῖ ἡ θέλησή τους. Δηλαδή πρέπει νὰ τιμήσουν τὸν ἴδιο καὶ ἄς μὴ σπεύσουν νὰ τοῦ καταλογίσουν ὅτι ἐπιζητεῖ τὴν βράβευσι: τὸ θεωρεῖ ἄξια ἀνταμοιβῆς γιὰ τὸν κίνδυνο τῆς ζωῆς του. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὑστεροφημίαν τῆς πόλης πρέπει νὰ τοῦ ἀποδοθεῖ τὸ βραβεῖο. Ἀλλιῶς θὰ συμπεράνουν οἱ μεταγενέστεροι ὅτι δικαίως ὑπέστησαν τὰ δεινὰ τῆς τυραννίδας. Ὁ Παχυμέρης χρησιμοποιεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμα τὰ τεχνάσματα τῆς ρητορικῆς καὶ ἀπεύχεται νὰ

118. Boissonade, *Declamations*, 28 καὶ σημ. 4.

συμβοῦν ὅσα εἰκάξει ὅτι πρόκειται νὰ ἀκολουθήσουν σὲ παρόμοια περίπτωση: *Ἐρεῖ γὰρ ἴσως-ἀλλὰ ψευσθεῖην ἐγώ, καὶ μὴ τοσοῦτον ἀδοξήσοιτε πώποτε! καὶ ἀλλ' οὐ δύναμαι ταῦτα λέγειν ἵνα μὴ λυπήσω τὸ μέλλον προμαντευόμενος* (σελ. 37). Ἐξαιρετικά ἐπιτυχημένη ἐπίσης εἶναι ἐδῶ ἡ σκέψη-ἢ ὑποτιθέμενη σκέψη τοῦ τυράννου-*εἰ δέ τι καὶ πρὸς τινος πάθομι, στήσεται τις ἐπὶ τοῦ βήματος καὶ τοῦ γέρωσ ἀποστερήσει, καὶ νεκρὸς ἀμνοῦμαι διὰ τούτου τὸν ἐμέ τι διαθέντα τῶν ἀνηκέστων* (σελ. 37).

Ἐνα δίστιχο ἀπὸ τὴν *Ἐκάβη* τοῦ Εὐριπίδη (*Ὅταν τις ἐσθλὸς καὶ πρόθυμος ὦν ἀνὴρ / μὴδὲν φέρηται τῶν κακίωνων πλέον*, στ. 307-308)¹¹⁹ σηματοδοτεῖ τὸ πέρασμα στὸν ἐπίλογο τῆς μελέτης, πλήρους, ὡς συνήθως, παραινέσεων, καὶ κατὰ τὴν τακτικὴ τοῦ Παχυμέρη, ἐμμέσων συμβουλῶν καὶ προτροπῶν μὲ διαχρονικὴ ἰσχύ: Τὸ βραβεῖο ἀποτελεῖ ἐλάχιστη ἀνταπόδοση γιὰ ἐκεῖνον ποῦ προσέφερε, εἶναι τὸ σύμβολο τῆς δόξας, τὸ ὁποῖο διακωλύεται μὲ τὶς ἐπετείες. Τὴν δόξα αὐτὴ ζητεῖ ὁ ὑποτιθέμενος ρήτορας, ὑποδεικνύοντας ὅτι ἡ βράβειοσὴ του θὰ ὠφελήσει τὴν πόλη, διότι θὰ εἶναι κίνητρο νὰ βοηθήσουν ὄλοι σὲ παρόμοιες μελλοντικὲς δυσχερεῖς καταστάσεις.

2. Ἡ παιδαγωγικὴ σημασία τῆς τέχνης

Ἄν στὴν προηγούμενη μελέτη λανθάνει ἡ σύγκρουση ἐπιστήμης καὶ ἐξουσίας, στὴν τρίτη –πάντα κατὰ τὴν σειρὰ δημοσίευσης¹²⁰– μελέτη ὁ Παχυμέρης, μὲ ἀφορμὴ καὶ πάλι τὸν Ἑρμογένη¹²¹ ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς τέχνης, καὶ εἰδικότερα τῆς ζωγραφικῆς. Τὸ θέμα: *Ζωγράφος, νανάγια γράφας καὶ πρὸς τοῖς λιμέσι στήσας, μὴ καταιρόντων ναυτῶν, κρίνεται δημοσίων ἀδικημάτων. Μελετῶμεν τὸν ζωγράφον*. Τὸν λόγο τὸν ἔχει, ὑποτίθεται, ὁ ζωγράφος, ὁ ὁποῖος δηλώνει ὅτι πρώτη φορὰ παρουσιάζεται στὸ δικαστήριο. Δὲν τοῦ εἶχε παρουσιασθεῖ παρόμοια ἀνάγκη, καὶ ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ἦταν ἥσυχος ὡς χαρακτήρας, ἀλλὰ καὶ γιατί ἡ τέχνη του ἔχει ὡς κατ' ἐξοχὴν ἴδιον «τὸ ἡσύχιον». Καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ἀνάγκη τὸ ἐπιτάσσει, θὰ προσπαθήσει ὅπως μπορεῖ ὁ ἴδιος νὰ ἀμυνθεῖ. Παρακαλεῖ τὸ ἀκροατήριο νὰ εἶναι συγκαταβατικὸ πρὸς ἕνα ἄτομο ποῦ δὲν εἶναι ἐπαγγελματίας ρήτορας. Ἡ φρασιολογία φυσικὰ προσαρμόζεται πρὸς τὴν δικανικὴ ὀρολογία. Ἀντιπαρτίθεται ὁ κατηγορούμενος, βαρὺς κατ' ἐμοῦ, καὶ τὸ ἔγκλημα, μείζον ἢ κατ' ἐμέ, καὶ ὁ ἀγὼν, οὐκ ἐξ ἴσων αὐτῶ τε κάμοι. Ὁ ἀδύναμος κατηγορούμενος ἔχει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀντιμετωπίσει ἀπολογούμενος ὅλη τὴν πόλη καὶ τὸν δῆμο, στοὺς ὁποίους ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν διαφορὰ *ἐγκλήματος καὶ πράγματος: πλὴν ἀλλ', ἐπειδὴ ἔγκλημα*

119. Τὸ ἀπόσπασμα ἔχει ἀποθησαυρισθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Στοβαῖο, XI.19.

120. Boissonade, *Declamations*, 41-58.

121. *Περὶ στάσεων* 5.6:68, 11-13 Rabe.

και πράγμα, σύνεγγυς ὄντε τοῖς ὀνόμασι, τῇ δυνάμει δίστανται, και ἔγκλημα μὲν ὁ τις ἂν ἐκὼν ἐπίτηδες πράξῃ κατά τινος γνώμη κακῇ, πράγμα δέ ὅπερ τις ἐπ' εὐμενεῖα πολλάκις πράξῃ, κἄν τοῦμπαλιν γένηται, κάκεινο μὲν μιστόν, τοῦτο δὲ συγγνώμης ἐντός (σελ. 42).

Τὸ κύριο τμήμα τῆς ἀπολογίας τοῦ κατηγορουμένου ἔχει ὡς ἐπίκεντρο τὴν παιδαγωγικὴ σημασία τῆς τέχνης του. Ζωγράφισε και τὸν νικητὴ πολέμαρχο, και τὸν δεινὸ ῥήτορα, ἀνεδείκνυε στοὺς πίνακές του τοὺς ἀνθρώπινους χαρακτήρες, παριστοῦσε τὰ δεινὰ τῆς ἔριδος¹²², και γενικὰ κάθε τί πού οἱ παλαιοὶ θεωροῦσαν ἀγαθό. Συνέπεσε κάποτε νὰ ἐμπνευθεῖ ἀπὸ τὴν ταραγμένη θάλασσα και νὰ ζωγραφίσει πίνακα, πού θεώρησε καλὸ νὰ τὸν τοποθετήσῃ στὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ. Διπλὸς ὁ σκοπὸς του: πρῶτα ἢ διαφήμιση, νὰ τὸν δοῦν και νὰ τὸν θαυμάσουν οἱ ταξιδιώτες και νὰ ἀναρωτηθοῦν ποῖος εἶναι ὁ τεχνίτης. Ἄλλὰ και ἐπὶ πλῆθος, ὡς ναυτικοί, νὰ προφυλάσσονται και μὴ παρὰ καιρὸν πλέοντες ναυαγοῖεν. Διπλὸ και τὸ ἀποτέλεσμα: και τῷ ἐπιτηδεύματι ἔπαινος, και τοῖς ὀρῶσι και ἔπαινοῦσιν ὠφέλεια (σελ. 45). Καὶ ὁμως τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἀντίθετο ἀπὸ ἐκεῖνο πού περιέμενε ὁ τεχνίτης. Οἱ ναυτικοὶ φοβήθηκαν, ἐγκατέλειψαν τὴν θάλασσα και ἡ πόλις πείνασε. Αὕτη εἶναι ἡ αἰτία τῆς δημόσιας κατηγορίας. Καὶ ὁμως ὁ κατηγορούμενος οὔτε εἶχε συντελέσει ὥστε νὰ βυθισθεῖ κάποιος πλοῖο, οὔτε εἶχε προδώσει, οὔτε εἶχε ἀποκαλύψει ἀπόρρητα μυστικά. Τὴν κατηγορία πρέπει νὰ τὴν στρέψουν πρὸς τοὺς πολλοὺς, ἐφ' ὅσον ἐκεῖνοι εἶχαν παραμελήσει τὴν ἐργασία τους. Ὁ ἴδιος, ὡς ἄνθρωπος, δὲν μποροῦσε νὰ προβλέψῃ τὸ ἀποτέλεσμα. Ἄν δὲν μπόρεσε νὰ τὸ προβλέψῃ οὔτε ὁ κατήγορος, εἶναι ἐξ ἴσου ἔνοχος μὲ τὸν ζωγράφο, και πολὺ περισσότερο ἀκόμα ἂν τὸ εἶχε προβλέψῃ, ἀλλὰ τὸ ἀποσιώπησε, διότι ἦταν σὴν νὰ πρὸδιδε σιωπηλὰ ὅσους ὑποκρίνεται τώρα ὅτι ἔλεεῖ. Οἱ σκέψεις διανθίζονται μὲ τὴν ἀπαραιτήτη παράθεση ῥητοῦ τῆς ἀρχαίας γραμματείας, τὴν φορὰ αὕτη ἀπὸ τὸν Αἴαντα τοῦ Σοφοκλή (*Πρὸς ταῦτα βλέπε μὴ τοῦμόν, ἀλλὰ και τὸ σόν*, στ. 1300) πρὸς ἐπίρρωση τῆς ἐπιχειρηματολογίας ὅτι ὁ κατήγορος εἶναι ἐξ ἴσου ἔνοχος μὲ ἐκεῖνον πού κατηγορεῖ.

Τελικὰ ἡ κατηγορία, μὲ σειρά κλιμακουμένων ἐπιχειρημάτων περιορίζεται μόνο στοῦ ὅτι τοποθετήθηκε ὁ ζωγραφικὸς πίνακας, και ἐπιχειρεῖται ἀνασκευὴ τῆς. Δὲν ὑπάρχει νόμος πού νὰ ἀπαγορεύῃ τὴν ἀναπαράσταση ναυαγίων και μαχῶν. Ἀκολουθεῖ παραλληλισμὸς συνήθης γιὰ τὸν Παχυμέρη, τῆς ζωγραφικῆς μὲ τὴν ἰατρικὴ, και στοῦ σχετικὸ σημεῖο ὑπολανθάνει ἕνας προβληματισμὸς, ἂν πρέπει ὁ ἰατρὸς νὰ θεραπεύῃ τύραννο, και ἀκόμα περισσότερο

122. Ὁ Παχυμέρης, ὡς γνώστης τοῦ Ὀμήρου, τροποποιεῖ και παραθέτει τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τῆς *Λιάδος*, Δ 442-444, βλ. Boissonade, *Declamations*, 44, σπμ. 2. Πβλ. παραπάνω, σελ. 63, σχετικὰ μὲ ἀναφορὰ τῶν μυθολογούμενων περὶ Ἐριδος στὶς *Συγγραφικὰς ἱστορίας*.

ἂν ὁ τύραννος συμβαίνει νὰ εἶναι ἐχθρός. Ὁ *τύραννον ἰατρῶν νόσον ἐξ ἀνάγκης τῷ δήμῳ παρασκευάζει καὶ θάνατον* (σελ. 50) ἀποφαίνεται ὁ Παχυμέρης, καὶ ὅμως πρέπει ὁ ἰατρός νὰ θεραπεύει τὸν τύραννο, ὅταν τὸν θεραπεύει ὡς ἄνθρωπο, μὲ σαφῆ ἀναφορὰ στὸν ὄρκο τοῦ Ἱπποκράτη¹²³. Τὸ πῶς θὰ ἀπαλλαγεῖ ἡ πόλις ἀπὸ τὸν τύραννο, εἶναι θέμα τῶν ὑπολοίπων ἀρχόντων, καὶ ὄχι τοῦ ἰατροῦ. Μετὰ τὴν δεοντολογικὴ αὐτὴ παρέμβαση, παρατίθεται τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα, ὅτι ὁ ζωγράφος δὲν μποροῦσε νὰ προβλέψει τί θὰ συνέβαινε στὸ μέλλον, οὔτε θὰ ἐπιχειροῦσε παρὰ τὴν θέληση τῶν πολλῶν νὰ τοποθετήσει στὸ λιμάνι τὴν εἰκόνα γιὰ προσωπικὴ του διαφήμιση ἢ γιὰ ὁ, τιδῆποτε ἄλλο. Σκοπὸς τοῦ ἦταν μόνον νὰ μάθουν γιὰ τοὺς κινδύνους τῆς θάλασσας οἱ ναυτιλλόμενοι¹²⁴. Ὁ κατηγορὸς βεβαίως πιθανῶς θὰ ἀντέτεινε ὅτι ὅλα αὐτὰ θὰ μποροῦσε νὰ τὰ ἀναπτύξει καὶ ἓνας ρήτορας. Ἀντιπαρατηρεῖ ὁ ζωγράφος ὅτι ὁ καθένας πρέπει νὰ βοηθεῖ τὴν πόλις ὅπως μπορεῖ, καὶ κανένας δὲν πρέπει νὰ τὸν ἐμποδίζει. Ἐδῶ ὁ Παχυμέρης ὁμιλεῖ ὡς λόγιος, ὡς ἄνθρωπος τῆς διανοήσεως, καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι τὸ ὄφελος γιὰ τὴν πόλις δὲν προέρχεται μόνον ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ δράση, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα σύνολο ἐνεργειῶν: ὁ καθένας πρέπει νὰ πράττει τὸ καθῆκον τοῦ ἀνεμπόδιστα καὶ νὰ μὴν ἀποθαρρύνεται, γιατί τότε ὅλοι θὰ προτιμοῦν νὰ μὴν κάνουν τίποτε, παρὰ νὰ κάνουν κάτι καὶ νὰ κατηγορηθοῦν. Καὶ ἓνας σκοπὸς νὰ γίνει αὐτὸ πραγματικότητα εἶναι νὰ μὴν τιμωρηθεῖ ὁ κατηγορούμενος. Ἄν συμβεῖ κάτι τέτοιο, τότε ὅλοι θὰ φοβοῦνται νὰ δηλώνουν δημοσίως τίς σκέψεις τους. Ἡ μελέτη καταλήγει μὲ σκέψεις γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, τέχνης ποῦ κατ' ἐξοχὴν ἀπατεῖ αὐτοσυγκέντρωση καὶ ἡρεμία.

3. Οἱ στρατηγοὶ

Σὲ ἄλλο ἐπίπεδο, ἂν καὶ μὲ παρεμφερεῖς σκοπούς, κινοῦνται τρεῖς μελέτες μὲ θέμα τὰ ὑποτιθέμενα παραπτώματα στρατηγῶν καὶ τίς κατηγορίες ποῦ ἐπιτοξεύθηκαν ἐναντίον τους. Ἡ πρώτη τῆς ομάδας αὐτῆς, τέταρτη κατὰ τὴν σειρὰ δημοσίευσής¹²⁵, ἔχει τίτλο: *Στρατηγὸς πυρπολήσας τὰς ναῦς ὡς ἔξω χρειὰς δοξάσας, καὶ διὰ ταῦτα νικήσας, κρίνεται δημοσίων ἀδικημάτων*¹²⁶. Ἡ εἰσαγωγή, κατὰ τὴν συνήθεια τοῦ Παχυμέρη, ἐξιστορεῖ πῶς ὁ στρατηγὸς διέσωσε τὴν πόλις ἀπὸ κάποια πολιορκία, καὶ ἐνῶ περίμενε οἱ ἀνακουφισμένοι συμπολίτες του νὰ τὸν καλέσουν καὶ νὰ τὸν βραβεύσουν, βρέθηκε κάποιος

123. Boissonade, *Declamations*, 51 καὶ σημ. 1, 2.

124. Συνέχεια τῶν σκέψεων ποῦ εἶχε ἀναπτύξει ὁ Παχυμέρης στὸ Προγύμνασμα *εἰ πλευστέον* (βλ. σελ. 148).

125. Boissonade, *Declamations*, 59-81. Πβλ. Failler, *Économie*.

126. Βλ. καὶ Ἑρμογένης, *περὶ εὐρέσεως* A,3:105,5-7 Rabe.

ζηλόφθονος και τὸν κατηγορήσε. Διατυπώνεται παράκληση λοιπὸν πρὸς τὸ δικαστήριον νὰ μὴ δεχθοῦν τὴν κατηγορία, ὥστε νὰ μὴ συμβεῖ τὸ παράδοξο νὰ βρεθεῖ κατηγορούμενος ὁ σωτήρας τῆς πόλης. Ἡ παραδοσιακὴ *carpiatio benevolentiae* ὑπάρχει και ἐδῶ, μὲ τὴν μορφή τῆς σύγκρισης τοῦ δικαστηρίου πρὸς τὸ πεδίο τῆς μάχης. Ἐμπειρος στὸ δεύτερο ὁ στρατηγός, δηλώνει τελείως ἄπειρος στὸν χῶρο. Καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν. Ἡ πόλι, δηλώνει ὁ στρατηγός, εἶχε πολλοὺς ἀξιόλογους πολίτες σὲ ὅλους τοὺς χώρους. Καὶ ὁμως τὶς ἐνέργειές τους τὶς συνόδευε πάντα ἐπικριτικὴ διάθεση καὶ κακόβουλα σχόλια. Ἀποτέλεσμα: *φόβος εἰσῆι τὸς πολιτεομένους δεῖνος και δειλία ἤκιστα φορητή, εἰ αὐτοὶ μὲν νύκτωρ και μεθ' ἡμέραν ταλαιπωροῦντο και τῆς τῶν ἄλλων ἀνέσεως τὴν σφετέραν σπουδὴν παραβάλλουνο και τοὺς πόνους, ἐκεῖνοι δὲ οὐχ ὅπως χάριν ἔχοιεν, ἀλλὰ και ἐγκλήματα κατ' αὐτῶν σχεδιάζουεν ἤττον τούτοις προσήκοντα* (σελ. 61-62). Καὶ ἂν ἀκόμα ὁ Παχυμέρης δὲν εἶχε ὑπ' ὄψιν του συγκεκριμένα γεγονότα, εἶναι προφανές ὅτι δίνει ὀδηγίες συμπεριφορᾶς στὸν δημόσιο βίο, ὅπως φαίνεται και ἀπὸ τὴν συνέχεια, πού δηλώνει *τοῦτο γὰρ τρόπος δημοτικῆς πολιτείας, ἐφίεναι λέγειν ὃ τις και βούλεται, και κρεῖττον ἡγεῖσθαι ἀκούειν και τὰ ψευδῆ, ἵνα μέσων ἐκείνων και τάληθές εὐρίσκοιτο, ἢ, καταγινώσκοντας ψεύδους τοὺς λέγοντας, μὴ προσέχειν, και ἀπολλύναι πολλάκις τὸ ἀληθές* (σελ. 62)¹²⁷. Ὁ Παχυμέρης κατόπιν συνεχίζει τὶς σκέψεις του ἀναφερόμενος, ὅπως και στὴν προηγούμενη μελέτη, στὶς ἀρνητικὲς συνέπειες τῆς ἐπικριτικῆς αὐτῆς διάθεσης πρὸς τοὺς πολιτεομένους. Οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὰ κοινὰ προτίμησαν τὸν ἰδιωτικὸ βίο, μὲ ἀποτέλεσμα ἀταξία και σύγχυση στὶς ὑποθέσεις τοῦ κράτους, κάτι πού γρήγορα ἀντιλήφθηκαν και οἱ ἐχθροί. *Αἱ γὰρ μεγάλα και περιφανεῖς πόλεις φύσιν ἔχουσι μὴ ἀγνοεῖσθαι, κἂν ὃ τι και πράττοιεν, τρόπον λαμπτήρων τηλεφανῶν μεγίστων, πρῶτον αὐτῶν βλεπομένων μακρόθεν ἢ οἷς ὁρᾶσθαι παρέχουσι* (σελ. 62). Ἀκολουθεῖ ἐντυπωσιακὴ περιγραφή καταστάσεων πού πολλές φορὲς ἔμελλε νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία στὴν συνέχεια. Καὶ εἶναι σὰν νὰ προβλέπει ὁ Παχυμέρης τὸ ἐπερχόμενο τέλος, και γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν και πάλι τὸ σχετικὸ χωρίο παρατίθεται αὐτούσιο. *Και οἱ ἔως τότε ὡσπερ τινῶν ἱερῶν ἀναθημάτων τῶν ἡμετέρων ἀπέχοντες διὰ τὸν ἀπανταχόθεν συνασπισμὸν και οἷς τὴν πόλιν ἐπολυῶρουν οἱ πολιτεόμενοι, τούτων ὑποχωρησάντων τοῦ μέσου διὰ τὴν τῶν δεινῶν ἐπίθεσιν, ὠλιγῶρουν ἡμῶν. Καὶ καθ' ἐκάστην ἠγγέλλετο, νῦν μὲν ὡς περικάθηται τὸδε τὸ φρούριον, νῦν δὲ ὡς τὸδε κατεῖληπται και αὐτὶς νῦν μὲν*

127. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἕνας ἀκόμα παραλληλισμὸς πρὸς τὶς *Συγγραμμικὲς ἱστορίες*, συγκεκριμένα πρὸς τὴν ἐνέργεια τοῦ Ἀνδρονίκου Β' νὰ ἐπικαλεσθεῖ τὴν μαρτυρία ὧν εἶχαν νὰ ἀναφέρουν κάτι καλὸ γιὰ τὸν ὑποψήφιο πατριάρχη Ἀθανάσιο, ὥστε νὰ ἐξουδετερώσει τὰ λεγόμενα ὧσων τὸν συνοφαντοῦσαν (VIII.14:III.161,5-163,7). Βλ. και σελ. 109.

τήνδε τὴν χώραν κατατρέχουσι, νῦν δ' ἐκείνην, καὶ ἐπ' αὐτῇ ἄλλην. Καὶ πλείους ἔχομεν τοὺς ἀγγέλλοντας τὰ δεινά, ἢ τοὺς περὶ τῶν δεινῶν βουλευσομένους, καὶ πλείους τοὺς παρέχοντας φόβον ἢ τοὺς ὅπως ἂν τῶν φόβων ἀπηλλαγείημεν λέγοντας. Τέλος τὰ κύκλω καταστρεψάμενοι, καὶ θάρρος λαβόντες μέγιστον, κατατολμῶσι τῆς μητροπόλεως, καὶ πλείστον ὅσον συναγροχότες λαὸν ἄξιον καὶ πολέμου καὶ μάχης, τοὺς μὲν κατὰ γῆν, τοὺς δ' ἐπὶ τῶν νηῶν, τῇ πόλει προσβάλλουσιν (σελ. 62). Παρόμοια χωρία θὰ μπορούσαν θαυμάσια νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Παχυμέρη, σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ὁποίας ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀνάλογη ἀνησυχία γιὰ τὸ ἄδηλο καὶ ἀβέβαιο μέλλον. Καὶ τὸ συγκεκριμένο χωρίο παρουσιάζει μεγάλες ἀναλογίες πρὸς τὸ ἀκόλουθο χωρίο τῶν Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν: ὑπέρρει μὲν τὰ κατ' ἀνατολὰς ἔσαι καὶ ἐπὶ τὸ χεῖρον προέκοπτεν, ὥστε καὶ ὁσημέραι ἀγγελίας ἐπ' ἀγγελίας, χειρίστας ἐπὶ δειναῖς ἀφικνεῖσθαι πρὸς βασιλέα... καὶ ἦν μέσον ἐχθρῶν καὶ ἡμῶν ὁ πορθμὸς οὗτος διέχων καὶ μόνος, ἀνέδην ἐπεμβαινόντων καὶ χώρας ἀπάσας καὶ ναοὺς καὶ μνῶν καλλίστας καὶ τινα τῶν φρουρίων κακῶς ποιούντων καὶ πυρπολοούντων τὰ κάλλιστα καθημερινοῖς τε φόνοις τρυφάντων καὶ ἀπαγογαῖς (XI.9:IV.423,28-425,3). Ἐπίσης πρὸς τὰ γραφόμενα *Τί γὰρ τῶν δυσχερῶν ἀπῆν;* Καὶ ἐὼ τὰ μακράν' ἀλλὰ τὰ κατὰ θύρας ταῦτα καὶ τῆς βασιλίδος προαύλια (XI.21:IV.451,22-25). Καὶ ἐδῶ ἀξίζει νὰ προσεχθεῖ ἡ ἔντεχνη ἐναλλαγὴ ἀπὸ ἐπίπεδο σὲ ἐπίπεδο καὶ ὁ ἰδιόμορφος σχολιασμός τῆς ἐπικαιρότητας, πού ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἀλληγορία. Τὸ ὅτι ὁ Παχυμέρης ὑπονοεῖ σύγχρονές του καταστάσεις καθίσταται σαφέστερο στὴν συνέχεια: συνεχίζοντας τὴν ἀναδρομὴν στὸ παρελθόν, ὁ στρατηγὸς δηλώνει ὅτι, παρὰ τοὺς δισταγμούς του, ἀνέλαβε τὸ καθῆκον πού τοῦ ἀνέθεσαν, νὰ ὑπερασπίσει τὴν πόλη, ἀπονέμοντας του τὸν τίτλο τοῦ *στρατηγοῦ αὐτοκράτορος*¹²⁸. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Παχυμέρη ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαία στὸ συγκεκριμένο περιβάλλον. Ἀναλαμβάνοντας τὴν στρατηγία ὁ συμβολικὸς αὐτὸς στρατηγὸς διεπίστωσε ὅτι δὲν μπορούσε νὰ κινηθεῖ ἐπιτυχῶς καὶ στὴν στεριά καὶ στὴν θάλασσα. Διεπίστωσε ἐπίσης ὅτι οἱ ἐχθροὶ ἦταν πιὸ ἐπικίνδυνοι στὴν ξηρὰ, ἐνῶ τὸ πλεονέκτημα τοῦ δικοῦ του στρατεύματος, τὰ πολλὰ πλοῖα, ἔτεινε νὰ καταστεῖ μειονέκτημα καὶ βᾶρος.

128. Τίτλος πού ἀπενεμήθη γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Βελισάριο καὶ φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν δὲν χρησιμοποιήθηκε πλέον τόσο συχνά. Πὰ τίς παραπομπές βλ. R. Guillard, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Les termes désignant le commandant en chef des armées byzantines*, *EEBS* 29(1959), κυρίως 39-42(=*Recherches sur les institutions byzantines* I, Berlin-Amsterdam 1967, 382-384). Τὸν ὄρο τὸν εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Παχυμέρης καὶ στὸ ἱστοριογραφικὸ του ἔργο δύο φορές, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις γιὰ τὸν Ροζέ Ντὲ Φλόδ: *τρόπον αὐτοκράτορος στρατηγοῦ ἄγων καὶ φέρων ὅποι καὶ βούλοιο* (XI.21:IV.465,32-33) καὶ *αὐτοκράτορα στρατηγὸν καθιστᾶν ὑπιαχνούμενος* (XII.16:IV.553,33). Δὲν ὑπαινύσσομαι φυσικὰ ὅτι ἐδῶ ὑπονοεῖται ὁ καταλανὸς ἀρχηγός, ἀπλῶς σημειώνεται ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ.

Ἀποφάσισε λοιπὸν, ὅπως ὁ ἱατρὸς ποὺ ἀποκόπτει τὸ νεκρωμένο μέλος-καὶ πάλι ὁ συνήθης παραλληλισμὸς μετὰ τὴν ἱατρικὴ-νὰ πυρπολήσει τὰ πλοῖα, ὥστε νὰ ἀποδομευθοῦν οἱ δυνάμεις ποὺ εἶχαν διατεθεῖ γιὰ τὴν φύλαξή τους. Μὲ τοὺς ὄρους αὐτοὺς, ἡ μάχη κερδήθηκε. Ὡς πρὸς τὴν πηγὴ ἔμπνευσης τοῦ Παχυμέρη, ἀντιστρέφεται, ὅπως φαίνεται, τὸ γνωστὸ ἐπεισόδιο ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων, ὅταν ὁ Θεμιστοκλῆς συνέστησε στοὺς συμπολίτες του νὰ ἀναζητήσουν τὴν σωτηρίαν στὰ ξύλινα τεῖχη. Ὁ Παχυμέρης παραλληλίζει τὰ δύο γεγονότα καὶ παριστᾷ τὸν στρατηγὸ νὰ δηλώνει ὅτι ἂν ὑπῆρχαν ἄτομα ποὺ θὰ ἐναντιώνονταν στὸ σχέδιο αὐτὸ τοῦ Θεμιστοκλῆ, ἡ συμβουλή του θὰ ἔπεφτε στὸ κενό (σελ. 71). Ἐπίσης ὁ Παχυμέρης πρέπει νὰ εἶχε ὑπ' ὄψιν του καὶ ἓνα σύνθημα λογοτεχνικὸ μοτίβο, τῆς πυρπόλησης τῶν πλοίων ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα¹²⁹, ὥστε νὰ ἐκλείψει ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες του κάθε ἐλπίδα ὑποχώρησης¹³⁰. Τί ὑπονοεῖ ὁ ἱστοριογράφος; Εἶναι σαφές ὅτι ἀναφέρεται στὸ ναυτικὸ τοῦ Βυζαντίου, ποὺ δὲν ἦταν, ἰδιαίτερος ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, σὲ καλὴ κατάσταση. Εἶναι διδακτικὴ ἢ σύνδεση πρὸς τὸ κεφάλαιο 26 τοῦ Α' βιβλίου τοῦ ἀφιερωμένου στὴν βασιλεία τοῦ Ἀνδρονίκου, μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο *ὅπως αἱ τῆς Ρωμαῖδος τριήρεις κατημελήθησαν*, ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρεται καὶ ὅτι τὸ ναυτικὸ εἶχε φθάσει σὲ τέτοια κατάσταση, ὥστε νὰ εἶναι περισσότερον ζημιογόνον: *ὡς ζημιοῦν πλέον ἢ συνοῖσον κατὰ καιροῦς... καὶ τὸ δ' ἐπὶ ταύταις ἀποτεταγμένον στρατιωτικόν τε καὶ μάχιμον παρ' οὐδὲν ἔχοντες, τοῖς μὲν βαναύσοις τέχνας μεταχειρίζειν ἐφῆκαν εἰς ἀποτροφήν, τοῖς δὲ καὶ αὐτομολεῖν τοῖς ἐχθροῖς* (VII. 26: III.81,23-83,19). Καὶ τὴν φορὰ αὐτὴ δηλαδὴ στὴν μελέτη του ὁ Παχυμέρης σχολιάζει τὴν ἐπικαιρότητα μὲ τρόπο ἰδιόμορφον. Πιθανῶς ὑπονοεῖ ὅτι ὁ κίνδυνος γιὰ τὴν αὐτοκρατορία πλέον εἶναι πιὸ μεγάλος στὸ μέτωπον τῆς ξηρᾶς (*ἐώρων δὲ κάκεινους μὲν καὶ πλέον βλέποντας κατὰ γῆν ἢ κατὰ θάλατταν*, σελ. 65, ὅπως γράφει ἐνδεικτικᾶ), καὶ ἐκεῖ θὰ

129. Τὸ μοτίβο ἀναπτύσσεται ἤδη σὲ ἀρχαῖα ἐγχειρίδια περὶ στρατηγημάτων: βλ. λεπτομερῶς Α. Focchi, *L'épisode céleste d'une légende universelle, Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Γ, Χανιά 1968, 256-271.

130. Τὸ ἐπεισόδιο, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἔχει ἀποτυπωθεῖ καὶ στίς δημόδιες παραλλαγές τοῦ ποιήματος γιὰ τὸν Βελισάριο, βλ. W. Bakker - A. van Gemert, *Ἱστορία τοῦ Βελισαρίου*, Ἀθήνα 1988, 68-70. Τὸ γνόριζε ἄραγε ὁ Παχυμέρης; Τὸ γεγονός ὅτι οἱ ὑπάρχουσες παραλλαγές χρονολογοῦνται περὶ τὸ 1390, δὲν εἶναι ἀνένδειξη, ἂν δεχθοῦμε ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ κωδικοποιήθηκε ὑλικὸ κυκλοφοροῦμένο παλαιότερον. Σημειωτέον ὅτι ὁ Focchi (βλ. προηγούμενη σημείωση), 268, ἔχει συσχετίσει τὸ θέμα καὶ μὲ τὰ γραφόμενα ἀπὸ τὸν σύγχρονον τοῦ Παχυμέρη Ramon Muntaner γιὰ τὴν πυρπόληση τῶν ὑπολεμμάτων τοῦ στόλου τῶν Καταλανῶν στὴν Καλλιπὸλη τὸ 1306 [βλ. Ramon Muntaner, *L'expedició dels Catalans a Orient (extret de la «Cronica»)*. Text, introducció, notes i glosari per Lluís Nicolau d'Olwer, Barcelona 1926, 93]. Πβλ. Σταματιάδης, *Καταλανοί*, 106. -Schlumberger, *Expédition*, 183.

ἔπρεπε νὰ δοθεῖ τὸ βάρος. Καὶ φυσικὰ δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ, μὲ μὰ κατὰ γράμμα ἐρμηνεία τοῦ σχετικοῦ χωρίου, ὅτι ὁ Παχυμέρης συνιστᾷ πράγματι καύση τῶν πλοίων. Ἀπλῶς, ὄντας εὐαίσθητος δέκτης τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἐξελίξεων τῆς ἐποχῆς του ἐπιχειρεῖ ἔδῳ, ὅπως τουλάχιστον πιστεύω, μὲ τὸν γνωστό, ὑπαινικτικὸ τρόπο του, νὰ μεταδώσει τὶς ἀπόψεις του καὶ νὰ νοθευθῆσει.

Ἄλλὰ γιὰ νὰ ἐπανεέλθουμε στὴν μελέτη, ὁ περιορισμὸς τῶν πολεμικῶν δραστηριοτήτων στὸ μέτωπο τῆς ξηρᾶς εἶχε σωτήριο ἀποτέλεσμα, τὸ ὁποῖο ὁ Παχυμέρης τὸ περιγράφει μὲ τρόπο πού γιὰ μὰ ἀκόμη φορὰ φανερώνει τὴν εὐρύτατη κλασσικὴ του παιδεία: *ἐλευθεροῦσι μὲν τῶν δεινῶν τὰς χώρας, ἐλευθεροῦσι δὲ καὶ τὴν πατρίδα τῶν δυσχερῶν* (σελ. 66), κάτι πού ἐμφανῶς παραπέμπει στὴν πολεμικὴ ἱαχὴ τῶν Σαλαμινομάχων, *ἵτε παῖδες Ἑλλήνων* (Αἰσχύλου, *Πέρσαι*, 401-405)¹³¹. Τὸ πρῶτο αὐτὸ τμῆμα τῆς συγκεκριμένης μελέτης, ἂν καὶ προεισαγωγικό, εἶναι ἐκεῖνο πού κυρίως παρέχει ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία του. Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῆς περιέχει τὴν ἀνασκευὴ τῆς κατηγορίας, μὲ τὴν κατάλληλη, ὅπως πάντα, ἐπιχειρηματολογία καὶ σταδιακὴ ἀνατροπὴ τῆς. Δὲν θὰ ἐπιμείνουμε ἄλλο στὸ κείμενο, παρὰ μόνο γιὰ νὰ μνημονεύσουμε τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Παχυμέρη σχετικὰ μὲ τὴν τακτικὴ τοῦ πολέμου καὶ τὴν συμπεριφορὰ τῶν στρατηγῶν: *Εἰ μὲν γὰρ ἦν ἀκίνητα τὰ τοῦ πολέμου καὶ βέβαια*, γράφει, *ἔδει καὶ τὸν στρατηγόν, ἐφ' ἑνὸς ἰστάμενον σχήματος, πολεμεῖν ἐπεὶ δὲ τῶν ἀπάντων οὐκ ἔστιν οὐδὲν ὡς ὁ πόλεμος ἄστατον καὶ ἀνώμαλον, δεῖ κἀκεῖνον συμμεταβάλλειν τοῖς πράγμασι, καὶ νῦν μὲν ἀγριαίνειν, νῦν δὲ ταπεινοῦσθαι, νῦν κινεῖσθαι, νῦν ἡρεμεῖν, νῦν ἀπειλεῖν, νῦν ἰκετεῦναι, νῦν ἀτιμάζειν πρεσβεῖαν ἐκείνων, νῦν δὲ πρὸς ἐκείνους πρεσβεύεσθαι, νῦν ἰπτεῦναι, νῦν πεζεῦναι εἰς πόλεμον, νῦν ναυσὶ χρᾶσθαι, νῦν ἀφανίζειν αὐτάς, καὶ ἀπλῶς, καθ' ὄντινα δὴ τρόπον τὸ συμφέρον δοκιμάσει, οὕτω ποιεῖν* (σελ. 76-77). Ἡ κατάληξις τῆς μελέτης εἶναι πολὺ παραστατικὴ: ὁ στρατηγὸς ζητᾷ ἢ δικαίωση, ἢ θάνατο, τὸν ὁποῖο προτιμᾷ, παρὰ νὰ κριθεῖ ἔνοχος, γιὰτὶ στὸν Ἄδη θὰ ἔχει ἀμερόληπτους κριτὲς τοὺς ἐνδόξους Περικλῆ, Κίμωνα καὶ Θεμιστοκλῆ.

Ἡ δευτέρη μελέτη ἢ ἀναφερομένη σὲ στρατηγούς, δωδεκάτη κατὰ τὴν σειρὰ δημοσίευσης¹³², εἶναι πιὸ περίπλοκη: τριακόσιοι αἰχμάλωτοι κατάφεραν νὰ δραπετεύσουν νύκτα καὶ νὰ φθάσουν στὶς πύλες τῆς πόλης τους. Ἄλλὰ ὁ

131. Τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπίδραση τοῦ Αἰσχύλου φαίνεται καὶ ἀπὸ ἄλλο χωρίο πρὸς τὸ τέλος τῆς μελέτης αὐτῆς, ὅπου διαβάζουμε *ἐφ' ἡμῖν ἅπαντα πόλις κεῖται...ναοὶ καὶ θῆκαι πατέρων καὶ μνήματα* (σελ. 80).

132. Boissonade, *Declamations* 229-248.

στρατηγὸς δὲν τοὺς ἄνοιξε, τηρώντας κατὰ γράμμα τὸν σχετικὸ νόμο, ποὺ ἀπαγόρευε νὰ ἀνοίγουν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς νύκτας οἱ πύλες¹³³. Οἱ ἔχθροὶ τοὺς ἔφθασαν καὶ τοὺς σκότωσαν, καὶ αὐτὸ κατελογίσθη σὲ βάρος τοῦ στρατηγοῦ. Ἡ ἀρχικὴ ἔμπνευση ἔχει ληφθεῖ καὶ πάλι ἀπὸ τὸν Ἑρμογένη¹³⁴. Ὁ Παχυμέρης στὴν περίπτωση αὐτὴ παρουσιάζει ὄχι τὸν στρατηγὸ ποὺ ἀπολογεῖται, ἀλλὰ τὸν κατήγορό του. Στόχος τῆς μελέτης δηλαδὴ δὲν εἶναι ἡ ἀνατροπὴ, ἀλλὰ ἡ θεμελίωση τῆς κατηγορίας. Βεβαίως ἡ δομὴ δὲν παραλλάσσει ἀπὸ τὴν συνήθη δομὴ τῶν ἄλλων μελετῶν, μόνο ποὺ σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἀπευθύνεται ὁ κατήγορος ἐναλλακτικὰ σὲ δεῦτερο πρόσωπο πρὸς τὸν κατηγορούμενο, ὁ ὁποῖος σπεύδει νὰ διευκρινίσει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὅτι δὲν πρέπει νὰ τὸν θεωρήσουν ζηλόφθοно. Χαίρεται καὶ αὐτὸς γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἀντιπάλου του καὶ τὴν νίκη, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ παραβλέψει καὶ τὸ ὅτι παρὰ τὴν νίκη του αὐτὴ ἔχει καταστεῖ ὑπεύθυνος καὶ γιὰ ζημία στὴν πόλη τους, ἐπειδὴ προκάλεσε τὸν θάνατο τῶν ἐλπιδοφόρων νέων στρατιωτῶν. Καὶ ἡ ἐπιτυχία του στὸν πόλεμο δὲν τὸν ἐξιλώνει. Μετὰ ἀπὸ τὶς προεισαγωγικὲς αὐτὲς σκέψεις, ὁ κατήγορος περνᾷ στὴν ἐπίθεση. Δὲν θὰ ἔπρεπε ἐξ ἀρχῆς νὰ εἶχε ἐκλεγεί ὡς στρατηγὸς κάποιος ποὺ δὲν εἶχαν πείρα τῶν προσόντων του. Ἀλλὰ ἡ ἐπιδρομὴ τῶν ἔχθρῶν ἦταν ἀπροσδόκητη- τηρεῖται καὶ πάλι τὸ σῆθηδες στὰ κείμενα τοῦ εἰδούς οἰκτῆρα τῆς ἀναδρομῆς στὰ παρελθόντα, ἀλλὰ καὶ τοῦ παραλληλισμοῦ μετὰ τὰ θαλάσσια ταξίδια, ὅταν ἡ ἐκλογὴ τοῦ συγκεκριμένου στρατηγοῦ παραλληλιζοῦνται πρὸς τὴν συμπεριφορὰ τῶν ναυαγῶν, ποὺ ἀναζητοῦν τὴν σωτηρία τους σὲ ὁ τιδῆποτε, καὶ τοῦ παρατυχόντος ἄπτονται... *κἂν φύκιον ἢ, κἂν ἄλλο τι τῶν φαύλων καὶ εὐτελῶν* (σελ. 232). Καὶ ὅμως ὁ συγκεκριμένος στρατηγὸς ἦταν ἀκατάλληλος, ἀφοῦ βασικὴ του ἐπιδίωξη ἦταν ἡ νίκη, χωρὶς νὰ ὑπολογίσει τίς ἀπώλειες. Ἐδῶ ὁ Παχυμέρης γιὰ ἄλλη μὴ φορὰ παρεμβάλλει συμβουλὲς καὶ σκέψεις του γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ στρατηγοῦ, μὲ τὴν γνωστὴ του παραινετικὴ καὶ συμβουλευτικὴ τάση καὶ μὲ χαρακτηριστικὴ βραχυλογία: *καὶ νικᾶν καὶ μηδὲν ἐλλείπεσθαι, ὡς κρεῖττον μακρῶ ὄν περισώζεσθαι τοὺς ἡμετέρους μετ' ἀσφαλείας, ἢ νικᾶν ἐπισφαλῶς τοὺς ἔχθρους, καὶ συνεχίζει Νικᾶν, ὃ οὗτος, χρῆ, ἀλλὰ καὶ μετ' εὐβουλίας καὶ ἀσφαλείας ἀπάσης· κἂν ἀπῆ τὸ ἀσφαλές, μάταιος ἢ νίκη* (σελ. 233). Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο πάλι παραφράζεται ἓνα πασίγνωστο χωρίο (*Il.* Π 212) καὶ σημειώνεται ὅτι πρέπει ὁ στρατηγὸς νὰ παρα-

133. Ὑπάρχει ἓνα χωρίο στὶς *Συγγραφικὲς Ἱστορίες* (XII.25:IV.579, 8), τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὅτι οἱ πύλες τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔμεναν ἀνοικτὲς ἀκόμα καὶ τὶς νύκτες, ὥστε νὰ βροῦν καταφύγιο τὰ πλήθη ποὺ συνέρρεαν ἐκεῖ ἐξ αἰτίας τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Καταλανῶν. Τὸ χωρίο ἐπισημαίνεται ὄχι πρὸς χρονολογικὸ συσχετισμὸ, ἀλλὰ ὡς ἄλλη μίᾳ ἔνδειξη γιὰ τὸ πόσο ἡ τρέχουσα ἐπιμαρτότητα τῆς ἐποχῆς ἀπεικονίζεται ποικιλοτρόπως καὶ στὶς ρητορικὲς μελέτες τοῦ Παχυμέρη.

134. *Περὶ εὐρέσεως* Β 6:118,22-119,1 καὶ 121,8-122,14 Rabe.

τάσσει *συστάδην* τούς στρατιῶτες καὶ νὰ συγκροτεῖ *συνασπισμὸν ἀρραγῆ* καὶ παρομοιάζει τὸ στράτευμα μὲ καλοκτισμένο τοῖχο¹³⁵. Ὁ στρατηγὸς ποὺ κατηγορεῖται ἀντιθέτως εἶχε παρατάξει τελείως ἀσύντακτο τὸ στράτευμα, καὶ ἂν τελικὰ νίκησαν, αὐτὸ ὀφειλόταν στὴν τύχη καὶ μόνο, καὶ ἡ ἐπιτυχία τους δυστυχῶς συνοδεύθηκε ὄχι μόνο ἀπὸ πολλὰς ἀπώλειες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αἰχμαλωσία πάρα πολλῶν στρατιωτῶν, οἱ ὅποιοι τελικὰ κατάφεραν νὰ δραπετεύσουν καὶ καταδιωκόμενοι ἔφθασαν στὶς πύλες τῆς πόλης, τὶς ὁποῖες βρῆκαν κλειστὲς καὶ δὲν τοὺς ἀνοίγαν, ἐπειδὴ ὁ στρατηγὸς ἤθελε νὰ τηρήσει ἀκριβῶς τὸν νόμο. Καὶ ὅσο καὶ ἂν τώρα προσπαθεῖ νὰ ἀποσιεῖ τὴν κατηγορία, ὅμως τίποτε δὲν δείχνει ὅτι εἶναι ἀναμάρτητος. Ὁ κατήγορος ἀπευθύνεται σὲ δεύτερο πρόσωπο ἀπ'εὐθείας πρὸς τὸν κατηγορούμενο καὶ ἀναπτύσσει τὸ κατηγορητήριό. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιχειρημάτων ἀπὸ τὸν Παχυμέρη εἶναι ἓνα ἀκόμα δεῖγμα τῆς ἰκανότητάς του νὰ κλιμακώνει τοὺς συλλογισμοὺς του ὡς τὴν τελικὴ ἀπόδειξη τοῦ ζητουμένου, τὸ ὁποῖο στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι τὸ ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς προφάσεις καὶ τὴν επικαλούμενη νομοτυπία ὁ κατηγορούμενος ἔκρυβε τὸν φθόνου πρὸς τοὺς στρατιῶτες καὶ τὰ κακά του αἰσθήματα πρὸς τὴν πόλη. Τὸ βασικὸ ἐπιχειρημα τοῦ κατηγορουμένου, ἡ δὴθεν τήρηση τοῦ νόμου, ἀνατρέπεται μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι εἶναι ἐπιτρεπτὴ παράβασή του, ἂν ὁ συγκεκριμένος νόμος δὲν εἶναι ἐπωφελὴς καὶ τοῦτο ἐνισχύεται μὲ ἀναφορὰ στὴν ἀρχαιότητα: οἱ Λακεδαιμόνιοι, οἱ ὅποιοι μετὰ τὴν μάχη τοῦ Μαραθῶνα κατήγγησαν τὸν νόμο ποὺ ἀπαγόρευε νὰ ξεκινήσουν γιὰ μάχη ὅσο ἦταν πανσέληνος¹³⁶ καὶ ἡ ἐντολὴ τοῦ Θεμιστοκλῆ νὰ καταφύγουν οἱ Ἀθηναῖοι στὰ ξύλινα τεῖχη. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἐπεδείχθη ἐλαστικότητα προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ μεγαλύτερη βλάβη. Τὸ ἴδιο ἔπρεπε νὰ κάνει καὶ ὁ στρατηγός, ὥστε νὰ σωθοῦν οἱ πολῖτες καὶ νὰ μὴν βροῦν τόσο ἀνάξιο θάνατο. Κανένας παραλληλισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ τοὺς τριακοσίους τοῦ Λεωνίδα, γιατί ἐκεῖνοι ἔπεσαν ἐνδόξως. Ὁ κατηγορούμενος εἶναι σὴν νὰ σκότωσε ὁ ἴδιος τοὺς ἄτυχους ἐκείνους στρατιῶτες, ἀφοῦ τοὺς ἀπέκλεισε τὴν μοναδικὴ ὁδὸ σωτηρίας. Ἡ σταδιακὴ αὐτὴ κλιμάκωση τῶν κατηγοριῶν παρέχει στὸν Παχυμέρη τὴν εὐκαιρία νὰ περάσει στὸν ἐπίλογο τῆς μελέτης μὲ μιὰ ἀκόμα νοθεσία σχετικὰ μὲ τὰ καθήκοντα τοῦ στρατηγοῦ, ποὺ πρέπει πάντα νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν καὶ τὸν παρὰγοντα ἄνθρωπος: *Δεῖ τὸν στρατηγὸν φυλάττειν τοὺς νόμους καὶ*

135. Boissonade, *Declamations*, 233 καὶ σημ. 4.

136. Πβλ. καὶ Ἐρμογένης, *Περὶ εὐρέσεως* Β, 3:113,7-11 Rabe: *οἶον Λακεδαιμόνιοι μετὰ τὰ ἐν Μαραθῶνι βουλευόμενοι λύνει τὸν τῆς πανσελήνου νόμον...* καθὼς καὶ τὰ γραφόμενα τοῦ Πλουτάρχου, *οὐ γὰρ μόνον ἄλλας μυρίας ἐξόδους καὶ μάχας πεποιήνται μὴνὸς ἰσταμένου, μὴ περιμεινάντες τὴν πανσέληνον...* (*Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας*, 26: *Plutarchus, Moralia*, vol. V.2.2. Edidit B. Häslser, Leipzig 1978, 23).

κατ' αὐτοὺς πολιτεύεσθαι. Ἀλλὰ δεῖ περιποιεῖσθαι τὸν στρατηγὸν καὶ τῶν στρατιωτῶν προμάχεσθαι, καὶ τῆς ἰδίας ψυχῆς προτιμᾶν τὴν ἐκείνων ζωὴν, κἂν ἀμφοτέρωτα σώζοντο, καὶ νόμοι καὶ στρατιῶτα, εὖ ἂν ἔχειν ἠγεῖσθαι καὶ λίαν ἐπαινετῶς (σελ. 246). Ὁ συγκεκριμένος στρατηγὸς ἀντιθέτως προκάλεσε τὸν ὄλεθρο, καὶ ἡ μόνη τιμωρία ποῦ τοῦ ἀξιίζει εἶναι νὰ λάβει τόσες πληγές, ὅσες καὶ οἱ ἀδικοχαμένοι στρατιῶτες. Ἡ μελέτη καταλήγει μὲ τὴν προτροπή πρὸς τὸ δικαστήριον νὰ τιμωρήσει παραδειγματικά τὸν αἴτιο.

Ἡ ἐπομένη, καὶ τελευταία κατὰ τὴν σειρὰ δημοσίευσης¹³⁷, μελέτη σῶζεται ἡμιτελής, ἢ καλύτερα ἀτελής, ἐφ' ὅσον λείπει τὸ μεγαλύτερο τμήμα της. Τὸ θέμα της εἶναι ἡ κατηγορία ποῦ ἀντιμετωπίζει ἕνας στρατηγός, ποῦ αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους, βασανίσθηκε καὶ ἀναγκάσθηκε νὰ προδώσει ἀπόρρητα μυστικά. Καὶ φυσικὰ ὅταν ἀφέθηκε ἐλεύθερος καὶ ἐπέστρεψε στὴν πατρίδα του, τοῦ ἀπευθύνθηκε κατηγορία. Ἀπολογεῖται ὁ ἴδιος, καὶ ὅσο καὶ ἂν τὸ κείμενο δὲν διασώζεται ὀλόκληρο, εἶναι δυνατὸν νὰ διακρίνουμε ὅτι καὶ ἐδῶ ὁ Παχυμέρης ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια μέθοδο πραγμάτευσης τοῦ θέματος. Τὸ κείμενο διακόπτεται ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ὅπου μετὰ ἀπὸ τὶς γενικὲς τοποθετήσεις ὁ κατηγορούμενος ἀρχίζει τὴν ἀναδρομὴ στὰ παρελθόντα.

4. Οἱ ὑπόλοιπες ἀριστεῖες

Τρεῖς ἀκόμα μελέτες, ἂν καὶ δὲν ἔχουν ἄμεση καὶ προφανῆ σχέση μὲ στρατηγούς, ἐξετάζονται ἀμέσως στὴν συνέχεια, γιατί τὸ θέμα τους εἶναι ἡ ἀριστεία στὴν μάχη, μὲ τὴν ὀμηρικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, καὶ σὲ αὐτὲς παρεμπιπτόντως ὁ Παχυμέρης ἐκφράζει σκέψεις του γιὰ τὶς ἀρμοδιότητες τοῦ στρατιωτικοῦ ἠγέτη.

Ἀρχικὰ πρέπει νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὴν ἕκτη μελέτη¹³⁸. Τὸ θέμα της καὶ πάλι γνωστὸ ἀπὸ τὸν Ἑρμογένη¹³⁹: ἡ κατηγορία ἐναντίον ἐκείνου ποῦ ζήτησε ὡς βραβεῖο γιὰ τὴν ἀριστεία του στὸν πόλεμο τὸ δικαίωμα νὰ σκοτώσει. Ἡ διαφορὰ ἦταν ὅτι ὁ φόνος εἶχε διαπραχθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀριστεία. Ὅπως καὶ στὴν δωδεκάτη μελέτη, τὸν λόγο τὸν ἔχει ὁ κατήγορος. Δὲν ζηλεῖ, ὅπως δηλώνει, γιὰ τὸ βραβεῖο, ποῦ δόθηκε στὸν κατηγορούμενο, ἀλλὰ τὸν ἐνοχλεῖ ὁ τρόπος ποῦ ὁ τελευταῖος ἐπέλεξε ὡς πρόφαση γιὰ νὰ καλύψει τὸ ἔγκλημα ποῦ ἤδη εἶχε διαπραξεί. Ἄν καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς μελέτης δὲν προκύπτει ἄμεση σχέση πρὸς τὰ στρατηγικὰ καθήκοντα, καὶ στὴν συγκεκριμένη περίπτωσι, ἐπιχειρῶντας τὴν συνήθη ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν, ὁ Παχυμέρης βρῖσκει τὴν εὐκαιρία νὰ

137. Boissonade, *Declamations*, 249-251.

138. Boissonade, *Declamations*, 90-112.

139. *Περὶ στάσεων* 8:81, 4-6 Rabe.

ἐκθέσει τὴν γνώμη του γιὰ τὰ προσόντα πού πρέπει νὰ διαθέτει ὁ στρατιωτικὸς ἡγέτης: *Ἔστω γοῦν τις ὁ προτιμώμενος, ἀξιῶ, εἰδῶς μὲν καὶ καλῶς παρατάσσειν λαοὺς καὶ δόρυ στρέφειν ἀρίστως, καὶ τοῖς πολέμοις συμπλέκεσθαι εἰδῶς δὲ καὶ τὸν δῆμον ἀγαπᾶν καὶ πρὸς ἓνα ἕκαστον οὕτω διακεῖσθαι ὥσπερ ἂν εἰ πρὸς πατέρα ἢ πρὸς υἱὸν εἶχεν ἢ πρὸς κασίγνητον* (σελ. 92-93). Καὶ ὡς ἄλλη προϋπόθεση τῆς ἐπιτυχημένης «στρατείας» ὀρίζεται: *πρώτη δοκιμασία στρατείας ἢ γνώμη, ἣς μὴ παρούσης ὀρθῆς καὶ δημοτικῆς, καὶ φιλανθρώπου πρὸς ἕκαστον τῶν τῆς πόλεως, οὐκ ἔστιν ἐκεῖνον ὑπὲρ τῶν ὄλων ὀρθῶς στρατηγεῖν* (σελ. 93) Ὁ κατηγορούμενος κρίθηκε ὅτι ἐκπληροῦσε τὶς συγκεκριμένες προϋποθέσεις καὶ τοῦ ἀνετέθησαν στρατηγικὰ καθήκοντα, χωρὶς νὰ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἀκόμα τὸ ὅτι εἶχε σκοτώσει. Ἡ θεμελίωση τῆς κατηγορίας ἀρχίζει πρῶτα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τοῦ ὅτι ὁ στρατηγὸς ἀρίστευσε: ὅ τι ἐπέτυχε τὸ ἐπέτυχε χάρι στοὺς στρατιῶτες του. Καὶ χωρὶς στρατὸ δὲν μπορεῖ νὰ νικήσει κάποιος. Στὸ συγκεκριμένο σημεῖο ἀνιχνεύεται μὰ ἀκόμη ἔνδειξη τῶν λανθανουσῶν προθέσεων τοῦ Παχυμέρη νὰ σχολιάσει τὴν σύγχρονή του πραγματικότητα: *στρατὸς δ' οὐκ ἂν εἴη τῇ πόλει γνήσιος, εἰ μὴ ἡμεδαπὸς καὶ πολίτης* (σελ. 96) σαφῆς ἀναφορὰ στὰ μισθοφορικὰ στρατεύματα τοῦ Βυζαντίου, τακτικὴ τὴν ὁποία ἐμμέσως καταδικάζει¹⁴⁰.

Στὴν συνέχεια τῆς μελέτης ἐπιχειρεῖται ἀποκάλυψη τῆς δολιότητος τοῦ δῆθεν ἀριστεύσαντος, ὁ ὁποῖος ἰσχυρίζεται ὅτι εἶχε τὴν ἐγκριση τοῦ δήμου γιὰ τὸν φόνο, ἐνῶ ἡ πράξις του ἦταν τέτοια, πού δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ ἀξιῶναι βραβεῖο. Καὶ ἐπιπλέον εἶναι ἔνοχος ἐπειδὴ ἐπιχειρεῖ νὰ συγκαλύψει τὴν «μισαρή» πράξις του. Ἡ ἀλληλουχία τῶν σκέψεων τοῦ Παχυμέρη καὶ ἡ σταδιακὴ ἀντίκρουση τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ κατηγορουμένου τὸν ὀδηγεῖ στὴν διατύπωση κανόνων κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς καὶ σχέσεων τῶν πολιτῶν: *Πολίτης εἶ; ἀγάπα τὸν συμπολίτην ἔνδοξος; μὴ ἀποστρέφον τὸν ἄδοξον πλούσιος; καὶ τῷ πένητι, εἰ μὲν δύνῃ, καὶ ἀπὸ τῶν σαντοῦ χορήγει· εἰ δ' οὐκ, μὴ κατεπέμβαινε σεμννόμενος. Ἡδικήθης τι ἢ καὶ ὑβρίσθης; τὸ δικαστήριον βλέπε, καὶ μὴ ἀνάρχως δικαιοῦ, καταφρονῶν κρίσεως. Τοῦτο γὰρ δημοτικῆς πολιτείας τρόπος, καὶ αὐθαδείας πόρρω τυραννικῆς* (σελ. 107). Ἡ μελέτη ὀλοκληρώνεται μὲ σκέψεις περὶ τῆς ἀξίας τοῦ «λόγου» καὶ τῆς ἀνωτερότητος πού προσδίδει στὸν ἄν-

140. Καὶ ἐδῶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀντιπαραβάλλει κάποιος σχετικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἱστορία του, ὅπου θλίβεται γιὰ τὴν συμπεριφορὰ τῶν Καταλανῶν καὶ κακίζει τὴν συμπεριφορὰ τους, ἐπικαλούμενος μάλιστα καὶ τὸν Πλάτωνα: *εὐ γὰρ καὶ Πλάτων ἐν Νόμοις τὸ μισθοφορικὸν διεσκαμφήσαστο· τούτων οἱ πλείστοι, λέγων, γίνονται θρασεῖς καὶ ἄδικοι καὶ ὑβρισταὶ καὶ ἀφρονέστατοι...* (Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι XII.3:IV.529,13-15) (πβλ. καὶ σελ. 131). Πιθανότατα ὁ Παχυμέρης ἀπῆχε γνωστὸς ἀπόψεις τοῦ Θεοδώρου Β' Λάσκαρι (βλ. Geanakoplos, 35 καὶ σμῆ. 13), ἀλλὰ καὶ τοῦ Μιχαῖλ Θ' (βλ. Laiou, *Foreign Policy*, 157, 159), οἱ ὁποῖοι, ὡς γνωστόν, πίστευαν στὰ πλεονεκτήματα τῆς συγκρότησης στρατεύματος «γηγενοῦς».

θρωπο ἔναντι τῶν ζώων. Ὁ φιλόσοφος καὶ ἀνθρωπιστὴς Παχυμέρης ἐξυμνεῖ τὴν ἀξία τοῦ *λογιστικοῦ* τῆς ψυχῆς, τοῦ *ἠνώχου*, ὅπως καὶ ὁ Πλάτων στὸν *Φαῖδρο*, 246A, τονίζοντας ὅτι χωρὶς τὴν ἐπιρροή του οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις ὀδηγοῦνται στὴν ἀναρχία. Τὸ τελικὸ συμπέρασμα τῆς μελέτης εἶναι ὅτι ἡ τιμωρία τοῦ κατηγορουμένου θὰ ἀποβεῖ σὲ ὄφελος τῆς πόλης, διότι θὰ παραδειγματισθοῦν οἱ πολῖτες.

Διαφορετικὴ περίπτωση ἀριστείας ἀναλύει ἡ ἐβδόμη μελέτη¹⁴¹, μὲ γενικὸ πλαίσιο γνωστὸ καὶ πάλι ἀπὸ τὸν Ἑρμογένη¹⁴². Ἐνας ξένος ποῦ βρέθηκε ἀποκλεισμένος σὲ καιρὸ πολέμου σὲ κάποια πόλη, θεώρησε καλὸ νὰ ἀνέλθει στὰ τεῖχη καὶ νὰ βοηθήσει τοὺς πολιορκουμένους. Ὁ νόμος ὁμως τὸ ἀπαγόρευε, καὶ ἔτσι βρέθηκε κατηγορούμενος. Ἡ ἀπολογία του ἀρχίζει εἰρωνικά: παρακαλεῖ νὰ εἰδοποιηθεῖ ἐγκαίρως, ἂν ὑπάρχει κάποιος νόμος ποῦ νὰ ἀπαγορεύει τὴν παρουσία του στὸ δικαστήριο, ὥστε νὰ μὴν βρεθεῖ καὶ πάλι πρὸ ἀπροόπτου. Στὴν συνέχεια τονίζεται ἡ ἀντίφαση ἄλλοι νὰ ἀναγνωρίζουν τὴν ἀριστεία του καὶ νὰ θέλουν νὰ τὸν πολιτογραφήσουν στὴν πόλη τους, καὶ μόνο ἕνας, ἂν καὶ αὐτὸς εὐεργετήθηκε ἀπὸ τὴν ἀριστεία, νὰ ὑποβαθμίξει τὴν πράξη του: *ἔλεῖν μηχανώμενος τὸν ἅπαν καθ' ὑμῶν τῶν πολιορκούντων μηχανήματα διαλύσαντα* (σελ. 114). Ἐν καὶ δὲν κατονομάζεται σαφῶς, προκύπτει ἐμμέσως ὅτι ἡ πολιορκημένη πόλη εἶναι ἡ ἀρχαία Ἀθήνα, ἡ ὁποία σκιαγραφεῖται ὡς ὑπόδειγμα εὐνομιουμένης πολιτείας. Καὶ ὅταν ὁ ξένος ἔτυχε νὰ ἀποκλεισθεῖ ἐκεῖ σὲ καιρὸ πολέμου καὶ διεπίστωσε ὅτι οἱ ἐχθροὶ ἔφθασαν μπροστὰ στὴν ἴδια τὴν πόλη, ἀποφάσισε νὰ πολεμήσει καὶ αὐτός, ὅταν ἀνῆλθε στὸ τεῖχος καὶ εἶδε—παραθέτουμε αὐτούσια τὴν ρεαλιστικὴ περιγραφή τοῦ Παχυμέρη—τοὺς μὲν ὑμετέρους ἠττωμένους, καὶ παρὰ τοσοῦτον μὴ τέλεον πίπτοντας, παρ' ὄσον, τὸ νῶτα δεῖξαι τοῖς πολεμίοις αἰσχρὸν ἠγούμενοι, ὑπὸ πόδα ἐχώρον ἀντοφθαλμοῦντες καὶ ὄσον οὐπω πεσούμενοι τοὺς δὲ πολεμίους ἐπέχοντας ἀνὰ κράτος καὶ στερορῶς βάλλοντάς τε καὶ πλήττοντας, καὶ ἀκηρυκτὶ τοὺς πάντας ἔξεν ἐλπίζοντας, ἥδη δὲ καὶ τρόπαιον ἰσάντας καὶ τὸ ἐπινίκιον ἄδοντας (σελ. 118). Ἡ ἀναδρομὴ στὴν προϊστορία τοῦ θέματος καταλήγει μὲ ἐξ ἴσου ζωηρὴ περιγραφή τῆς ἀριστείας: *Ἐκρήσω τοιγαροῦν φωνὴν ἀξίαν τοῦ θάρσους. Ἐκτεῖνω τὸ δόρυ, ἀφῆμι, βάλλω καὶ ἄλλον αὐθις τοῖς λίθοις, καὶ ἐφεξῆς ἔτερον. Τέλος, τὸν στρατηγὸν μαθὼν πρὸς τῷ τείχει τοὺς ἰδίους θαρρύνοντα, βάλλω καιρίαν. Καὶ εὐθὺς πίπτει μὲν ἐκεῖνος καὶ ἅμα τὸ ἐκείνου σύμβολον τρέπονται δὲ οἱ τῶς νικῶντες* (σελ. 119).

141. Boissonade, *Declamationes*, 112-134

142. *Περὶ στάσεων*, 2 καὶ 9:40, 11-13 καὶ 82,11-13 Rabe. Πβλ. Failler, *Économie*.

Ἡ συνέχεια τῆς μελέτης περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν ἐριμηνεία τοῦ νόμου πὺ ἀπαγόρευε νὰ ἀνέρονται ξένοι στὰ τεῖχη, καὶ μὲ τὸ πρόσχημα αὐτὸ ὁ Παχυμέρης δηλώνει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν τήρηση τοῦ πνεύματος, καὶ ὄχι τοῦ γράμματος τοῦ νόμου, ἀλλὰ καὶ σχολιάζει ἐμμέσως τὴν ἀσάφεια πολλῶν νόμων, διακρίνοντας μεταξὺ «σοφοῦ», πὺ ἐμβαθύνει στὸ «νοοῦμενον», καὶ «ἰδιώτου», πὺ δέχεται μόνο τὸ «γεγραμμένον», καὶ ἀναφέροντας ἀκόμα ὅτι *εἰ μὲν γὰρ ἦν αἰεὶ ζῶντα τὸν νομοθέτην, ἢ μὴν τὰ γραφόμενα πνοὴν ἔχειν καὶ ζῆν, καὶ ἐρωτώμενα λέγειν ὅπως ἐγράφησαν, οὐκ ἔδει σοφοῦ τούτοις ἐξηγητοῦ, ἀλλ' ἅπαξ ἦν ἐρωτῶν καὶ μανθάνειν τὸν ἐπὶ τι διατάζοντα* (σελ. 123). Ἡ μελέτη αὐτὴ εἶναι ἡμιτελὴς στὸ χειρόγραφο.

Σχέση μὲ ἀριστεία ἔχει καὶ ἡ ἑνδεκάτη μελέτη¹⁴³. Κάποιος πὺ ἀρίστευσε στὸν πόλεμο σκοτώσε *πορνεύοντα τὸν υἱὸν* (σελ. 207) καὶ ἐκφωνεῖ τὴν ἀπολογία του, ἀρνούμενος τὸν τίτλο τοῦ παιδοκτόνου. Στὴν καθιερωμένη ἀναδρομὴ στὰ παρελθόντα, ὁ κατηγορούμενος δηλώνει ὅτι πρότυπό του πάντα ἦταν ὁ πατέρας του, καί, σὲ εὐθὺν λόγο ὑποτίθεται, παρεμβάλλει τὶς πατρικὲς συμβουλές, ὅπως τὶς εἶχε ἀφομοιώσει, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ Παχυμέρης σκιαγραφεῖ τὸ πῶς ἀντιλαμβάνεται τὴν σχέση γιοῦ καὶ πατέρα. Τὸ ὕφος θυμίζει τὸν λόγο τοῦ (Ψευδο)Ἰσοκράτη πρὸς *Δημόνικον*, καὶ ἰδίως τὶς παραγράφους 11-12: *Βούλου τοίνυν φαίνεσθαι τοῦ πατρὸς ὡς ἀρχετύπου εἰκῶν. Καὶ μὴ τοῦ δεινὸς λέγεσθαι παῖς, ἀλλὰ καὶ εἶναι ταῖς ἀληθείαις, σπευδε... καὶ εἰ γοῦν οὐ καλῶς πράττω, φεῦγε τὴν μίμησιν, καθὼς καὶ μετέρχου μὲν, ὡς εἰκός, σωφροσύνην κατ' ἐμὲ τὸν γεννήτορα* (σελ. 210-211) εἶναι μερικὲς ἀπὸ τὶς συμβουλές πὺ περιλαμβάνονται σὲ αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα, καὶ ὁ κατηγορούμενος δηλώνει ὅτι πάντα ἐπεδίωξε νὰ τὶς τηρήσει. Ἀντιθέτως ὁ μοναδικὸς γιὸς του, παρὰ τὶς προσδοκίες του, δὲν φάνηκε ἀντάξιός του, ἀλλὰ ἦταν τελείως ἄσωτος καὶ δὲν δεχόταν τὶς συμβουλές καὶ τὶς νοουθεσίες του. Πὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀποφάσισε νὰ τὸν σκοτώσει, θεωρώντας ὅτι εἶχε κάθε δικαίωμα νὰ τὸ πράξει, με ἀπώτερο σκοπὸ νὰ ἀπαλλάξει τὴν πόλιν ἀπὸ ἕνα ὄνειδος. Ἡ πλοκὴ τῆς μελέτης παρέχει στὸν Παχυμέρη τὴν δυνατότητα νὰ σκιαγραφήσει ἕνα ἀρνητικὸ πρότυπο παιδιοῦ, καὶ νὰ δείξει ὅτι καὶ σὲ παρόμοια προβλήματα εἶχε κάποια ἄποψη, ἢ ὅποια ἐκφράζεται μὲ ἀποστροφὴς ὅπως *Ὅσῳ τοίνυν κρείττων ψυχῇ σώματος, τοσοῦτῳ τοῦ τεθνάειν χεῖρον... ὅπερ λοιμὸς σώματι... τοῦτ' ἀνάγωγος γνώμη πρὸς τὴν τῆς πολιτείας νεότητα* (σελ. 221). Παρακάτω ἐπανερχεται ἄλλο ἀγαπημένο θέμα τοῦ Παχυμέρη, ἡ ἀναφορὰ στὴν ἱατρικὴ. *Ὅπως τὰ ἀνίατα πάθη τοῦ σώματος πρέπει νὰ ἀποκόπτονται, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο*

143. Boissonade, *Declamations* 207-229. Βλ. Ἐρμογένης, *Περὶ στάσεων* 6, 72,15-73,12. Πβλ. Failler, *Économie*.

πρέπει να αντιμετωπίζονται και τὰ πάθη τῆς ψυχῆς. Ὁ στίχος τοῦ Αἰσχύλου ὀργῆς νοσοῦσης εἰσὶν ἰατροὶ λόγοι (Προμηθεὺς Δεσμώτης, στ. 378) ἀποδίδεται ὡς ψυχῆς νοσοῦσης εἰσὶν ἰατροὶ λόγοι, ὅπως παραδίδεται δηλαδὴ στὸν Παραμυθητικὸ πρὸς Ἀπολλώνιον τοῦ Πλουτάρχου, 102B¹⁴⁴: ὁ κατηγορούμενος δηλώνει ὅτι ἐξάντλησε κάθε δυνατὸ μέσο γὰρ νὰ σωφρονίσαι τὸν γιό του, καὶ ἀφοῦ δὲν τὸν ἔπεισε, ἀναγκάσθηκε νὰ τὸν σκοτώσει. Ἡ ἀκραία αὐτὴ ἀντίδραση αἰτιολογεῖται μὲ τὴν γνώμη Δεῖ γάρ, οἶμαι, τὸν ὡς ἀληθῶς ὄντα πατέρα, καὶ μὴ σωμάτων μόνον γεννήτορα, μὴ μόνον ζῆν τὸν υἱὸν θέλειν, ἀλλὰ καὶ καλῶς ζῆν, ὡς τὸ μὲν ἀναγκαῖον καὶ κοινόν, τὸ δ' ἐκ περισσοῦς καὶ ἴδιον. Καὶ καλὸν μὲν εἰ ἄμφω τις ἔχῃ νομίζειν· εἰ δ' οὐκ ἀλλὰ νικῶσι τὰ χεῖρονα, καλὸν μᾶλλον μῆδὲ ζῆν ἐκείνον ἢ κακῶς ζῆν οἶσθαι (σελ. 223). Ὡς γενικὸ καθήκον ὄλων τῶν πατέρων θεωρεῖται δεῖ πάντως ἕκαστον νουθετεῖν τὸν υἱόν, ἀνάγειν, παιδεύειν, ὡς ἂν που χρῆσιμος τοῖς κοινοῖς γένοιτο, καὶ μῆδὲν ἐλλείπειν σπουδῆς, συντελεῖν τὸν νέον (σελ. 223-224), σύσταση ποῦ φθάνει καὶ σὲ ἀκραία προτροπή: εἰ δὲ μὴ πείθῃ πάντα καὶ πράττων καὶ λέγων, ἐπὶ τὸ ξίφος ὄραν, καὶ τούτω χρᾶσθαι πρὸς τὴν τῶν κακῶν ἐκκοπήν, ὡς κρεῖττον ὄν κείσθαι τὸν ἀνάγωγον ἐκείνον καὶ παντελῶς ἐξῶλη ἢ ζῆν κακῶς, καὶ ἀναξίως μὲν ἑαυτοῦ, ἀναξίως δὲ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ γένους παντός (σελ. 224).

Ὅπως παρατηρήθηκε στὸ τμήμα τῶν βιογραφικῶν, τὰ οἰκογενειακὰ τοῦ Παχυμέρη δὲν εἶναι ἐπαρκῶς γνωστά. Καθὼς δὲν γνωρίζουμε ἂν εἶχε παιδιά, δὲν μπορούμε νὰ ἀποφανθοῦμε μὲ βεβαιότητα ἂν οἱ παραπάνω σκέψεις προέρχονται ἀπὸ προσωπικὲς του ἐμπειρίες ἢ ἂν ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἀντικείμενο προβληματισμῶν του, χωρὶς ἀντίστοιχη ἐμπρακτὴ ἐμπειρία.

5. Μελέτες μὲ γενικότερο κοινωνικὸ προβληματισμὸ

Ἡ προηγουμένη μελέτη ἀπὸ πλευρᾶς θεματολογίας ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο ἕναν ἐνδιάμεσο κρῖκο πρὸς τὶς ὑπόλοιπες μελέτες ποῦ θίγουν προβλήματα κοινωνικῆς συμβίωσης καὶ διαβίωσης. Καὶ ἀρχικὰ ἡ ὀγδόη μελέτη¹⁴⁵: στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἔχουμε τὸ κλασσικὸ δεῖγμα τῆς σύζευξης δύο ἀντικρουομένων καταστάσεων, ὅπως ἤδη προδιαγράφονται ἀπὸ τὸν τίτλο: *Νόμος ἦν τὸν ἀποκήρυκτον μὴ μετέχειν τῶν πατρῶων, καὶ πάλιν ἄλλος τὸν ἐπιμείναντα χεμαζομένην νῆϊ δεσπότην εἶναι τῆς νεῶς. Ἀποκήρυκτος ἐπέμεινε πατρῶα νῆϊ χεμαζομένη, καὶ εἴργεται αὐτῆς ὡς πατρῶας*. Ὁ Παχυμέρης, κάτοχος καὶ καλῆς νομικῆς παιδείας, χρησιμοποιεῖ ὡς ἐκκίνηση δύο νόμους ἀλληθοφανεῖς.

144. Βλ. *Plutarchi Moralia*, vol. I. Recensuerunt et emendaverunt W. R. Paton et I. Wegehaupt. Editionem correctionem curavit Hans Gärtner, Leipzig 1974, 209.

145. Boissonade, *Declamations*, 135-159. Πβλ. Ἐρμολόγης, *Περὶ στάσεων*, 2:41,5-8 καὶ 10:85,1-87,2 Rabe.

Ἡ πραγματέυση τοῦ θέματος εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ ὑποτίθεται ὅτι παρυσιάζει τις ἀπόψεις τοῦ ἀποκηρύκτου. Ὑπάρχει μικρὸ κενὸ στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης, εἶναι σαφές ὅμως ὅτι ὁ Παχυμέρης γνωρίζει τὴν προβληματικὴ παρεμφερῶν νόμων¹⁴⁶. Ἐπίσης πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ χρῆση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ ὄρου *ἀποκήρυκτος* ἀντὶ τοῦ συνήθους στὴν βυζαντινὴ νομοθεσίᾳ *ἀπόκληρος*¹⁴⁷. Ἡ συνήθης σὲ ὄλες τις μελέτες ἀναδρομὴ στὰ παρελθόντα χρησιμεύει ἐδῶ γιὰ νὰ σκιαγραφήσει τις σχέσεις πατέρα καὶ γιοῦ. Ὁ τελευταῖος, μετὰ τὴν ἀποκήρυξή του θεώρησε καλὸ νὰ καταφύγει στὴν ναυτιλία, καὶ ἔτσι νὰ ἀποκτήσει περιουσίᾳ. Καὶ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς εὐχόταν νὰ τύχει σὲ δεινὴν τρικυμία, ὥστε νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ πλοῖο ὅλοι οἱ ἄλλοι καὶ νὰ μείνει μόνος κύριος, ὥστε βάσει τοῦ νόμου νὰ γίνῃ δικό του. Τὸ πλοῖο ποὺ διάλεξε ἦταν τοῦ πατέρα του, ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν ἀφήνεται ἀσχολίαστη ἢ λεπτομέρεια αὐτῆ. Μετὰ ἀπὸ λίγες μέρες καλοῦ ταξιδιοῦ, ξαφνικὰ ξέσπασε τρικυμία. Πὰ τὴν περιγραφή της ὁ Παχυμέρης καταφεύγει καὶ στὴν περίπτωση αὐτῆ σὲ ὀμηρικούς στίχους (Ὀδ. ε 294)¹⁴⁸. Ὁ ἀποκήρυκτος δηλώνει ἔτοιμος νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ πλοῖο καὶ αὐτός, ἀλλὰ ξαφνικὰ θυμᾶται τὰ σχέδια καὶ τὰ ὄνειρά του καὶ ἀποφασίζει νὰ παραμείνῃ: *᾽Ω ποσάκις συνεβυθίσθην τῷ πλοίῳ, καὶ πάλιν, ὡς ἀπὸ τινος χειρὸς ἀναγόμενος, μετέωρον εἶχον ὄραν καὶ ἐμαντόν καὶ τὴν ναῦν! ᾽Ω ποσάκις ἀπερρόφουν τοῦ κύματος, καὶ τὴν πνιγμονὴν ὑφίσταμην ὡς παροῦσαν, ἀλλ' οὐχ ὡς μέλλουσαν! Ποσάκις δὲ καὶ ἐπὶ τῶν καταστρωμάτων κατέπιπτον, μηδὲν ἔχων ἔρεισμα τοῖς ποσὶ! Ποσάκις ἔλεγον «Εὐδαίμονες ὄντως οἱ ἀποδράντες, κἂν ὕδωρ πίνοντες ἄλμυρόν ἐξ ἀπόλων» ἄθλιος δ' ἐγὼ καὶ τρισάθλιος οὕτω πάσων καὶ τόσους μαχόμενος. Καὶ ἄνωθεν μὲν σφοδραὶ τῶν ἀνέμων πνοαὶ, κάτωθεν δὲ ἄγριαι καταγίδες καὶ κύματα, τὰ δὲ δεινὰ περιστοιχίζουσι κύκλωθεν» (σελ. 142). Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον τμήμα πάντως τῆς μελέτης εἶναι τὸ ἀναφερόμενο στὴν συζήτηση περὶ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ γράμματος τῶν νόμων. Κατὰ τὸν Παχυμέρη ἡ ἐπιδίωξη τοῦ νόμου ἦταν νὰ διορθωθεῖ ὁ ἀποκήρυκτος καὶ νὰ μπορέσει νὰ ἀποκτήσῃ ὑπάρχοντα μὲ τις δικές του δυνάμεις, κάτι ποὺ ἐπέτυχε ὁ κατηγορούμενος (σελ. 148). Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρᾶ, ὁ νόμος ποὺ παραχωρεῖ τὸ πλοῖο σὲ ἐκεῖνον ποὺ τὸ ἔσωσε, δὲν ἐπιχειρεῖ καμία διάκριση μεταξὺ πτωχοῦ, πλουσιοῦ, ἰσχυροῦ ἢ ἀποκηρύκτου. Ἡ περιγραφή τοῦ τρόπου ποὺ ἔγινε τὸ ναυάγιο διευκολύνει τὸν κατηγορούμενο νὰ περιγράψῃ γιὰ ἄλλῃ μιὰ φορὰ τὴν θαλασσινὴ καταγίδα, ἀλλὰ καὶ*

146. Βλ. χαρακτηριστικὰ P. Pieler, Ἡ ἀποκήρυξη τοῦ γιοῦ στὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ καὶ ρωμαϊκὸ δίκαιο, στὸν τόμο *Συμβολές στὴν ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ ἐλληνιστικοῦ δικαίου*, Ἀθήνα 1994, 87-103.

147. Ὁ ὅποιος πάντως χρησιμοποιεῖται στίς σελ. 141, 144, 146 (τῆς μελέτης).

148. Τὰ ἴδια ποὺ εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ στίς *Συγγραφικὰς Ἱστορίας* V.21:II.507,6-8.

τοὺς κόπους πού κατέβαλε ὥστε νὰ ἀποκτήσει τὸ πλοῖο, συνεπῶς κανένας δὲν δικαιούται νὰ τοῦ τὸ στερήσει. Αὐτὴ εἶναι σὲ συντομία ἡ ἐπιχειρηματολογία τῆς μελέτης, ἡ ὁποία συμπληρώνεται μὲ ὀρισμένες γενικὲς ἀρχὲς περὶ τήρησης τῶν νόμων, ὅπως *Ἔστι τοίνυν νόμῳ νόμον παραβαλεῖν καὶ καλὸν ἦν ἐξεῖναι φυλάξει καὶ ἀμφοτέρους. Εἰ δ' οὐκ ἐγγωρεῖ, ἀλλ' οὖν τὸν κρείττονα, καὶ ὅς μειζόνως τὴν πολιτείαν συνίστησι, κάκεινον, ὅς ἂν φυλαχθεῖς ἔχοι καὶ τὸν ἄλλον περιποιεῖν, ὡς ἐκ μέρους κάκεινον φυλάττεσθαι* (σελ. 155). Ἡ ἀναγνώριση τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ πλοίου θὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ λύση ὥστε νὰ τηρηθοῦν καὶ οἱ δύο νόμοι. Ἄν τοῦ ἀρνηθοῦν τὸ δικαίωμα ἐπὶ τοῦ πλοίου, ἐμπράτως καταργεῖται ὁ σχετικὸς νόμος, καὶ θὰ ἐκλείψει τὸ κίνητρο σὲ παρόμοια περίπτωση νὰ ἐπιδιώξουν νὰ σώσουν κάποιοι ἄλλοι ἓνα ἀκυβέρνητο πλοῖο. Ἡ ἐπιμονὴ νὰ προβληθεῖ μὲ τὴν συγκεκριμένη μελέτη ἡ διδακτικὴ καὶ παιδαγωγικὴ ἀξία τῶν νόμων φαίνεται λοιπὸν ὅτι εἶναι ἡ ἐπιδίωξη τοῦ Παχυμέρη, πού καταλήγει μὲ ἔπαινο *τῆς πατρικῆς ὡς ὄντως παιδείας* καὶ μὲ ἐπίκληση τοῦ πατέρα τοῦ ἀποκηρύκτου (ὁ ὁποῖος ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε πεθάνει) νὰ καμαρώσει πλέον τὸν γιό του, πού διορθώθηκε ριζικά.

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ προβληματικὴ τῆς ἐνάτης μελέτης¹⁴⁹. Ἐκκίνηση εἶναι ὁ νόμος *τὸν ἐκ πόρνης γεγονότα μὴ λέγειν ἐπὶ τοῦ βήματος. Ἐκ πόρνου τις γεγονὼς κωλύεται λέγειν*. Πρόκειται γιὰ μία ἀκόμη περίπτωσι ἀντίθετη τῆς προβλεπομένης ἀπὸ τὸν νόμο, καὶ ἀνάλογη εἶναι ἡ ἀντιμετώπισή της. Δέχεται πρὸς στιγμήν ὁ κατηγορούμενος τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ ἀντιπάλου του καὶ διευκρινίζει ὅτι δὲν πρόκειται νὰ μιλήσει γιὰ δημόσια θέματα, ἀλλὰ ἀπλῶς καὶ μόνο θὰ ὑπερασπίσει τὸν ἑαυτό του. Ἡ ὑπεράσπιση φυσικὰ ἐπικεντρώνεται στὸν πατέρα—ἐπειδὴ ὡς γιὸς φαύλου κατηγορεῖται ὁ ἀπολογούμενος καὶ τονίζεται ὅτι ἦταν πάντα πρότυπο γι' αὐτόν, παρὰ τὰ τυχόν ἐλαττώματά του. Καὶ εἶναι δύσκολο τώρα νὰ ἀπολογηθεῖ κατηγορώντας τὸν πατέρα του. Τονίζεται ἡ εὐγενικὴ φυσικὴ καταγωγή καὶ τῶν δύο γονέων του, οἱ λαμπροὶ τοὺς γάμοι, ἡ ἐπιμελημένη παιδεία πού τοῦ ἔδωσαν. Εἶναι εὐνόητο ὅτι καὶ ἐδῶ ἀκολουθοῦνται οἱ παραδοσιακοὶ τόποι τοῦ ἐγκωμίου. Ἀκολουθοῦν, ὅπως καὶ στὴν ἐβδόμη μελέτη, ὀδηγίες στοῦ ὕψους τοῦ λόγου *πρὸς Δημόνικον*, τμῆμα πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τίς ἀπόψεις τοῦ Παχυμέρη γιὰ τὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν: τονίζεται ὅτι δὲν ἀρκεῖ μόνο ὁ δάσκαλος, πρέπει νὰ προσπαθήσει καὶ ὁ μαθητὴς, καὶ ἐξαιρεται ἡ ἀξία τῆς ταπεινοφροσύνης, τῆς γενναιοδωρίας, τῆς φιλαληθείας, τῆς κοινωνικότητας, τῆς φιλοπατρίας. Τὰ πρότυπά του ὁ νέος δὲν πρέπει νὰ τὰ ἀναζητήσει μόνο στὸν πατέρα του, ἀλλὰ καὶ

149. Boissonade, *Declamationes* 159-186. Ἀφετηρία καὶ πάλι ὁ Ἐρμογένης, *Περὶ στάσεων* 2.:40,18-19 Rabe.

στὸν καθένα πὸ μῦθος νὰ τὸν ὠφελῆσει. Διὰ στόματος τοῦ ὑποθετικοῦ πατέρου, τέλος, παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν θεωρεῖται ὁ συναγελασμὸς πρὸς τὶς ἐταῖρες, τὸ μόνον ἀδύναμο σημεῖο του, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος. Καὶ ὁ υἱὸς ἀκούσε τὶς συμβουλὲς καὶ ὅταν ἀνδρώθηκε, πάντα φρόντιζε νὰ φαίνεται χρήσιμος στὴν πόλιν. Ὁ νόμος πὸ ἀπαγορεύει τοὺς γιουὺς τῶν ἐταίρων νὰ ἐκφέρουν γνώμη καθόλου δὲν ταιριάζει στὴν περίπτωσή του, γιατί πολλοὶ μποροῦν νὰ πιστοποιήσουν ὅτι ἡ μητέρα του ἦταν πρότυπο σωφροσύνης, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν πατέρα του, ἀλλὰ αὐτὸ ἀνάγεται στὴν διαφοροετικὴ φύση τῶν δύο φύλων: *Ἄνῃρ ἀποδημῆν ἔχει, καὶ τὰ κατὰ χρεῖαν πορίζεσθαι γυνὴ δ' οἴκουρεὶ καὶ ταλασιουργία προσέτηκεν. Ἐκεῖνος στρατεύει, καὶ πρὸς τοὺς ἐχθροὺς ἀντιτάττεται. Αὕτη θεραπαινίσιν ἐπιτάττει καὶ τὰ κατ' οἶκον οἰκονομεῖ. Ἐκεῖνος βουλευεῖ αὕτη σιγᾶ. Ἐκεῖνος ἐλευθεριάζειν ἔχει ταῖς ἡδοναῖς· ταύτην σωφρονοῦσαν ὁ νόμος κατέχει μέχρι καὶ παροράματος. Ἄν ἀφέλης τῶν γυναικῶν τὸ σεμνόν, ἀφηρηκῶς ἔση ταύταις τὸ ἰδιαίτατον* (σελ. 170). Μὲ τὸν γνωστὸ του συμπυκνωμένο λόγο ὁ Παχυμέρης παραθέτει τὴν γνώμη του γιὰ τὸν ρόλο τῶν δύο φύλων. Μετὰ ἀπὸ τὶς προεισαγωγικὰς αὐτὰς παρατηρήσεις συνεχίζεται ἡ μελέτη μὲ ἀναφορὰ στὸν νόμο, πὸ δικαίως ἀποκλείει τῶν κοινῶν τὸν καταγόμενον ἀπὸ πόρνη, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι θέτει στὴν ἴδια μοῖρα καὶ τὸν πόρνο. Ὁ σκοπὸς τούτο νομοθέτη ἦταν νὰ δείξει ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν μίᾳ πόρῃ νὰ παράσχει ἐπιμελημένη διατροφή σὲ παιδιὰ καὶ στὴν περίπτωση αὕτη κανένας δὲν ἀναπληρῶνει τὴν μητρικὴ ἀνατροφή. Τὰ παιδιὰ αὐτὰ, ὡς παντελῶς ἀπαιδευτα, δὲν μποροῦν συνεπῶς νὰ ἐκφράσουν κάποια γνώμη χρήσιμη γιὰ τὰ κοινὰ. Ὁ πατέρας του ἀντιθέτως, τονίζει ὁ κατηγορούμενος, εἶχε ἔντονη ἀνάμειξη στὶς ὑποθέσεις τῆς πόλης καὶ ἡ γνώμη του εἶχε βαρύτητα. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ βασικὸς λόγος πὸ μῦθος νὰ ἐκφέρει γνώμη γιὰ τὰ κοινὰ καὶ ὁ γιὸς του.

Ἡ τελευταία μελέτη, δεκάτη κατὰ τὴν σειρὰ δημοσίευσης¹⁵⁰, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴ περίπτωση τῆς ἀμφιβολίας κατὰ τὸν Ἑρμογένη¹⁵¹: *Ἐταῖρα χρυσία εἰ φοροῖη, δημοσία ἔστω. Πεφώραται τὶς ἐταῖρα φοροῦσα χρυσία, καὶ δημοσίαν τὶς φησὶν ἀπὸ νόμων εἶναι. Ὁ δὲ παρῶν οὗτος, ὃν μελετῶμεν, οὐκ αὐτὴν εἶναι δημοσίαν φησὶν, ἀλλὰ τὰ χρυσία, προπαροξυτόνως ἀναγινώσκων. Τὸν λόγο τὸν ἐκφωνεῖ ὑποτίθεται κάποιος πὸ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἐταίρας, ὅταν ἀντιμετώπισε κατηγορία (δίκαιη) ὅτι παραβίασε τὸν νόμο καὶ κυκλοφό-*

150. Boissonade, *Declamations* 186-195. Ἡ μελέτη ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη τῶν ὀδηγῶν τοῦ Ἑρμογένη *Περὶ στάσεων* 2:41,16-20 καὶ 12:91,2-92,11 Rabe.

151. *Περὶ στάσεων* 2:41,15 Rabe: ἀμφιβολία ἀμφισβήτησις περὶ ρητῶν ἐκ προσωδίας ἢ διαστάσεως συλλαβῶν γινομένη.

ρησε φορώντας χρυσά κοσμήματα. Ἡ διαφωνία ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ κατηγοροῦ ὅτι ὄχι μόνον τὰ κοσμήματα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἑταίρα πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸ δημόσιο. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἴδια στερεῖται τοῦ δικαιώματος νὰ ὑπερασπισθεῖ τὸν ἑαυτὸ της, ἀναλαμβάνει νὰ τὴν ὑπερασπίσει ὁ ὑποτιθέμενος συνήγορος, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει μὲ τὴν παραδοσιακὴ *captatio benevolentiae*, πὺ ἐδῶ ἔχει τὴν μορφὴ τῆς ἀντίθεσης μεταξὺ τῆς τόλμης τῆς πόρνης, πὺ παρέβλεψε τὸν νόμο, καὶ τῆς ἀτολμίας καὶ δειλίας τοῦ ὑπερασπιστῆ της νὰ συνηγορήσει ὑπὲρ αὐτῆς. Μὲ τὸ πρόσχημα τῆς μελέτης αὐτῆς ὁ Παχυμέρης βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ τοποθετηθεῖ ἀκόμη μία φορὰ ἀπέναντι σὲ ἕνα κοινωνικὸ πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τῆς πορνείας. Δὲν ξενίζει ὅτι φυσικὰ ἀναφέρεται στὴν κορινθία Λαΐδα καὶ στὴν ἀθηναία Μυτία (οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἤδη εἶχαν γίνεи διάσημες καὶ συχνὰ ἀνεφέροντο ὅταν περιγράφονταν παρόμοια θέματα) καὶ τονίζει κατόπιν ὅτι οἱ πρόγονοὶ τους θεώρησαν τὸ πάθος αὐτὸ δεδομένο, καὶ δὲν ἀποπειράθηκαν νὰ τὸ ἐκριζώσουν. Ὁ προσφιλὴς παραλληλισμὸς πρὸς τὴν ἰατρικὴ ἐπανέρχεται καὶ ἐδῶ: *Οὔτε γὰρ νόσον ἔστι τῷ ἰατρῷ ἐξ αὐτομάτου κωλύειν καὶ ταῦτα χρονίσασαν, οὔτ' ἔθος πόλεως καταπαύειν εὐθέως* (σελ. 190). Ἡ ἐπιτυχέστερη ἀντιμετώπιση ἀντιθέτως εἶναι *πρόνοιαν θέσθαι τοῦ πῶς ἂν ἐλαττοῖτο τὸ πάθος προϊόντος τοῦ χρόνου, καὶ τὰς ρίζας οἷον ἐκτέμνοντας, κἄν οὐκ ἠδύναντο κατασπάσαι τὸ δένδρον, τὸν καιρὸν ἀφεῖναι ξηρᾶναι τὸ τέως ἀνθοῦν* (σελ. 190).

Ἄν τὰ προηγούμενα θεωρηθοῦν ὡς εἰσαγωγικὰ τῆς μελέτης, ἡ συνέχεια τῆς ἐξελίσσεται συμφώνως μὲ τὰ γενικὰ πρότυπα πὺ ἐπισημάνθηκαν στὴν ἀρχή, μὲ τὴν ἀνασκόπηση δηλαδὴ τοῦ παρελθόντος τῆς ἑταίρας. Οἱ γονεῖς της κατέβαλαν κάθε προσπάθεια νὰ τὴν ἀναθρέψουν ὅπως πρέπει, καὶ τὸ ἐπέτυχαν, ἀλλὰ ὅλα τὰ χάλασε ὁ ἀπροσδόκητος θάνατός τους, γιατί μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἡ νέα βρέθηκε ἀνυπεράσπιστη. *Ἐρήμην δ' οὔσαν τῶν κηδεμόνων, τί πράξειν εἰκὸς ἦν αὐτήν, εἰ μὴ γ' ὀπόσα βδελυρίας καὶ κακίας ἦσαν καρποὶ; Νεότης γὰρ ἀχαλίνωτος, καὶ μᾶλλον ἐπὶ θηλυτέrais, αἷς δὴ καὶ πλείων ὄσον καὶ ῥῆων ὁ κίνδυνος, ὡς σφαῖρα κινουμένη κατὰ πρᾶνοῦς* (σελ. 192). Δὲν εἶναι σαφές ἂν ὁ Παχυμέρης ἔχει ὑπ' ὄψη του συγκεκριμένο ἄτομο, πάντως ἀντιμετωπίζει τὸ θέμα μὲ γνώση καὶ εὐαισθησία. Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ κατηγοροῦ βασίζεται σὲ παρατονισμό, *δημοσία* ἀντὶ *δημόσια*. Ἀλλὰ ἔστω καὶ μικρὲς τέτοιες διαφοροποιήσεις στὴν ἔκφραση εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ νόμου, καὶ ὁ Παχυμέρης, ὡς ἔμπειρος νομομαθής, ὑποστηρίζει, καὶ δικαίως, ὅτι ἂν ὑπάρχει θέμα κάποιου παρατονισμοῦ, πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ καὶ πάλι ὁ σκοπὸς τοῦ νομοθέτη, ὥστε νὰ δοθεῖ ἡ σωστὴ ἐρμηνεία. Καὶ δὲν ἀρκεῖται στὸν ἰσχυρισμὸ αὐτόν, ὁ ὁποῖος εἶναι μόνον ἡ πρόφαση, ὥστε νὰ περιστραφεῖ γύρω ἀπὸ θέματα νομικά. *Καὶ ποῦ δίκαιον ἴσας τὰς δίκας οἶσθαι γίνεσθαι ἐπὶ ἀνίσοις τοῖς*

πλημμελήμασι; Καί, εἰ μίαν μέλλει τις ὑπέχειν δίκην καὶ ἴσῃν, μικρὸν ἁμαρτήσας καὶ μεῖζον, ἵνα τί, ἐξὸν ἀδικεῖν τὰ μεγάλα, τοῖς μικροῖς ἐπιχειροῦν, ὁ ἀδικεῖν βουλόμενος, εἴπερ ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον τῆς τιμωρίας ἀλοῦς κολασθήσεται; (σελ. 195).

Ἡ συζήτηση αὐτὴ περὶ δικαίου καὶ περὶ ἐφαρμογῆς τῶν νόμων δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὰ προβλήματα τῶν δικαστηρίων καὶ τῆς δικαιοσύνης γενικότερα κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων. Εἶναι γνωστὲς οἱ ἀλλεπάλληλες μεταρρυθμίσεις τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας, πού εἰσηγήθηκαν κυρίως οἱ δύο Ἀνδρονίκοι, ὁ Β' καὶ ὁ Γ'. Τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἀνδρονίκου Β' τὸ 1296 τὴς περιγράφει ὁ ἴδιος ὁ Παχυμέρης (IX.16:III.263)¹⁵². Φυσικὰ δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ νὰ χρονολογηθεῖ ἡ μελέτη μὲ βάση τὴν συγκεκριμένη περίστασι, ἀναμφιβόλως ὅμως ὅταν ὁ Παχυμέρης ἔγραφε τὴς γραμμὲς αὐτές, σίγουρα εἶχε κατὰ νοῦν καὶ τὴν προβληματικὴ λειτουργία τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴς ἀποφθεγματικῆς κρίσεις πού παρεμβάλλονται στὴν μελέτη, καὶ ἔχουν πάντα σχέση μὲ τὴν ἐπιβολὴ ποινῶν: "Ἄλλα δὲ τῶν ἀγνοούντων, καὶ ἄλλα τῶν καταφρονούντων τὰ ἐπιτίμια." Ἄν καταφρονῶν τις παρανομῆ, διπλὴν τὴν δίκην ἀποίεται, οἷς τε κατεφρόνησε, καὶ οἷς παρηνόμησεν. Ἄν ἀγνοῶν ἁμαρτάνῃ, συγγνώμης ἔστιν ἐντός. "Ὅτι μὲν ἤμαρτε, κολασθήσεται ὅτι δὲ μὴ εἰδῶς, τὸ μέτριον ἔξει τῆς καταδίκης, οἷς ὅτι καὶ ἀκούσιον τὸ πλημμελήμα, καὶ οὐ παρὰ τὴν αὐτοῦ γνώμην, ἀλλὰ παρὰ τὴν ἀγνοίαν τὸ πλημμελήθην (σελ. 197). Παρακάτω πάλι ὡς γενικὴ ἀρχὴ συνιστάται στὸν δικαστὴ Νικάτω ἐπὶ τοῖς ἀμφιβόλοις τὸ φιλόανθρωπον (σελ. 199) καὶ ὁ δ' ἀγνοῶν, καὶ πρῶτος διὰ ταυθ' ἀλοῦς, συγγνώμης ἐντός (σελ. 203). Ὁ ὑποτιθέμενος ὑπερασπιστὴς τῆς πόρνης ἐπικαλεῖται πλεόν τὴν πενία τῆς, πού εἶναι πρόξενος ὅλων τῶν δεινῶν τῆς. Τὸ ἀπόσπασμα μάλιστα γιὰ τὰ δεινὰ τῆς πενίας εἶναι τὸ ἀντίστροφο τῶν παρατηρήσεων τοῦ Παχυμέρη γιὰ τὴν δύναμη τοῦ χρήματος¹⁵³. Βασικὸ ἐπιχειρήμα τοῦ ὑπερασπιστῆ εἶναι πλεόν ὅτι δὲν πρέπει νὰ τῆς στερήσουν τὴν μοναδικὴ τῆς ἄξιαν λόγου περιουσία, τὰ κοσμήματα, διότι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ βυθισθεῖ σὲ νέα πτωχεῖα. Ἡ ἀθώωση τῆς ἀντιθέτως θὰ προξενήσῃ μεγάλο καλὸ στὴν πόλη. Καὶ ὁ Παχυμέρης ἐπιλέγει ἕναν πολὺ κατάλληλο τρόπο κατάληξης: παριστᾶ τὸν συνήγορο νὰ παρακαλεῖ τοὺς θεοὺς πάντα νὰ ἐμπνέουν τοὺς δικαστὲς γιὰ δίκαιες κρίσεις: νόμων θέλοντες εἶναι κατὰ τὸ εἰκὸς φύλακες, οὐ παρατρέπεσθε τοῖς συκοφαντεῖν αἰρουμένοις, ἀλλ' ἀξίων οἱ νομοθέται καὶ τῶν ἐξηγητῶν ἔτυχον, πρὸς τὸν σφῶν σκοπὸν ἐρμηνευόντων τὰ γράμματα, καὶ παντὸς ἄλλου μᾶλλον

152. Βλ. καὶ τὸ τμήμα περὶ ἱστοριογραφίας, σελ. 115.

153. Βλ. τὸ ἀντίστοιχο προγύμνασμα, σελ. 140-141.

προϋχομένων τοῖς κρινόμενοις τὸ εὐμένεσ, δικαίωσ ἔχουσι νόμοις δικαίας καὶ τὰ ψήφουσ ποιουμένων, παρ' ὅ τι καὶ κρίνοιτε (σελ. 207).

Ὡσ τελικὸ συμπέρασμα προκύπτει ὅτι τὰ ρητορικὰ κείμενα τοῦ Παχυμέρη κινουῦνται στὰ θεωρητικὰ πλαίσια, ἀλλὰ στὴν οὐσία ἀποτελοῦν ἰδιόμορφο σχολιασμὸ τῆσ σύγχρονῆσ τουσ ἐπικαιρότητασ, καθὼσ ἐντέχνωσ ἔχουν ἐνσωματωθεῖ προσωπικῆσ ἐμπειρίεσ καὶ βιώματα τοῦ συγγραφέα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ λόγο συμπτυκνωμένο καὶ ὑπαινικτικό, ἀκριβῶσ ὅπωσ καὶ στὸ ἱστοριογραφικό του ἔργο. Ὁ Παχυμέρησ τελικὰ προσπάθησε νὰ ἀνανεῶσει ἓνα εἶδοσ ὄχι καὶ τόσο καλλιεργημένο στὴν βυζαντινὴ γραμματεία, ἀποσκοπώντας ὄχι ἀπλῶσ νὰ δώσει ὑποδείγματα ὡσ πρὸσ τὴν μορφή μόνο, ἀλλὰ καὶ ὡσ πρὸσ τὸ περιεχόμενο. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν παρεμβάλλει ποικίλεσ συμβουλέσ, γνωμικά καὶ ἀρχαῖα χωρία, τὰ ὁποῖα βεβαίωσ δὲν καλύπτουν μόνο τὸ συμβατικό πλαίσιο τῆσ ἀρχαιότητασ, ἀλλὰ ἔχουν διαχρονικὴ διάσταση. Ὅλα αὐτὰ δικαιολογοῦν πιστεύω νὰ καταλήξουμε λέγοντασ ὅτι δὲν εἶχε καθόλου ἄδικο ὁ μαθητῆσ του Μανουῆλ Φιλῆσ, ὁ ὁποῖοσ στὸν ἔμμετρο ἐπιτάφιό του¹⁵⁴ ἔχει χαρακτηρίσει τὸν δάσκαλό του μεταξὺ ἄλλων καὶ ὡσ *τεχνικὸν διδάσκαλον, κιβωτὸν τῶν καθ' ἡμᾶσ βιβλίων, γλῶσσαν δεινὴν καὶ κόσμον τῶν λόγων*. Ὅσο καὶ ἂν ἡ φύση τοῦ ποιήματοσ ἐπέβαλε στὸν Φιλῆ νὰ εἶναι ἐγκωμιαστικός, δὲν πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὑπερβολικούς καὶ ἄστοχουσ τοὺσ χαρακτηρισμοὺσ του.

---

154. Βλ. σελ. 36-37.

ΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Α. ΤΑ ΣΧΟΛΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ

1. Τὰ ἐκτενῆ σχόλια τοῦ Παχυμέρη στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Ψευδο-Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη ἀποτελοῦν τὸν βασικὸ κορμὸ τῶν φιλοσοφικοθεολογικῶν του μελετῶν¹. Ἄλλὰ οἱ φιλοσοφικὲς του ἐνασχολήσεις δὲν ἐξαντλοῦνται ἐκεῖ ἀπὸ τὰ νεότερα εὐρήματα τῆς ἔρευνας προκύπτει ὅτι εἶχε ἐπεκταθεῖ καὶ σὲ ἄλλα θέματα. Οἱ παλαιογραφικὲς ἔρευνες τοῦ D. Harlfinger ἔχουν δεῖξει ὅτι ὁ Παχυμέρης εἶχε ἀσχοληθεῖ συστηματικὰ μὲ τὴν ἀντιγραφή φιλοσοφικῶν κειμένων τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ σχολίων σὲ αὐτὰ, προερχομένων τόσο ἀπὸ νεοπλατωνικοὺς κύκλους, ὅσο καὶ ἀπὸ προγενεστέρους τοῦ βυζαντινοῦ φιλοσόφου². Ἐπίσης προσφάτως τοῦ ἔχουν ἀποδοθεῖ καὶ δύο συντομότερα φιλοσοφικὰ κείμενα: τὰ (συμπληρωματικὰ) σχόλια στὸν *Παρμενίδη* καὶ ἓνα μικρὸ δοκίμιο *περὶ τῶν διαλεκτικῶν τόπων τοῦ Βοηθίου*. Καθὼς οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς ἀποτελοῦν καρπὸ τῆς ἔρευνας τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας καί, ἀναπόφευκτα, δὲν ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὰ ἐγχειρίδια ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας ἢ σὲ ἄλλα ἔργα ἀναφορᾶς³, στὴν συνέχεια παρουσιάζονται κάπως ἀναλυτικότερα, ὥστε νὰ σχηματισθεῖ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς συνεισφορᾶς του στὴν φιλοσοφία.

---

1. Tatakis, 239-240 (=Τατάκης, 223. -Tatakis, *Byzantine Philosophy*, 197-198). -Beck, *Kirche*, 679-680. -Κ. Γεωργούλης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1975 [ἀνατύπωση ἐκτενούς λήμματος ἀπὸ τὸ *Νεώτερον Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἡλίου*, τόμ. 7 (1949)[τόμος Ἑλλάς, 553-725], 797. -Ν. Ματσούκας, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 1994, 164-165. -Κ. Νιάρχος, *Ἡ ἑλληνικὴ Φιλοσοφία κατὰ τὴν βυζαντινὴν τῆς περιόδου*, Ἀθήνα 1996, 72-74.

2. Harlfinger, *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, 345-360. -Harlfinger *Autographa*, 48· βλ. καὶ σελ. 182.

3. Π.χ. καὶ ὁ Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 37 (=Ἀλόγια Γραμματεία, Α', 85-86) ἀναφέρεται τὸν Παχυμέρη μόνον ὡς ἀριστοτελιστὴ. Ὁ ἴδιος στὸ πρὸ πρόσφατο λήμμα του «Philosophie B. Byzanz», *LexM VI* (1993), στ. 2098, μνημονεύει βεβαίως καὶ τὸ (συμπληρωματικὸ) ὑπόμνημα στὸν *Παρμενίδη* ποὺ εἶχε δημοσιευθεῖ ἐν τῷ μεταξῷ (βλ. σελ. 185). Ὁ Fryde, *Renaissance*, 199-200, 206-208, 315, ἐπιχειρεῖ συνολικὴ ἀναφορὰ στὶς φιλοσοφικὲς ἐπιδόσεις τοῦ Παχυμέρη, ἀλλὰ μὲ ὀριστενὲς ἀνακρίβειες.

2. Ὁ Παχυμέρης ὡς ἀντιγραφῆς φιλοσοφικῶν κειμένων

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο «*stricto sensu*»⁴ αὐτόγραφα χειρόγραφα τοῦ Παχυμέρη μετὰ τὰ σχόλια του στὸν Ἀριστοτέλη (τὸν *Berolinensis* 512 καὶ τὸν *Parisinus* 1930)⁵, ἔχουν ἐντοπισθεῖ ἄλλα τέσσερα «*lato sensu*» αὐτόγραφα του. Πρόκειται γιὰ δύο ἀκόμα κώδικες μετὰ ἀριστοτελικὰ κείμενα καὶ τὰ ἀντίστοιχα σχόλια (τὸν *Vaticanus* gr. 261⁶ – μετὰ τὸ *περὶ ζώων μοριῶν* τοῦ Ἀριστοτέλη⁷ καὶ τὰ σχόλια τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Ἐφρεσίου, καθὼς καὶ ὀρισμένα κείμενα ἀπὸ τὰ *Μικρὰ Φυσικὰ* – καὶ τὸν *Laurentianus* LXXXVII.5, μετὰ τὰ *Φυσικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τὰ σχόλια τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ⁸, ποῦ παλαιότερα ἐθεωρεῖτο ὅτι παραδίδει τὰ σχόλια τοῦ ἰδίου τοῦ Παχυμέρη στὸν Ἀριστοτέλη⁹), καθὼς καὶ γιὰ ἄλλους δύο κώδικες μετὰ πλατωνικὰ κείμενα καὶ ἔργα σχολιαστῶν τοῦ Πλάτωνα (τὸν *Neapolitanus* Gr. 339 [III.E.17])¹⁰ – μετὰ τοὺς διαλόγους *Φαίδων*, *Χαρμίδης* καὶ *Λάχης* καὶ τὰ σχόλια τοῦ Πρόκλου στὸν Ἀλκιβιάδην Α' – καὶ τὸν *Parisinus* gr. 1810¹¹, μετὰ τοὺς διαλόγους *Εὐθύφρων*, *Κρίτων*, *Ἀπολογία Σωκράτους*, τὸν *Φαῖδρον*¹² συνοδευόμενο ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα σχόλια τοῦ Ἑρμεία τοῦ Ἀλεξανδρέως [τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ.]¹³, τὸ ψευδεπίγραφο *περὶ ψυχῶν*

4. Γιὰ τὴν διάκριση αὐτογράφων «*stricto sensu*» (μετὰ κείμενα τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέα) καὶ «*lato sensu*» (μετὰ κείμενα ἄλλου συγγραφέα ἀποδιδόμενα σὲ γνωστὸ γράφειο) βλ. Harlfinger, *Autographa*, 43-45.

5. Βλ. λεπτομερέστερα παρακάτω, σελ. 192-193.

6. Βλ. *Mercati-de' Cavalieri*, 342-343 καὶ πβλ. Wartelle, ἀρ. 1708. – Συμφώνως πρὸς τὸ *RGK* 3, ἀρ. 115, ὁ Παχυμέρης ἔχει ἀντιγράψει ὁ ἴδιος τὰ φρ. 55^v-63^v, ἐνῶ γιὰ τὰ φρ. 2-35 καὶ 114-222 σημειώνεται συνεργασία καὶ μετὰ ἄλλους γράφεις. – Πβλ. Pappa, *Metaphysik*, 102*.

7. Ὁ *Vat. gr. 261* εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα χειρόγραφα ποῦ παραδίδουν τὸ συγκεκριμένο ἀριστοτελικὸ κείμενο: βλ. G. Mercati, *Fra i commentatori greci di Aristotele*. 2. – *Per il commento di Michele Efesino ai libri de partibus animalium, Opere Minori* III, Città del Vaticano 1937, 467-468.

8. Harlfinger, *Autographa*, 48. – Pappa, *Metaphysik*, 102*.

9. Βλ. Bandini, III, 386. – Moraux et al., 293.

10. Βλ. *The Plato Manuscripts. A New Index*, Yale University Press, New Haven – London 1968, 48. – *Proclus, sur le premier Alcibiade de Platon*, vol. I, texte établi et traduit par A. Segonds, Paris 1985, cxiv-cxvii. – Fryde, *Renaissance*, 207-208.

11. Ὁ *Paris Gr. 1810* προέρχεται ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ Gian Francesco d'Asola, κουνιάδου καὶ συνεργάτη τοῦ Ἀλδου Μανουτίου καὶ κυρίου ὑπευθύνου τοῦ τυπογραφείου μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλδου: βλ. Annaclara Cataldi Palau, *Gian Francesco d'Asola e la tipografia Aldina. La vita, le edizioni, la biblioteca dell'Asolano*, Genova 1998, 390, 419, 469.

12. Καὶ ὄχι τὸν *Φαίδωνα*, ὅπως ἐκ παραδρομῆς σημειώνει ὁ Fryde, *Renaissance*, 315.

13. Περὶ τοῦ Ἑρμεία βλ. K. Praechter, λ. Hermeias, *RE* VIII.1 (1912), 731-735. – Τὰ σχόλια ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν P. Counreur, *Hermiae Alexandrini in Platonis Phaedrum Scholia*, Paris 1902.

κόσμω και φύσιος τοῦ Τιμαίου τοῦ Λοκροῦ¹⁴, τὸν *Παρμενίδη* και τὰ σχόλια τοῦ Πρόκλου στὸν διάλογο (συμπληρωμένα στὸ τελευταῖο τμήμα τους μὲ προσωπικά και αὐτόγραφα σχόλια τοῦ Παχυμέρη), καθὼς και τὴν πλατωνική *Πολιτεία* και τὸ *Συμπόσιον*¹⁵.

Ἡ περίπτωση τοῦ τελευταίου χειρογράφου εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα, καθὼς τὸ τμήμα του μὲ τὰ σχόλια τοῦ Ἑρμεία στὸν πλατωνικό *Φαῖδρο*¹⁶ ἀποτελεῖ τὸν ἀρχέτυπο τῆς παράδοσής τους¹⁷, δὲν θὰ εἶχαν διασωθεῖ δηλαδὴ ἂν δὲν τὰ εἶχε ἀντιγράψει ὁ Παχυμέρης. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ σχόλια τοῦ Πρόκλου στὸν *Παρμενίδη*, τὸ συγκεκριμένο χειρόγραφο εἶναι ἀπὸ τὰ βασικά τῆς χειρόγραφης παράδοσής τους¹⁸.

Πέραν τῶν προηγουμένων παρατηρήσεων, ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν και τὰ ἀκόλουθα σὲ σχέση μὲ τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους ποὺ ἔχει ἀντιγράψει ὁ Παχυμέρης: δὲν εἶναι δύσκολη ἡ διαπίστωση ὅτι στὸ συγκεκριμένο χειρόγραφο περιλαμβάνονται οἱ τρεῖς μικρότεροι διάλογοι τῆς πρώτης (κατὰ τὴν ἀποδιδόμενη ἐσφαλμένα στὸν Θράσυλλο διαίρεση¹⁹) τετραλογίας [*Ἐνθύφρων*, *Ἀπολογία Σωκράτους*, *Κρίτων*, *Φαίδων*], καθὼς και τρεῖς (πλὴν τοῦ *Φιλήβου*) διάλογοι τῆς τρίτης τετραλογίας [*Παρμενίδης*, *Φίληβος*, *Συμπόσιον*, *Φαῖδρος*], συμπεριλαμβανομένων και τῶν σχολίων στὸν πρῶτο και στὸν τελευταῖο διάλογο. Ἐπὶ πλέον, ὑπάρχει και ἓνα τμήμα τῆς πλατωνικῆς *Πολιτείας* [ἀπὸ τὴν ὄγδοη τετραλογία –*Κλειτοφῶν*, *Πολιτεία*, *Τίμαιος*, *Κριτίας*]. Παράλ-

14. Τὸ κείμενο ὡς γνωστὸν ἔχει διασωθεῖ λόγω τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν νεοπλατωνικῶν κύκλων γιὰ τὴν μελέτη του [βλ. R. Harder, λ. Timaios, *RE*. VI.A.1 (1936), 1204] και συνεπῶς και λόγω τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Παχυμέρη γιὰ τὰ νεοπλατωνικά κείμενα.

15. Βλ. εἰδικότερα *The Plato Manuscripts*, (ὁ.π., σελ. 182, σμ. 10), 22. -*RGK* 2, ἀρ. 89 και παρακάτω, σελ. 184, σμ. 23.

16. Πὰ τὴν θέση τῶν συγκεκριμένων σχολίων στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας βλ. C. Moreschini, *Motivi esetici e filosofici negli scolia in Phaedrum di Ermia Alessandrino, Cassiodorus* 2 (1996), 99-110.

17. Βλ. M. Sicherl, *Platonismus und Textüberlieferung, JÖBG* 15 (1966), 201-229, κυρίως 214, 221, και βελτιωμένη ἐπανεκδόση στὸν τόμο *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, herausgegeben von D. Harlfinger, Darmstadt 1980, 535-576, κυρίως 545, 551 (τότε δὲν εἶχε συνδεθεῖ τὸ χειρόγραφο μὲ τὸν Παχυμέρη). Πβλ. P. Couvreur, (ὁ.π., σελ. 182, σμ. 13), x-xi, xxi-xxiii. -*Σχόλ. Παρμ.*, XIII. -Fryde, *Renaissance*, 35.

18. Βλ. ἀναλυτικά *Σχόλ. Παρμ.*, X. Ἐπὶ πλέον, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Παχυμέρη γιὰ τὰ νεοπλατωνικά κείμενα πιστοποιεῖται και ἀπὸ τὸ ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικά χειρόγραφα τῆς *Πλατωνικῆς Θεολογίας* τοῦ Πρόκλου, ὁ Paris. Gr. 1813 (ποῦ ἡ ἀντιγραφή του τοποθετεῖται πρῶν ἀπὸ τὸ 1204), εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στὸν κύκλο τοῦ Παχυμέρη: βλ. *Proclus, Theologie Platonicienne*, vol. V, texte etabli et traduit par H. Saffrey – L. G. Westerink, Paris 1987, lvii-lxix. -Πβλ. *Σχόλ. Παρμ.*, XIII-XIV.

19. Βλ. A. Lesky, *Geschichte der Griechischen Literatur*, Wien 1964, 589 (=Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, μετάφραση Ἀγαπητοῦ Τσοπάνη, Θεσσαλονίκη 1975³, 755).

ληλα, στὸν κώδικα Neapol. 339 (III.E.17) ὑπάρχουν, πλὴν τοῦ *Φαίδωνος* [ἀπὸ τὴν πρώτη τετραλογία] καὶ τῶν σχολίων στὸν *Ἀλκιβιάδην Α'* [ἀπὸ τὴν τέταρτη τετραλογία, *Ἀλκιβιάδης Α'* καὶ *Β'*, *Ἰππαρχος*, *Ἐρασται*] δύο διάλογοι τῆς πέμπτῃς τετραλογίας [*Θεάγης*, *Χαρμίδης*, *Λάχης*, *Λύσις*], ὁ *Χαρμίδης* καὶ ὁ *Λάχης*. Συνεπῶς, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Πλάτωνα δὲν ἦταν περιστασιακό, οὔτε τυχαία ἢ συνύπαρξη τῶν συγκεκριμένων διαλόγων. Καθὼς μάλιστα παρατηροῦνται ἀρκετὲς ἀποκλίσεις τόσο ἀπὸ τὴν ὁμάδα πλατωνικῶν διαλόγων ποῦ συνήθως σχολιαζόταν στοὺς νεοπλατωνικοὺς κύκλους²⁰, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν καθιερωμένη ἤδη ἀπὸ τὸν πέμπτο αἰῶνα σειρά διδασκαλίας τους²¹, καὶ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν καὶ τὶς συχνὲς παραπομπὲς σὲ πλατωνικά χωρία στὰ ἔργα τοῦ Παχυμέρη²², ἴσως δὲν εἶναι ἄστοχη ἡ ὑπόθεση ὅτι εἶχε ἀσχοληθεῖ συστηματικὰ μὲ τὸν Πλάτωνα στὰ πλαίσια τῶν διδασκτικῶν του δραστηριοτήτων, ἐπιχειρῶντας συνολικὴ θεώρηση τοῦ ἔργου τοῦ ἀρχαίου φιλοσόφου· ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ κώδικα Paris. Gr. 1810 στὰ πλαίσια εἰδικῆς ἔρευνας γιὰ τὴν χειρόγραφη παράδοση τῆς *Πολιτείας* καὶ τοῦ *Συμποσίου* προκύπτει καὶ τὸ ὅτι ὁ Παχυμέρης δὲν ἔχει περιορισθεῖ στὴν ἀπλὴ ἀντιγραφή τῶν διαλόγων, ἀλλὰ τοὺς ἔχει προσεγγίσει καὶ ὡς κριτικὸς τοῦ κεμμένου²³. Ὡς γνωστόν, μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1261 καὶ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης²⁴ σημειώθηκε αὐξημένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς πλατωνικὲς σπουδές, μὲ κύριο ἐκπρόσωπο τὸν Γρηγόριο Κύπριο²⁵: στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσεται συνεπῶς καὶ ὁ Παχυμέρης, ὁ ὁποῖος ἐπὶ πλέον μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς συνδέσμους ποῦ ὄδηγοῦν στὴν ἀναγέννηση τῶν πλατωνικῶν σπουδῶν στὴν Φλωρεντία τὸν δέκατο πέμπτο αἰῶνα²⁶.

20. Βλ. πρὸχειρα Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 15-17 (= *Λόγια Γραμματεία*, Α', 55-56).

21. A. Festugière, *L'ordre de lecture des dialogues de Platon aux Ve et VIe siècles*, *Museum Helveticum* 26(1969), 281-296.

22. Βλ. ἐνδεικτικὰ σελ. 42, 171, 172.

23. Βλ. G. Boter, *The textual tradition of Plato's Republic* (Mnemosyne, suppl. 107), Leiden 1989, 174-200 καὶ C. Brockman, *Die handschriftliche Überlieferung von Platons Symposion*, Wiesbaden 1992, 26-27, 92-100.

24. Πὰ τὶς φιλοσοφικὲς σπουδὲς στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ 1261 ὡς τὰ μῆσα περίπου τοῦ 14ου αἰῶνα βλ. συνολικὰ καὶ Fryde, *Renaissance*, 183-212. Βλ. καὶ τὴν βιβλιογραφία ποῦ σημειώνεται παρακάτω, σελ. 188, σημ. 54.

25. Βλ. τελευταία Inmaculada Pérez Martin, *El patriarca Gregorio de Chipre (ca. 1240-1290) y la transmisión de los textos clásicos en Bizancio*, Madrid 1996, 28-31, 207-253 καὶ passim.

26. Σχόλ. Παρμ., XIV. Πὰ τὶς πλατωνικὲς σπουδὲς στὴν Φλωρεντία, ἀπὸ τὴν ἀφθονή βιβλιογραφία βλ. τελευταία N. G. Wilson, *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, London 1992, 86-100.

3. Τὰ μικρότερα φιλοσοφικά δοκίμια.

α) Τὸ ὑπόμνημα στὸν Παρμενίδη

Στὸν κώδικα Paris. gr. 1810 διασώζεται, ὅπως προαναφέρθηκε, καὶ ἓνα «συμπλήρωμα» τῶν (ἡμιτελῶν) σχολίων τοῦ Πρόκλου στὸν *Παρμενίδη*. Τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος δὲν ἦταν ἄγνωστο. Ἔχει συμπεριληφθεῖ σὲ ὅλες τὶς ἐκδόσεις τῶν σχολίων τοῦ Πρόκλου²⁷, καὶ κατὰ καιρὸς ἔχει ἀποδοθεῖ σὲ ἀνώνυμο συνεχιστὴ, ἐνδεχομένως μαθητὴ τοῦ Ἰωάννη Φιλοπόπου²⁸, ἢ ἔχει θεωρηθεῖ λίγο μεταγενέστερο τοῦ Στεφάνου τοῦ Ἀλεξανδρέως²⁹.

Καθὼς ὅμως χωρὶς ἀμφιβολία ὁ κώδικας ἀνῆκε στὸν Παχυμέρη καὶ ἔχει ἀντιγραφῆ ἀπὸ τὸν ἴδιο³⁰, στὴν τελευταία ἐκδοση τοῦ ὑπομνήματος θεωρεῖται ὅτι, πέραν τῆς ἀπλῆς ἀντιγραφῆς, καὶ ἡ πατρότητα τοῦ κειμένου πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Παχυμέρη³¹. Ἡ ἄποψη αὕτη ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ σχολιαστὴς ἀναμφισβήτητα γνωρίζει καλὰ τὰ ἀριστοτελικὰ ἔργα, σχολιάζει τὸ πλατωνικὸ κείμενο ὅπως ἔχει ἀντιγραφῆ στὸν συγκεκριμένο κώδικα, καὶ ὄχι μὲ βάση ἄλλο χειρόγραφο, ἀκολουθεῖ τὸ πρωτότυπο σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη, ὅπως καὶ ὁ Παχυμέρης στὴν ὑπόλοιπη σχολιαστικὴ του ἐργασία, ἀλλὰ καὶ οἱ παραπομπὲς στὸν Ἀριστοτέλη στὸ συγκεκριμένο ὑπόμνημα ἔχουν μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὰ ἀντίστοιχα χωρία ὅπως ἐμφανίζονται στὰ ἀνέκδοτα σχόλια του³². Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ σχολιαστὴς αὐτὸς εἶναι ὁ Παχυμέρης, ποῦ ἔχει συμπληρώσει μὲ δικὰ του σχόλια τὸ ὑπόμνημα τοῦ Πρόκλου· ἐπὶ πλέον στὸ τιμῆμα αὐτό, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ του ἀπόδοση στὸν Παχυμέρη, εἶχε διαπιστωθεῖ ὅτι εἶναι εὐδιάκριτη ἢ «λογικὴ»³³ ἀνάγνωση τοῦ *Παρμενίδη*, τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν «φιλοσοφικοθεολογικὴ» καὶ μεταφυσικὴ προσέγγιση τοῦ Πρόκλου³⁴.

27. Βλ. συγκεντρωμένες τὶς παραπομπὲς στὰ Σχόλ. Παρμ., XX.

28. Βλ. R. Klibansky, *Ein Proklos-Fund und seine Bedeutung*, Heidelberg 1929, 5, σμμ. 5.

29. Roueché, Notes, 556.

30. Βλ. σελ. 182, σμμ. 11-15 καὶ Proclus, *Theologie Platonicienne* (ὁ.π., σελ. 183, σμμ. 18) IX-lxii.

31. Σχόλ. Παρμ., XVII.

32. Βλ. ἀναλυτικὰ Σχόλ. Παρμ., XV-XVII.

33. Roueché, Notes, 555. -Πβλ. Σχόλ. Παρμ., XVII.

34. Βλ. σχετικὰ καὶ Χ. Τερέζης, Ὁψεις τῆς συνάφειας τῆς μεταφυσικῆς μὲ τὴν ἐπιστημολογία στὸν Νεοπλατωνικὸ Πρόκλο, *Παρνασσός* 37 (1995), 146-158 καὶ πβλ. τοῦ ἴδιου, George Pachymeres' comments on the Theory about time in the platonic dialogue Parmenides, *Philosophical Inquiry* 20(1998), 111-118.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο βεβαίως τὰ σχόλια ἔχουν κριθεῖ ὄχι ὡς ἰδιαίτε-
 ρως ἐπιτυχή³⁵. Πάντως γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας εἶναι προφανῆς ἡ
 σημασία τῆς ἀπόδοσης τοῦ κειμένου στὸν Παχυμέρη, ἐφ' ὅσον, ὅπως τονίζει
 στὴν νέα ἔκδοσή ὁ L. Westerink³⁶, δὲν ἔχει διασωθεῖ ἄλλο ὑπόμνημα σὲ ἔργα
 τοῦ Πλάτωνα ἀπὸ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ³⁷.

β) *Τὸ δοκίμιο «περὶ τῶν διαλεκτικῶν τόπων τοῦ Βοηθίου»*

Τὸ σύντομο αὐτὸ κείμενο τὸ εἶχε συνδέσει μὲ τὸν Παχυμέρη ἤδη ὁ ἱατρο-
 φιλόσοφος Philippus Becchius στὴν λατινικὴ του μετάφραση τῶν ἀριστοτε-
 λικῶν σχολίων³⁸, ὅπου καὶ τὸ εἶχε προτάξει, μεταφρασμένο καὶ αὐτὸ στὰ λατι-
 νικά. Κατόπιν τὸ μνημόνευσε περιστασιακὰ ὁ Fr. Littig³⁹, ὁ ὁποῖος τὸ εἶχε ἐντο-
 πήσει στὸν κώδικα Laurent. LXXXVI.22 καὶ τὸ ἀπέδωσε καὶ αὐτὸς στὸν
 Παχυμέρη. Ἐκτοτε ἡ ἔρευνα ἀγνόησε παντελῶς τὸ σύντομο αὐτὸ σημεῖωμα.
 Μόλις τὸ 1987 ἐπανῆλθε στὸ θέμα ὁ Δ. Ζ. Νικήτας⁴⁰, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε τὸ κεί-
 μενο, μὲ σύντομη εἰσαγωγή, ἀπὸ 8 χειρόγραφα: α) Ἰβήρων 191, β) Laurentianus
 LXXXVI.22, γ) Bodleianus Auct. F. infra 1.14 (Misc. 128), δ) Escorialensis
 R.I.10, ε) Citiensis 62, ς) Ἱεροσολύμων, Παναγίου Τάφου 479, ζ) Reginensis gr.
 II.114 καὶ η) Taurinensis B.III.34. Σὲ αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τρία ἀκό-
 μα, ποὺ ἐπίσης περιέχουν τὸ δοκίμιο, δὲν ἔχουν ληφθεῖ ὅμως ὑπ' ὄψιν κατὰ τὸν
 καταρτισμὸ τοῦ κειμένου: ὁ Parisinus Gr. 1931⁴¹, ὁ Parisinus Coislinianus 164⁴²
 καὶ ὁ Matritensis 4737 (olim O-60)⁴³. Τὰ πέντε πρῶτα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα
 αὐτά, καθὼς καὶ τὰ τρία τελευταῖα, παραδίδουν καὶ πλήρη τὰ σχόλια τοῦ

35. Βλ. τὴν πρόσφατη ἀξιολόγησή τους ἀπὸ τὸν Ἡ. Τεμπέλι, Ὁ Γεώργιος Παχυμέρης ὡς
 σχολιαστὴς τοῦ Πλάτωνος, *Βυζάντιο – ὁ κόσμος του καὶ ἡ Εὐρώπη*. Πρακτικὰ Α' ἐπιστημονικῆς
 συνάντησης τῆς «Διεθνoῦς ἐπιστημονικῆς ἐταιρείας πληθωνικῶν καὶ βυζαντινῶν μελετῶν»,
 Μυστράς 26-28 Μαΐου 2000, Ἀθήνα – Μυστράς 2001, 81-90.

36. Σχόλ. Παρμ., IX. -Πβλ. Harlfinger, *Autographa*, 48.

37. Βλ. καὶ τίς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τοῦ A. Failler, *Sur un passage douteux du
 commentaire de Georges Pachymères au Parménide de Platon, REB* 60(2002), 221-225, σχετικὰ μὲ
 τὴν ἀποκατάσταση προβληματικοῦ χωρίου τοῦ ὑπομνήματος.

38. Βλ. τὰ πλήρη στοιχεῖα στὴν σελ. 190, σημ. 65.

39. Littig, *Φιλοσοφία*, 91 καὶ σημ. 1.

40. D. Z. Nikitas, *Boethius de differentiis topicis: Eine Pachymeres – Weiterbearbeitung der
 Holobolos – Übersetzung, Classica et Mediaevalia* 38 (1987), 267-286 καὶ ὡς παράρτημα στὸ βιβλίο
 τοῦ ἴδιου, *Boethius de Topicis differentiis καὶ οἱ βυζαντινὲς μεταφράσεις τῶν Μανουῆλ Ὀλοβόλου
 καὶ Προχόρου Κυδώνη*, Ἀθήνα 1990, σελ. CXXXIX-CLIII (εἰσαγωγή) καὶ 233-239 (κείμενο). Στὴν
 δευτέρη αὐτῆ δημοσίευση ἀντιστοιχοῦν οἱ παραπομπὲς ποὺ ἀκολουθοῦν (στὸ ἔξῃς: Nikitas).

41. Omont, *Inventaire sommaire* II, 166. -Pappa, *Metaphysik*, 88*-90*, 120* καὶ σημ. 276.

42. Βλ. Devreese, *Fonds Coislin*, 147. -Pappa, *Metaphysik*, 90*-91*, 120* καὶ σημ. 276.

43. de Andrés, *BN*, 317-318.

Παχυμέρη στην άριστοτελική φιλοσοφία⁴⁴, και μάλιστα άμέσως μετά από τὸ σύντομο αὐτὸ κείμενο, ἀντιγραμμένα τὶς περισσότερες φορές ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα⁴⁵. Δηλαδή οἱ συγκεκριμένοι κώδικες συναπαρτίστηκαν ὡς ἐνιαῖο σύνολο ἐξ ἀρχῆς, κάτι ποῦ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἴσως καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Παχυμέρη⁴⁶, ἂν καὶ δὲν περιλαμβάνεται στοὺς αὐτογράφους κώδικες τῶν ἀριστοτελικῶν τοῦ σχολίων⁴⁷. Ὡς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα χειρόγραφα, στὸν κώδικα Παναγίου Τάφου 479 (17ου αἰ.) τὸ δοκίμιο ἔχει ἐνταχθεῖ μετὰ ἀπὸ σειρά φιλοσοφικῶν δοκιμῶν περὶ λογικῆς, καὶ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Παχυμέρη στὴν *Λογικὴ*⁴⁸, στὸν Regin. gr. 114 εὐρίσκεται μετὰ ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴ πραγματεία τοῦ Βλεμμύδη⁴⁹, καὶ στὸν Taurin. B.III.34 προτάσσεται τῆς μετάφρασης τοῦ Μανουήλ Ὀλοβόλου⁵⁰. Ἀπλῶς δηλαδή ἔχει ἐνταχθεῖ ἀνάμεσα σὲ παρεμφερῆ φιλοσοφικά κείμενα. Καθὼς εἶναι πάρα πολὺ σύντομο, δὲν προσφέρεται γιὰ εὐρύτερες συγκρίσεις μὲ τὰ ἄλλα κείμενα τοῦ Παχυμέρη, ὥστε νὰ διαπιστωθοῦν τυχόν ὁμοιότητες.

Πάντως καὶ ὁ τίτλος τοῦ στὰ χειρόγραφα δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στὸ περιεχόμενο. Δὲν πρόκειται οὔτε γιὰ *Διαιρέσειν τῶν ὄρων τῆς φιλοσοφίας* (ὅπως τιτλοφορεῖται στὸν κώδικα τοῦ Escorial), ἀλλὰ οὔτε γιὰ *διαιρέσειν τῶν τόπων τῶν διαλεκτικῶν, καθὼς διεῖλεν αὐτοὺς τῶν Ἰταλῶν τὶς καλούμενος Βοήτιος*⁵¹, οἱ δὴ καὶ μετηνέχθησαν πρὸς τὴν Ἑλλάδα διάλεκτον: μόνο ἓνα τμῆμα τοῦ κειμένου σχηματοποιεῖ τὴν διαιρέση τῶν διαλεκτικῶν τόπων, ἐνῶ στὰ ὑπόλοιπα τμήματα ἐκτίθενται σκέψεις τοῦ συγγραφέα, μὲ ἔμφαση στὴν σύγκριση μεταξὺ Ἀριστοτέλη καὶ Βοηθίου, ὅπως προήλθαν κατὰ τὴν ἀνάγνωσι μιάς μετάφρασης τοῦ λατίνου φιλοσόφου, τῆς ὁποίας ὁ μεταφραστής δὲν κατονομάζεται. Καὶ ἡ ἀποσιώπησι τοῦ ὀνόματος εὐλόγως, ὅπως παρατηρεῖ ὁ

44. βλ. ἀναλυτικὰ σελ. 193-199.

45. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῶν ἀντιστοιχῶν καταλόγων χειρογράφων καὶ τὶς περιγραφές ἀπὸ τὸν Nikitas, CXL-CXLIII καὶ τὴν Pappa, *Metaphysik*, 54*, 62*, 70*-71*, 83*, 89*-91*.

46. Τὸ κείμενο σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα παραδίδεται ἀνώνυμο, καὶ μόνο στὸν λίγο μεταγενέστερο κώδικα τοῦ Escorial ἀποδίδεται στὸν Γεώργιο Παχυμέρη. Ἡ θέση τοῦ πρὶν ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ μόνη ἐνδειξη γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν γραφίδα του: βλ. Nikitas, CXLIV-CXLVI.

47. Βλ. Pappa, *Metaphysik*, 120*.

48. Nikitas, CXLIII. Πιθανότατα τὸ κείμενο ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν κώδικα Ἰβήρων 191 (13ου αἰ.) [βλ. σελ. 194], ἀφοῦ καὶ στὰ δύο χειρόγραφα ἡ ἀντιγραφή διακόπτεται ἀπότομα στὸ ἴδιο σημεῖο.

49. Stevenson, *Reg.*, 81.-Nikitas, CXXI.

50. Nikitas, CXXI-CXXII.

51. Πά τὸν τύπο *Βοήτιος*, ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὸ λατινικὸ Boetius (εὐρισκόμενο στὴν πλειονότητα τῶν χειρογράφων τοῦ λατίνου φιλοσόφου), βλ. Nikitas, XXXVI.

Νικήτας⁵², ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ Μανουήλ Ὁλοβόλου, ὁ ὁποῖος ὡς γνωστὸν εἶχε τιμωρηθεῖ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η' λόγω τῆς ἀφοσίωσής του στὸν νεαρὸ Ἰωάννη Δ' Λάσκαρι καὶ μόνον προσκαίρως ἀνέκτησε τὴν εὐνοιά του⁵³. Ἐπίσης τὸ κείμενο συνδέεται μὲ τὸν Παχυμέρη, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ πλαίσια τῆς «ἀναδιοργάνωσης» τῶν σπουδῶν μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τοῦ 1261⁵⁴.

Ἄλλὰ ἔστω καὶ ἂν διατυπωθοῦν ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἀπόδοση στὸν ἴδιον τὸν Παχυμέρη⁵⁵, ὅμως οἱ ὑπόλοιπες ἐνδείξεις ὀδηγοῦν πρὸς τὸ περιβάλλον του⁵⁶, ἔστω καὶ ὡς ἐνδειξη συστηματικῆς καὶ κριτικῆς ἐνασχόλησης μὲ τὴν φιλοσοφία καὶ εὐρύτητας φιλοσοφικῶν ἐνδιαφερόντων⁵⁷.

4. Ὁ Παχυμέρης ὡς σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοτέλη

Ὁ Friedrich Littig⁵⁸ εἶχε παραλληλίσει τὸν Παχυμέρη μὲ τὸν Ἀλβέρτο τὸν Μέγα καὶ τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη, ἐπειδὴ καὶ ὁ βυζαντινὸς φιλόσοφος εἶχε ἐπιδιώξει νὰ ἀπεικονίσει σφαιρικὰ ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ τῆς ἐποχῆς του, βασιζόμενος καὶ παραφράζοντας τὰ γνωστὰ σὲ ἐκεῖνον κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη. Καὶ κατέληγε χαρακτηριστικὰ ὁ Littig ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Παχυμέρη πέρασε ἀπαρατήρητο καὶ οἱ συγγραφεῖς δὲν ἐπέτρεψαν νὰ γίνῃ εὐρύτερα γνωστό, ὅπως τὸ ἔργο τῶν δύο προαναφερθέντων φιλοσόφων. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Littig ἰσχύουν ἐν μέρει καὶ σήμερα, ἐφ' ὅσον τὰ σχόλια τοῦ Παχυμέρη στὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία –μὲ τὴν ἐξαίρεση ἐννοεῖται τοῦ προσφάτως ἐκδοθέν-

52. Nikitas, CXLVII.

53. Ὅπως ἐξιστορεῖ ὁ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IV.14:II.369,7-12. Πβλ. Constantines, *Higher Education*, 52-53.

54. Πὰ τίς λεπτομέρειες βλ. F. Fuchs, *Die Höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Stuttgart 1926, 54-58. -Constantinides, *Higher Education*, 31-49. -Mergiali, *Enseignement*, 15-42. -Βλ. καὶ παραπάνω, σελ. 184, σημ. 24.

55. Βλ. π. χ. S. Ebbesen, George Pachymeres and the Topics, *Cahiers de l' Institut du Moyen Age Grec et Latin* 66(1996), 169-185.

56. Πὰ τὴν ἐπεξεργασία φιλοσοφικῶν κειμένων στὸν κύκλο τοῦ Παχυμέρη βλ. Pappas, *Kommentare*, 199.

57. Βλ. καὶ συνολικὴ ἀξιολόγηση τοῦ συντόμου αὐτοῦ δοκίμιου ἀπὸ τὸν C. Terezis, George Pachymeres's commentary on Boethius *De differentiis topicis*, *Cahiers de l'Institut du Moyen Age Grec et Latin* 66(1996), 156-168. Πὰ τὴν κριτικὴ πού ἀσκεῖ ὁ Παχυμέρης στὶς ἀπόψεις τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη βλ. καὶ Μπαλτάς, *Ὀντολογικὰ ζητήματα*, 175-176.

58. Littig, *Φιλοσοφία*, 89.

τους τμήματος περί τῶν *Μεταφυσικῶν*⁵⁹— εἶναι δυστυχῶς γνωστὰ μόνο στὴν χειρογράφη τους μορφή ἢ σὲ ἔντυπες ἐκδόσεις μικροῦ τμήματός τους, πολὺ παλαιῆς καὶ δυσπρόσιτης. Ἐνα ἐλάχιστο δείγμα (περὶ τῶν ἐξ τῆς φιλοσοφίας ὀρισμῶν καὶ τῶν πέντε φωνῶν καὶ τῶν δέκα κατηγοριῶν) ἔχει συμπεριλάβει ὁ Ἄρσενιος-Ἀριστόβουλος Ἀποστόλης τὸ 1532 σὲ βιβλίο ἀφιερωμένο στὸν καρδινάλιο Nicolò Ridolfi⁶⁰: *Τοῦ σοφωτάτου Ψελλοῦ, ἐπίλυσις εἰς τοὺς ἐξ τῆς φιλοσοφίας, τρόπους. | Τοῦ αὐτοῦ σύνοψις τῶν πέντε φωνῶν, καὶ τῶν δέκα κατηγοριῶν, τῆς φιλοσοφίας. | Τοῦ Βλεμμίδου περὶ τῶν πέντε φωνῶν διατὶ λεισὶ μῶνα, καὶ οὐ πλείους ἢ ἐλάττους. | Γεωργίου τοῦ Παχυμερίου, Περὶ τῶν ἐξ τῆς φιλοσοφίας ὀρισμῶν καὶ τῶν πέντε φωνῶν, καὶ τῶν δέκα κατηγοριῶν*⁶¹.

Τὸ 1548 δημοσιεύθηκε στὸ Παρίσι τὸ πρῶτο τμήμα τῶν σχολίων, στὴν *Λογική*⁶², καὶ ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἐκτύπωση τῆς λατινικῆς μετάφρασης τοῦ ἱατροφιλοσόφου Giovanni Battista Rasario (1517-1578), τυπωμένη στὴν Βενετία⁶³ καὶ τὸ Παρίσι⁶⁴. Τὸ ἴδιο σπάνια καὶ δυσπρόσιτη εἶναι καὶ ἡ λατινική

59. Pappa, *Metaphysik*, 1-84.

60. Γιὰ τὸν βιβλιόφιλο καρδινάλιο Nicolò Ridolfi (1501-1550) βλ. Μ. Ι. Μανούσασκα, Ἄρσενιου Μονεμβασιάς τοῦ Ἀποστόλη ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι (1521-1534), *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 8-9 (1958-1959), 43-46, καθὼς καὶ τὴν βιβλιογραφία ποῦ συγκεντρώνει ὁ Κ. Στάϊκος, *Βιβλιοθήκη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὴν ἀναγέννηση*, Ἀθήνα 1996, 178-180. Πβλ. ἐπίσης τελευταῖα D. Jackson, *Unidentified Medicii-Regii Greek Codices, Scriptorium* 54 (2000), 197-208, κυρίως 197-198.

61. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs aux XVe et XVIe siècles*, τόμ. I, Paris 1885, 209-211, ὅπου καὶ ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀρσενίου, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ σκοπὸς τῆς ἔκδοσης: *Ἐναγχος τὰ τοῦ Ψελλοῦ Μαθηματικὰ ἐντυπώσαντες, ἐκπετόμαμεν τῇ ὑμετέρα μεγίστη αἰδουσιότητι. Μετ' ἐκεῖνά μοι δὲ οὐκ ἀπᾶρον ἔδοξεν εἶναι καὶ τὴν σύνοψιν τούτου, τὴν εἰς τὰς πέντε τοῦ Πορφυρίου φωνάς, καὶ εἰς τὰς δέκα τοῦ Ἀριστοτέλους κατηγορίας, συνάμα τῇ τοῦ Βλεμμύδου καὶ Γεωργίου τοῦ Παχυμερίου εἰς τὰς αὐτὰς ὑποθέσεις ἐντυπωσάμενοι συνόψει, καὶ ταῦτα προσφωνήσασιν τῇ δεσποτείᾳ σου· ἐπειδὴ ταυτὶ γε διατελεῖ τοῖς προτέροις ἀκόλουθα... Βλ. ἐπίσης Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*. Τόμ. Α', ἀλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις, Ἀθήνα 1984, ἀρ. 5047. Τὸ βιβλίο ἐπανεκδόθηκε τὸ 1540 (Legrand, *Bibliographie Hellenique*, τόμ. III, Paris 1903, 390. -Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία...*, ἀρ. 5048. -Pappa, *Kommentare*, 202-203. -Βλ. καὶ παρακάτω, σελ. 195-196, γιὰ τὴν ὁμάδα χειρογράφων τῶν ἀριστοτελικῶν σχολίων τοῦ Παχυμέριου ποῦ ἔχουν σχέση μετὰ τὸ ἀντιγραφικὸ ἐργαστήριον τοῦ Ἀποστόλη, καθὼς καὶ σελ. 206.*

62. *Γεωργίου διακόνου πρωτεκδέκτου καὶ δικαιοφύλακος τοῦ Παχυμέρους Ἐπιτομὴ τῆς Ἀριστοτέλους Λογικῆς*, Parisiis (Apud M. Vascosanum) 1548.

63. *Georgii Pachymerii in universam Aristotelis disserendi artem epitome*, Ioanne Baptista Rasario interprete, Venetiis, apud H. Scotum, 1545.

64. *Georgii Pachymerii in universam Aristotelis disserendi artem epitome*, Ioanne Baptista Rasario interprete, Parisiis, apud Michaellem Vascosanum 1545 καὶ 1547. Γιὰ ἄλλες ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις: Pappa, *Kommentare*, 202-204.

πλήρης μετάφραση τῶν σχολίων, ἀπὸ τὸν ἱατροφιλόσοφο, ἑλληνιστὴ καὶ καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βασιλείας Philippus Becchius (Philipp Bächli, 1521-1560), ποὺ τυπώθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, τὸ 1560 στὴν Βασιλεία⁶⁵.

Ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἐργασίας, τὸ 1873 ὁ Ruelle⁶⁶ εἶχε προσπαθήσει νὰ δώσει γενικὴ εἰκόνα, διαπιστώνοντας ὅτι ἡ μέθοδος τοῦ Παχυμέρη δὲν εἶναι πάντα ὁμοιογενής: ἄλλοτε ἀναλύει καὶ ἐρμηνεύει μὲ σύντομα σχόλια, καὶ προσωπικά του, ἀλλὰ καὶ ἀντλούμενα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους σχολιαστές, ἀλλοῦ εἶναι ἀναλυτικότερος⁶⁷. Στὴν πρόσφατη ἔκδοση τῶν σχολίων στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ*⁶⁸, ἡ Ελένη Παππᾶ διευκρινίζει ἀκριβέστερα ὅτι δὲν ἀκολουθεῖται οὔτε ἡ μέθοδος τῶν «ἐξηγητῶν» οὔτε τῶν παραφραστῶν⁶⁹: τὸ κείμενο τοῦ Παχυμέρη ἀποτελεῖ συνεπτυγμένη εἰσαγωγικὴ ἐρμηνεία τοῦ συνόλου τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας καὶ πρέπει νὰ ἔχει προέλθει ἀπὸ τὴν διδακτικὴ δραστηριότητά του.

Ὁ σκοπὸς τῆς συγγραφῆς ἐκτίθεται στὸ προοίμιό τοῦ ὄλου ἔργου, ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ πίνακα περιεχομένων, καθὼς καὶ ἀπὸ δωδεκάστιχη ἀφιέρωση σὲ κάποιον Εὐμόρο⁷⁰. Σημειωτέον ὅτι στὸν αὐτόγραφο κώδικα Βερολινensis 512⁷¹ ὡς γνωστὸν τὰ πρῶτα φύλλα, ποὺ περιλάμβαναν τὰ συγκεκριμένα κείμενα, ἔχουν ἐκπέσει, ἐνῶ καὶ ὁ ἐν μέρει αὐτόγραφος κώδικας Paris. Gr. 1930 εἶναι ἀκέφαλος καὶ κολοβός⁷². Τὰ ἴδια τμήματα ἔχουν διασωθεῖ εὐτυχῶς

65. GEORGII PACHYMERII /HIEROMNEMONIS, IN / VNIVERSAM FERRE ARISTOTELIS PHILOSOPHIAM, EPITO/ me, in qua et aliorum philosophorum, qui ante et post ipsum claruere, dogmata /sic enarrantur, ut iusti commentarij instar esse possit, e Graeco in Latinum sermo/nem nunc primum summa fide ac diligentia conversa. a Clariss. viro D. PHILIPPO BECHIO, Philosopho, Medico, atque inclytæ Academiae Basiliensis professore Dialectico ordinario./SUBJUNCTUS EST HUIC PERIPATETICO PHILOSOPHUS / Platonius, Synesius Cyrenaicus, per Ianum Cornarium Medicum, Physicum, nunc/ primum Latinus factus..., Basileae MDLX [δέγματα καὶ στὸν δικτυακὸ τόπο http://www.ub.unibas.ch/~kadmos/gg/pic/gg0135_001_tit.htm], ὅπου καὶ στοιχεῖα γιὰ τὸν Philippus Becchius.

66. Ruelle, Morceaux, 158-187.

67. Πβλ. Tatakis, 239-240 (=Τατάκης, 223 καὶ Tatakis, *Byzantine Philosophy*, 197-198).

68. Pappas, *Metaphysik*, 29*36*.

69. Διάκριση ποῦ, ὡς γνωστὸν, ὀφείλεται στὸν σύγχρονο τοῦ Παχυμέρη Σοφονία: βλ. Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 25-26 [=Λόγια Γραμματεία, Α', 69-70]. -πβλ. Κ. Α. Μανάφης, 'Ο παραφραστὴς τοῦ Ἀριστοτέλους ἱερομόναχος Σοφονίας (δεύτερον ἡμῶν ιγ'-ἀρχαί ιδ' αἰ.) παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς γι' τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου, *Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 26(1977-78), 295-305 καὶ Μπαλτάς, *Ὄντολογικὰ ζητήματα*, 26-27.

70. Βλ. λεπτομερέστερα τὸ κεφάλαιο «Τὰ ἔμμετρα κείμενα», σελ. 224-225.

71. Βλ. Pappas, *Metaphysik*, 41*-42* καὶ παρακάτω, σελ.192-193.

72. Βλ. Pappas, *Metaphysik*, 45* καὶ παρακάτω, σελ. 193.

στοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους κώδικες ποὺ παραδίδουν τὰ σχόλια⁷³ καὶ διευκολύνεται ἡ ἀνασύνθεση τῆς μορφῆς τῶν πρώτων ἐνοτήτων τους.

Συμφώνως πρὸς τὶς καταληκτικὲς φράσεις τοῦ Προομίου (οἱ ὁποῖες ἐπαναλαμβάνονται συνήθως καὶ στὰ ἐγχειρίδια βυζαντινῆς φιλοσοφίας)⁷⁴, τὰ σχόλια κατανέμονται σὲ 12 βιβλία, 47 τίτλους καὶ 238 κεφάλαια: Ἰστοῖον οὖν, ὡς περιέχει ἡ παροῦσα πραγματεία βιβλία ιβ', φέροντα τίτλους μὲν μζ', κεφάλαια δὲ σλη', τὰ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἀπάσης ὡς ἐν τύπῳ περιέχοντα θεωρήματα. Ἡ κατανομὴ τῶν σχολίων ἔχει ὡς ἐξῆς⁷⁵: Βιβλίον Ι. Ὁργανον, ΙΙ. Ἡ Φυσικὴ Ἀκρόασις, ΙΙΙ. Τὸ Περὶ οὐρανοῦ, ΙV. Τὸ Περὶ Γενέσεως καὶ φθορᾶς, V. Τῶν Μετεωρικῶν, VI. Περὶ ζῶων Μορίων, VII. Τὸ Περὶ ψυχῆς, VIII. Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν, IX. Τὸ Περὶ ζῶων γενέσεως, X. Τὸ Μετὰ τὰ Φυσικά, XI. Τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια, XII. Περί τε χρωμάτων, περί τε ἀτόμων γραμμῶν καὶ τῶν τοῦ φιλοσόφου Μηχανικῶν⁷⁶.

Εἶναι ἐνδιαφέρον καὶ τὸ ὅτι τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ α' τίτλου τῆς Λογικῆς ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος δευτέρου προομίου στοῦ ἔργο⁷⁷. Χρησιμοποιεῖται καὶ τροποποιεῖται ἓνα χωρίο ἀπὸ τὴν Θεογονία τοῦ Ἡσιόδου (στ. 266 καὶ ἐξῆς), συγκεκλιμένα τὸ ἀναφερόμενο στὴν Ἴριδα καὶ στὸν πρόγονό της, τὸν Θαύμαντα: Ὁ Παχυμέρης ἐρμηνεύει ἀλληγορικὰ τὰ ὀνόματα⁷⁸ καὶ γράφει ὅτι ἐστὶν ὁ μὲν Θαύμας, ἡ ἐφ' ἐκάστῳ τῶν πραττομένων ἐν τοῖς οὐαῖς τῶν ἀλφησιτῶν ἀνδρῶν ἀπορία, καὶ ὁ θαυμασμός πῶς ταῦτα γίνεται⁷⁹. Καὶ συνεχίζει: ἡ Ἴρις εἶναι ἡ περὶ ταῦτα ζήτησίς τε καὶ γνῶσις, καθ' ἣν, ἐκ τοῦ πολλᾶκις ἀπορεῖν, ἡ εὐπορία γεννᾶται. Εἰ μὴ δὲ ἀπορήσει τις, οὐκ ἂν γένοιτό ποτε ζήτησις. Εἰ δὲ μὴ ζητήσει, οὐκ ἂν ποτε εὔροι. Καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀντίθεση ἀπορία-

73. Βλ. παρακάτω, σελ. 193-200.

74. Βλ. Tatakis, 239 (=Τατάκης, 233. -Tatakis, *Byzantine Philosophy*, 197-198). -Κ. Νιάρχος, (ὀ.π. σελ. 181, σμ. 1), 73. -Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, I, 37 (=Λόγια Γραμματεία, Α', 85).

75. Βλ. Pappa, *Metaphysik*, 8*-9*.

76. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ καὶ ὅτι στὶς πρώτες ἐντυπες ἐκδόσεις τοῦ Ἀριστοτέλη ἡ ψευδεπίγραφη μικρὴ πραγματεία περὶ ἀτόμων γραμμῶν εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἀντίστοιχης παράφρασης τοῦ Παχυμέρη: γὰρ τὶς λεπτομέρειες βλ. Ruelle, Morceaux, 160, σμ. 4. -Harlfinger, *Peteri ἀτόμων γραμμῶν*, 346. -L. Benakis, *Grundbibliographie zum Aristoteles-Studium in Byzanz, Aristoteles. Werk und Wirkung Paul Moraux gewidmet*, Bd. 2, Berlin - New York 1987, 225[=Μπενάκης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, 360-361]. -Fryde, *Renaissance*, 200.

77. Pappa, *Metaphysik*, 10* καὶ σμ. 37.

78. Σημειωτέον καὶ ὅτι στὸν πρόλογο τῶν *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν* (I.2:1.27,9-10) ὑπάρχει ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῶν ὀνομάτων *Λητώ* καὶ *Ἐρμῆς*.

79. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ συνήθης στὸν Παχυμέρη χρῆσις ὀμηρικῶν λεξιλογίων, συγκεκριμένα τοῦ τύπου *ἀλφησιτῆς*, ὁ ἐφευρετικὸς, ὁ δραστήριος, συμφώνως πρὸς τὴν ἐρμηνεία τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, πβλ. καὶ Ι. Πανταζίδης, *Λεξικὸν ὀμηρικόν*, Ἀθήνα 1872, 45.

εὐπορία, πού ἀνάγεται, ὅπως φαίνεται, στὸν Ἀριστοτέλη (ἴσως στὰ *Μεταφυσικά* 995A29: ἢ ὕστερον εὐπορία λύσις τῶν πρότερον ἀπορουμένων). Ἐπίσης στὸ συγκεκριμένο χωρίο ὁ Παχυμέρης ἔχει κατὰ νοῦν τὴν πασίγνωστη ρήση ἀπὸ τὴν *Καινὴ Διαθήκη* (κατὰ *Ματθαῖον* 7.7), *ζητεῖτε καὶ εὐρήσετε*. Ἀκολουθεῖ παράθεση ὀρισμοῦ τῆς φιλοσοφίας: ἢ φιλοσοφία ὥσπερ τι θεῖον δῶρον, καὶ οἶον οὐθ' ἦκεν, οὐθ' ἦξει παρὰ θεοῦ τοῖς ἀνθρώποις, ἐν τινι θεῖα κατεπέμφθη μοῖρα, νόος τις μακαρία ἐνέργεια οὕσα, καὶ ἀσχολία πασῶν σωματικῶν ἀσχολιῶν ὑπερέτερα, τὰς αἰτίας ζητοῦσα τῶν τ' ὄντων, τῶν τε γινομένων· εἶναι ἀξιοσημείωτη ἢ λανθάνουσα ἀνάμνηση τοῦ Πλατωνικοῦ *Φαίδωνος*, 66b, *μυρίας μὲν γὰρ ἡμῖν ἀσχολίας παρέχει τὸ σῶμα*. Ὁ πρόλογος ὀλοκληρῶνεται μὲ τοὺς παραδοσιακοὺς ὁρισμοὺς τῆς φιλοσοφίας⁸⁰.

Τὰ σχόλια παραδίδονται πλήρη (ἢ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους λόγω φθορῶν τῶν κωδίκων) σὲ 35 χειρόγραφα· σὲ ἄλλα τόσα ἔχουν ἀντιγραφεῖ διάφορα τμήματά τους. Πὰ τὰ χειρόγραφα πού περιέχουν πλήρη ἢ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους τὰ σχόλια τοῦ Παχυμέρη διαθέτουμε πλέον ἀναλυτικότερες περιγραφὰς ἀπὸ τὴν Ἑλένη Παππᾶ στὴν ἔκδοση τοῦ 10ου βιβλίου τῶν σχολίων⁸¹, ὅπου καὶ παραπέμπεται ὁ ἀναγνώστης γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες. Βεβαίως στὴν ἔκδοση αὐτὴ ἡ κατάρτιση στέμματος δὲν κρίθηκε ἀπαραίτητη, ἀφοῦ ὑπάρχουν τὰ αὐτόγραφα⁸²· καθὼς ὁμως τὰ σχόλια ἔχουν κυκλοφορήσει εὐρύτητα, προσελκύνοντας τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν λογίων καὶ «μαικήνων» τῶν γραμμάτων, ἢ διερεύνηση τῶν σχέσεων τῶν χειρογράφων μεταξὺ τους μπορεῖ νὰ προσφέρει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα· ἔχει ἐπιχειρηθεῖ λοιπὸν μιὰ γενικὴ προσπάθεια κατὰτάξης τους⁸³. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἀκολουθοῦν ὀρισμένες παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὰ στάδια καὶ τὶς διάφορες φάσεις τῆς εὐρύτατης διάδοσης καὶ ἀπήχησης τοῦ ἔργου τοῦ Παχυμέρη.

Οἱ αὐτόγραφοι κώδικες χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 13ου-ἀρχῆς τοῦ 14ου αἰ. Εἶναι οἱ ἀκόλουθοι δύο:

1. *Berol. Gr. 408 (Hamilton 512)*, φφ. Π+234: Στὸν κατάλογο τοῦ de Boor⁸⁴ ὁ κώδικας τοποθετεῖται στὸν 14ο αἰώνα, ἀλλὰ ὁ Harlfinger βᾶσει τῶν ὕδατο-

80. Πβλ. G. Podskalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz*, München 1977, 22 καὶ σμμ. 63. -Μπαλτάς, *Ὀντολογικὰ ζητήματα*, 86-87.

81. Pappa, *Metaphysik* συγγεντρωτικὸς πίνακας, 37*-38* καὶ ἀναλυτικὰ 40*-97*.

82. Pappa, *Metaphysik* 98* καὶ σμμ. 234.

83. Pappa, *Metaphysik* 118*-120*. Πβλ. Μπαλτάς, *Χειρόγραφα παράδοσης*.

84. *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin. Verzeichniss der griechischen Handschriften*, Bd. XI/2, von C. De Boor, Berlin 1897, 235.

σήμερον τὸν χρονολόγησε στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰώνα καὶ ἀπέδειξε ὅτι εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Παχυμέρη. Τὸ χειρόγραφο χαρακτηρίζεται μάλιστα ὡς «Manuskript-Fassung» μὲ τὴν σύγχρονη ἔννοια, ὅπως εἶναι προφανές ἀπὸ τὶς πολλὲς προσθήκες καὶ διορθώσεις (ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα), στὰ περιθώρια καὶ στὰ διάστιχα⁸⁵. Περιλάμβανε καὶ τὰ δώδεκα βιβλία τῶν σχολίων, ἀλλὰ ἔχει ἐκπέσει τμήμα τῆς ἀρχῆς. Ἐπίσης τὰ δύο τελευταῖα φύλλα, πού ἐπίσης εἶχαν ἐκπέσει, τὰ ἔχει ἀντιγράψει, συμπληρώνοντας τὸν κώδικα, ὁ γνωστότατος τυπογράφος καὶ κωδικογράφος Bartolomeo Zanetti⁸⁶.

2. *Paris. gr. 1930*, φφ. I+244⁸⁷: Τὰ φφ. 221-236^v (πού περιέχουν τὸ τέλος τοῦ 11ου καὶ τὸ 12ο βιβλίο) εἶναι αὐτόγραφα τοῦ Παχυμέρη καὶ πιθανότατα ὁ ἴδιος ἔχει ἀντιγράψει καὶ ἄλλα τμήματα⁸⁸. Ἀλλὰ καὶ ὅλο τὸ χειρόγραφο εἶναι ἀντίγραφο τοῦ προηγουμένου, πού ἐτομάσθηκε ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψή του. Ἡ συστηματικὴ ἀντιβολὴ τῶν δύο κωδίκων, ὅπως εἶχε παρατηρήσει ὁ Harlfinger⁸⁹, θὰ διαφωτίσει καὶ τὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ Παχυμέρη⁹⁰.

Τὰ ἐπόμενα τρία χειρόγραφα τοῦ 14ου αἰ. ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κυρίως σῶμα τῶν σχολίων παραδίδουν καὶ τὸ προοίμιο [στὴν συνέχεια: ΠΡ], τὸν πίνακα περιεχομένων [στὴν συνέχεια: ΠΠ], καθὼς καὶ τὴν ἔμμετρη ἀφιέρωση στὸν Εὐμορο [στὴν συνέχεια: ΑΕ], παρέχουν δηλαδὴ κατὰ προσέγγιση εἰκόνα τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ἔργου. Σὲ δύο ἀπὸ αὐτὰ (ἀρ. 4 καὶ 5) παραδίδονται καὶ ἐπὶ πλέον κείμενα, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὰ σχόλια. Συγκεκριμένα:

3. *Vind. Phil. gr. 121*, φφ. III+288⁹¹: Περιλαμβάνονται ΠΡ, ΠΠ, ΑΕ στὰ φφ. 1-4^v καὶ ἀκολουθοῦν τὰ 12 βιβλία τῶν σχολίων στὰ φφ. 5^r-284^r. Προέρχεται ἀπὸ τὴν συλλογὴ τοῦ γνωστοῦ βιβλιοφίλου Johannes Sambucus (1534-1581), ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἰδιόχειρη σημείωση στὸ φ. III^r⁹².

85. Harlfinger, *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, 357-359. -Harlfinger, *Autographa*, 48. -Πβλ. Wartelle, ἀρ. 329. -Pappa, *Kommentare*, 199-200. -Πλήρης περιγραφή στὴν Pappa, *Metaphysik*, 41*-45*.

86. Harlfinger, *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, 358, σημ. 1. -Πὰ τὸν Zanetti βλ. Vogel-Gardthausen, 49. -*RGK 1*, ἀρ. 31. -Ἐπίσης τὴν διεξοδικότατη μελέτη τῆς Annaclara Cataldi Palau, Bartolomeo Zanetti stampatore e copista di manoscritti greci, στὸν τόμο *Ἡ Ἑλληνικὴ γραφὴ κατὰ τὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰώνα*, Ἀθήνα 2000, 83-144.

87. Omont, *Inventaire sommaire* 166. -Wartelle, ἀρ. 1416. -Pappa, *Metaphysik*, 45*-48*.

88. Πὰ τὶς ἐνδείξεις: Pappa, *Metaphysik*, 46*-47*, 98*, 125*.

89. Harlfinger, *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, 359-360.

90. Πβλ. *RGK 2*, ἀρ. 89. -Pappa, *Kommentare*, 199-200. -D. Jackson, *Unidentified Mediceo-Regii Greek Codices*, *Scriptorium* 54 (2000), 202.

91. Hunger, *Katalog I*, 232-233. -Wartelle, ἀρ. 2198. -Pappa, *Metaphysik*, 96*-97*.

92. Σχολιάζεται ἐπὶ πλέον καὶ ἡ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Becchius: *Becchius saepe nec verba apprendit nec sensus reddidit* (βλ. Hunger, *Katalog I*, 233).

4. *Ψήρων 191* (*Αθω 4311*), φφ. I+294: Τὰ σχόλια (βιβλία 1-12), μὲ τὸ ΠΡ, ΠΠ καὶ ΑΕ, περιλαμβάνονται στὰ φφ. 6-278⁹³. Προηγείται (φφ. 1^v-4^v) «ἡ διαίρεσις τῶν τόπων τῶν διαλεκτικῶν»⁹⁴, ποὺ ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα⁹⁵, δὲν προκύπτει ὁμως σαφῶς ἂν τὸ κείμενο περιλαμβανόταν στὸ αὐτόγραφο τοῦ Παχυμέρη. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ (φφ. 279-294^v), γνωστὸ ὡς Anonymus Heiberg⁹⁶.

5. *Laurent. LXXXVI.22*, φφ. I+346⁹⁷. Προηγείται, ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο χειρόγραφο, «ἡ διαίρεσις τῶν τόπων τῶν διαλεκτικῶν» (φφ. 1-5, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ τὰ σχόλια (ΠΡ, ΠΠ, ΑΕ στὰ φφ. 5-10^v, καὶ τὸ κείμενο τῶν σχολίων στὰ φφ. 11-343^v) ἀκολουθεῖ τὸ ποίημα ποὺ ἔχει ἀφιερῶσει στὸν Παχυμέρη ὁ μαθητὴς του Μανουὴλ Φιλῆς (φ. 344^{r-v})⁹⁸.

Ἐξὶ χειρόγραφα τοποθετοῦνται στὸν 15ο αἰ.. Δύο ἀπὸ αὐτὰ (ὑπ' ἀρ. 6 καὶ 7) βρῖσκονται κοντὰ στὴν παράδοση τῶν τριῶν προηγούμενων κωδίκων, ἀλλὰ καὶ πάλι ἐμφανίζεται ποικιλία στὸ περιεχόμενο, μὲ κείμενα ἄσχετα πρὸς τὰ σχόλια.

6. *Bodl. Misc. 275* (*Auct. T.5.13*), φφ. 1-272⁹⁹: Περιέχει τὰ σχόλια (ἡμυτελῆ), προτάσσοντας ΠΡ καὶ ΠΠ. Τὸ χειρόγραφο παραδίδει μισοσβησμένο τὸν τίτλο *φιλοσόφου...ματογράφου*, ἀναμφιβόλως «ὑπομνηματογράφου», κάτι ποὺ ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Παχυμέρης κατεῖχε καὶ τὸ ἀξίωμα αὐτό¹⁰⁰.

7. *Ambros. Gr. 349* (*F 89 sup.*), φφ. II+382¹⁰¹: Περιλαμβάνει καὶ τὰ δώδεκα βιβλία τῶν σχολίων (φφ. 8-378), ἀλλὰ ἀπὸ τὰ εἰσαγωγικά τμήματα περιέχει

93. Λάμπρος, τόμ. Β', 54. -Wartelle, ἀρ. 218. -Nikitas, CXL-CXLI καὶ λεπτομερῶς Pappa, *Metaphysik*, 52*-55*.

94. Βλ. σελ. 186-188.

95. Βλ. σελ. 186.

96. Pappa, *Metaphysik*, 53* καὶ σημ. 112.

97. Bandini, III, 366. -Wartelle, ἀρ. 579. -Nikitas, CXLI. -Pappa, *Metaphysik*, 70*-71*.

98. Βλ. σελ. 36-37. Ὁ Bandini, III, 366, εἶχε σημειώσει ὅτι ἂν ὁ Becchius εἶχε ὑπ' ὄψιν του τὸ χειρόγραφο αὐτό, θὰ πραγματοποιοῦσε πολὺ καλύτερη μετάφραση.

99. Coxe, 816. -Wartelle, ἀρ. 1258. -Χ. Πατρινέλης, "Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 8-9 (1958-59), 113. -N. Wilson, *Medieval Greek Bookhands*, Cambridge, Ma., 1973, 34. -Nikitas, LXXXV.

100. Βλ. ἐκτενέστερα παραπάνω, σελ. 32.

101. Martini-Bassi, 404-405. -Wartelle, ἀρ. 936. -Moraux et al., 60. -Pappa, *Metaphysik*, 73*-74*.

μόνο τὸν ΠΠ (στὰ φφ. 3-6^v) καὶ παραδίδει καὶ τὴν ἀνώνυμη εἰσαγωγή στὰ *Μεταφυσικά* (φφ. 7^{r-v}), ποὺ ἔχει ἐκδώσει ὁ Moraux¹⁰².

Τὰ τέσσερα ἐπόμενα χειρόγραφα, ποὺ τοποθετοῦνται πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἰδίου αἰώνα, ἀποτελοῦν ἰδιαίτερη ὁμάδα. Στοὺς κώδικες:

8. *Escor. Φ. II. 9*, φφ. ΠΙ+342¹⁰³,

9. *Laurent. LXXXVI.2*, φφ. Π+262¹⁰⁴,

10. *Paris. Gr. 1929*, φφ. 268¹⁰⁵, καὶ

11. *Vatic. Regin. Gr. 113*, φφ. 329¹⁰⁶

παραδίδονται καὶ τὰ δώδεκα βιβλία τῶν σχολίων, μὲ παράλειψη τῆς ΑΕ, ἐνῶ τὸ κυριότερο χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι μετὰ τὰ ΠΠ καὶ ΠΠΙ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν σχολίων ἔχει ἀντιγραφεῖ τὸ *περὶ πέντε φωνῶν* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη. Ὅλα (πλὴν τοῦ ὑπ' ἀρ. 9) ἔχουν σχέση μετὰ τὸ ἀντιγραφικὸ ἐργαστήριον τοῦ Ἀριστοβούλου Ἀποστόλη¹⁰⁷ καὶ μετὰ τὸν συνεργάτη του Ἀντώνιο Δαμιλά¹⁰⁸. Θὰ μπορούσε δηλαδὴ νὰ γίνεῖ λόγος γιὰ ἰδιαίτερη «κρητική» παράδοση τῶν σχολίων, κάτι ποὺ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι καὶ οἱ κώδικες ὑπ' ἀρ. 12 καὶ 13 (τῶν ἀρχῶν τοῦ ἐπομένου αἰώνα) ἀπηχοῦν τὴν ἴδια παράδοση. Ὑπενθυμίζουμε ἐπίσης ὅτι τὸ *περὶ πέντε φωνῶν* τοῦ Βλεμμύδη εἶχε συμπεριληφθεῖ καὶ στὴν προαναφερθεῖσα ἔκδοση (1532) τμήματος τῶν σχολίων ἀπὸ τὸν Ἀριστόβουλο Ἀποστόλη¹⁰⁹.

Καὶ τὰ 21 χειρόγραφα τοῦ 16ου αἰ. παρουσιάζουν ἀρκετὲς ἀποκλίσεις μετὰξὺ τους. Γενικὰ μπορούν νὰ καταταχθοῦν στὶς ἀκόλουθες ὁμάδες:

–Δύο ἐντάσσονται στὴν «κρητικὴ ὁμάδα» (βλ. ὑπ' ἀρ. 8-11):

102. P. Moraux, *Anecdota Graeca Minora. I. Anonyme Einleitung zu Aristoteles' Metaphysik*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 40(1980), 59-75.

103. Miller, 157. -Wartelle, ἀρ. 453. -de Andrés, *BE*, II, 35-36. -Moraux et al., 161. -Pappa, *Metaphysik*, 64*-66*. Ὁ κώδικας ἀνήκε στὸν περίφημο λόγιον καὶ πρεσβυτὴ τοῦ Καρόλου Ε' στὴν Βενετία Diego Hurtado de Mendoza (1504-1575).

104. Bandini, III, 286. -Wartelle, ἀρ. 572. -Pappa, *Metaphysik*, 69*-70*.

105. Omont, *Inventaire Sommaire* II, 166 -Wartelle, ἀρ. 1415. -Pappa, *Metaphysik*, 86*-88*.

106. Stevenson, *Reg.*, 80-81. -Wartelle, ἀρ. 1966. -Pappa, *Metaphysik*, 95*-96*.

107. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστόβουλος Ἀποστόλης (Vogel - Gardthausen, 42-44. -*RGK* 1, ἀρ. 27. -2, ἀρ. 38. -3, ἀρ. 46) ἔχει ἀντιγράψει καὶ τὰ φφ. 1-10 τοῦ *Escor. Φ. II. 9* (βλ. Pappa, *Metaphysik*, 65*).

108. *RGK* 1, ἀρ. 22. -2, ἀρ. 30 καὶ 3, ἀρ. 34.

109. Βλ. σελ. 189 καὶ σημ. 61.

12. *Escor.Σ.II.16*, φφ. I+a-h+319¹¹⁰: Έχει αντιγραφεί από τον Γεώργιο Γρηγορόπουλο¹¹¹, συνεργάτη, ως γνωστόν, του Άντωνίου Δαμιλά. Έκτός από τα δώδεκα βιβλία των σχολίων (φφ. 4-319) περιέχει το ΠΡ και το *περι πέντε φωνών* του Βλεμμύδη(φφ. 1-3^v). Τον πίνακα περιεχομένων τον έχει αντιγράψει ο γνωστός λόγιος και κωδικογράφος Νικολό dela Torre¹¹² σε όκτω πρόσθετα φύλλα (φφ. a-h) στην αρχή του κώδικα. Προέρχεται από την βιβλιοθήκη του προκουράτορα του Άγιου Μάρκου της Βενετίας (1563-1570) Matteo Dandolo.

13. *Monac. Gr. 400*¹¹³, φφ. III+324: Τό μεγαλύτερο μέρος έχει αντιγραφεί από τον Χριστόφορο Κοντολέοντα¹¹⁴ (συνεργάτη, ως γνωστόν, και του Άριστοβούλου Άποστόλη) στις 29 Μαΐου 1515. Τα σχόλια περιέχονται στα φφ. 4-319. Προηγείται το ΠΡ και το *Περί πέντε φωνών*(φφ. 1-4). Ό ΠΠ ακολουθεί τα σχόλια, ήμετελής, στα φφ. 319^v-320.

-Σε τέσσερα χειρόγραφα, εκτός από τα σχόλια αντιγράφονται μόνο το ΠΡ και ό ΠΠ (και παραλείπεται ή ΑΕ), αλλά με μικροδιαφορές στην διάταξη της ύλης.

14. *Cambridge, Trinity College, R 16.5* (953), φφ. 355¹¹⁵, που έχει αντιγραφεί από τον Bartolomeo Zanetti.

15. *Bodl. Holkham Hall 73*, φφ. III+213¹¹⁶: Περιέχει ΠΡ, ΠΠ και τα βιβλία 2-12 (φφ. 1-211^v) των σχολίων¹¹⁷ και το έχει αντιγράψει ό Μάξιμος Μαργούνιος¹¹⁸.

110. Miller, 90-91. -P. A. Revilla, *Catalogo de los códices griegos de la Biblioteca de el Escorial*, I, Madrid 1936, 328-330. -Wartelle, άρ. 433. -Καράς, *Έπιστήμες*, Β', 527. -Pappa, *Metaphysik*, 63*-64*. -Moraux et al., 144.

111. Vogel – Gardthausen 72-73. -*RGK* 1, άρ. 58. -2, άρ. 78 και 3, άρ. 98. -N. Β. Τομαδάκης, *Η ελληνική παιδεία έν Κρήτη κατά την μετά τό 1453 ένετοκρατία*, *Άθηνά* 81(1993), 32-34. -*Μανονήλ Γρηγορόπουλος, νοτάριος Χάνδακα 1506-1532. Διαθήκες – άπογραφές – έντιμήσεις*. Έκδίδουν Στ. Κακαλιάνης – Στ. Λαμπάκης, *Έράλειο* 2003, πά', σμη. 14.

112. Βλ. *RGK* 1, άρ. 319. -2, άρ. 438 και 3, άρ. 315.

113. Hardt, IV, 242-244. -Littig, *Φιλοσοφία*, 93. -Wartelle, άρ. 1135. -Pappa, *Metaphysik*, 78*-80*.

114. *RGK* 1, άρ. 383. -2, άρ. 526. -3, άρ. 615. -Γενικότερα για τον λόγο και για την ένασχολήσή του με τον Παχυμέρη βλ. και Anna Meschini, *Cristoforo Kondoleon*, Padova 1973, 5, 35.

115. M. R. James, *The Western manuscripts in the Library of Trinity College*, vol. II, Cambridge 1900, 384. -Wartelle, άρ. 395. -*RGK* 1, άρ. 31. -Pappa, *Metaphysik*, 60*-61*.

116. Ruth Barbour, Summary description of the greek manuscripts from the library of Holkham Hall, *The Bodleian library record* 6 (1960), 606. -Wartelle άρ. 1274. -Pappa, *Metaphysik*, 84*-86*.

117. Τό πρώτο βιβλίό έχει παραλειφθεί επειδή έν τῷ μεταξύ είχε κυκλοφορήσει ή έντυπη έκδοση, βλ. Pappa, *Metaphysik*, 84*, σμη. 202.

118. *RGK* 1, άρ. 259. -2, άρ. 356 και 3, άρ. 427.

16. *Monac. Gr. 604*, σελ. ζ'+555¹¹⁹: Περιλαμβάνονται τὰ βιβλία II-XII τῶν σχολίων (σελ. 1-347 καὶ 355-555). Προτάσσεται ὁ ΠΠ (σελ. γ'-ζ') καὶ τὸ ΠΡ ἔχει ἀντιγραφῆ στὶς σελ. 352-355, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνώνυμη εἰσαγωγή στὰ *Μετὰ τὰ φυσικά*¹²⁰.

17. *Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας 23 (325)*, φφ. 8(α'-η')+280¹²¹: Περιλαμβάνει καὶ τὰ δώδεκα βιβλία τῶν σχολίων (φφ. 1-280). Προτάσσεται ΠΡ καὶ ΠΠ (φφ. α'-ζ').

—Τέσσερα χειρόγραφα περιλαμβάνουν τὰ σχόλια καὶ ὅλα τὰ εἰσαγωγικά τμήματα:

18. *Matrit. 4601 (58, olim N-132)*, φφ. I+259¹²²: Ἔχει ἀντιγραφῆ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Μαλέα στὴν Φλωρεντία (15 Ἰουνίου 1550)¹²³ γὰρ τὸν καρδινάλιο τοῦ Burgos Francisco De Mendoza y Bobadilla (1508-1556). Περιλαμβάνει ΠΡ, ΠΠ καὶ ΑΕ (φφ. 1-7^v). Τὰ σχόλια (βιβλία 1-10) στὰ φφ. 8-259. Ἔχουν ἐκπέσει τὰ τελευταῖα φύλλα, ποὺ περιελάμβαναν τὸ 11ο καὶ τὸ 12ο βιβλίον.

19. *Vallcellianus gr. 57 (D 33)*, φφ. IV +270¹²⁴: Προέρχεται ἀπὸ τὸ κωδικογραφικὸ ἐργαστήριον τοῦ Νικολάου Χωνιάτη¹²⁵ καὶ περιλαμβάνει τὰ βιβλία 1-10 (ἡμιτελές) τῶν σχολίων (φφ. 12-269^v), καθὼς καὶ ΠΡ, ΠΠ καὶ ΑΕ (φφ. 1-8).

20. *Monac. Gr. 97*, φφ. II+363: Προέρχεται ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Bartolomeo Zanetti καὶ περιέχει ΠΡ, ΠΠ, ΑΕ (φφ. 1-7^v) ὅπως καὶ τὰ βιβλία 1-11 (φφ. 8-320) τῶν σχολίων¹²⁶. Ἀκολουθεῖ ὁ *προτροπετικὸς πρὸς Ἑλλάδας* τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως.

119. W. Hörmann, Das Supplement der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek, *Χάλκιες, Festgabe für die Teilnehmer am XI. Internationalen Byzantinistenkongress München 15-20 September 1958*, zusammengestellt und herausgegeben von H.-G. Beck, München 1958, 60-61. -Harlfinger – Wiesner, 257. -Wartelle, ἀρ. 1152. -Argyropoulos – Caras, ἀρ. 270. -Pappa, *Metaphysik*, 80*-82*.

120. Βλ. παραπάνω, σελ. 195, σημ. 102.

121. Θ. Μοσχονάς, *Κατάλογοι τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης. Τόμ. Α', χειρόγραφα*, Ἀλεξάνδρεια 1945, 35-36. -Argyropoulos – Caras, ἀρ. 5. -Pappa, *Metaphysik*, 49*-50*.

122. De Andrés, *BN*, 97-98. -τοῦ ἰδίου, Les copistes grecs du cardinal de Burgos Francisco de Mendoza, *JÖB* 32/4 [XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/4], 102-103. -Wartelle, ἀρ. 878. -Pappa, *Metaphysik*, 71*-73*.

123. Vogel – Gardthausen, 315.

124. E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, vol. II (Milano 1902), 89-90. -Pappa, *Metaphysik*, 92*-93*.

125. *RGK* 1, ἀρ. 321. -2, ἀρ. 439 καὶ 3, ἀρ. 521.

126. Hardt, I, 511-513. -Littig, *Φιλοσοφία*, 92-93. -Wartelle, ἀρ. 1111. -Pappa, *Metaphysik*, 74*-

21. *Monac. Gr. 128*, φφ. I+306¹²⁷. Περιέχονται και τὰ 12 βιβλία τῶν σχολίων (φφ. 12-306^v), καθὼς και ΠΡ, ΠΠ, ΑΕ (φφ. 1-11^v). Πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ κωδικογραφικὸ ἐργαστήριο τοῦ Νικολάου Χωνιάτη.

-Σὲ τρία χειρόγραφα περιλαμβάνονται (ἐκτὸς ἀπὸ ΠΡ, ΠΠ και ΑΕ), και τὸ ποίημα τοῦ Φιλῆ μετὰ τὸ κείμενο τῶν σχολίων.

22. *Escor. X.II.17*, φφ. ΠΙ+457¹²⁸: Μὲ βάση τὴν γραφὴν ὁ De Andrés τὸ ἀποδίδει στὸν Ἄνδρέα Δαρμάριο¹²⁹.

23. *Vatic. Palat. gr. 407*, φφ. 681¹³⁰: Ὁ κώδικας προέρχεται ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Νικολάου Χωνιάτη.

24. *Brux. IV 891*, φφ. I+306¹³¹: Στὸ συγκεκριμένο χειρόγραφο ἢ ΑΕ ἔχει ἀντιγραφεῖ (φ. 2) πρὶν ἀπὸ τὰ ΠΡ, ΠΠ (φφ. 3-10), και ἀκολουθοῦν τὰ σχόλια (φφ. 10^v-302) και τὸ ποίημα τοῦ Φιλῆ (φφ. 305-306).

-Ἐξὶ χειρόγραφα πρὶν ἀπὸ ΠΡ, ΠΠ, ΑΕ παραδίδουν τὸ δοκίμιο περὶ Βοηθίου¹³². Στὰ ὑπ' ἀριθ. 28, 29 και 30 προστίθεται και τὸ ποίημα τοῦ Φιλῆ μετὰ τὸ κείμενο τῶν σχολίων.

25. *Escor.R.I.10*, φφ. Π+413¹³³: Τὸ ἀντέγραψαν ὁ Ἄνδρέας Δαρμάριος, ὁ Νικόλαος Χωνιάτης, ὁ Μιχαὴλ Μυροκεφαλίτης¹³⁴ και ἕνας τέταρτος κωδικογράφος. Ἀποπερατώθηκε στὶς 4 Ἰουλίου 1570.

26. *Paris. Coisl. 164*, φφ. I+408¹³⁵: Προέρχεται ἀπὸ τὸ κωδικογραφικὸ ἐργαστήριο τοῦ Νικολάου Χωνιάτη.

127. Hardt, II, 79-80. -Littig, Φιλοσοφία, 93. -Pappa, *Metaphysik*, 76*-77*.

128. Miller, 392-393. -Wartelle, ἀρ. 464. -De Andrés, *BE*, II, 290-291. -Pappa, *Metaphysik*, 66*-68*.

129. *RGK* 1, ἀρ. 13. -2, ἀρ. 21 και 3, ἀρ. 22.

130. Stevenson, *Pal.*, 265. -Wartelle, ἀρ. 1959. -Pappa, *Metaphysik*, 94*-95*.

131. M. Wittek, Les manuscrits grecs de la Bibliothèque royale Albert Ier: vingt années d'acquisitions (1954-1973): *Le monde grec. Pensée, littérature, histoire, documents. Hommage à Claire Préaux*, Bruxelles 1975, 252. -*Cinq années d'acquisitions (1969-1973). Exposition organisée à la Bibliothèque royale Albert Ier du 18 janvier au 1er mars 1975. Manuscrits*, Bruxelles 1975, 71. -Pappa, *Metaphysik*, 58*-59*.

132. Βλ. παραπάνω, σελ. 186-188.

133. Miller, 4. -P. A. Revilla, *Catálogo de los códices griegos de la Biblioteca de el Escorial I*, Madrid 1936, 13-15. -Wartelle, ἀρ. 427. -Nikitas, CXLII. -Καρῶς, *Ἐπιστῆμες Β'*, 526-527. -Pappa, *Metaphysik*, 61*-63*.

134. *RGK*, 1, ἀρ. 284. -2, ἀρ. 389. -3, ἀρ. 466.

135. Devreesse, *Fonds Coislín*, 147. -Wartelle, ἀρ. 1557. -Pappa, *Metaphysik*, 90*-91*.

27. *Zeit*, 62. -16ος αί., φφ. 212¹³⁶.

28. *Matrit. 4737 (186, olim O-60)*, φφ. Π+356¹³⁷: Πιθανῶς συγκαταλεγόταν μεταξύ τῶν κωδίκων πού ἐπώλησε ὁ Ἀνδρέας Δαρμάριος τὸ 1571 στὸν Φλαμανδὸ βιβλιόφιλο Felipe de Auxe¹³⁸.

29. *Bodleianus Auct. F. infra 1 14 (Miscell. 128)*, φφ. 370¹³⁹: Τὸ χειρόγραφο ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Χωνιανὸ καὶ συνεργάτες τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Νικολάου Χωνιάτη. Ἐσφαλμένα ὁ Gamillscheg¹⁴⁰ εἶχε σημειώσει ὅτι περιλαμβάνει μόνο τὸ δοκίμιο περὶ Βοηθίου, πού περιέχεται στὰ φφ. 2-6. Πλὴν τῶν 12 βιβλίων τῶν σχολίων (φφ. 15-369), περιλαμβάνονται ΠΡ, ΠΠ, ΑΕ (φ. 6-14^v), καθὼς καὶ οἱ στίχοι τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ (φφ. 369^v-370).

30. *Paris. Gr.1931*, φφ. 268¹⁴¹: Τὸ μεγαλύτερο μέρος ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν γραφέα Ἰωάννη Ἀναγνώστη. Προτάσσεται (ἡμιτελές) τὸ δοκίμιο περὶ Βοηθίου (φφ. 1-2) καὶ τὰ δώδεκα βιβλία τῶν σχολίων (φφ. 10-247) πλαισιώνονται ἀπὸ ΠΡ, ΠΠ, ΑΕ (φφ. 2^v-7) καὶ ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ (φφ. 248^{r-v}), πού ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο Heiberg¹⁴² (φφ. 249-268^v). Ὁ συμπληρητὴς τοῦ συγκεκριμένου χειρογράφου φαίνεται λοιπὸν νὰ προσπαθεῖ νὰ συμπεριλάβει ὅλα τὰ κείμενα πού κατὰ καιροὺς εἶχαν πλαισιώσει τὰ σχόλια.

-Δύο χειρόγραφα εἶναι ἀπόγραφα:

31. *Berol. Gr. 117 [Phillips 1521]*, φφ. Π+335¹⁴³: Εἶναι ἀπόγραφο τοῦ *Berol. 408*¹⁴⁴, περιλαμβάνει καὶ τὰ δώδεκα βιβλία τῶν σχολίων (φφ. 1-335 –χωρὶς ΠΡ, ΠΠ καὶ ΑΕ, ἀλλὰ μὲ τὰ τμήματα πού εἶχαν ἐκπέσει στὸ αὐτόγραφο) καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Bartolomeo Zanetti.

136. C. Wendel, Die griechischen Handschriften der Provinz Sachsen, *Aufsätze Fritz Milkau gewidmet*, Leipzig 1921, 370 (εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τὸν συνάδελφο κ. Γεώργιο Δανέζη, πού μοῦ προμήθευσε φωτοαντίγραφο τοῦ παλαιοῦ αὐτοῦ καταλόγου). -Wartelle, ἀρ. 2269. -Nikitas, CXXI. -Pappa, *Metaphysik*, 97*.

137. de Andrés, *BN*, 317-318. -Wartelle, ἀρ. 882.

138. G. de Andrés, Una venta de codices griegos de Andres Darmarius en Madrid en 1571, *Emerita* 49(1981), 365-375.

139. Coxe, 694-695. -Wartelle, ἀρ. 1246. -Nikitas, CXXI. -RGK 1, ἀρ. 192. -Pappa, *Metaphysik*, 82*-83*.

140. E. Gamillscheg, Zu Kopisten des 16. Jahrhunderts, *JÖB* 29(1980), 283.

141. Omont, *Inventaire Sommaire*, II, 166. -Wartelle, ἀρ. 1417. -RGK, 2, ἀρ. 282. -Pappa, *Metaphysik*, 88*-90*.

142. Βλ. καὶ σελ. 194 καὶ σημ. 96.

143. *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin. Verzeichniss der griechischen Handschriften*, Bd. XI/1, von W. Studemund – L. Cohn, Berlin 1890, 48. -Ruelle, *Morceaux*, 158. -Wartelle, ἀρ. 314. -Pappa, *Kommentare*, 199-200. -Pappa, *Metaphysik*, 55*-58*, 99*.

144. Βλ. σελ. 192-193.

32. *Monac. 274*, φφ. Π+406¹⁴⁵: περιέχει και τὰ δώδεκα βιβλία τῶν σχολίων (φφ. 12-405^v) καὶ εἶναι ἀπόγραφο τοῦ Ambrosianus 349, περιλαμβάνοντας ἐπὶ πλέον καὶ τὸ ΠΡ.

Στὰ δύο χειρόγραφα τοῦ 17ου αἰ. παραλείπεται τὸ πρῶτο βιβλίο τῶν σχολίων:

33. *Ἰβήρων 119* (Ἄθω 4239), φφ. α'+282¹⁴⁶: περιλαμβάνονται τὰ βιβλία 2-11 (φφ. 9-281^v) (μὲ ΠΡ, ΠΠ [τῶν βιβλίων 2-11], ΑΕ) καὶ ἀμέσως μετὰ (ἀντὶ στο τέλος, ὅπως στὶς ἄλλες περιπτώσεις) οἱ στίχοι τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ (φφ. 1-8).

34. *Vatic. Barber. gr. 44*, φφ. V+743¹⁴⁷: Περιλαμβάνει τὰ βιβλία II-XII τῶν σχολίων (13-743). Προηγεῖται ὁ ΠΠ τῶν βιβλίων 2-12 (φφ. 1-9).

Τέλος, καὶ στοῦ μοναδικοῦ χειρόγραφο τοῦ 18ου αἰ. ἀντιγράφονται μόνο τὰ σχόλια τῶν βιβλίων 2-12.

35. *Βουκουρέστι, Ρουμ. Ἀκαδημίας 108*(551), σελ. 776¹⁴⁸: Περιέχει τὰ βιβλία 2-12 καὶ τιτλοφορεῖται *Γεωργίου τοῦ Παχυμέρη περιλήψις εἰς τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους*. Στὴν Ρουμανικὴ Ἀκαδημία περιήλθε ἀπὸ τὴν Σχολὴ Ἁγ. Σάββα τοῦ Βουκουρεστίου.

Ἐπίσης, τὰ σχόλια ἔχουν ἀντιγραφεῖ τμηματικὰ καὶ σὲ πλειάδα ἄλλων χειρογράφων. Μιὰ μεγάλη ὁμάδα περιλαμβάνει μόνον τὸ πρῶτο βιβλίο, τὸ *Ὁργανον*. Στοὺς δύο πρῶτους κώδικες τὸ πρῶτο βιβλίο τῶν σχολίων ἔχει ἀντιγραφεῖ μὲ διαφορές.

1. *Vatic. gr. 321*, 14ος αἰ., φφ. 1-82¹⁴⁹. Τίτλος: *Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου πρωτεκδικίου τῆς ἀγιοτάτης τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας τοῦ Παχυμέρους ἐξήγησις συντομωτάτη καὶ λιάν λαμπρὰ εἰς ὄλον τὸ Ὁργανον*. Οἱ Mercati-de' Cavalieri εἶχαν σημειώσει ὅτι πρόκειται γιὰ παραλλαγή τῶν σχολίων, ἀλλὰ καὶ τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸν ἐπόμενο κώδικα¹⁵⁰. Κατὰ τὴν Παππᾶ¹⁵¹ πρέπει

145. Hardt III, 137-138. -Littig, Φιλοσοφία, 93-95. -Wartelle, ἄρ. 1124. -Pappa, *Metaphysik*, 77*-78*.

146. Λάμπρος, τόμ. Β', 22. -Wartelle, ἄρ. 212. -Pappa, *Metaphysik*, 50*-52*. -Καρᾶς, *Ἐπιστῆμες Β'*, 527.

147. V. Capocci, *Codices Barberiniani Graeci. Tomus I. Codices 1-163*, Città del Vaticano 1958, 48-49. -Wartelle, ἄρ.1856. -Pappa, *Metaphysik*, 93*-94*.

148. C. Litzica, *Biblioteca Academiei Romane. Catalogul manuscrisurilor grecesti*, Bucuresti 1909, 63. -Wartelle, ἄρ. 381. -Καρᾶς, *Ἐπιστῆμες Β'*, 527. -Pappa, *Metaphysik*, 60*.

149. Mercati-de' Cavalieri, 482-483. -Wartelle, ἄρ. 1737.

150. Mercati-de' Cavalieri, 482.

151. Pappa, *Kommentare*, 199, 204-210. -Pappa, *Metaphysik*, 5* καὶ σημ. 14.

νά είχε γίνει έπεξεργασία στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν τοῦ Παχυμέρη. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ συγκεκριμένος κώδικας τὸ 1475 σὲ καταγραφή τῶν βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης σημειώνεται ὡς «Expositio in logicam Aristotelis Proctedrei cuiusdam»¹⁵², καὶ σὲ καταγραφή τοῦ 1481 καὶ τοῦ 1484 ὡς «expositio proctedicii cuiusdam»¹⁵³. Ὁ τίτλος ἀποδίδεται σωστά σὲ καταγραφή τοῦ 1539¹⁵⁴.

Τὸ χειρόγραφο περιλαμβάνει πολλὰ ἄλλα κείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων Θέωνα τὸν Σμυρναῖο καὶ τὴν *Ψηφοφορία κατ' Ἰνδούς* τοῦ Πλανούδη.

2. *Vind. Phil. gr. 150*, 14ος αἰ., φφ.1^r-198^v¹⁵⁵: *Ἐξήγησις συντομωτάτη καὶ λιαν λαμπρὰ εἰς ὄλον τὸ ὄργανον*. Τὸ χειρόγραφο περιλαμβάνει ἐπίσης διάφορα ἐπιγράμματα, καθὼς καὶ ὀρισμένα ἄλλα φιλοσοφικὰ ἀποσπάσματα.

3. *Berol. 155 [Phillips 1559]*, 16ος αἰ., φφ. 35¹⁵⁶: *Ἐπιτομή τῆς Λογικῆς*, διὰ χειρὸς Ἀγγέλου Βεργικίου.

4. *Βουκουρέστι, Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 55 (539)*, 17ος αἰ., σελ. 13-175¹⁵⁷: *Γεωργίου διακόνου πρωτεκδίκου καὶ δικαιοφύλακος τοῦ Παχυμέρη ἐπιτομὴ τῆς Ἀριστοτέλους Λογικῆς*. Προερχόμενο ἀπὸ τὴν Μονὴ τοῦ Ἁγ. Σάββα Βουκουρεστίου, ὅπως καὶ ὁ Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 108¹⁵⁸.

5. *Τερσοσλύμων, Παναγίου Τάφου 479*, 17ος αἰ., φφ. 67-93¹⁵⁹: Περιλαμβάνει ἐπιλογή *ἐκ τῶν εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον περὶ λογικῆς*, ἣ ὁποία ἔχει ἐνταχθεῖ μεταξὺ φιλοσοφικῶν κειμένων. Ἐπίσης καὶ τὸ σύντομο δοκίμιο *Περὶ τῶν διαλεκτικῶν τόπων τοῦ Βοηθίου* (φ. 64) τὸ ὁποῖο πιθανότατα ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο Ἰβήρων 191¹⁶⁰.

6. *Μυτιλήνη, Γυμνασιακὴ Βιβλιοθήκη, 45*, 18ος αἰ.¹⁶¹: Περιέχεται μεταξὺ ἄλλων ἡ *Ἐπιτομὴ τῆς Λογικῆς*. Ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ ἔντυπη ἔκδοσι.

Μόνον τὸ δεῦτερο βιβλίον, μὲ τὰ σχόλια στὰ *Φυσικά*, περιέχεται στὰ ἀκόλουθα χειρόγραφα:

152. R. Devreesse, *Le fonds grec de la Bibliothèque Vaticane des origines à Paul V*, Città del Vaticano 1965, 57.

153. R. Devreesse, *Le fonds grec...*, 109, 144.

154. R. Devreesse, *Le fonds grec...*, 350.

155. Hunger, *Katalog I*, 255-256. -Wartelle, ἀρ. 2203. -Pappa, *Kommentare*, 199, 204-210. -Pappa, *Metaphysik*, 5* καὶ σημ. 14.

156. *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin. Verzeichnisse der griechischen Handschriften, Bd. XI/I*, von W. Studemund – L. Cohn, Berlin 1890, 67. -Wartelle, ἀρ. 317.

157. Litzica, (δ.π., σελ. 200, σημ. 148), 42-43. -Wartelle, ἀρ. 353.

158. Βλ. παραπάνω σελ. 200.

159. Ἀ.Παπαδόπουλος-Κεραμιεύς, *Τερσοσλυμνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. Α', S. Petersburg 1891, 438. -Wartelle, ἀρ. 709. -Nikitas, CXLIII.

160. Βλ. σελ. 194.

161. Α. Τσερνόγλου, Συμπληρωματικὸς κατάλογος χειρογράφων παλαιᾶς Γυμνασιακῆς Βιβλιοθήκης Μυτιλήνης, νῦν Α' Λυκείου Μυτιλήνης, *Λεσβιακά* 13(1991), 358.

1. *Vind. Phil. Gr.* 248¹⁶², 14ος/15ος αί., φφ. 1-107: Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχόλια στὴν *Φυσικὴν Ἀκρόασην* περιέχονται ἐπίσης πολλὰ ἀποσπάσματα θεολογικοῦ περιεχομένου.

2. *Leyde, cod. Perizonianus Q* 35¹⁶³, 16ος αί., φφ. 48. Ὁ Canart¹⁶⁴ πιστεύει ὅτι ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν Ἄγγελο Βεργίνιο¹⁶⁵.

3. *Taurin.* 259(B.VI.46)¹⁶⁶, 16ος αί.

4. *Ἱεροσολύμων, Παναγίον Τάφον* 219¹⁶⁷, 17ος αί., φφ. 276: Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχόλια στὸ *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως*, περιέχεται καὶ ΠΡ, ΠΠ.

5. Ἀθήνα, *Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς*, ἀρ. 25¹⁶⁸, 18ος αί., φφ. 11-337: Τοῦ κειμένου τῶν σχολίων προηγεῖται τὸ ΠΡ καὶ ἔπεται (φ. 355r) ὁ λόγος τοῦ Βλεμμύδη *Περὶ ψυχῆς*¹⁶⁹.

6. *Σινᾶ*, 1385¹⁷⁰, 18ος αί. Τίτλος: *Περὶ τῶν φυσικῶν ἀρχῶν καὶ αἰτιῶν*

Σὲ ἄλλη ομάδα χειρογράφων ἔχει ἀντιγραφεῖ μόνο τὸ ΠΡ, πρὶν ἢ μετὰ τὴν *Λογικὴ* ἢ τὴν *Φυσικὴ* τοῦ Βλεμμύδη, συνοδευόμενος ἐνίοτε ἀπὸ μικρὰ τμήματα τῶν σχολίων.

1. *Matrit. Gr.* 4688 (138, olim N-59)¹⁷¹, ἔτους 1455, φ. 97r. Στὴν ἀρχὴ τῆς *Λογικῆς* τοῦ Βλεμμύδη ἔχει προστεθεῖ τὸ ΠΡ.

2. *Vatic. gr.* 313¹⁷², 15ος αί. Ὁ κώδικας περιλαμβάνει τὴν *Φυσικὴ* τοῦ Βλεμμύδη. Ἔχει προστεθεῖ (στὸ φ. 74, ἴσως ἀπὸ ἄλλον γραφέα) μικρὸ τμήμα τοῦ ΠΡ.

162. Hunger *Katalog* I, 358-59. -Wartelle, ἀρ. 2228.

163. *Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices Manuscripti IV. Codices Perizoniani*, descriptis K.A. de Meyier, Lugduni Batavorum 1946, 79. -Wartelle, ἀρ. 814.

164. P. Canart, *Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel-Gardthausen et de Patrinélis*, *Scriptorium* 17(1963), 60.

165. Vogel – Gardthausen 2-6. -RGK 1, ἀρ. 3.-2, ἀρ. 3 καὶ 3, ἀρ. 3.

166. Wartelle, ἀρ. 2082.

167. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη* τόμ. Α', S. Petersburg 1891, 298-299. -Wartelle, ἀρ. 695.

168. Σ. Λάμπρος, Κατάλογος τῶν κωδικῶν τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς, Α'. Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, *Νέος Ἑλληνομονήμων* 1(1904), 364. -Wartelle, ἀρ. 71. -Καράς, Ἐπιστῆμες Β', 501.

169. Συγκεκριμένα ἡ βραχεία παραλλαγή τοῦ λόγου, βλ. καὶ Marthe Verhelst, *Le péri psyches de Nicephore Blemmyde. Préliminaires à une édition critique*, *BF* 4(1972), 214-215.

170. V. Benesevic, *Κατάλογος χειρογράφων κωδικῶν τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερόνης τοῦ Σινᾶ*, τόμ. III.1, Petrograd 1917, 42. -Harlfinger – Wiesner, 248. -Argyropoulos – Caras, ἀρ. 357. -Καράς, Ἐπιστῆμες Β', 499.

171. De Andrés, *BN*, 246. -Wartelle, ἀρ. 869. -Harlfinger – Wiesner, 253.

172. Mercati – de'Cavalieri, 464-465. -Wartelle, ἀρ. 1730.

3. *Taurin. 247(B.VI.28)*¹⁷³, 16ος αἰ.

4. *Vind. Phil. Gr. 99*¹⁷⁴, 16ος αἰ.: Τὸ χειρόγραφο περιλαμβάνει τὴν *Λογικὴ* καὶ τὴν *Φυσικὴ* τοῦ Βλεμμύδη καὶ ὀρισμένα ἄλλα φιλοσοφικὰ ἀποσπάσματα. Περιλαμβάνεται τὸ ΠΡ (φφ.72^r-73^v) καὶ τὰ τμήματα *Περί τῶν ἑξ ἑξ τῆς Φιλοσοφίας ὀρισμῶν, περὶ τῶν πέντε φανῶν* καὶ *περὶ τῶν δέκα κατηγοριῶν* (102-106), σχεδὸν ἀπαράλλακτα μὲ τὰ ἀντίστοιχα κείμενα τῆς ἔκδοσης τοῦ 1532.

5. *Vind. Phil. Gr. 181*¹⁷⁵, 16ος αἰ.: Μεταξὺ τῆς *Λογικῆς* καὶ τῆς *Φυσικῆς* τοῦ Βλεμμύδη παρεμβάλλεται (φφ. 109^v-110) τὸ ΠΡ. Ἔχουν ἀντιγραφεῖ σποραδικὰ καὶ ὀρισμένα σημεῖα τῶν σχολίων.

6. *Vatic. Gr.1735*¹⁷⁶, 16ος αἰ.: Στὴν *Φυσικὴ* τοῦ Βλεμμύδη προτάσσεται (φφ. 238-239^v) τὸ ΠΡ, διὰ χειρὸς Ἰακώβου Διασσωρινοῦ¹⁷⁷.

7. *Florentinus Riccard. 31(K.II.4)*¹⁷⁸, 14ος αἰ.: Μετὰ τὴν *Λογικὴ* τοῦ Βλεμμύδη ἔχει ἀντιγραφεῖ τὸ ΠΡ, καθὼς καὶ τὰ σχόλια στὸ *περὶ οὐρανοῦ, τὸ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς, καὶ τὸ περὶ ζῶων μορίων*.

8. *Πάτιμον, 405-406*¹⁷⁹, ἔτους 1701, φφ.112+125. Τῆς *Φυσικῆς* τοῦ Βλεμμύδη προτάσσεται τὸ ΠΡ.

9. *Τραπεζοῦντος, Φροντιστηρίου 40*, 18ος αἰ.

10. *Τραπεζοῦντος, Φροντιστηρίου 43*, 18ος αἰ.

11. *Τραπεζοῦντος, Φροντιστηρίου 44*, 18ος αἰ.

Καὶ οἱ τρεῖς κώδικες περιέχουν τὴν *Φυσικὴ* τοῦ Βλεμμύδη καὶ τὸ ΠΡ¹⁸⁰.

Σὲ ἄλλη ὀμάδα κωδίκων, τέλος, ἔχουν ἀντιγραφεῖ διάφορα ἄλλα ἀποσπάσματα τῶν σχολίων:

1. *Vatic. gr. 267*¹⁸¹, 14ος αἰ.: Ὁ Λέων Ἀλλάτιος μὲ χειρόγραφη σημείωσὴ του στὸ φ.1^r ἀπέδιδε τὸ ἀνώνυμο κείμενο στὸν Παχυμέρη, ἄποψη πού πέρασε

173. Wartelle, ἄρ. 2081.

174. Hunger *Katalog I*, 207. -Wartelle, ἄρ. 2195. -Καρᾶς, *Ἐπιστῆμες Β'*, 499. -*Michael Psellus, Philosophica Minora I*, edidit J. M. Duffy, Stuttgart 1992, XXX-XXXI.

175. Hunger, *Katalog I*, 289. -Wartelle, ἄρ. 2212.

176. C. Gianelli, *Codices Vaticani Graeci. Codices 1485-1783*, Città del Vaticano 1950, 129-136. -Wartelle, ἄρ. 1815. -Καρᾶς, *Ἐπιστῆμες Β'*, 499.

177. Vogel-Gardthausen, 152-153. -*RGK*, 3, ἄρ. 241.

178. G. Vitelli, *Indice de'codici graeci Riccardiani, Magliabechiani e Maruccelliani, Studi Italiani di Filologia Classica 2* (1894), 490-491[=Samberger, τόμ. 1, 154-155]. -Wartelle, ἄρ. 638.

179. Ἰ. Σακκελίων, *Πατριακὴ Βιβλιοθήκη*, Ἀθήνησι 1890, 181. -Α. Δ. Κομίνης, *Πίνακες χρονολογημένων πατριακῶν κωδίκων*, Ἀθήνα 1968, 52. -Καρᾶς, *Ἐπιστῆμες Β'*, 500. -Wartelle, ἄρ. 1652.

180. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἑλληνικοὶ κώδικες Τραπεζοῦντος VVr 19*(1912), 246-247. -Harlfinger – Wiesner, 249. -Argyropoulos – Caras, ἄρ. 386-387. -Καρᾶς, *Ἐπιστῆμες Β'*, 501.

181. Mercati – de'Cavaliere, 351-352. -Wartelle, ἄρ. 1714. -R. Devreesse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Paris 1954, 232, σημ. 2. -Pappa, *Metaphysik*, 110*-111*.

καί σέ ὀρισμένα νεότερα βοηθήματα. Στήν πραγματικότητα περιέχει τά σχόλια στά *Ἠθικά Νικομάχεια* καί τήν συντομευμένη παραλλαγή τῶν σχολίων στά *Μεταφυσικά* (φφ. 278^v-340^v). Τά ὑπόλοιπα τμήματα προέρχονται ἀπό τὸ παρεμφερές καί περίπου σύγχρονο ἔργο τοῦ φιλοσόφου Ἰωσήφ¹⁸².

2. *Marc. gr. 203*¹⁸³, 14ος αἰ., φφ. 228^v-229^v: Περιέχεται ὁ ΠΠ. Τὸ χειρόγραφο ἀνῆκε στὸν Βησσαρίωνα.

3. *Marc. Gr. 212*¹⁸⁴, 15ος αἰ., φφ. 1-44 (πρὶν τὸ 1440). Περιλαμβάνει τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* τοῦ Ἀριστοτέλη, μὲ σχόλια τοῦ Παχυμέρη στά περιθώρια, διὰ χειρὸς Βησσαρίωνος. Χαρακτηρίζεται μάλιστα ὡς *Παράφρασις ἠκριβωμένη*.

4. *Marc. gr. 218*¹⁸⁵, 15ος αἰ., φφ. 64-170: Περιλαμβάνει ἐπιλογή ὀρισμένων τμημάτων τῶν σχολίων (φφ. 64-69 *περὶ ἐρμηνείας*, 69-76 *Ἀναλυτικά πρότερα*, 77-123^v *Ἠθικά Νικομάχεια*, 124-146^v *περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως*, 147-170 *Μεταφυσικά*, ἢ συντομευμένη μορφή), καί ἔχει ἀντιγραφεῖ πιθανότατα ἀπὸ τὸν κωδικογράφο Γεώργιο Ἀλεξάνδρου¹⁸⁶.

5. *Vind. Phil. Gr. 206*¹⁸⁷, 15ος αἰ., φφ. 44-50: Περιλαμβάνει τὸ *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, μὲ τήν παράφραση τοῦ Παχυμέρη.

6. *Laurent. LXXXVI. I*¹⁸⁸, 15ος αἰ.: Τὸ χειρόγραφο περιλαμβάνει τὰ σχόλια τοῦ Ὀλυμπιодόρου στὰ *Μετεωρολογικά* τοῦ Ἀριστοτέλη (φφ. 1-155^v), τὸ ἔργο τοῦ Μελετίου *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* (156-258^v), καί (στά φφ. 219-281^v) τρία ἀποσπάσματα τῶν σχολίων τοῦ Παχυμέρη: ἀπὸ τὸ πρῶτο βιβλίο τὰ τμήματα *Περὶ ὑποθετικῶν συλλογισμῶν* καί *Περὶ τῶν κατὰ συμβεβηκὸς προβλημάτων*, καθὼς καί πλήρη τὰ βιβλία VII καί X (σχόλια στὸ *Περὶ ψυχῆς* καί στὰ μετὰ τὰ φυσικά ἀντιστοιχῶς).

7. *Paris. Suppl. Gr. 450*¹⁸⁹, 15ος αἰ., φφ. 136-144: Περιλαμβάνονται ὀρισμένα σημεῖα ἀπὸ τὰ σχόλια στὰ *Μετεωρολογικά*, δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν Ruelle¹⁹⁰.

182. Crisuolo, Note, 260-263. -Pappa, *Metaphysik*, 107* καί σημ. 251.

183. Mioni, I, 316-318. -Wartelle, ἄρ. 2104.

184. Mioni I, 326-327. -Wartelle, ἄρ. 2113. -*Cento codici bessarionei. Catalogo di mostra*, a cura di Tullia Gasparini Leporace ed Elpidio Mioni, Venezia 1968, 48-49 καί πίν. 29.

185. Mioni I, 332. -Wartelle, ἄρ. 2119. -Pappa, *Kommentare*, 202.

186. Vogel – Gardthausen, 70. -E. Mioni, *Bessarione scriba e alcuni suoi collaboratori, Miscellanea Marciana di studi Bessarionei*, Padova 1976, 296 (πβλ. ὅμως καί 308, ὅπου ὁ κώδικας ἀποδίδεται στὸν μητροπολίτη Πέργης Θεόγνωστο). -Pappa *Metaphysik*, 111*-112*.

187. Hunger, *Katalog*, I, 316. -Wartelle, ἄρ. 2217. -Harlfinger, *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, 362.

188. Bandini III, 284-285. -Wartelle, ἄρ. 571. -Pappa, *Kommentare*, 202. -Moraux et al., 281-2, ὅπου σημειώνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἀντίγραφο τοῦ Vat. Gr. 1387. -Pappa, *Metaphysik*, 68*-69*.

189. Omont, *Inventaire Sommaire*, III, 51-52.

190. Ruelle, *Morceaux*, 160-162.

8. *Matrit. Gr. 4758 (207, olim N-136)*¹⁹¹, έτους 1545, φφ. 116-155^v. Τό χειρόγραφο περιλαμβάνει τό *Περί Μυστηρίων* τοῦ Ἰαμβλίχου, τό *Περί φύσεως ἀνθρώπου* τοῦ Νεμεσίου Ἐμέσης, ὁμιλίες τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, καί τέλος, τά σχόλια τοῦ Παχυμέρη στό *Ἠθικά Νικομάχεια*.

9. *Vind. Phil. Gr. 110*¹⁹², 16ος αἰ.: Περιλαμβάνεται ὁ πρόλογος (1^r-2^r) καί ὀρισμένα ἀποσπάσματα περί ἀστρονομίας (490^r-501^v, 504^v-505^v), διὰ χειρός Μαθουσάλα Μαχειρί, τά ὁποῖα ὅμως δέν συμφωνοῦν πλήρως πρὸς τά ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ ἐκδεδομένου κειμένου τῆς *Τετραβίβλου*. Πρόκειται γιά ὀγκῶδες χειρόγραφο, κατατεμημένο σέ δύο τμήματα, πού περιέχει πάρα πολλά ἄλλα φιλοσοφικά ἀποσπάσματα (Σμπλίκιο, Θεμιστιο, Ψελλό, Πλήθωνα κ. ἄ.).

10. *Vind. Phil. Gr. 188*¹⁹³, 16ος αἰ. (1548-49): Στά σχόλια τοῦ Θεμιστίου στό *Φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ Μαθουσάλας Μαχειρί προέταξε τὸν πρόλογο τῶν σχολίων τοῦ Παχυμέρη (φφ. 7^v-8^v), γράφοντας χαρακτηριστικά *ἐτέθη παρ' ἐμοῦ ὡς ἀρμόδιον καὶ αὐτό*. Ὁ γραφέας ἀντέγραψε τό χειρόγραφο στήν Κύπρο¹⁹⁴. Στὸν Παχυμέρη ἀποδίδεται ὁ τίτλος *ὑπομνηματογράφος*, ὁ ὁποῖος πιθανότατα σημεωνόταν καί στοῦ χειρόγραφο ἀπὸ τό ὁποῖο ἀντέγραψε ὁ Μαχειρί¹⁹⁵.

11. *Vind. Phil. gr. 189*¹⁹⁶, 16ος αἰ., φφ. 125^v-130 (πρὸ τοῦ 1562). Διὰ χειρός Μαθουσάλα Μαχειρί, περιλαμβάνει μεταξύ ἄλλων καί τά σχόλια στοῦ *Περί ἀτόμων γραμμῶν*.

12. *Vind. Phil. Gr. 224*¹⁹⁷, έτους 1547/1548: Ὁ Μαθουσάλας Μαχειρί ἔχει ἀντιγράψει ὀρισμένα ἀστρονομικά ἀποσπάσματα (πού δέν συμφωνοῦν τελείως μὲ τό ἐκδεδομένο κείμενο τῆς *Τετραβίβλου*) καί ὀρισμένα ἀπὸ τά σχόλια τοῦ Παχυμέρη, καθὼς καί πάρα πολλά φιλοσοφικά ἀποσπάσματα ἄλλων συγγραφέων.

13. *Vind. Hist. gr. 128*¹⁹⁸, 16ος αἰ., φφ. 46^v-71^r. Ἐχουν ἀντιγραφεῖ ὀρισμένα ἀποσπάσματα τῶν σχολίων, καί πάλι ἀπὸ τὸν γραφέα Μαθουσάλα Μαχειρί.

191. De Andrés, *BN*, 353. -Wartelle, ἄρ. 879.

192. Hunger *Katalog*, I, 218, 220. -Wartelle, ἄρ. 2197. -Καράς, *Ἐπιστήμες*, Β', 499.

193. Hunger *Katalog*, I, 297. -Wartelle, ἄρ. 2213. -L. S. B. MacCoull, *Mathousala Macheir and the Melkite connection, Scriptorium* 50(1996), 114-116. -Constantinides-Browning, 308-311. -Καράς, *Ἐπιστήμες*, Β', 499.

194. Βλ. σελ. 32.

195. Βλ. σελ. 32.

196. Hunger *Katalog* I, 298. -Wartelle, ἄρ. 2214. -Harlfinger, *Περί ἀτόμων γραμμῶν* 355.

197. Hunger, *Katalog* I, 334. -Wartelle, ἄρ. 2224.

198. Hunger *Katalog* I, 131. -Wartelle, ἄρ. 2244. -Nikitas, LXXXVI.

14. *Paris.Gr. 2136*¹⁹⁹, 16ος αί., φφ. 1-147: Περιλαμβάνονται τὰ σχόλια στὸ *Περὶ ψυχῆς*. Τὸ χειρόγραφο περιέχει ἐπίσης ἀποσπάσματα τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ, καὶ τὸ *Περὶ ἐρμηνείας* τοῦ Ἀριστοτέλη.

15. *Escor. T.I.18*²⁰⁰, 16ος αί., φφ. 74: Σχόλια στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (ἔως τὴν ἀρχὴ τοῦ VII βιβλίου), προέρχεται ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ Diego Hurtado de Mendoza.

16. *Escor. Y. I. 10*²⁰¹, 16ος φφ. 64-168: Περιλαμβάνει συντομευμένη μορφὴ τῶν σχολίων στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, στὰ *Φυσικὰ* καὶ στὰ *Μεταφυσικά*.

17. *Paris. Suppl. gr. 194*²⁰², 16ος αί., φφ. 77-117: Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παράφραση τοῦ Παχυμέρη στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (φφ. 77-117), περιλαμβάνεται καὶ τὸ *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* τοῦ Νεμεσίου Ἐμέσης (2-76), καθὼς καὶ τὰ σχόλια τοῦ Ὀλυμπιодώρου στὸν πλατωνικὸ *Φίληβο*.

18. *Paris. suppl. Gr. 712*²⁰³, 16ος αί., φφ. 47: Περιλαμβάνει τὰ σχόλια στὰ *Μεταφυσικά*. Δὲν ὑπάρχει συμφωνία ἀντὶ τοῦ ἔγγραφε ὁ Πέτρος Βεργίγιος²⁰⁴.

19. *Vatic. Gr. 1429*²⁰⁵, 16ος αί., φφ. 1-77: Περιλαμβάνει τὰ σχόλια στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*.

20. *Florent. Magliab. XII 38*²⁰⁶. Περιλαμβάνει ὀρισμένα σημεῖα ἀπὸ τὰ σχόλια στὰ *Μετεωρολογικά*.

21. Ἀθήνα, *Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, 1260*²⁰⁷, 16ος αί., φφ. 53: Τὸ ἔχει ἀντιγράψει πιθανῶς ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης, προφανέστατα ἀπὸ ἔντυπη ἔκδοση, τοῦ 1532 ἢ τοῦ 1540²⁰⁸. Περιέχει καὶ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Μητροφάνου Κριτοπούλου: *Μητροφάνης ἱερομόναχος ὁ Κριτόπουλος τῷ εὐγενεστάτῳ κυρίῳ Λαυρεντίῳ τῷ Καββαίῳ εἰς μνημόσυνον τῆς ἀνυποκρίτου φιλίας αχιζ᾽ Φεβρ. ε΄*.

22. *Κοπεγγάγη, Fabr. 88.8*²⁰⁹. Ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὴν ἔντυπη ἔκδοση τοῦ 1532 ἢ τοῦ 1540.

199. Omont *Inventaire Sommaire*, II, 199. -Wartelle, ἀρ.1520. -Ruelle, Morceaux, 164, σμμ. 6.

200. Miller, 112. -Wartelle, ἀρ. 439. -De Andrés, *BE*, II, 82.

201. Miller, 188. -Wartelle, ἀρ. 458. -Moraux et al., 169-170. -De Andrés, *BE*, II, 92-93. -Pappa, *Metaphysik*, 108*-110*.

202. Omont *Inventaire Sommaire* III, 24. -Wartelle, ἀρ.1579. -*RGK*, 2, ἀρ. 45.

203. Omont *Inventaire Sommaire* III, 82. -Wartelle, ἀρ.1619. -Pappa, *Metaphysik*, 91*-92*.

204. *RGK* 2, ἀρ. 470.

205. Wartelle, ἀρ.1796.

206. A. Olivieri, *Indicis codicum graecorum magliabechianorum supplementum, Studi italiani di filologia classica* 5 (1897), 401-24, κυρίως 409 [Samberger, τόμ. 1, 243].

207. Ἴ καὶ Ἀ. Σακελιῶν, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1892, 229. -Wartelle, ἀρ. 42.

208. Βλ. Michael Psellus, *Philosophica Minora* I, (ὁ.π., σελ. 203, σμμ. 174), XXX-XXXI.

209. B. Schartau, *Codices Graeci Haunienses. Ein Deskriptiver Katalog des griechischen Handschriftenbestand der Königlichen Bibliothek, Kopenhagen* 1994, 431-433.

23. *Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* (τώρα Τουρκικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας), 71²¹⁰, ἔτους 1783-1786, φφ. 255-264. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχόλια περιλαμβάνει καὶ διάφορα ἄλλα κείμενα, ὅπως τὰ ψευδοφωκυλίδεια, τὰ *Χρυσῶ Ἐπη* τοῦ Πυθαγόρα, τὰ Ἔπη τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, κ.ἄ.

24. *Mutinensis* 76 (II.C.9)²¹¹, φφ. 122-134: Ἐκτὸς ἀπὸ διάφορα ἀριστοτελικά κείμενα, περιλαμβάνει καὶ τὸ *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*.

25. *Μεγάλου Σπηλαίου 159*²¹², 17ος αἰ., φφ. 1-39. Τὸ χειρόγραφο, ποῦ δὲν σώζεται σήμερα, περιεῖχε καὶ τὴν *Ρητορικὴ* τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως, τὸ ὑπόμνημα στὸ *Περὶ Οὐρανοῦ* τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη, καθὼς καὶ ἀνώνυμα σχόλια στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*²¹³.

Συνοψίζοντας: εἴτε στὴν πλήρη τους μορφή, εἴτε ὡς ἐπιλογή διαφόρων τμημάτων τους, τὰ ἀριστοτελικά σχόλια τοῦ Παχυμέρη γνώρισαν ἀξιοσημείωτη διάδοση καὶ χρησιμοποιήθηκαν σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς περιόδους καὶ ἀπὸ εὐρύτατο κύκλο λογίων. Ἡ κριτικὴ ἔκδοσή τους στὸ σύνολό τους ἀναμένεται μὲ ἐνδιαφέρον, ὥστε νὰ ἀξιολογηθοῦν πλήρως καὶ νὰ ἐνταχθοῦν στὴν κατάλληλη θέση μεταξὺ τῶν σχολιαστῶν τοῦ Σταγειρίτη φιλοσόφου.

210. Δ. Σάρρος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, *ΕΕΒΣ* 8 (1931), 196. -P. Moraux, *Bibliothèque de la société Turque d'histoire. Catalogue des manuscrits grecs (Fonds du Syllogos)*, Ankara 1964, 120. -Argyropoulos – Caras, ἄρ.17.

211. V. Puntoni, Indice dei codici greci della biblioteca estense di Modena, *Studi italiani di filologia classica* 4 (1896), 379-536, κυρίως 436 [= Samberger, τόμ. 1, 352]. -Harlfinger, *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, 346. -Wartelle, ἄρ. 1038.

212. Ν. Α. Βέης, *Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Ἀθήνα 1915, 132-133.

213. Ἐπιλογὲς τμημάτων ἀπὸ σχεδὸν ὅλα τὰ βιβλία τῶν σχολίων (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρῶτο, τὸ πέμπτο καὶ τὸ δωδέκατο) περιλαμβάνουν καὶ οἱ κώδικες Vatic. Gr. 1144 καὶ Monac. Gr. 545, ὑπὸ τὸν τίτλο *Παρεμβολαὶ μετὰ σαφηνείας κεφαλαιώδεις ἐκ τῆς ἀριστοτελικῆς πραγματείας* (βλ. Pappas, *Metaphysik*, 122*). Ἐπίσης διάφορα ἀποσπάσματα τῶν σχολίων στὰ *Μεταφυσικά* ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὴν ψευδελίγραφη συλλογὴ Ἐρηνίου ἐξηγήσεις εἰς τὰ μετὰ τὰ φυσικά, ἢ ὅποια παραδίδεται σὲ 22 τουλάχιστον χειρόγραφα: λεπτομέρειες καὶ βιβλιογραφία βλ. στὴν Pappas, *Metaphysik*, 122*-124*. Πά ἄλλα, ἀταύτιστα ἢ ἐνδεχομένως χαμένα χειρόγραφα τῶν σχολίων βλ. Pappas, *Metaphysik*, 39*.

B. ΤΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ

1. Τὰ σχόλια στὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη

α. Ἡ ἐπιστολιμαία προλογικὴ πραγματεία

Ἡ ἐκτενέστερη ἀπὸ τὶς δύο²¹⁴ διασωθεῖσες ἐπιστολὲς τοῦ Παχυμέρη ἐπέχει θέσι προλόγου στὰ σχόλια στὸν Ψευδο-Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη²¹⁵ καὶ ἀπευθύνεται στὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιο. Ὁ ἐπιστολογράφος ἀρχικὰ ἐπισημαίνει ὅτι ἀπὸ παλιά ἦταν ἔκδηλη ἡ ροπή τοῦ ἀποδέκτη πρὸς τὶς πνευματικὲς ἐνασχολήσεις (*βρεφόθεν καὶ ἐξ αὐτῆς σχεδὸν τῆς γενέσεως*, στ. 108C) καὶ δηλώνει ὅτι ἡ Θεία Πρόνοια ἔχει φροντίσει ὥστε ἕνας τόσο ἐνάρετος ποιμενάρχης νὰ ζεῖ στὶς μέρες τους: ὡς πρὸς τὴν ἀρετὴ τάσσεται ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀρχιεπίσκοπο Ἀλεξανδρείας, τὸν εὐαγγελιστὴ Μάρκο. Ὁ Παχυμέρης τονίζει ἐπίσης ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ὀφείλει κάτι σὲ ὅλους τοὺς ἁγίους (*ἐν ἐξ ἀπάντων εἶδος εἰκόνας ἐν σεαυτῷ τὸ κάλλιστον ἀκριβόσαιο*, στ. 109A) καὶ εὐχεται νὰ φανεῖ *ποικίλον καὶ μέγα χρῆμα καὶ τοῖς πόρρω καὶ τοῖς ἐγγύς* (στ. 109A). Σημειώνει ἐπὶ πλεόν ὅτι ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας περισσότερο ἀπὸ ὅλα εἶχε διακριθεῖ στὴν μελέτη τῶν Θεῶν Γραφῶν, καὶ ἰδιαίτερα στὴν *θεία πνικία* τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ὀμηρομαθὴς Παχυμέρης καταφεύγει καὶ πάλι στὶς γνώσεις του ἀπὸ τὰ ὀμηρικὰ ἔπη: παρομοιάζει τὴν ἀνάγνωσι τῶν κειμένων τοῦ Ψευδο-Διονυσίου μὲ *ἐνδιαίτημα πνευματικῆς καὶ ἡδείας Σειρῆνος* (στ. 109B) καὶ συμπληρώνει ὅτι δὲν χρειάσθηκε νὰ κλείσει τὰ αὐτιά του ὁ Ἀθανάσιος, ἀλλὰ ἀντιθέτως, ὡς ἄλλος Ὀδυσσεάς, προσπάθησε νὰ ἀκούσει ὅσο πιὸ προσεκτικὰ μποροῦσε: *οὐ κηρῷ τὸ τοῦ λόγου τὰς ψυχικὰς ἀκοὰς φραξάμενον, οὔτε μὴν ταῖς κατὰ κόσμον προσπαθείαις συνδεδεμένον, ἀλλ' ἄνετον ὄντα καὶ ἐξηρημένον παντός, πάσας ἀκουστικὰς ἠνεωγμένον καὶ νοῦν, εἰς πρέπουσαν δηλαδὴ καὶ τοῖς λεγομένοις καὶ τοῖς νοουμένοις ἀντίληψιν*, στ. 109 B). Καὶ ὄχι μόνο αὐτό, ἀλλὰ σκέφθηκε ὁ Ἀθανάσιος ὅτι ὅλοι πρέπει νὰ γίνουν μέτοχοι τῶν θεῶν δογμάτων: *σαφῶς μὲν λογίζη, καὶ τῆς σῆς φιλαγάθου γνώμης ἐπάξια, εἴ πως καὶ ἡ θεία αὕτη βίβλος ἀναπτυχθεῖ, καὶ κοινότερον κατασταίη τὸ χρῆμα ταῖς τῶν πολλῶν ἀκοαῖς, κἀντεῦθεν ἔχοιεν ὠφελῆσθαι πολλοί, τὰ ὑπὲρ νοῦν κατὰ νοῦν, καὶ τὰ ὑπὲρ δύναμιν κατὰ δύναμιν προσιέμενοι* (στ. 109C). Ἡ «ἀνάπτυξη» ἀνατέθη-

214. Πὰ τὴν ἄλλη ἐπιστολὴ βλ. σελ. 34-35.

215. Περιλαμβάνεται στὴν PG 3, στ. 108-116. -Στὸ ἐξῆς στὶς παραπομπὲς χάριν συντομίας μετὰ ἀπὸ τὸ χωρίο παρατίθεται μόνο ἡ ἔνδειξη τῆς στίλης.

κε στὸν Παχυμέρη, ὁ ὁποῖος δέχθηκε πρόθυμα, ἐνθαρρυνόμενος ἀπὸ τὶς εὐχῆς τοῦ Ἄθανασίου. Ἡ παραδοσιακὴ *carpatio benevolentiae* καὶ ἡ ἔκφραση τῆς ἀδυναμίας τοῦ συγγραφέα, σὲ σχέση μετὰ τὸ μέγεθος τοῦ ἔργου ποὺ ἀνέλαβε, ἐκφράζονται μὲ ρητορικὴ ἐρωταπόκριση: *Τί δὲ ἡμεῖς πρὸς τοσοῦτον τῆς παρακελεύσεως μέγεθος δέον ἰλιγγιάσαι καὶ ἀπειπεῖν; Ἄλλ' οὐν, οὐκ οἶδα ὅπως, τῆς ἡμετέρας ἀσθενείας ἐπιλαθόμενοι, καὶ τὸ Γνώθι σαυτὸν παριδόντες, ὅλοι τῶν σῶν γεγόναμεν προσταγῶν, καὶ ὡς πατρὶ παῖδες, καὶ ὡς μαθηταὶ διδασκάλῳ, καὶ ὡς δεσπότη θεράποντες κατηκολουθήσαμεν, οὐδενὶ γε πάντως ἐτέρῳ ἢ ταῖς σαῖς ἀγίαις ἐνχαῖς καὶ θεοσπειθεῖσι θαρρήσαντες, αἷς οἴμαι, καὶ ἀοράτως ἐπαρθέντες, ῥαδίως ὑπέστημεν τὸ ἐγγεῖρημα* (στ. 109C).

Τὸ σύγγραμμα τοῦ Ψευδο-Διονυσίου χαρακτηρίζεται *λειμῶν πολύφορος*: μὲ τὸ *ποικίλον τῆς χάριτός* του ἀναγκάζει τὸν Παχυμέρη νὰ μείνει ἐνεδὸς καὶ δυσκολεύεται νὰ ἀνευρεῖ κατάλληλο τρόπο ἐρμηνείας. Μάλιστα χαρακτηρίζει τὸν ἑαυτό του *ἀκροατῆ*, οὔτε ἐξηγητῆ, οὔτε παραφραστῆ (*Οὕτως ἐγὼ οὐκ ἐξηγητῆς, οὐ παραφραστῆς, ἀλλ' ἀκροατῆς*, στ. 112 B). Μὲ πολλὴ προσοχὴ καὶ σταδιακὰ κατόρθωσε νὰ καταλάβει τὸ νόημα, καὶ μάλιστα σημαντικὴ βοήθεια τοῦ προσέφεραν ὅσοι προηγουμένως εἶχαν καταπιαστῆ μὲ τὴν *ἐπὶ τὸ θεῖον ὄρος τῆς μυσταγωγίας ἀνάβασιν, οἱ δὴ καὶ τὰ τοῦ μάκαρος ἐξηγούμενοι, τῆς ἐπὶ τοῦτο φεροῦσός μοι ἐξηγοῦντο, καὶ τὸ ἀσφαλὲς παρεῖχον* (στ. 112 C). Καὶ ὁ πρόλογος τελειώνει μὲ τὴν συνήθη ἐπίκληση πρὸς τὸν ἀναγνώστη, νὰ δειχθεῖ κατανόηση γιὰ τυχὸν ἀδυναμίες τοῦ συγγραμματος: *Τὸ γοῦν πρὸς ἰσχύος ὅμως προσαγαγεῖν οὐκ ἀπόκνησα* (στ. 112 D).

Ἡ ἐπιστολὴ συνεχίζεται μὲ ἀναφορὰ (μὲ βάση τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων) στὰ σχετικὰ μὲ τὸν προσηλυτισμὸ τοῦ Διονυσίου ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο, καὶ γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἀρεοπαγίτη, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ περισσότερα δὲν διασώζονταν, ὅταν συντάξε τὸν πρόλογο. Ἄν οἱ θέσεις του φαίνονται ἀπλοϊκῆς, ἐπειδὴ δέχεται χωρὶς κριτικὴ τὰ θρυλούμενα τῆς παράδοσης, πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Παχυμέρης ἔγραφε σὲ ἐποχὴ ὅπου τὰ ψευδο-διονυσιακὰ κείμενα ἐθεωροῦντο περίπου ἰσάξια τῆς Καινῆς Διαθήκης, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ ψευδο-διονυσιακοῦ *corpus* εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον ἀκανθώδη καὶ πολυσυζητημένα στὸν χῶρο τῆς Πατρολογίας²¹⁶.

216. Πὰ τὶς ποικίλες θεωρίες καὶ προτάσεις βλ. συνοπτικὰ Κ. Ι. Λογοθέτης, *Ἡ φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ Μέσου αἰῶνος*, τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1930, 364-374. -B. Altaner - A. Stuiber, *Patrologie*, Freiburg - Basel - Wien 1966, 501-505, 509. Πβλ. τὰ προλεγόμενα τῆς ἐκδόσεως *Denys l'Aréopagite, La Hiérarchie Céleste*, introduction par René Roques. Étude et texte critiques par Gunther Heil, traduction et notes par Maurice de Gandillac, Paris 1970, κυρίως v-xix. Νέα πλήρης

Χαρακτηριστική ή καταληκτική παράγραφος. 'Ο Παχυμέρης έπισημαίνει την όμοιότητα των γραφομένων του Διονυσίου και των κεμένων του Νεοπλατωνικού φιλοσόφου Πρόκλου (Ιστέον δέ, ώς και τινες τών έξω φιλοσόφων, μάλιστα Πρόκλος, θεωρήμασι πολλάκις του μακαρίου Διονυσίου κέχρηται, και αύταις δέ ξηραΐς ταΐς λέξεισι, στ. 116 Α), και συνεχίζει ότι έστιν ύπόνοιαν εκ τούτου λαβείν, ώς οι έν Αθήναις παλαιότεροι τών φιλοσόφων, σφετερισάμενοι τας αύτου (δηλ. του Διονυσίου) πραγματεΐας, απέκρυψαν, ίνα πατέρες αύτοι όφθώσι τών θείων αύτου λόγων, στ. 116Α). 'Ο Παχυμέρης έχει διαγνώσει πολύ σωστά την συνάφεια των δύο κεμένων, αλλά όπως τοποθετεί τó πρόβλημα, δίνει τó προβάδισμα στα γραπτά του Ψευδο-Διονυσίου, ένω ή σχέση είναι αντίστροφη²¹⁷. Άλλά και για την ανακρίβεια αυτή του Παχυμέρη ισχύουν όσα προαναφέρθηκαν. 'Η πραγματεΐα καταλήγει με την έπισήμανση ότι στην «έξήγηση» περιέχονται τόσο προσωπικές απόψεις του Παχυμέρη, όσο και άλλων σχολιαστών που μέν έξ έαυτών, που δέ και εκ τής τών παλαιών έξηγήσεως (στ. 116 Β).

Δυστυχώς δέν προκύπτουν στοιχεία προς χρονολόγηση τής συγγραφής του κεμένου τής έπιστολμαΐας αυτής μικρής πραγματεΐας, και κατ' έπέκτασιν, και τών σχολίων. Κατά τόν Laurent²¹⁸ πρέπει να άνάγεται στα χρόνια 1278-1302, χρονολογίες αντίστοιχα τής άφιξης του Άθανασίου στην Κωνσταντινούπολη και τής αντίγραφής του κώδικα Par. Gr. 448²¹⁹ που περιέχει τα σχόλια. Με βάση τó κωδικογραφικό σημείωμα, που δημοσιεύθηκε προσφάτως²²⁰, διαπιστώνεται ότι τó χειρόγραφο έχει γραφεί από τόν λόγο και κωδικογράφο

έκδοση: *Corpus Dionysiacum. I. De divinis nominibus*, hrsg. von Beate Regina Suchla. *II. De coelesti hierarchia, de ecclesiastica hierarchia, de mystica theologia, epistulae*. Hrsg. von G. Heil und A. M. Ritter, Berlin 1990-1992 (στην έκδοση αυτή, με την ένδειξη *Corpus Dionysiacum*, αντίστοιχούν οι παραπομπές παρακάτω). -Πά τα χειρόγραφα του Ψευδο-Διονυσίου βλ. έκτενη εισαγωγή στον πρώτο τόμο του *Corpus Dionysiacum*, 1-96 και πίνακες. Έπίσης J. Irigoien, *Les manuscrits grecs de Denys l'aréopagite en Occident, les empereurs byzantins et l'abbaye royal de Saint Denis en France*, στον τόμο *Denys l'aréopagite et sa posterité en Orient et en Occident*, Paris 1997, 19-29. -Άλλη βιβλιογραφία: Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή Φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τόμ. Α', Ηράκλειο 1995, 445-448.

217. Δυστυχώς δέν έχει κυκλοφορήσει ευρέως ή διατριβή του Χ. Α. Τερέζη, *Διάμεσα - άρχέτυπα στον Πρόκλο και τόν ψευδο-Διονύσιο Άρεοπαγίτη. Από τόν ύστερο νεοπλατωνισμό στις άπαρχές τής Βυζαντινής Φιλοσοφίας* (Ιωάννινα 1986). Έν μέρος τó κενό καλύπτεται από την έρευνα του ίδιου, *Θεολογική γνωσιολογία*.

218. *DThC* 11, 1715.

219. Omont, *Inventaire sommaire* II, 49.

220. Φλωρεντία Εύαγγελάτου-Νοταρά, *Συλλογή χρονολογημένων σημειωμάτων έλληνικών κωδίκων. 13ος αιώνας*, Άθήνα 1984, 186. -τής ίδιας, *Χορηγοί - κήτορες - δωρητές σε σημειώματα κωδίκων. Παλαιολόγειο χρόνοι*, Άθήνα 2000, 75, 202.-Πβλ. *RGK* 2, άρ. 26.

Ἀνδρόνικο Λεπεντρηνό²²¹ καὶ τὸ εὐρὺ αὐτὸ χρονολογικὸ πλαίσιο εἶναι δυνατόν νὰ περιορισθεῖ κατὰ τρία χρόνια περίπου, ὡς τὸ 1299, καὶ πιὸ συγκεκριμένα, τὸν Ἰούλιο. Ἡ ἀντιγραφή πραγματοποιήθηκε δηλαδὴ ἐνῶ ζοῦσε ἀκόμα ὁ Παχυμέρης, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὸ ἂν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιβλέψει ὁ ἴδιος τὴν ἀντιγραφή, κάτι πολὺ πιθανὸ ὅμως. Καὶ δὲν εἶναι σαφές ἂν ὁ σεβασμὸς ποὺ ἐκφράζει ὁ Παχυμέρης εἶναι σεβασμὸς μαθητῆ πρὸς δάσκαλο, ἢ, τὸ πιθανότερο, ἂν ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ ἀποστολέας εἶναι ἕνας ἀπλὸς κληρικὸς, ἐνῶ ὁ ἀποδέκτης πατριάρχης.

β. τὰ σχόλια

Ὁ σχολιασμὸς τοῦ ψευδο-Διονυσίου ἀπὸ τὸν Παχυμέρη ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, κατόπιν ὧσων προαναφέρθηκαν γιὰ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὸν Πρόκλο καὶ μὲ τὰ σχόλια σὲ νεοπλατωνικοὺς φιλοσόφους²²²: συνδέει τὴν νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία καὶ τὴν βυζαντινὴ θεολογία²²³.

Ὅσο καὶ ἂν ὁ ἴδιος ὁ Παχυμέρης πρὸς τὸ τέλος τῆς προλογικῆς ἐπιστολῆς γράφει *ἀρκτέον ἡμῖν καὶ τῆς κατὰ ρῆμα παραφράσεως* (στ. 116 Β), πρέπει νὰ διευκρινισθεῖ ἀρχικὰ ὅτι δὲν πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ παράφραση μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἀποδίδεται σήμερα στὴν λέξη. Δὲν ἀκολουθεῖ λέξη πρὸς λέξη τὰ γραφόμενα τοῦ Διονυσίου, ἀλλὰ ἡ μέθοδός του ἀπεικονίζεται ἀκριβέστερα ἀπὸ τὴν συνέχεια τοῦ προηγουμένου χωρίου, ὅπου δηλώνει ὅτι *ἔστιν οὗ καὶ διεξοδικώτερον ἐπεξηγουμένους κατὰ τὸ ἐγχωροῦν, ἡμῖν καὶ τὸ τῶν νοημάτων διασαφοῦσι κρύφιον* (στ. 116 Β): ἐργάζεται καὶ ἐδῶ ὅπως εἶχε σχολιάσει τὸν Ἀριστοτέλη. Δὲν παραφράζει, ἀλλὰ ἀναλύει τὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν γνώμη του δὲν ἦταν ἀμέσως καὶ εὐκόλα κατανοητὰ ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη. Ἄν καὶ τὰ σχόλια ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὴν *PG*, τόμ. 3 καὶ 4²²⁴, καὶ εἶναι προσιτὰ χωρὶς χρονοβόρες ἀναζητήσεις, ἐν τούτοις ἡ κατάτμησή τους ἀνάμεσα στὸ πρωτότυπο κείμενο τοῦ Ψευδο-Διονυσίου καὶ τὶς λατινικὲς σημειώσεις τοῦ ἐκδότη τους, τοῦ Β. Corderius, δυσχεραίνει κάπως τὴν παρακολούθηση τοῦ εἰρμού τῶν σκέψεων τοῦ Παχυμέρη καὶ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση χαλαροῦ συνόλου. Τὸ ὅτι ἰσχύει τὸ ἀντίθετο προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ Χ. Τερέζη²²⁵: οἱ ὑπομνηματισμοὶ ἔχουν ἀρκετὴ συνοχή, καὶ διακρίνεται ἡ πορεία τῆς προσωπικῆς σκέψης

221. *PLP*, ἀρ. 14744.

222. Βλ. σελ. 182-183.

223. Πβλ. καὶ Fryde, *Renaissance*, 206 καὶ παραπάνω, σελ. 210, σσημ. 217.

224. Ἀναπαραγωγή τῆς ἔκδοσης τοῦ Β. Corderius, S. J., *S. Dionysii Areopagitae opera omnia*, τόμ. 1-2, Anvers 1634. -Περί τοῦ Β. Cordier (Corderius), βλ. E. Mangelot, *DThC* 3 (1923), 1846-1847.

225. Βλ. Τερέζης, *Θεολογικὴ γνωσιολογία*, passim, καὶ ἰδιαίτερος 103-105, ὅπου καὶ τὰ συνοπτικὰ συμπεράσματά του.

του σχολιαστή, αλλά και η οφειλή του στην προγενέστερη φιλοσοφική παράδοση²²⁶. Και τὸ ὅτι δὲν εἶναι ἀπλή παράφραση εἶναι προφανές καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀφοῦ τὰ περισσότερα τμήματα καταλαμβάνουν πολὺ περισσότερη ἔκταση ἀπὸ ὅ τι τὸ πρωτότυπο. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ ἀκόλουθο χωρίο τοῦ ψευδο-Διονυσίου: *Τὰ δὲ νῶτα, τὸ συνεκτικὸν τῶν ζωογόνων ἀπασῶν δυνάμεων*²²⁷. Ὁ Παχυμέρης τὸ ἐπαυξάνει ὡς *Τὰ νῶτα, ἐπεὶ συνεκτικὰ εἰσι τῆς ἐμφύτου δυνάμεως, ἐξ οὗ καὶ πᾶν βάρος τῷ σώματι ἐπικέμενον, τοῖς ὤμοις ἐπικεῖσθαι λέγεται ὅθεν καὶ ἡ ποιήσις τῆν τῶν ὄλων βαρῦτητα τοῖς ὤμοις ἐπιτίθησι λέγει γὰρ ὁ Ὅμηρος...καὶ ἀπ' ὧμων τεύχε' ἔλοντο, διὰ τοῦτο τὰ νῶτα δηλοῦσι τὸ συνεκτικὸν τῶν δυνάμεων, τῶν ἐμφύτων δηλαδὴ καὶ ζωογόνων* (στ. 352 C).

Ἡ προσέγγιση τοῦ Παχυμέρη δηλαδὴ εἶναι πολλαπλή. Ἡ προσωπικὴ συμβολὴ του στὸν σχολιασμὸ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ περισσότερο ἀκριβῶς στὰ σημεῖα ὅπου ὑπάρχουν παρεμφερεῖς παρεμβολές, ποὺ ἀποσκοποῦν στὸ νὰ γίνῃ σαφέστερη ἢ συμπυκνωμένη φρασιολογία τοῦ ψευδο-Διονυσίου. Ὅταν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα, τὰ γραφόμενα ἐμπλουτίζονται καὶ μὲ χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα, εἴτε ἀπὸ τὴν Παλαιὰ ἢ τὴν Καινὴ Διαθήκη, ἢ ἀπὸ ἄλλους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς (κατὰ προτίμηση τοὺς προηγούμενους σχολιαστὲς τοῦ ψευδο-Διονυσίου), ἢ καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαία γραμματεία, ὅπως στὴν περίπτωση ποὺ παρατέθηκε.

Ὅπως καὶ στὸ ἱστοριογραφικὸ του ἔργο, ὅταν ὁ Παχυμέρης ἐκθέτει προσωπικὲς του σκέψεις, καὶ πάλι χρησιμοποιεῖ τὸ πρῶτο πρόσωπο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παραδοσιακὴ *captatio benevolentiae*. Σχολιάζοντας π.χ. τὸ κεφάλαιο 14 τοῦ *περὶ οὐρανίου ἱεραρχίας* γράφει: *ὁ γοῦν ἐμοὶ πρὸς τὸ παρὸν καταφαίνεται, εἰ χρή τι καὶ ἐμὲ τολμῆσαι πρὸς ταῦτα* (στ. 324 B). Στὰ σχόλια στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο (15) τοῦ ἰδίου ἔργου ἀφήνει νὰ διαφανεῖ τὸ εὖρος τῶν γνώσεων καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων του: *φέρει λοιπὸν ἀναπαύσωμεν τὸν ἡμέτερον νοῦν ἀπὸ τῶν ὑψηλῶν θεωριῶν καὶ συντόνων (ἀπὸ μεταφορᾶς τῆς μουσικῆς, ἐχούσης καὶ ἀνεμμένην συμφωνίαν, καὶ μέσην, καὶ σύντονον)* (στ. 341A).

Ἄλλοτε πάλι προσεγγίζει τὸ πρωτότυπο καὶ ὡς κριτικὸς τοῦ κειμένου: χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ τὸ *περὶ θεῶν ὀνομάτων* (κεφ. 4): *εἶεν δὴ οὖν, ἐπ' αὐτὴν ἤδη τῷ λόγῳ τὴν ἀγαθωνμίαν χωρῶμεν*²²⁸. Ὁ Παχυμέρης γράφει: *Στικτέον εἰς τὸ οὖν τελείαν τὸ γὰρ εἶεν, κατὰ παλαιὰν*

226. Μὲ βάση τὰ σχόλια τοῦ Παχυμέρη διερευνήθηκε προσεφάτως καὶ τὸ θέμα τῆς τοποθέτησής του ἔναντι τοῦ κακοῦ: Δ. Μπαλτάς, *Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ κατὰ τὸν Γεώργιον Παχυμέρη*, Ἐθνη 82 (1997-1999), 233-238.

227. *Περὶ οὐρανίου ἱεραρχίας*, XV. 3 (*Corpus Dionysiacum*, τόμ. 2, 54).

228. *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* IV. 1 (*Corpus Dionysiacum*, τόμ. 1, 143).

χρησιν, ἀπόθεσίς ἐστι τῶν λεχθέντων, καὶ ἑναρξίς τῶν ἐσομένων, ἀντί τοῦ ἔστωσαν δὴ οὖν τὰ προειρημένα (στ. 748A). Σὲ ἄλλες περιπτώσεις προσδιορίζει καὶ ἐρμηνεύει λεκτικά τὴν φρασιολογία τοῦ προτύπου (χαρκτηριστικό παράδειγμα ἡ ἐρμηνεία ποῦ δίδεται στοὺς ὄρους *ἱεραρχία* καὶ *ἱεράρχης*: ἡ φροντίδα περὶ τῶν ἱερῶν καὶ αὐτὸς ποῦ φροντίζει τὰ ἱερά ἀντιστοίχως, καὶ ὄχι ὁ ἀρχιερέας, στ. 128A), ἐπιχειρεῖ νὰ προσδιορίσει τὸ ὕφος, μὲ βάση τὶς πλούσιες γνώσεις του (π.χ., γιὰ τὸ ρῆμα *οἶμαι*, ποῦ χρησιμοποιεῖ ὁ ψευδο-Διονύσιος, ὁ Παχυμέρης σχολιάζει *διστακτικῶς δι' ἀσφάλειαν ἢ καὶ βεβαιωτικῶς τὸ οἶμαι κατὰ τοὺς παλαιούς*, στ. 152A), ἢ προβαίνει σὲ γλωσσικὲς διευκρινίσεις: Γράφει ὁ ψευδο-Διονύσιος: *καὶ τὰ πολυλόματα καὶ πολύπτερα τάγματα, Χερουβὶμ Ἑβραίων φωνῆ καὶ Σεραφὶμ ὀνομασμένα*²²⁹, καὶ ὁ Παχυμέρης σχολιάζει *καὶ τὰ πολυλόματα ὡς πλῆθος γνώσεως ἔχοντα, καὶ πολύπτερα ὡς δραστηκώτατα ἐμπύρια* (στ. 204B). Ἄλλη περίπτωση: ὅταν τὸ πρότυπο γράφει *οὐκ ἐν εἰκόσιν ἱεροπλάστοις μορφωτικῶς ἀποτυποῦσι τὴν θεουργικὴν ὁμοίωσιν*²³⁰, ὁ Παχυμέρης διευκρινίζει *τὸ ἀποτυποῦσι δὲ ἀντὶ τοῦ ταῖς ἀποτυπούσας, τὸ ἀρσενικὸν ἀντὶ θηλυκοῦ ἀτικῶς, ὡς τὸ· Κλυτὸς Ἰπποδάμεια* (στ. 224 B)²³¹.

Ὅρισμένα χωρία θυμίζουν θέματα ποῦ εἶχε θίξει ὁ Παχυμέρης καὶ σὲ ἄλλα κείμενά του, ὅπως τὸ θέμα τῆς τυραννίδος. Μὲ ἀφορμὴ τὸ χωρίο τοῦ ψευδο-Διονυσίου, *καὶ τὸ τεταγμένον τῆς ὑπερκοσμίου καὶ νοεῶς ἐξουσιότητος, οὐ τυραννικῶς ἐπὶ τὰ χεῖρω ταῖς ἐξουσιαστικαῖς δυνάμεσιν ἀποκεχρημένης*²³² ἐπιμένει στὴν λέξη τυραννικῶς καὶ σχολιάζει: Ἐπεὶ δὲ τῆς ἐξουσίας, τὸ μὲν ἐστὶν ἔνθεσμον, τὸ δὲ τυραννικὸν (ἐπιφέρεται γὰρ ἡ ἐξουσία καὶ τὴν τυραννίδα κατὰ τό, Τὸν τύραννον οὐ ῥάδιον εὐσεβεῖν), καὶ ὅτε μὲν τοῦ ἐνθέσμου ἔχεται ἡ ἐξουσία, ἀκράτητός ἐστι πρὸς τὸ ἀγαθόν· ὅτε δὲ τοῦ ἀθέσμου καὶ τυραννικοῦ, τῇ σφετέρᾳ δυνάμει πρὸς τὰ χεῖρω ἀποκέχρηται· ποιεῖται ἐνταῦθα τὴν διαίρεσιν τῆς ἐξουσίας ὁ ἅγιος, καὶ λέγει, ὅτι οὐ τυραννικῶς ἐπὶ τὰ χεῖρω ταῖς δυνάμεσιν ἀποκέχρηται αἱ ἅγιοι ἐξουσίαι, ἀλλὰ ἐπὶ τὰ θεῖα ἀκρατήτως, ὅπερ ἐστὶν ἴδιον τῆς ἐξουσίας μετ' εὐταξίας, ὃ καὶ αὐτὸ τοῦ ἐνθέσμου τῆς ἐξουσίας (στ. 249A-B). Ὅταν ὁ ψευδο-Διονύσιος γράφει *τάς ἡμῖν ἀναριθμήτους τῶν οὐρανίων οὐσιῶν διατάξεις*²³³ ὁ Παχυμέρης σχολιάζει *ἡμῖν δὲ εἶπον ἀναριθμήτους, ὅτι, εἰ καὶ ἡμῖν ἄγνωστοί εἰσιν, οὐ πάντως ἄπειροι καὶ τῇ φύσει,*

229. *Περὶ οὐρανίου ἱεραρχίας*, VI.2 (*Corpus Dionysiacum*, τόμ. 2, 26).

230. *Περὶ οὐρανίου ἱεραρχίας*, VII.2 (*Corpus Dionysiacum*, τόμ. 2, 29).

231. Πβλ. καὶ 465C: *ἀτικίζων δέ, ὡς Ἀθηναῖος, συντάξε τὸ ρητόν, φάσκων τῶν μαρμαρυγῶν ἐφίεντων τὴν οἰκίαν αἰγλῆν.*

232. *Περὶ οὐρανίου ἱεραρχίας*, VIII.1 (*Corpus Dionysiacum*, τόμ. 2, 33).

233. *Περὶ οὐρανίου ἱεραρχίας*, XIV. 2 (*Corpus Dionysiacum*, τόμ. 2, 50).

ἀλλὰ πεπερασταὶ τὸ πλῆθος αὐτῶν, καὶ προσθέτει τὴν μαρτυρία τοῦ Ψελλοῦ: *Τέως δὲ περὶ τούτων τις ἐκ τῶν καθ' ἡμᾶς σοφῶν (ὁ Ψελλὸς οὗτος ἦν, ἐπιστημονικὴν καὶ λογικὴν ποιούμενος τὴν ἀπόδειξιν, καὶ κανόνι χρώμενος διαλεκτικῶ, ὅτι τὰ τῆ ἀρχῇ πλησιάζοντα ἐλάττωνα μὲν εἰσι τῷ ποσῶ, μείζονα δὲ τὴν δύναμιν ἔχουσι) τῶν ἐκασταχοῦ καὶ αἰεὶ γινομένων καὶ ἀπογινομένων ἀνθρώπων ἐλάττους ἔλεγε τοὺς ἀγγέλους, ὡς τῷ Θεῷ πλησιάζοντας (στ. 324 C-D)*²³⁴.

Ἐπὶ τὴν ἀπόδειξιν προσθέτει τὴν μαρτυρία τοῦ Ψελλοῦ: *Ἐπισημασθέντες δὲ τὸν ἄνω καὶ τὸν ἑσθῆτος ἰερέων, ἡ δὲ τῆς προτέρας ἑσθῆτος ἀποβολὴ καὶ τῆς ἐτέρας λήψις, τὴν ἀπὸ μέσης ἱερᾶς ζωῆς ἐπὶ τὴν τελειότεραν μετάταξιν ἐμφαίνει, καθάπερ ἐπὶ τῆς ἱερᾶς θεογενεσίας ἡ τῆς ἑσθῆτος ἀμειψίς ἐδήλου τὴν ἀποκαθαυρομένης ζωῆς εἰς θεωρητικὴν καὶ φωτιστικὴν ἕξιν ἀναγωγὴν. Εἰ δὲ καὶ νῦν ὁ ἱερεὺς τε καὶ πάντες ὅσοι πάρευσαν ἱεροί, τὸν τετελεσμένον ἀσπάζονται, τὴν ἱερὰν τῶν θεοειδῶν ἐννοήσον κοινωνίαν, ἀγαπητικῶς ἐν εὐφροσύνῃ θείᾳ συνηδομένων ἀλλήλοις*²³⁵. Τὰ σχόλια ἔχουν ὡς ἑξῆς: *Αἱ ἐσθῆτες τὰς ζωὰς ὑπεμφαίνουσιν ἢ μὲν ἦν ἀποβάλλεται, τὴν προτέραν καὶ λαϊκὴν ἢ δὲ ἦν ἀμφιέννυται, τὴν τελειότεραν ταύτην καὶ κρείττονα, καθάπερ καὶ ἐπὶ τοῦ βαπτίσματος τὴν ἀπὸ τῆς καθαιυρομένης διὰ τῆς διδασκαλίας ζωῆς εἰς θεωρητικὴν καὶ φωτιστικὴν ἕξιν ἀναγωγὴν ἢ τῆς ἐσθῆτος ἐδήλου ἀντάμειψις. Ἐατέον νῦν ἐκείνην τὴν προτέραν τῶν κατηχουμένων ἀπαμφίαν: ἐκείνη γὰρ τὴν τῶν ἕξωθεν ὀντομαμάτων καὶ τῆς πλάνης ἀπόθεσιν παριστᾷ, καὶ διὰ τοῦτο καὶ πόρρω πον καὶ ἕξω τοῦ ἱεροῦ ναοῦ γίνονται. Τὴν μὲντοι γε κοινωνίαν καὶ τὴν θείαν εὐφροσύνην διὰ τοῦ ἀσπασμοῦ δηλουμένην μάνθανε (στ. 548D).*

Προκύπτει λοιπὸν ὅτι στὸν σχολιασμὸ τοῦ Παχυμέρη στὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη ἐνσωματώνονται πλῆθος στοιχείων ἀπὸ τῆς εὐρύτατης γνώσεως του. Πρὸς πληρέστερη ἐκτίμησιν τῆς συμβολῆς του ἀναμφιβόλως θὰ χρειαζόταν εἰδικότερη καὶ ἀναλυτικότερη ἔρευνα, ὥστε νὰ διαφωτισθεῖ ὁ τρόπος ἐργασίας του καὶ ὁ βαθμὸς τῆς πρωτοτυπίας του. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ συνεξετασθοῦν καὶ τὰ σχόλια τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ Παχυμέρης ἔχει ἀντλήσει ὀρισμένα στοιχεῖα, ἀλλὰ τὰ μετασχηματί-

234. Προφανῶς ὁ Παχυμέρης ἀναφέρεται στὸ κείμενο τοῦ Ψελλοῦ *Περὶ τῶν μετὰ Θεὸν καὶ περὶ Θεὸν τεταγμένων διακόσμων καὶ τάξεων*: βλ. Michael Psellus, *Theologica*, Vol. I. Edidit P. Gautier, Leipzig 1989, 439-441. -Πβλ. Ἀνωνύμου *Φιλοσοφικά Σύμμεικτα*. *Anonymi Miscellanea Philosophica. A Miscellany in the Tradition of Michael Psellos (codex Baroccianus Graecus 131)*. Critical Edition and Introduction by I. N. Pontikos, Ἀθήνα 1992, 102-104.

235. *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας* VI.4 (*Corpus Dionysiacum*, τόμ. 2, 118).

ζει και τὰ ἐμπλουτίζει, θέτοντας πάντα τὴν δική του σφραγίδα και ἐπεξεργαζόμενος περαιτέρω τὶς σκέψεις τοῦ τελευταίου.

2. Τὸ σύντομο δοκίμιο περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος

Τὸ σύντομο κείμενο περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος²³⁶ τιτλοφορεῖται πρὸς τοὺς λέγοντας, ὅτι διὰ τοῦτο λέγεται πνεῦμα υἱοῦ, διὰ τὸ ὁμοούσιον, ἢ διὰ τὸ χορηγεῖσθαι ὑπ' αὐτοῦ τοῖς ἀξίοις.

Ἄπο τὸν τίτλο προκύπτει ὅτι τὸ κεντρικὸ θέμα εἶναι μία λεπτομέρεια ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ποὺ εἶχαν προκύψει κατὰ τὶς συζητήσεις περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος: συγκεκριμένα ἀφετηρία ἀποτελεῖ ἡ φράση *Πνεῦμα Υἱοῦ* ἀπὸ τὴν πρὸς *Γαλάτας* Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (4.6). Ἡ φράση αὐτὴ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἐπιχείρημα κατὰ καιρὸς ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ filioque πρὸς ἐπίρρωση τῶν θέσεών τους και ἐπανέρχεται σποραδικὰ στὴν συναφῆ ἀντιρρητικὴ θεολογικὴ γραμματεία. Ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις εἶναι ἡ παραπλήσια ἀναφορὰ στὴν *Αὐτοβιογραφία* τοῦ Βλεμμύδη: ὅταν ὁ λόγιος ἐκθέτει τὰ σχετικὰ μὲ τὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὴν αὐλὴ τοῦ Ἰωάννη Βατάτζη (στὴν Νίκαια και τὸ Νύμφαιον) τὸ 1234²³⁷ ἀναφέρει ὅτι οἱ θεολόγοι τῆς Δύσεως χρησιμοποίησαν αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐπιχείρημα: *Εἰ οὖν πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, πάντως ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Πρὸς τοῦτο, τοιαύτη ἀπάντησις: «Ἐπει παρὰ τοῦ Υἱοῦ δίδοται τοῖς ἀξίοις τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ἢ καπειδήπερ ὁμοούσιον τῷ Υἱῷ, διὰ ταῦτα πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ προσηγόρευται»²³⁸. Τὸ κείμενο τοῦ Παχυμέρη λοιπὸν ἐμφανίζει ἀντιστοιχία πρὸς αὐτὸ τὸ χωρίο τοῦ Βλεμμύδη και ἄλλα παραπλήσια, στὰ ὁποῖα ἐκφράζονται θέσεις διαλλακτικὲς και ἐπιδίωξη προσέγγισης τῶν ἐκκλησιῶν ἄνευ θυσίας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δόγματος²³⁹: φαίνεται πὼς ἐπιχειρεῖ νὰ ἐπανεξετάσει τὸ*

236. Δημοσιεύθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Λέοντα Ἀλλάτιο, *De Ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione*, Köln 1648, 518-522 και *Graecia Orthodoxa*, I, Ρώμη 1652, 390-395. Ἀνατυπώθηκε στὴν *PG* 144, στ. 923-930. Πβλ. και Ἄ. Δημητρακόπουλος, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς*, Λειψία 1872, 66-67.

237. Μηλιαράκης 310-313. Ἄ. Παπαδόπουλος-Κεραμιεῖς, Ἀνέκδοτος συνοδικὸς ὄρος θεσπισθεῖς ὑπὸ τῆς ἐν Νυμφαίῳ συγκροτηθεῖσης Συνόδου τῷ 1233 [sic] ἔτει, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 4(1882-1883), 68-74.

238. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *περὶ τῶν κατ' αὐτὸν διήγησις μερικῆ, λόγος δεῦτερος*, κεφ. 23 (ἔκδ. Α. Heisenberg, *Nicophori Blemmydae curriculum vitae et carmina*, Lipsiae 1896, 63, πβλ. και κεφάλαια 21-23, σελ. 77-80. -ἔκδ. J. Munitiz, *Nicophori Blemmydae autobiographia sive curriculum vitae necnon epistula universalior*, Turnhout 1984, § 26, σσ. 57 και §§50-59, σσ. 67-72). Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἄ. Δημητρακόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη*, Λειψία 1866, 380-395, εἶχε συμπεριλάβει και τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Βλεμμύδη.

239. Ὁ Παχυμέρης στὶς *Συγγραφικὰς Ἱστορίας* ἀναφέρει και ἄλλες συζητήσεις (V.10:Π. 471, 13-18, V.12: Π. 479, 21-23) ἄλλα και σχετικὸς λόγους τοῦ Βλεμμύδη (VI.23: Π. 603, 13-17). Πβλ.

πρόβλημα με τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς του. “Ὅπως γράφει χαρακτηριστικά, ὅπως δὲν μπορεῖ κάποιος νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ φωτιά ἔχει καυστική δύναμη ἀπὸ τὴν φύση τῆς ἐπειδὴ καίει τὰ ξύλα, ἔτσι δὲν εἶναι ἰσχυρὴ καὶ ἡ θέση ὅτι ὁ Παράκλητος λέγεται Πνεῦμα Υἱοῦ, ὅτι διότι τοῖς ἀξίους παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα χορηγεῖται. Τοῦτο γὰρ ὕστερον, καὶ ἔγχρονον, καὶ διὰ τοῦτο αἰτιατόν. Καὶ οὐ περὶ τοῦ ὅτι τὸ Πνεῦμα μὲν ἐστὶ τοῦ Υἱοῦ ὑπερχρόνως, δίδοται δὲ ἔγχρόνως, ἀμφισβητήσομεν, ἀλλὰ περὶ τοῦ ὅτι τὸ ὕστερον τοῦ προτέρου, καὶ τὸ ἔγχρονον τοῦ ὑπερχρόνου αἰτιώμεθα (στ. 925C). Ἡ πρόταση τοῦ Παχυμέρη εἶναι ὅτι διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς προοδικῶς ἐστὶ τὸ Πνεῦμα, καὶ διὰ τὴν φυσικὴν μεσιτείαν τοῦ Υἱοῦ, δι’ ἧς τὸ τε μονογενὲς φυλάττεται οἶ, καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ ἐξ αἰτίου τοῦ Πατρὸς εἶναι οὐκ ἀπειργεῖται. Ἡ γὰρ διὰ τὸ ἐξ οὗ αἰτίου ἐστὶ, καὶ οὐ καθ’ αὐτὴν ἴσεται (στ. 925D). Πέραν τῆς ἀξίας καὶ πρωτοτυπίας ἢ ὄχι τῶν ἐπιχειρημάτων²⁴⁰, πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ κυρίως τὸ ὅτι καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ Παχυμέρης χρησιμοποιεῖ ἀψόγως τοὺς κανόνες τῆς Λογικῆς καὶ ὅλη τὴν φιλοσοφικὴ του προπαιδεία, ὥστε νὰ θεμελιώσῃ τὰ λεγόμενά του. Μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, στὸ δεύτερο ἐπὶ μέρους ἐρώτημα, πῶς Πνεῦμα Υἱοῦ λέγεται τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ἡ πρόταση τοῦ Παχυμέρη εἶναι διότι ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐστὶ τὸ Πνεῦμα (στ. 928D). Πρὸς περαιτέρω τεκμηρίωση προστίθεται τὸ παράδειγμα τοῦ φωτός: ὥσπερ ἐπὶ τοῦ ἡλίου λέγοντες διὰ τῆς ἀκτίνος ἐκ τοῦ ἡλίου τὸ φῶς, καὶ τὴν μεσιτείαν τῆς ἀκτίνος δηλοῦμεν, καὶ τὸν αἴτιον τοῦ φωτός παριστῶμεν τὸν ἡλίον (στ. 928D). Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ χρησιμεύει ὥστε νὰ προσδιορισθεῖ καλύτερα ἡ θέση τοῦ συντόμου αὐτοῦ δοκιμίου μεταξὺ τῶν κειμένων πού εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὶς πνευματολογικὲς διαμάχες τοῦ 13ου αἰώνα²⁴¹: σημειωτέον ὅτι χρησιμοποιεῖται, μεταξὺ ἄλλων, καὶ στὸ ἐκτενέστατο κεφάλαιο VII.35 τῶν *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν*²⁴², στὸ ὁποῖο, ὡς γνωστὸν ἐκτίθενται ἀναλυτικότερα καὶ μὲ πλήρεις παραπομπὲς σὲ κείμενα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἰωάννη Βέκκου περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

καὶ Γ. Θεοδωρούδης, *Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ 13ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1990, 57-65, 136-138.

240. O Laurent, *DThC* 11(1932), 1714, διατυπώνει τὴν ἀποψη ὅτι οἱ θέσεις τοῦ Παχυμέρη δὲν θὰ ἴησαν τῆς ἀρεσκείας οὔτε τῶν καθολικῶν, οὔτε τῶν ὀρθοδόξων ἀναγνωστῶν του.

241. Πὰ τὶς λεπτομέρειες βλ. Μ. Α. Ὁρφανός, *Κωνσταντίνου Μελητηνιώτου λόγοι ἀντιρρητικοὶ δύο*, Ἀθήνα 1986, 86-101 καὶ 178. Πβλ. O. Lampsidis, Ein astronomischer Text von Nikephoros Blemmydes in der Kontroverse um das Filioque (1285) ist es ein Plagiat?, *BZ* 95 (2002), 72-83, κυρίως 77-78.

242. VII.35:III.109, 21-22 καὶ 111, 1-13. Πὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο βλ. ἀναλυτικότερα σελ. 106-107. Πβλ. Papadakis, *Controversy*, 85-99. -Σαββάτος, *Μοσχάμπια*, 487-544.

Καταλήγοντας, δὲν θὰ ἦταν ἴσως ἄτοπο νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Παχυμέρης συνέθεσε τὸ συγκεκριμένο κείμενο ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐπιτροπὴ τῶν διαφωτιστῶν ποὺ εἶχαν διατυπωθεῖ ἐναντίον τῶν θέσεων τοῦ Ἰωάννη Βέγκου, τὶς ὁποῖες ἐξιστορεῖ –καὶ φαίνεται νὰ συμμερίζεται– τόσο στὸ πέμπτο²⁴³, ὅσο καὶ στὸ ἕβδομο βιβλίο τῆς Ἱστορίας του²⁴⁴. Ἴσως καὶ τὸ δοκίμιο αὐτὸ νὰ ἀποσκοποῦσε στὴν ἐμμεση ἐπιδοκιμασία καὶ ὑποστήριξη τῶν θέσεων τοῦ Βέγκου.

---

243. V.13-16:Π.481-491. Πβλ. καὶ V1.23:Π.609,4-29.

244. VII.9:ΠΙ.37,18- 45,7 καὶ VII.35:ΠΙ.103,18-119,2. Πβλ. παραπάνω, σελ. 99, 106.

ΤΑ ΕΜΜΕΤΡΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ὁ Παχυμέρης συνέθεσε καὶ πέντε τουλάχιστον ποιήματα, δύο σὲ δωδεκασυλλάβους στίχους καὶ τρία σὲ δακτυλικούς ἑξαμέτρους. Τὰ τέσσερα ἀπὸ αὐτά, τὰ ὅποια συμβαίνει νὰ εἶναι καὶ τὰ συντομότερα σὲ ἕκταση, ἔχουν διασωθεῖ πλήρη. Τὸ πέμπτο, καὶ τὸ πρὸς ἑνδιαφέρον, ἢ ποιητικὴ αὐτοβιογραφία του, δυστυχῶς μᾶς ἔχει περιέλθει μόνο σὲ ἀποσπάσματα.

1. Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ ποιήματος

Ἀκολουθώντας τὴν προσφιλῆ τακτικὴ τοῦ Παχυμέρη, νὰ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ τελευταῖο θέμα μίας σειρᾶς ἀντικειμένων πού ἔχει δηλώσει ἐκ τῶν προτέρων ὅτι θὰ πραγματευθεῖ¹, πρέπει ἀρχικὰ νὰ γίνει λόγος γιὰ τὰ ἀποσπάσματα τῆς ποιητικῆς αὐτοβιογραφίας του.

Ὁ Παχυμέρης συνέγραψε τὸ ποίημά του ἀκολουθώντας τὸν γενικότερο συρμὸ τῆς ἐποχῆς του. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀνθησις πού γνώρισε τὸ εἶδος τῶν αὐτοβιογραφικῶν ποιημάτων² κατὰ τοὺς παλαιολογίους χρόνους, ὅπως καὶ ὅτι μεταξὺ τῶν θιασωτῶν του ἦταν καὶ ἄτομα πού εἶχαν σχέση μὲ τὸν Παχυμέρη, ὅπως ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης, ὁ Γεώργιος- Γρηγόριος Κύπριος καὶ ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης³. Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς κατηγορίας αὐτῆς τῆς αὐτοβιογραφικῆς ποίησης εἶναι ὁ θρηνός γιὰ τὴν ματαιότητα τοῦ κόσμου, ὅπως ἐμφανίσθηκε καὶ καθιερώθηκε στὰ πρῶτα δείγματά της, τὰ ποιήματα τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ⁴.

1. Βλ. παρόμοιες περιπτώσεις παραπάνω σελ. 123 καὶ 132.

2. Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, II, 496-498 (= *Λόγια γραμματεία*, Β', 582-3). -J. Irscher, *Autobiographien in der Byzantinischen Literatur*, *Studia Byzantina* II, Halle 1973, 3-11. -I. Sevcenko, Nicéphore Blemmydès, *Autobiographies* (1264-1265), στὸν τόμο *La civiltà bizantina dal XII al XV secolo, aspetti e problemi*, Roma 1982, 111-137.

3. Θ. Δετοράκης, Ἀνέκδοτα ποιήματα τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο, τ. 1, Ρέθυμνο 1986, 299-307, κυρίως 301. -M. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen*, 71-74. Τὰ ποιήματα τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη ἐκδόθηκαν πρῶτα ἀπὸ τὸν J. M. Featherstone, *Theodore Metochites's Poems «to himself»*. Introduction, Text and Translation [Byzantina Vindobonensia XXIII], Wien 2000.

4. Βλ. Δετοράκης, Ἀνέκδοτα ποιήματα, 301.

Δύο άποσπάσματα του ποιήματος τὰ ἔχει ἐντάξει ὁ ἴδιος ὁ Παχυμέρης στὸ ἱστορικό του ἔργο⁵. Στὴν πρώτη περίπτωση τὸ ποίημα ἀναφέρεται ὡς *ἐν τοῖς καθ' ἑμαυτὸν δι' ἐπῶν* (X.14: IV. 335,5)⁶ καὶ στὴν δεύτερη ὡς *ἐν τοῖς καθ' αὐτοὺς ἐποποιούντες* (X.14: IV. 337,10)⁷. Τὰ ὑπόλοιπα ἀποσπάσματα διασώθηκαν ἀνθολογημένα ἀπὸ τὸν Μακάριο Χρυσοκέφαλο: ἔχουν ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο καταλογάδην στὸν κώδικα Marc. Gr. 452 (φφ. 231v-233r)⁸. Κατατάσσονται κάτω ἀπὸ τὸν γενικό τίτλο *ἐκ τῶν ἥρωικῶν ἐπῶν τοῦ Παχυμέρη κυροῦ Γεωργίου, δι' ὧν τὰ καθ' ἑαυτὸν διηγεῖται ἐν τμήμασιν ἐννέα*. Τὰ ἀποσπάσματα προορίζονταν γιὰ τὴν ἑρασιμαστικὴ συλλογὴ τοῦ Χρυσοκεφάλου, τὴν γνωστὴ ὡς *Ροδωνιά*, καὶ ἔχουν σαφῆ γνωμολογικὸ χαρακτήρα. Συνολικὰ ἔχουν ἀνθολογηθεῖ 69 στίχοι⁹, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ λίγα αὐτὰ δείγματα δὲν εἶναι ἐφικτὸ νὰ σηματοποιηθεῖ εὐκρινῆς εἰκόνα γιὰ τὸ περιεχόμενο, οὔτε νὰ ὑπολογισθεῖ ἡ συνολικὴ ἔκταση τοῦ ποιήματος. Καὶ τὸ κυριότερο εἶναι ὅτι δυστυχῶς δὲν προκύπτουν βιογραφικὲς εἰδήσεις. Οἱ πρώτοι στίχοι πού ἔχουν καταγραφεῖ στὴν ἀνθολογία δὲν πρέπει νὰ ληφθοῦν κατὰ γράμμα: τὸ τυποποιημένο ἐρώτημα τοῦ ἀ' ἀποσπάσματος *τίπτε με, μήτερο, ἔτικτες*¹⁰ δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ πραγματικὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς τοῦ Παχυμέρη, οὔτε φυσικὰ τὸ υπερβολικὸ ἐπίθετο *πανάποτμος*¹¹ ἀφοῦ προέρχονται ἀπὸ τὸν Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνὸ καὶ ἀπὸ τὸν Ὁμηρο ἀντιστοιχῶς¹².

Τὸ μόνο στοιχεῖο πού φαίνεται νὰ ταιριάζει κάπως στὰ βιογραφικὰ τοῦ Παχυμέρη εἶναι ἡ γνώμη *πρωτίστη δὲ τιμῆ δοκέειν φυγότιμον ἐόντα*¹³, ἐπειδὴ κατεῖχε βεβαίως ὀρισμένα ἀξιώματα, προφανῶς ὅμως ἀπὸ κάποια στιγμή καὶ πέρα ἀρκέσθηκε μόνον στὴν διδασκαλία, καὶ δὲν διεκδίκησε ἀνώτερες θέσεις πέραν τῶν τίτλων τοῦ πρωτεκδίκου καὶ τοῦ δικαιοφύλακος, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται μὲν στὶς ὑψηλὲς βαθμίδες τῆς ἱεραρχίας, ἀλλὰ ἀσφαλῶς θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἀνέλθει καὶ ὑψηλότερα.

5. *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* X. 14: IV. 335, 6-17 καὶ X.15: IV.337, 16-25. Βλ. καὶ παρακάτω σελ. 221 καὶ σημ. 20.

6. Τὸ ἀπόσπασμα περιλαμβάνει 12 στίχους.

7. Καταγράφονται ἄλλοι 10 στίχοι.

8. Μ. Μανούσικας, Μακαρίου Φιλαδελφείας τοῦ Χρυσοκεφάλου ἀνέκδοτα χρονικά σημεῖα (1344-1346) εἰς δύο αὐτογράφους κώδικας, *Θησαυρίσματα* 4 (1967), 7-19, 223-224.

9. Ἀναλυτικὰ βλ. Δετοράκης, Ἀνέκδοτα ποιήματα, 302.

10. Τμήμα α', στ. 2: Δετοράκης, Ἀνέκδοτα ποιήματα, 304.

11. Τμήμα α', στ. 1: Δετοράκης, Ἀνέκδοτα ποιήματα, 304.

12. Πὰ τίς παραπομπές: Δετοράκης, Ἀνέκδοτα ποιήματα, 306-307.

13. Τμήμα ε', στ. 1: Δετοράκης, Ἀνέκδοτα ποιήματα, 305.

Παρά τις ἐπιφυλάξεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ¹⁴, τὸ ποίημα δὲν στερεῖται ἐνδιαφέροντος¹⁵. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδοσιακά καὶ τυποποιημένα θέματα τοῦ εἶδους, συναντῶνται καὶ θέματα προσφιλή στὸν Παχυμέρη, τὰ ὁποῖα εἶχε θίξει καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του, π.χ. ἡ καταδίκη τοῦ ὑποκριτῆ¹⁶, ἡ φιλοπατρία¹⁷, ἡ καταδίκη τοῦ σκληροῦ ἡγεμόνα¹⁸, πού ὑποκρύπτεται στὴν παρομοίωσή του με ἀγριεμένη θάλασσα (*κυμαίνει γὰρ καὶ οὗτος*¹⁹).

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ποίημα ἐκτεινόταν καὶ σὲ ἄλλα θέματα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βασικὸ μοτίβο τῆς δυστυχίας τοῦ βίου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ δύο ἀποσπάσματα πού ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὶς *Συγγραφικὲς Ἱστορίες*: τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴν ἐμφάνιση κομήτη κατὰ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1301 καὶ τὸ δεύτερο στὴν ἔκλειψη τῆς σελήνης τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ ἐπομένου ἔτους²⁰.

Ἡ ἀναφορὰ στὰ συγκεκριμένα μετεωρολογικὰ φαινόμενα ἀποτελεῖ φυσικὰ καὶ τὸν *terminus post quem* γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς συγγραφῆς τοῦ ποιήματος, ἔργου δηλαδή τῆς ὀψιμῆς ἡλικίας τοῦ συγγραφέα. Συγχρόνως εἶναι μία ἐπὶ πλέον ἐνδειξη ὅτι ὁ Παχυμέρης παρακολούθησε καὶ κατέγραφε συστηματικὰ ὄχι μόνον τὰ ἱστορικά γεγονότα, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει ὁ, τιδήποτε ὁ ἴδιος θεωροῦσε ἀξιοπεριεργό. Δυστυχῶς ὁμως δὲν μπορούμε νὰ σχηματίσουμε ὀλοκληρωμένη εἰκόνα πῶς εἶχε φαντασθεῖ τὸ γενικὸ πλαίσιο τοῦ στιχουργήματος καὶ πῶς ἐπέτυχε νὰ συνδυάσει ὄλα αὐτὰ τὰ ἑτερόκλητα στοιχεῖα σὲ ἐνιαία σύνθεση.

2. Τὸ σχηματικὸ ποίημα

Ὁ Μακάριος Χρυσοκέφαλος ἔχει ἀντιγράψει μετὰ ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα ἀποσπάσματα (φφ. 233-233^v) καὶ ἄλλο ἓνα «σχηματικὸ» ποίημα τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη²¹, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν λεγομένων *ὕφαντῶν στίχων*. Τὸ ποίημα ἀποτελεῖται ἀπὸ 30 δωδεκασυλλάβους στίχους. Μὲ κατάλληλη διαγώνια ἀνάγνωση ἐνὸς γράμματος σὲ κάθε στίχο σχηματίζε-

14. Failler, σχόλια, IV, 334, σημ. 86.

15. Πβλ. Δετοράκης, Ἀνέκδοτα ποιήματα, 304.

16. Τμήμα γ', στ. 10-13: Δετοράκης, Ἀνέκδοτα ποιήματα, 305.

17. Τμήμα δ', στ. 1-2: Δετοράκης, Ἀνέκδοτα ποιήματα, 305.

18. Τμήμα δ', στ. 3-7: Δετοράκης, Ἀνέκδοτα ποιήματα, 305.

19. Τμήμα δ', στ. 5: Δετοράκης, Ἀνέκδοτα ποιήματα, 305.

20. Βλ. Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, 93-94. Πὰ τὸ ἱστορικὸ τους πλαίσιο βλ. σελ. 120.

21. Ἄν καὶ γιὰ τὴν ἀπόδοση –γιὰ τὴν ὁποία τὸ μόνον στοιχεῖο εἶναι ἡ ἐνδειξη τοῦ αὐτοῦ πού παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὰ δύο στιχουργήματα– ἔχουν ἐκφρασθεῖ καὶ ἐπιφυλάξεις, βλ. Ο. Λαμπιδης, Δύο μετὰ ὕφαντῶν στίχων βυζαντινὰ σχηματικὰ ποιήματα, *Θεολογία* 53 (1982), 1144. Τὸ κείμενο ἐκδίδεται στὴν σελ. 1146.

ται ή ἔμμετρη -ἐπίσης σὲ δωδεκασύλλαβο- φράση *ἐμῶν πόνων λάμβανε τὴν στιχουργίαν*, ἡ ὁποία εἶναι δυνατὸ νὰ διαβασθεῖ τέσσερις φορές²², *ἄνωθεν κάτω καὶ κάτωθεν ἄνω*, ὅπως δηλώνει ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος, καὶ διασταυρώνεται δίνοντας ὀπτικῶς τὴν ἐντύπωση τοῦ γράμματος Χ. Τὸ ἀντίστοιχο γράμμα σὲ κάθε στίχο ἔχει ἐρυθρογραφηθεῖ στὸ χειρόγραφο.

Ἐκτὸς πλεονεξίας θεματολογίας τὸ ποίημα παρουσιάζει ὁμοιότητα μὲ τοὺς στίχους ποὺ εἶχαν ἀνθολογηθεῖ ἀμέσως προηγουμένως, διότι καὶ ἐδῶ τὸ βασικὸ θέμα εἶναι ἡ ματαιότητα τοῦ βίου. Ὁ συγγραφέας θρηνεῖ σὲ πρῶτο πρόσωπο γιὰ τὸν *παλίμπλανο βίον* καὶ γιὰ τοὺς *πόνους* του (στ. 1-2), ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν εἶναι σαφές ἂν πρέπει νὰ συνδεθεῖ ἡ ἀποστραφὴ αὐτὴ μὲ συγκεκριμένα γεγονότα τοῦ βίου του. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ μία ἀκόμα ἐπανάληψη τῶν τυποποιημένων θεμάτων τοῦ εἴδους, ὅπως ἐξ ἄλλου φαίνεται νὰ συμβαίνει καὶ μὲ τὸν στίχο *Ἴαμα ταῦτα τῆς ἐμῆς ἀκηδίας*, ποὺ προστεθεῖ στὸ τέλος τοῦ στιχουργήματος (στ. 31). Ἀλλὰ καὶ σταδιακὰ ἀπὸ τὸν στ. 4 καὶ ἐξῆς τὸ ποίημα ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ἐπίπεδο καὶ ὁ συμβουλευτικὸς τόνος ἐντείνεται. Χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ παραίνεση νὰ προσπαθεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἔχει ὄχι μόνον *τέλος χρηστόν*²³, ἀλλὰ καὶ χωρὶς λύπες (στ. 5-6). Ὁ στ. 7 πάλι (*καὶ μᾶλλον ὅστις τὸν βίον λόγοις τρέβει*) φαίνεται νὰ περιορίζει ἀντιστοίχως τὶς συμβουλὲς στοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὸν λόγο. Οἱ στ. 10-15 ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἕνας τρόπος νὰ περάσει κάποιος καλὰ στὴν ζωὴ του εἶναι νὰ γίνῃ κόλακας καὶ νὰ μετέλθῃ ἀθέμιτα μέσα (...*καὶ παρατείνου πλέον εἰς ὅπα θῶπα καὶ τρόπους οἷς οὐ θέμις*), ἀλλὰ ἡ κατάσταση αὐτὴ δὲν διαφέρει ἀπὸ (καὶ θὰ καταλήξῃ σὲ) ἀπάτη (*τὴν δ' ἀπάτην τοῦ βίου/ λαθὼν ἀπάτας ἐκπερανεῖς ἀξίως*, στ. 14-15). Περαιτέρω δηλώνεται (στ. 16-23) ὅτι ὁ κακὸς ἄνθρωπος εἶναι κάτι πολὺ ἐπικίνδυνον (*ιοῦ λαλεῖ γὰρ δηκτικωτέρους λόγους*, στ. 21) καὶ εἶναι ἔτοιμος νὰ χρησιμοποιήσῃ *μάχαιραν ὀξύστομον*²⁴ καὶ *πικρὸν βέλος* (στ. 22). Τὸν κίνδυνον αὐτὸν μπορεῖ κάποιος νὰ τὸν ἀποφύγῃ συμβιβαζόμενος καὶ ὑποκρινόμενος, ὁμως ἀπαιτεῖται σθένος καὶ ψυχικὴ δύναμη (*εἰ γοῦν σθένεις, ὕπεικε, καὶ κακὸν φύγε*, στ. 24). Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, ἐκεῖνος ποὺ ἀντιδρᾷ θὰ δεχθεῖ καιρῶς πληγὴν, ἀλλὰ θὰ εἶναι ὁ τελικὸς νικητὴς (*εἰ δ' ἀποπηδᾷς, ἐκδέχον τὴν καιρίαν. Πεσῶν νικήσεις, οἶδα*, στ. 26-27). Ἀλλὰ σὲ κάθε περίπτωση, ἡ πίστις στὸν Θεὸ εἶναι ἡ καλύτερη παρηγορία (στ. 27-30)²⁵. Κάτω ἀπὸ τὶς γενικὲς αὐτὲς σκέψεις

22. Βλ. ἀναλυτικὰ Ἄ. Κομίνης, *Τὸ Βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματικοί*, Ἀθήνα 1966, 92 καὶ σημ. 1. -Πβλ. W. Hörandner, *Visuelle Poesie in Byzanz*, *JÖB* 40(1990), 37-39.

23. Θέμα συχνὰ εὐρισκόμενον, ὡς γνωστόν, στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

24. Πβλ. Εὐριπίδης, *Ἰκέτιδες*, στ. 1206.

25. Παρόμοιες ἀπόψεις ἔχει ἐκφράσει ὁ Παχυμέρης καὶ στὴν *Ἱστορία του: Εἰ δέ τινας μικρολόγως ἢ τῶν χρημάτων ἀπουσία λυπεῖ, δεξιάτωσαν ἐκεῖνοι τὴν παρουσίαν τί πρὸς ἠδονὴν συμ-*

υποκρύπτονται ίσως –και σε ποιό βαθμό;– προσωπικές έμπειρίες του ίδιου του Παχυμέρη; Κάτι παρόμοιο δέν είναι εύκολο νά προσδιορισθεί άκριβέστερα. Ίσως τό κλειδί γιά τήν κατανόηση νά υπάρχει σε ένα σημείο τών *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν*, ὅπου ἀναφέρονται τά μέτρα τοῦ Μιχαήλ ἐναντίον τών ἀντιπάλων του. Ἐκεῖ εἶχε γράψει: *Αἱ αἶ ὅτι καί, τοσαῦτα παθόντες, τοῖς ὕστερον ἐλθοῦσι, μηδέν φανεῖσι, μή λέξασι, μή παθοῦσι, μόνον δ' ἀφανεῖα κρυβεῖσι καί τοῦ μηδεμιᾶς ἀξιοῦσθαι φροντίδος χάριν, ἀπηνῶς ἐκρινόμεθα, εἶπω δέ καί κρινόμεθα* (V.20: Π. 501, 13-15). Βεβαίως καί πάλι ὁ πληθυντικός δημιουργεῖ δυσκολίες, καί ἐνδεχομένως νά πρόκειται ἀπλῶς γιά πληθυντικό τῆς μεγαλοπρεπείας, ὅποτε δέν εἶναι σαφές ἂν λανθάνει κάποια προσωπική του περιπέτεια.

3. Τό ἀυτόγραφο ἐπίγραμμα γιά τά σχόλια στά «Φυσικά» τοῦ Ἀριστοτέλη

Ὁ κώδικας Laurent. LXXXVII.5 παραδίδει τά σχόλια τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ στά *Φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλη. Τό μεγαλύτερο τμήμα τους τό ἔχει ἀντιγράψει ὁ ἴδιος ὁ Παχυμέρης²⁶. Ὡς κατακλείδα ἔχει παρατεθεῖ (φφ. 154^v-155) καί ένα ποίημα σε 33 δακτυλικούς ἑξαμέτρους στίχους καί σε ἄψογη ἀρχαῖζουσα διάλεκτο, μέ τό ὅποιο διαφημίζεται κατὰ κάποιον τρόπο τό περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου²⁷. Καί τό στιχοῦργημα αὐτό ἀναμιφιδόλως εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Παχυμέρη²⁸. Ὁ συγγραφέας χαρακτηρίζει τόν ἑαυτό του ἀρχεῖον Γεώργιον, ἀλλ' ἀγαθοῦ φυτουργοῦ²⁹. Ὁ Bandini ἐκδίδει *Γεώργιον*, καί μέ τόν τρόπο αὐτόν φαίνεται ὅς νά πρόκειται γιά κύριο ὄνομα, σε αἰτιατική ἄρσενικοῦ. Ἐπειδή ὅμως ὁ Παχυμέρης κεφαλογογραφεῖ τό γ³⁰, πρέπει νά γραφεῖ ἀρχεῖον γεώργιον: ἀπό τήν σύνταξη προκύπτει ὅτι ὁ τύπος δέν εἶναι αἰτιατική ἄρσενικοῦ, ἀλλά ὀνομαστική οὐδετέρου γένους: ἀποτελεῖ τό πρῶτο ἀπό σειρά λογοπαιγνίων σχετικῶν μέ τήν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα³¹.

βάλλεται καί εἰ ἡδονήν ζητοῖεν, πολλῶ κάλλιον τήν τ' ἐνεστώσαν ἔχειν καί τήν μέλλουσαν ἐλπίζειν, ἀπάντων μὲν εὐφημοῦντων τόν εὐεργέτην, Θεοῦ δ' ὑπαχουμένου τό μέλλον (IV. 29:Π. 415,21-24).

26. Βλ. τό κεφάλαιο «Τά Φιλοσοφικά καί τά Θεολογικά κείμενα», σελ. 182.

27. Τό ποίημα τό ἔχει ἐκδώσει ὁ Bandini, III, στ. 385-386. Ἐχει συμπεριληφθεῖ καί τό παράρτημα τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας*, (E. Cougny, *Epigrammatum Anthologia Palatina cum Planudeis et appendice nova epigrammatum veterum...*, τόμ. 3, Paris 1890), 417-418, ἀρ. 101, ὑπό τήν ἔνδειξη ἀδήλου. Ὀρισμένες γραφές τῆς δημοσίευσης αὐτῆς εἶναι προτιμητέες.

28. Βλ. Harlfinger, *Autographa*, 48 καί σημ. 32 καί πίν. 17-18.

29. Στ. 27: ἡ συνήθης στά κείμενα τοῦ Παχυμέρη ἐκδήλωση μετριοφροσύνης.

30. Ὅπως εἶναι εύκολο νά διαπιστώσει κανεῖς ἐξετάζοντας τοῖς πίνακες πού παραθεθεῖ ὁ Harlfinger, *Autographa*, 48.

31. Παρόμοιο λογοπαίγνιο υπάρχει καί σε σφραγίδα πιθανῶς τοῦ Γεωργίου Μετοχίτη: *Γραφάς γεωργεῖν ἐνδίκους, μάρτυς, δίδου/ ὡς Θεοῦ γεώργιον τῷ Μετοχίτῃ*: βλ. τήν βιβλιογραφική καταγραφή τοῦ W. Seibt, *BZ* 92 (1999), 766.

Παρακάτω υπάρχει λογοπαίγνιο με τὸ ἐπίθετο (*Καὶ πάχος οὐλος, ὕλη τ' οὐκ ἐκ μέρους πλέα αἰσχος*, στ. 28) καὶ μετὰ τὰ ἀξιωματά του (*φέρων ἐν ἰρῶ μεγάλῳ πρωτέδικον αἰσχος καὶ φυλακὴν γε δικαίου πιστευθεὶς ἐν ἀνάκτων*, στ. 30, 32³²).

Στὸ ποίημα τονίζεται ὅτι τὰ *πυκινὰ σπουνδάσματα* (στ. 7) τοῦ Ἀριστοτέλη θὰ παραμείνουν αἰώνια. Ἐπίσης ὅτι ὁ ἀρχαῖος φιλόσοφος κατόρθωσε νὰ προσεγγίσει τὸν ὑψιστὸ βαθμὸ τῆς γνώσης καὶ κατανόησε ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ προχωρήσει περισσότερο. Καὶ τώρα ποὺ τελείωσε ἡ ἀντιγραφή τῶν σχολίων, ὁ Παχυμέρης ἀφήνει τὴν γραφίδα καὶ δηλώνει μεταφορικά ὅτι θὰ διασχίσει τὴν «θάλασσα» χωρὶς κουπί, ὑποβοηθούμενος ἀπὸ τὰ *μειλίγματα* (στ. 23) τῶν *πνοιῶν* τοῦ φιλοσόφου. Ἀπὸ πλευρᾶς λεξιλογίου, χρησιμοποιεῖται πλῆθος λέξεων ἀπὸ τὸ λεκτικὸ τῆς ἐπικῆς ποίησης: π.χ. *ἀλιτρός* (στ. 26), *ἄλλαρ* (στ. 15), *ἀλυκοπέδαι* (στ. 4), *ἐπιφροσύνη* (στ. 8), *κέαρ* (στ. 2), *πυκινός* (στ. 8), *σφεδανός* (στ. 12), καὶ ἄλλες.

4. Ὁ ἔμμετρος πρόλογος τῶν ἀριστοτελικῶν σχολίων

Ὁ Παχυμέρης γὰρ τὰ ἀριστοτελικά του σχόλια συνέθεσε ἔμμετρο πρόλογο³³. Τὸ ποίημα ἀπευθύνεται σὲ κάποιον Εὐμορο, ἄγνωστον κατὰ τὰ ἄλλα, ἕναν ἐκ τῶν *προπόλων* τοῦ Παχυμέρη: στὸ λῆμμα τοῦ PLP ἡ λέξη μεταφράζεται «Diener», ὑπέρτης, βοηθός³⁴, καὶ πέραν τούτου δὲν εἶναι σαφές τίποτε περισσότερο. Μὲ ἐξαιρετικὰ δυσνόητες ἐκφράσεις ὁ Παχυμέρης χαρακτηρίζει τὸ πόνημά του *ἐριούνιον ὕφος* (στ. 1) (μετὰ τὴν ἔννοια τῆς «ὑφῆς», τῆς «ὑφανσης»), καὶ συνεχίζει μετὰ τὴν προσφιλῆ του λογοπαίγνια, ἀναζητώντας συστηματικὰ λεξιλόγιο συναφές πρὸς τὴν ὑφανση: τὸ ἔργο, *εὐήτριον* (στ. 3) ἔχει «ὑφανθεῖ» μετὰ *ταρρὰ νήματα* (στ. 4) ἀπὸ τὰ Στάγειρα, καὶ ἔχει ληφθεῖ κάθε φροντίδα ὥστε νὰ μὴν διαλυθεῖ στὰ ἐξ ὧν συνετέθη: *καὶ κεν ἀεικελῆς μεταμῶλια νήματ' ὄλωνται* (στ. 6)³⁵. Καὶ καταλήγει μετὰ μετριόφρονα ἀποστροφὴ, ὅτι τὰ πλεονεκτῆματα τοῦ ἔργου πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴν θεία χάρι (ἴσον τύχε

32. Ὅπως φαίνεται στὸν πίνακα (Harlfinger, Autographa, πίν. 18) κάποιος ἄλλος γραφέας στὰ περιθώρια συμπλήρωσε τὶς λέξεις *Γεώργιος, Παχυμέρης, πρωτέδικος, δικαιοφύλαξ* δίπλα στὸν ἀντίστοιχο στίχο κάθε φορὰ.

33. Ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Λέοντα Ἀλλάτιο, *De Georgiis* (βλ. σελ. 12, σμμ. 10), 370 [βλ. καὶ PG 143, στ. 419].

34. *PLP*, ἀρ. 6286. -Βλ. ὁμοως Pappa, *Metaphysik*, 9*-10* καὶ σμμ. 35, ὅπου ὑποδεικνύονται παράλληλα χωρία καὶ ἀναγγέλλεται ἔκδοσις τοῦ ἐπιγράμματος μετὰ βίση διὰ τὰ χειρόγραφα.

35. Παραλλαγὴ τοῦ ὁμηρικῶς στίχου *μή μοι μεταμῶνια νήματ' ὄληται* (Ὀδ. τ 143 καὶ ω 133). Ὁ τύπος *μεταμῶλιος* ἀτυκός.

συντελής δόμα ὑπόθεν ἔστω, στ. 11), ἐνῶ ἀντιθέτως τὰ ἐλαττώματα βαρύνουν τὸν ἴδιο (ὄσσον δ' αὐτ' ἀπέκυσεν ἀμαρτάδος ἦεν ἐμοῖο, στ. 12).

5. Ὁ ἔμμετρος πρόλογος τῆς «Τετραβίβλου»

Ἄλλοι 30 στίχοι, δωδεκασύλλαβοι αὐτὴν τὴν φορὰ, προτάσσονται στὴν Τετραβίβλο τοῦ Παχυμέρη στὸ χειρόγραφο Marc. Gr. VI.6³⁶. Ὁ κώδικας αὐτὸς εἶναι ἀντίγραφο ἀπὸ τὸν κώδικα Angelicus 38 (αὐτόγραφο τοῦ Παχυμέρη, ὅπως εἶναι γνωστὸ)³⁷, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔχει διασωθεῖ ἀκέφαλος, καὶ ἔτσι δὲν γνωρίζουμε ἂν περιεῖχε καὶ αὐτὸς τὸ στιχουργημα, κατὰ πολὺ πιθανὸ ὅμως³⁸. Καὶ τὸ ποίημα αὐτὸ εἶχε συντεθεῖ ἀπὸ τὸν λόγιο ὡς προμετωπίδα τοῦ ἔργου³⁹. Στους στ. 1-6 προσδιορίζεται ποιὸς εἶναι ὁ συγγραφεὺς καὶ ποιὰ ἀξιώματα κατεῖχε (σπουδαῖς κατ' ἰσχὺν συντεθὲν πρωτεκδίκου/ καὶ δικαιοφύλακος ἐκ τῆς ἀξίας) καὶ μετριοπαθῶς προστίθεται ὁ χαρακτηρισμὸς οἰκτροῦ λενίτου⁴⁰. Τὸ ρῆμα σπουδάξω δίνει τὴν ἀφορμὴ καὶ γιὰ ἄλλο λογοπαίγνιο: τὸ ἔργο χαρακτηρίζεται σπουδάσμα παικτόν. Ὁ λόγιος δηλώνει ἐπίσης ὅτι ἡ ἀπασχόλησή του μὲ τὴν συγκεκριμένη συγγραφή ἦταν ἀμνηστικὴ συχνῶν πόνων καὶ πολυπληθοῦς ἐξ ἀμαθίας κάκῆς⁴¹. Καὶ ἂν ὑπάρχει κάποιος ἐχθρὸς τῆς σοφίας, ποὺ δὲν θέλει νὰ μορφωθεῖ θὰ μείνει δυσκλεῆς θέα γιὰ ὄλους, διότι ἀποφεύγει τὴν Θεοῦ λαμπρὰν δόσιν. Τονίζεται ἡ ἀντίθεση φῶς-σκότος⁴², καὶ ἀκολουθεῖ σύσταση πρὸς τὸν ἐχθρὸ τῆς μόρφωσης νὰ κλείσει πολὺ καλὰ τὰ μάτια του ἢ καὶ νὰ εἰσχωρήσει στὰ βάθη τῆς γῆς (καὶ δύνειν μάλιστα τοὺς τροφωνίους⁴³), διότι δὲν θὰ ἀντέξει νὰ ἀντικρούσει τὸ λαμπρὸ φῶς ποὺ ἐκπέμπει τὸ βιβλίον. Ὁ τελευταῖος στίχος πληροφορεῖ καὶ ὅτι ἡ ἀκριβὴς ὄνομασία τοῦ ἔργου εἶναι Συναγὴ μαθημάτων.

Οἱ λίγοι –καὶ σὲ μία περίπτωσι καὶ ἀποσπασματικοί– στίχοι δὲν ἐπιτρέπουν βεβαίως τὴν διατύπωσι ἀσφαλῶν κρίσεων γιὰ τὸν Παχυμέρη ὡς ποιητή. Ἀπλῶς πιστοποιοῦν γιὰ μία ἀκόμα φορὰ τὴν εὐρυμάθειά του, τὴν εὐχέρειά του στὴν σύνταξι στίχων καὶ σὲ γλώσσα ἀρχαῖζουσα, ἀλλὰ καὶ τὸ πόσο καλὰ κατεῖχε τὴν ὁμηρικὴ ποίησι. Γενικὰ ἀποτελοῦν δεῖγμα τῆς σταδιακῆς πορείας

36. Βλ. Mioni, 9-10.

37. Βλ. παρακάτω, σελ. 227-228.

38. E. Stephanou, εἰσαγωγή στὸ Tannery, *Quadrivium*, xlviii-I καὶ lii.

39. Βλ. ἔκδοσι τοῦ ποιήματος ἀπὸ τὸν Tannery, *Quadrivium*, 3.

40. Στ. 4, Tannery, *Quadrivium*, 3.

41. Στ. 6, Tannery, *Quadrivium*, 3.

42. Βλ. καὶ παραπάνω, σελ. 35 καὶ 216.

43. Στ. 23, Tannery, *Quadrivium*, 3

πρὸς τὴν ἐπικράτηση τελείως κλασικιστικῶν τάσεων στὴν στιχουργία τῶν παλαιολογείων χρόνων.

6. *Τὰ προσγραφόμενα στὸν Παχυμέρη μονόστιχα στὴν Ὀδύσσεια καὶ τὰ ἀποδιδόμενα στὸν λόγιο ὁμηρικὰ σχόλια*

Ὁ Krumbacher μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Παχυμέρη εἶχε σημειώσει καὶ μονόστιχα (Einzelverse), ὅπως τὰ χαρακτήρισε, στὴν *Ὀδύσσεια*, στὸν κώδ. Pal. Gr. 231⁴⁴. Ὅπως ἔδειξε ὁμως ὁ S. G. Mercati⁴⁵, πρόκειται γιὰ κείμενο γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλες -καὶ παλαιότερες τοῦ Παχυμέρη-πηγές, συγκεκριμένα γιὰ τὴν ἀλφαβητικὴ ἀκροστιχίδα ποῦ ἀποδίδει περιληπτικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς *Ὀδυσσεΐας*⁴⁶. Οἱ στίχοι δὲν ἔχουν γραφεῖ λοιπὸν ἀπὸ τὸν Παχυμέρη, ἀλλὰ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι κάποιος μαθητῆς του τοὺς ἀπέδωσε στὸν δάσκαλό του σημειώνοντας τὸ ὄνομά του στὸ περιθώριο.

Ἄν καὶ δὲν πρόκειται γιὰ ἔμμετρο κείμενο, ἐδῶ πρέπει νὰ γίνει λόγος καὶ γιὰ τὰ ἀποδιδόμενα στὸν Παχυμέρη ὁμηρικὰ σχόλια⁴⁷. Στὸν κώδ. Ambr. Gr. 450 (I 4 sup.)⁴⁸, ποῦ περιέχει στὸ μεγαλύτερο μέρος του σχόλια στὸν Ὅμηρο, σὲ ὀρισμένα σημεῖα τῶν περιθωρίων, σὲ πέντε τουλάχιστον περιπτώσεις καταγράφεται ἀπὸ ἄλλον γραφέα ἢ φράση *Σχόλια τοῦ Παχυμέρη*⁴⁹. Δὲν εἶναι ὅμως ἐπαρκῆς ἔνδειξη ὅτι ὅλα τὰ σχόλια προέρχονται ἀπὸ τὸν Παχυμέρη, ἀλλὰ οὔτε καὶ εἶναι δυνατό νὰ ἀπορριφθεῖ ἡ πληροφορία χωρὶς συζήτηση, διότι προέρχεται ἀπὸ γνωστὸν γραφέα, τὸν Μελέτιο, σύγχρονο τοῦ Παχυμέρη, καὶ ἡ ἀντιγραφή τοῦ χειρογράφου πραγματοποιήθηκε τὸ 1275/1276⁵⁰. Ἄφου οἱ ἐνδείξεις ἀντιστοιχοῦν σὲ συγκεκριμένους στίχους, ἴσως ὁ σχολιασμός τους νὰ ὀφείλεται πράγματι στὸν Παχυμέρη, δὲν φαίνεται ὁμως ὁ ἴδιος νὰ ἔχει ἀσχοληθεῖ συστηματικότερα μὲ τὸν ὑπομνηματισμὸ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν στὸ σύνολό τους.

44. Stevenson, *Pal.*, 124-125. -Krumbacher, 290 (=Κρουμβάχερ, 1, 587).

45. S. G. Mercati, *Presunti monastici di Giorgio Pachimere sui canti dell' Odissea*, *SBN* 4(1935), 297 [=*Collectanea Bizantina*, τόμ. 1, Bari 1970, 491].

46. Cougny, *Anthologia* (δ.π., σελ. 223, σημ. 27), 318-319, ἀρ. 167.

47. Constantinides, *Higher Education*, 61, καθὼς καὶ τὰ λήμματα τοῦ *PLP* καὶ τοῦ *Lex M.*

48. Martini - Bassi, 450-451. -A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the thirteenth and fourteenth centuries in the libraries of Italy*, vol. I, Urbana - Chicago - London 1972, 23-25.

49. Bl. Turyn, *Dated...*, 24-25.

50. Bl. Turyn, *Dated...*, 24-25. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ Παχυμέρης πιθανῶς κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ διδασκάλου τοῦ ἀποστόλου, βλ. τὸ κεφάλαιο περὶ τῶν βιογραφικῶν, σελ. 31.

Η ΤΕΤΡΑΒΙΒΛΟΣ ἢ
ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

Ἡ γνωστὴ ὡς *Τετράβιβλος*, ἀλλὰ καὶ ὡς *Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων*¹, ἔχει δημοσιευθεῖ σὲ κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ P. Tannery, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ P. E. Stephanou καὶ πρόλογο τοῦ V. Laurent. Εἶναι ἀσφαλῶς ἀποτέλεσμα τῶν διδακτικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Παχυμέρη καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα καὶ τὴν κωδικοποίησι τῶν παρεμφερῶν ἐνασχολήσεων καὶ τῆς προεργασίας πού εἶχαν ξεκινήσει στὴν Νίκαια². Ἡ σύνταξί της τοποθετεῖται γύρω στὸ 1300³, ἀλλὰ γιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγησι καὶ ἀξιολόγησί της πρέπει νὰ μελετηθεῖ καὶ σὲ σύγκρισι μὲ τὰ ἀντίστοιχα κείμενα τοῦ Μαξίμου Πλανούδη⁴, τοῦ Ἰωάννη Πεδιασίμου καὶ ἄλλα παρεμφερῆ⁵. Τὸ ἔργο ἀποτελεῖ δεῦγμα τῆς εὐρύτητος τῶν ἐνδιαφερόντων τῶν λογίων τῶν πρωίμων παλαιολογείων χρόνων. Διασώζεται σὲ 14 τουλάχιστον χειρόγραφα, πού ἔχουν περιγραφεῖ καὶ συγκριθεῖ λεπτομερῶς ἀπὸ τὸν Stephanou⁶. Δὲν θὰ ἐπαναληφθοῦν ἐδῶ οἱ διαπιστώσεις του, πρέπει ὅμως νὰ συμπληρωθεῖ ὅτι ὁ Stephanou ὀρθῶς εἶχε ἐξακριβώσει ὅτι τὰ περισσότερα χειρόγραφα ἀνάγονται στὸν κώδικα Angelicus 38, ἀλλὰ δὲν ἐπεσήμανε ὅτι ἡ σπουδαιότητα τοῦ χειρογράφου ἔγκειται κυρίως στὸ ὅτι πρόκειται γιὰ αὐτόγραφο τοῦ Παχυμέρη, ὅπως ἔδειξε ὁ Harlfinger⁷. Τὸ σημαντικὸ λοιπὸν αὐτὸ ἔργο σώζεται στὸ προσωπικὸ ἀντίγραφο

---

1. Στὸν ἕμμετρο πρόλογο τοῦ ἔργου (γιὰ τὸν ὅποιο βλ. σελ. 225), ἀναφέρεται καὶ ὡς *σύνταξι μαθημάτων* (στ. 30).

2. Hunger, *Hochsprachliche Literatur*, II, 175 (= *Λόγια Γραμματεία*, Γ, 48).

3. Βλ. καὶ σχετικὸ σχόλιο τοῦ Laurent στὴν εἰσαγωγή του, Tannery, *Quadrivium*, xxx.

4. O. A. Allard, *Diophante d'Alexandrie: Les scholies aux arithmetiques de Diophante d'Alexandrie dans le Matritensis Bibl. Nat. 4678 et les Vaticani Gr. 191 et 304, Byzantion* 53 (1983), 672, σημ. 21, περιορίζει τὸ διάστημα τῆς σύνταξης μεταξὺ 1285 καὶ 1292 (ἔτος πού τοποθετεῖται ἡ συγγραφή τῶν σχολίων τοῦ Πλανούδη στὸν Διόφαντο), ἐπειδὴ τὰ σχόλια τοῦ Παχυμέρη εἶναι λιγότερο λεπτομερῆ καὶ λιγότερο ἀκριβῆ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ Πλανούδη.

5. Χαρακτηριστικὰ ὁ Laurent στὴν εἰσαγωγή του (Tannery, *Quadrivium*, xxxiii) εἶχε τονίσει ὅτι γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ χρειάζεται «un nouveau Paul Tannery», διότι γιὰ τὴν πλήρη ἀξιολόγησι τῆς πραγματείας ἀπαιτοῦνται ἐξειδικευμένες γνώσεις. Πβλ. καὶ Constantinides, *Higher Education*, 62.

6. Βλ. Tannery, *Quadrivium*, xxxviii-lvii.

7. Harlfinger, *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, 357, σημ. 3.

τοῦ Παχυμέρη, καί ἔτσι γίνεται καλύτερα κατανοητό τὸ σχόλιο τοῦ Stephanou⁸ ὅτι πρόκειται γιὰ χειρόγραφο προοριζόμενο γιὰ προσωπική χρήση τοῦ γραφέα. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ πρέπει πλέον νὰ διατυπωθεῖ ἀκριβέστερα: ἦταν τὸ προσωπικὸ χειρόγραφο/αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα, καί θὰ ἦταν ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετασθεῖ μήπως στὸν κώδικα ὑπάρχουν κάποιες ἐνδείξεις χρήσης του –καὶ πῶς– κατὰ τὴν διδασκαλία.

Ἀπὸ τὸ σύγγραμμα, πέραν τῶν ἐξειδικευμένων θεμάτων ποὺ θίγονται, ἀξίζει νὰ σχολιασθεῖ ἡ εἰσαγωγή, ὅπου ἀναπτύσσονται οἱ ἀπόψεις τοῦ Παχυμέρη περὶ τῆς διαδικασίας τῆς σπουδῆς τῶν μαθηματικῶν. Τὰ μαθηματικὰ θεωροῦνται *σύμφυτα καὶ οἰκεῖα τῷ ἀνθρωπίνῳ νοῦ*⁹, *παίγνια τοῦ νοῦ καὶ τελείως ψυχῆς λογικῆς*¹⁰. Χαρακτηρίζονται ἀκόμα ὡς «κλίμακες» καὶ «γέφυρα», *διαβιβάζοντα τὴν διάνοιαν ἡμῶν ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν καὶ δοξαστῶν ἐπὶ τὰ νοητὰ καὶ ἐπιστημονικά, καὶ ἀπὸ τῶν συντρόφων ἡμῶν καὶ ἐκ βρεφῶν ὄντων συνήθων, ὑλικῶν καὶ σωματικῶν, ἐπὶ τὰ ἀσυνήθη τε καὶ ἑτερόφυλα πρὸς τὰς αἰσθήσεις, τῇ δὲ ἀυλία καὶ αἰδιότητι συγγενέστερα ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς καὶ πολὺ πρότερον τῷ ἐν αὐταῖς διανοητικῷ*¹¹. Εἶναι ἐμφανεῖς οἱ πλατωνικὲς καὶ νεοπλατωνικὲς ἐπιδράσεις στὶς εἰσαγωγικὲς αὐτὲς σκέψεις τοῦ Παχυμέρη καὶ πρὸς ἐπίρρωσή τους χρησιμοποιοῦνται καὶ κατάλληλα χωρία¹².

Περαιτέρω ἡ ἐπιστήμη ὀρίζεται ὡς *σοφία τοῖς ἐν τοῖς οὖσιν ἀληθείας καὶ ὡς ὄντα* θεωροῦνται κυρίως τὰ νοητὰ, *ὡς αἰεὶ κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἔχοντα*. Τὰ μαθηματικὰ συνδέουν ἀκριβῶς τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰ νοητὰ, καὶ ἐκεῖ ἔγκειται ἡ χρησιμότητα τῆς σπουδῆς τους κατὰ τὸν Παχυμέρη. Τὰ νοητὰ καὶ τὰ αἰσθητὰ πάλι, *τὰ μὲν ἐστὶν ἠνωμένα καὶ συνεχῆ, ἃ καὶ ἰδίως καλεῖται μεγέθη, τὰ δὲ διηρημένα καὶ ἐν παραθέσει, ἃ καλεῖται καὶ πλήθη*¹³. Καὶ συνεχίζει ὁ Παχυμέρης, ὅτι ἐπειδὴ τὸ πλῆθος καὶ τὸ μέγεθος εἶναι ἀπειρα ἀπὸ τὴν φύση τους, ἐνῶ οἱ ἐπιστήμες *πεπερασμένων εἰσίν, ἀπειρῶν δὲ οὐδαμῶς, οὔτε περὶ ἀπλῶς μέγεθος, οὔτε περὶ ἀπλῶς πλῆθους συσταίη ἂν ποτε ἐπιστήμη, ἀλλὰ περὶ τι ἂπ' ἄμφοιν ἀφωρισμένον, ἀπὸ μὲν πλῆθους περὶ τὸ πόσον, ἀπὸ δὲ μεγέθους περὶ τὸ πηλίκον*¹⁴. Ἡ ἀριθμητικὴ καὶ ἡ Ἀρμονικὴ εἶναι οἱ ἐπιστήμες ποὺ συν-

8. Tannery, *Quadrivium*, Ivi.

9. Tannery, *Quadrivium*, 5. Ὁ Γ. Ἀρνάκης (βλ. σελ. 16, σμ.35), παρερμηνεύει ὡς learning and study.

10. Tannery, *Quadrivium*, 6, 7. Πβλ. Κουρούσης, *Ιωάννης Ζαχαρίας*, 231-232.

11. Tannery, *Quadrivium*, 7. Παρόμοιες σκέψεις ἐκφράζει καὶ ὁ Ἰωσήφ Ρακενδύτης στὸ προλογικὸ ποίημα τῆς *Ἐγκυκλοπαιδείας* του: βλ. Μ. Treu, *Der Philosoph Joseph, BZ* 8 (1899), 41.

12. Βλ. τὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσης Tannery, *Quadrivium*. Πβλ. Μπαλτᾶς, *Ὀντολογικὰ ζητήματα*, 75-99.

13. Tannery, *Quadrivium*, 9.

14. Tannery, *Quadrivium*, 9.

ίστανται *ἐκ τοῦ διωρισμένου*, καί ἡ γεωμετρία καί ἡ ἀστρονομία οἱ ἐπιστήμες πού συνίστανται *ἐκ τοῦ συνεχοῦς*¹⁵.

“Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρῶτο μέρος, τὴν Ἀριθμητική, ἔχει τὸ προβάδισμα στὴν πραγματεύση τῆς ὕλης, ὡς *πρώτη τῶν μαθηματικῶν*. Τὸ τμήμα βασίζεται στὸν Διόφαντο τὸν Ἀλεξανδρινό¹⁶. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν *ὐτοβιογραφία* τοῦ Βλεμμύδη, ὑπῆρχε ἀνάγκη νέας ἐπεξεργασίας τοῦ κεμένου, διότι ἤδη ὁ ἄγνωστος σὲ μᾶς *ἐκδιδάσκων* τοῦ φιλοσόφου τῆς Νικαίας δὲν γνῶριζε νὰ ἀναπτύξει τὸ σύγγραμμα σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση; ὅπως δηλώνει ὁ Βλεμμύδης, ὁ ἴδιος εἶχε διδαχθεῖ *κὰκ τῆς Διοφάντου τῆς οἰοῦναι χρησολογικῆς – οὐ γὰρ πάσης, ἀλλ’ ὅσης ἦν εἰδήμων ὁ ἐκδιδάσκων, ὡς ἔλεγε*¹⁷.

Ἀκολουθεῖ τὸ τμήμα περὶ *μουσικῆς*, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ, καινοτομεῖ πάρα πολὺ σὲ σχέση μὲ παλαιότερα ἀντίστοιχα ἔγχειρίδια, στὰ ὁποῖα ἡ μουσικὴ ἔθεωρεῖτο συμπληρωματικὴ τῆς ποίησης. Παρουσιάζει ἀρκετὲς ὁμοιότητες πρὸς τὰ Ἀρμονικά τοῦ Μανουὴλ Βρυεννίου, προφανῶς λόγῳ τῶν κοινῶν πηγῶν πού χρησιμοποιήθηκαν¹⁸.

Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ ὀρισμὸς *Ἀρμονικὴ ἐστὶ δύναμις καταληπτικὴ τῶν ἐν τοῖς ψόφοις περὶ τὸ ὀξὺ καὶ τὸ βαρὺ διαφορῶν. Ψόφος δὲ ἐστὶ πάθος ἀέρος πλησομένου, τὸ πρῶτον καὶ γενικώτατον τῶν ἀκουστών. Προεπινοεῖται γὰρ τῶν φωνῶν καὶ τῶν φθόγγων ὁ ψόφος*¹⁹. Ὁ Παχυμέρης δίνει τὸ βάρος στὴν ἀνάλυση τῆς μουσικῆς ὡς τμήματος τῶν ἐφαρμοσμένων μαθηματικῶν καὶ βασίζεται στὸ ἀντίστοιχο πόνημα τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου²⁰.

“Ὅσον ἀφορᾷ τὴν *γεωμετρία*, διευκρινίζεται ὅτι ἐξετάζεται πρὶν ἀπὸ τὴν ἀστρονομία, ἐπειδὴ *θέμεθλον ἐστὶ τῆς ἀστρονομίας, ἀλλὰ γε δὴ καὶ τῆς σφαιρικῆς ἢ γεωμετρίας*²¹. Εἶναι σαφῆς ἡ ὀφειλὴ τοῦ τμήματος στὰ *Στοιχεῖα* τοῦ Εὐκλείδη.

15. Πβλ. συνοπτικὰ καὶ Guillard, *Essai*, 75.

16. Πὰ τὰ σχόλια τῶν βυζαντινῶν στὸν περίφημο μαθηματικὸ τῆς ἀρχαιότητος βλ. A. Allard, (ὀ.π., σελ. 227, σμ. 4), 664-760 καὶ Judith Herrin, *Mathematical Mysteries in Byzantium: the transmission of Fermat's last Theorem*, *Dialogos* 6(1999), 22-42. Πβλ. Fryde, *Renaissance*, 339-340.

17. *Περὶ τῶν κατ' αὐτὸν δύγησις μερικῆ, λόγος πρῶτος*, κεφ. 5, 1-3 (ἔκδ. Heisenberg, [βλ. σελ. 45, σμ. 36], 5). – § 8, 1-3 (ἔκδ. Munitiz, [βλ. σελ. 45, σμ. 36], 6).

18. Βλ. G. H. Jonker, *The Harmonics of Manuel Bryennius*, Groningen 1970. – Πβλ. Fryde, *Renaissance*, 351.

19. Tannery, *Quadrivium*, 100.

20. Βλ. ἀναλυτικώτατη ἀξιολόγησι ἀπὸ τὸν C. Hannick, στὸ κεφάλαιο Musik τῆς *Hochsprachliche Literatur* τοῦ Hunger (II, 188-191 = *Λόγια Γραμματεία*, Γ', 391-394), ὅπου καὶ σωστὴ ἐκτίμησι τῆς ἀξίας τῆς πραγματείας τοῦ Παχυμέρη ἔναντι περισσότερο ἐπιφυλακτικῶν παλαιότερων ἀπόψεων. Πβλ. Α. Μπενάκης, Ἡ Μουσικὴ θεωρία (Ἀρμονικὴ) τῶν βυζαντινῶν, *Μουσικὸς Λόγος* 1(2000), 4-11 [= Μπενάκης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, 179-186, κυρίως 184-185].

21. Tannery, *Quadrivium*, 201.

“Όσο για την ένότητα περιὶ *ἀστρονομίας* βασιίζεται σὲ μεγάλο μέρος στὸν Πτολεμαίω²², ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους ἀρχαίους ἀστρονόμους²³.

Στὴν ἔκδοση τῆς *Τετραβίβλου* ὑπάρχουν βεβαίως οἱ παραπομπὲς στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ποὺ χρησιμοποιοῦνται ὡς πηγὴ κατὰ περίπτωση, ἀλλὰ ἐλλείπει συνολικὴ ἐπισκόπηση τοῦ τρόπου ποὺ χειρίζεται τὶς πηγές του ὁ Παχυμέρης. Δὲν εἶναι λοιπὸν εὐκόλο νὰ καταδειχθεῖ πόσο ἐπαναλαμβάνει τὰ πρότυπά του. Πάντως, ἀνεξαρτήτως ἀπὸ αὐτό, ἡ βασικὴ συμβολὴ του πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς κωδικοποίησης καὶ τῆς συνένωσης πλήθους ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖο χρησίμευσε ὡς βάση γιὰ περαιτέρω ἔρευνες τῶν μεταγενεστέρων καὶ συνέβαλε ὥστε νὰ ἀνανεωθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες²⁴.

---

22. Βλ. Fryde, *Renaissance*, 343.

23. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, 157.

24. Mergiali, *Enseignement*, 38.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Ἡ πρώτη εικοσαετία τῆς ζωῆς τοῦ Παχυμέρη συμπίπτει μὲ τὴν τελικὴ φάση τῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας: μὲ τὰ δώδεκα τελευταῖα χρόνια (1242-1254) τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη, μὲ τὴν τετραετῆ βασιλεία τοῦ Θεοδώρου Β' Λάσκαρι (1254-1258), μὲ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαῆλ Η' μετὰ τὸν παραγκωνισμό τοῦ Ἰωάννη Δ' Λάσκαρι, μὲ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης (1261). Τὰ ὑπόλοιπα χρόνια τῆς ζωῆς του (ὑπολογίζεται ὅτι ἀπεβίωσε μεταξὺ 1308 καὶ 1310) ἐγκαθίσταται καὶ ὁ ἴδιος στὴν Κωνσταντινούπολη, ὀλοκληρώνει τὶς σπουδές του καὶ σταδιοδρομεῖ σὲ θέσεις ποῦ τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ἔχει ἄμεση ἐποπτεία τῶν γεγονότων τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαῆλ Η' Παλαιολόγου (1259-1282) καὶ τῆς πρώτης εικοσιπενταετίας περίπου τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β' (1282-1321). Παράλληλα ἀναπτύσσει διδακτικὴ δραστηριότητα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπορρέουν τὰ ρητορικά, τὰ φιλοσοφικά καὶ τὰ θεολογικά του κείμενα, καθὼς καὶ ἡ *Τετράβιβλος*. Οἱ χρονολογικὲς λεπτομέρειες δὲν εἶναι σαφεῖς, φαίνεται πάντως ὅτι ἡ ομάδα αὐτῆ τῶν κειμένων του ἀνάγεται στὸ διάστημα μεταξὺ 1275 καὶ 1300 περίπου καὶ ὅτι ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς γιὰ διδακτικὰ ἐγχειρίδια ποῦ νὰ παρέχουν κωδικοποίηση, κατὰ κάποιον τρόπο, τῆς γνώσης, χρησιμεύοντας ὡς εἰσαγωγικὰ βοηθήματα. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ βεβαίως ὁ Παχυμέρης δὲν ἦταν ἀποκομιμένος ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις: στὰ ρητορικά του κείμενα ἰδίως, ὅσο καὶ ἂν αὐτὰ ἀποτελοῦν ὑποδειγματικὲς ἀσκήσεις, ἀνιχνεύονται ποικίλες ἔμμεσες ἀναφορὲς σὲ σύγχρονές του καταστάσεις.

Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχει σαφὴς μαρτυρία, φαίνεται ὅτι συγχρόνως ὁ Παχυμέρης κατέγραφε τὶς ἐμπειρίες του καὶ συγκέντρωνε στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τὴν βάση γιὰ τὸ σημαντικότερο ἔργο του, τὶς *Συγγραφικὲς ἱστορίες*, κείμενο καὶ αὐτὸ διδακτικὸ, μὲ τὴν εὐρύτερη σημασία τοῦ ὄρου, τὸ ὁποῖο πιθανότατα ἀποτελεῖ καρπὸ τῆς τελευταίας περίπου δεκαετίας τῆς ζωῆς του καὶ καταγράφει μὲ τρόπο συναρπαστικὸ τὶς προσδοκίες καὶ τοὺς φόβους τῶν συγχρόνων του. Ἄν καὶ συμμετεῖχε ἐνεργῶς στὸν δημόσιο βίον, βεβαίως τελικὰ ἔχει ἀποδώσει πολὺ ἐπιτυχημένα τὸ περιβάλλον του, ἀλλὰ ὁ ἴδιος – πιθανότατα σκοπίμως – ἐλάχιστα προβάλλει στὸ προσκήνιο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Ἀκροπολίτης: *Georgii Acropolitae Opera*, recensuit A. Heisenberg, vol. I, Leipzig 1903.

Ἀρνάκης, *Πρῶτοι Ὀθωμανοί*: Γ. Γεωργιάδης Ἀρνάκης, *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1282-1337)* [Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie, 41], Ἀθήνα 1947.

Ἀφθόνιος, *Προγυμνάσματα*: *Aphthonii Progymnasmata*, edidit H. Rabe, Leipzig 1923.

Γεωργιάδου, *Εἰκόνα*: Βασιλικὴ Γεωργιάδου, *Ἡ εἰκόνα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας καὶ ἡ ἰδεολογία τῆς Βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας ἀπὸ τὸν 9^ο στὸν 18^ο αἰῶνα. Μία μέθοδος ἀνάγνωσης τῶν ἱστορικῶν κειμένων τοῦ Παχυμέρη, τοῦ Γρηγορά καὶ τοῦ Καντακουζηνοῦ*. Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1997.

Γουναρίδης, *Κίνημα*: Π. Γουναρίδης, *Τὸ Κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν*, Ἀθήνα 1999.

Γρηγοράς: *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, vol. I-II, cura L. Schopeni, Bonn 1830. -vol. III, ed. I. Bekker, Bonn 1855.

Γρηγόριος Κύπριος, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Σ. Εὐστρατιάδης, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 1 (1908), 77-108, 409-439· 2 (1908), 195-211· 3 (1909), 5-48, 281-286· 4 (1909), 5-29, 97-128· 5 (1910), 213-226, 339-352, 444-452, 489-500 [καὶ αὐτοτελῶς, Ἀλεξάνδρεια 1910].

ΕΕΒΣ: Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.

ΕΚΕΕΚ: Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου.

Ἐρμωγένης: *Hermogenis Opera*, edidit H. Rabe, Leipzig 1923.

Καλλιγᾶς, *Μελέται*: Π. Καλλιγᾶς, *Μελέται Βυζαντινῆς Ἱστορίας ἀπὸ τῆς πρώτης (1204) μέχρι τῆς τελευταίας ἀλώσεως (1453)*, Ἀθήνα 1894.

Καρᾶς, *Ἐπιστῆμες*: Γ. Καρᾶς, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα*, τόμ. Α'-Γ', Ἀθήνα 1993.

Κοντογιαννοπούλου, *Σχίσμα*: Ἀναστασία Κοντογιαννοπούλου, *Τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν (1265-1310)*. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς πορείας καὶ τῆς φύσης τοῦ κινήματος, *Βυζαντιακά* 18(1999), 177-235.

Κουρούσης, *Ἰωάννης Ζαχαρίας*: Σ. Ι. Κουρούσης, *Τὸ ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ-Ἀνδρονίκου Ζαρίδου (1299-1315 ca.) καὶ ὁ ἰατρὸς-ἀκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας (1275 ca.-1328/;)*. Μελέτη φιλολογικὴ [Περιοδικὸν «Ἀθηνᾶ». Σειρὰ Διατριβῶν καὶ μελετημάτων, 23], Ἐν Ἀθήναις 1984-1988.

Κύρρης: Κ. Π. Κύρρης, *Τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν ἰδ' αἰῶνα. I. Ἡ πρώτη φάσις τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ ἡ πρώτη συνδιαλλαγή τῶν δύο Ἀνδρονίκων (20.IV-φθινόπωρον 1321). Ἑσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ προβλήματα*, Λευκωσία 1982.

Κωδινός: Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*. Introduction, texte et traduction par J. Verpeaux, Paris 1966.

Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις: Σ. Λαμπάκης, Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, φυσικὰ φαινόμενα καὶ δεισιδαιμονίες στὴν Ἱστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, *Σύμμεικτα* 7(1987), 77-101.

Λαμπάκης, Ἐλπίζειν: Σ. Λαμπάκης, Ἐλπίζειν τὰ χεῖρω καὶ ἔτι ξυμβαίνειν. Ἡ παραλλαγή τῆς θουκυδίδειας πρόγνωσης στὸ προοίμιο τῶν *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν* τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, *Ἐνθύμησις Ν. Μ. Παναγιωτάκη*, Ἡράκλειο 2000, 371-377.

Λάμπρος: Σ. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Α'-Β', Cambridge 1895-1900.

Λεονταρίτου, Ἀξιώματα: Βασιλικὴ Α. Λεονταρίτου, Ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ ὑπηρεσίες στὴν πρόωμη καὶ μέση βυζαντινὴ περίοδο [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe], Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1996.

Λιβάνιος: *Libanii Opera*, recensuit R. Foerster, τόμοι 8, Leipzig 1903-1922.

Μαυρομάτης, *Πρῶτοι Παλαιολόγοι: Α. Μαυρομάτης, Οἱ Πρῶτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ ἰδεολογίας*, Ἀθήνα 1983.

Μηλιαράκης: Ἀ. Μηλιαράκης, *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, 1204-1261*, Ἀθήνα 1898.

Μπαλτᾶς, Ὄντολογικὰ ζητήματα: Δ. Β. Μπαλτᾶς, Ὄντολογικὰ ζητήματα στὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, ἐν Ἀθήναις 2002.

Μπαλτᾶς, Χειρόγραφη παράδοση: Δ. Β. Μπαλτᾶς, Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἀνεκδότων φιλοσοφικῶν ἔργων τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, *Ἐφῶ καὶ Ἑσπέρια* 5 (2001-2003), 63-68.

Μπενάκης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία: Α. Μπενάκης, Βυζαντινὴ Φιλοσοφία. Κείμενα καὶ Μελέτες*, Ἀθήνα 2002.

Πηλῖλης, *Τίτλοι: Ἰ. Πηλῖλης, Τίτλοι, ὀφφίκια καὶ ἀξιώματα ἐν τῇ βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ χριστιανικῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ*, Ἀθήνα 1985.

Σταματιάδης, *Καταλανοί: Ἐ. Σταματιάδης, Οἱ Καταλανοὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ*, Ἀθήνα 1869.

Σαββάτος, Μοσχάμπαρ: Χ. Σαββάτος, Γεωργίου Μοσχάμπαρ ἀπόδειξις ὅτι οὐκ ἔστι τὸ τοιοῦτον βλάσφημον κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου τὸ ἐπιγεγραμμένον περὶ θείων ὀνομάτων ἀκριβέστερον, *Θεολογία* 72 (2001), 487-544.

Σαββάτος, Ἀντιρρητικός: Χ. Σαββάτος, Ὁ ἀνέκδοτος «ἀντιρρητικός κατὰ Βέκκου» λόγος τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου καὶ τὸ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἔργο του, *Θεολογία* 74 (2003), 155-197.

Σαββίδης, Ἄλανοί: Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Οἱ Ἄλανοι τοῦ Κανκάσου καὶ οἱ μεταναστεύσεις τους στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα καὶ στὸ Μεσαίωνα*, Ἀθήνα 2003.

Σταυρίδου-Ζαφράκα, Δριμύς: Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ συνωμοσία τοῦ Ἰωάννη Δριμέως ἐναντίον τοῦ Ἀνδρονίκου Β' (1305-1306), *Ἐπιστημονικὴ ἑπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 21 (1983), 461-485.

Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι: Georges Pachymérés, Relations Historiques. Édition et notes par Albert Failler [CFHB XXIV/1-4], Paris 1984-1999.

Σχόλ. Παρμ.: *Γεωργίου τοῦ Παχυμέρους Ὑπόμνημα εἰς τὸν Παρμενίδην τοῦ Πλάτωνος [Ἀωνύμου συνέχεια τοῦ Ὑπομνήματος Πρόκλου]*, first edition with translation by Thomas A. Gadra, Sion M. Honea, Patricia M. Stinger and Gretchen Umholtz. Introduction by L. G. Westerink [Corpus Philosophorum Medii Aevi. Βυζαντινοὶ Φιλόσοφοι-Philosophi Byzantini 4], Athens 1989.

Συκουτρῆς, Σχίσμα: Ἰ. Συκουτρῆς, Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, *Ἑλληνικά* 2 (1929), 267-332· 3(1930), 15-44· 5(1932), 107-126.

Τερέζης, *Θεολογικὴ Γνωσιολογία: Χ. Τερέζης, Ἡ Θεολογικὴ Γνωσιολογία τῆς ὀρθόδοξης ἀνατολῆς. Γνώση τοῦ Θεοῦ καὶ γνώση τοῦ κόσμου κατὰ τὸ Γεώργιο Παχυμέρη*, Ἀθήνα 1993.

Χριστοφιλοπούλου, Ἀντιβασιλεία: Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον, *Σύμμεικτα* 2 (1970), 1-144.

Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος*: Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ Σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, *Ἐπετηρὶς τοῦ ἀρχείου τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου* 2 (1949).

Χριστοφιλοπούλου, *Ἐκλογή*: Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Ἐκλογή, ἀναγόμεναι καὶ στέψαι τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος* [Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 22, ἀρ. 2], Ἀθήνα 1956.

AB: Analecta Bollandiana.

Angold, *Government*: M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea*, Oxford 1974.

Argyropoulos-Caras: Roxane D. Argyropoulos- I. Caras, *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs. Supplement*, Paris 1980.

Bandini: A. M. Bandini, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, τόμ. I-III, Φλωρεντία 1764-70.

Beck, *Kirche*: H. -G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959.

BF: Byzantinische Forschungen.

BMGS: Byzantine and Modern Greek Studies.

BNJ: Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.

Boissonade, *Declamations*: J. F. Boissonade, *Georgii Pachymeris Declamationes tredecim*, Paris 1848.

Booamra, *Church Reform*: J. L. Booamra, *Church Reform in the late Byzantine Empire. A Study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople*, [Ανάλεκτα Βλατάδων 32], Θεσσαλονίκη 1982.

BZ: Byzantinische Zeitschrift.

Constantinides, *Higher Education*: C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204-ca. 1310)* [Cyprus Research Centre. Texts and Studies of the History of Cyprus XI], Nicosia 1982.

Constantinides – Browning: C. N. Constantinides – R. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570* [Dumbarton Oaks Studies XXX-Cyprus Research Centre. Texts and Studies of the History of Cyprus XVIII], Washington- Nicosia 1993.

Coxe: H. O. Coxe, *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae*, Oxford 1853.

Criscuolo, Note: R. Criscuolo, Note sull'«Enciclopedia» del filosofo Giuseppe, *Byzantion* 44 (1974), 255-281.

CSHB: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.

CFHB: Corpus Fontium Historiae Byzantinae.

Darrouzès, Ὁφείζια: J. Darrouzès, *Recherches sur les ὁφείζια de l'église byzantin*, Paris 1970.

De Andrés, *BE*: Gregorio de Andrés, *Catalogo de los codices griegos de la Real Biblioteca de el Escorial*, Madrid 1965.

De Andrés, *BN*: Gregorio de Andrés, *Catalogo de los codices griegos de la Biblioteca Nacional*, Madrid 1987.

Devreesse, *Fonds Coislin*: R. Devreesse, *Catalogue des manuscrits grecs II. Le fonds Coislin*, Paris 1945.

Devreesse, *Introduction*: R. Devreesse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Paris 1954.

Dölger, *Regesten*: F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, I-V, München 1977².

DOP: Dumbarton Oaks Papers.

DThC: Dictionnaire de théologie catholique.

Ernesti, *Lexicon*: J. Chr. G. Ernesti, *Lexicon Technologiae Graecorum Rhetoricae*, Leipzig 1795 (ἀνατύπωση Hildesheim 1983).

Failler, Alia: A. Failler, Pachymeriana alia, *REB* 51(1993), 237-260.

Failler, Altera: A. Failler, Pachymeriana altera, *REB* 46(1988), 67-83.

Failler, Athanase: A. Failler, A propos de la promotion patriarcale d'Athanas de Constantinople, *REB* 57(1999), 237-243.

Failler, Chronologie I, II: A. Failler, Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère, *REB* 38(1980), 5-103 και 39(1981), 145-249.

Failler, Chronologie III: A. Failler, Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère (Livres VII-XIII), *REB* 48(1990), 5-87.

Failler, Complot: A. Failler, Le complot antidynastique de Jean Drimys, *REB* 54(1996), 235-244.

Failler, Démission: A. Failler, La première démission du patriarche Athanas (1293), *REB* 50(1992), 137-162.

Failler, Despote: A. Failler, Les insignes et la signature du despote, *REB* 40(1982), 171-186.

Failler, Dutikoi: A. Failler, Signification du terme «Dutikoi» dans l'histoire de Pachymère, *Actes du XVe congrès international d'études byzantines*, IV, Athènes 1980, 114-120.

Failler, Économie: A. Failler, Le principe de l'économie ecclésiastique vu par Pachymère, *JÖB* 32/4 (1982)[XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/4], 287-295.

Failler, Emirs: A. Failler, Les émirs turcs a la conquête de l'Anatolie au debut du 14e siècle, *REB* 52 (1994), 69-112.

Failler, Éparque: A. Failler, L'éparque de l'armée et le bestiarion, *REB* 45 (1987), 199-203.

Failler, Ferran: A. Failler, Ferran d'Aunes, gentilhomme catalan, *REB* 53 (1995), 327-336.

Failler, Incendie: A. Failler, Un incendie à Constantinople en 1305, *REB* 36 (1978), 153-170.

Failler, Inédit: A. Failler, Un acte inédit du patriarche de Constantinople Jean XII (2 Juin 1294), *REB* 51(1993), 77-90.

Failler, Introduction: εισαγωγή στην έκδοση τῶν *Συγγραφικῶν Ἱστοριῶν*

Failler, Mariage: A. Failler, Le seconde mariage d'Andronic II Palaiologos, *REB* 57(1999), 225-235.

Failler, Mélèce: A. Failler, Mélèce le confesseur et le monastere Saint-Lazare de Constantinople, *REB* 56 (1998), 231-238.

Failler, Nova: A. Failler, Pachymeriana Nova, *REB* 49 (1991), 171-196.

Failler, Novissima: A. Failler, Pachymeriana Novissima, *REB* 55 (1997), 221-246.

Failler, Ouvrage méconnu: A. Failler, Un ouvrage méconnu de Maurice David sur la chronologie de Georges Pachymère, *REB* 48 (1990), 247-253.

Failler, Pachymeriana: A. Failler, Pachymeriana quaedam, *REB* 40 (1982), 187-199.

Failler, Particularités: A. Failler, Trois particularités syntaxiques chez Georges Pachymères, *REB* 45 (1987), 183-197.

Failler, Proclamation: A. Failler, La proclamation impériale de Michel VIII et d'Andronic II, *REB* 44 (1986), 237-251.

Failler, Projet: A. Failler, Le projet de mariage d'Anne Palaiologina avec Milutin de Serbie, *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 1 (1981), 239-249.

Failler, Promotion: A. Failler, La promotion du clerc et du moine à l'épiscopat et au patriarcat, *REB* 59(2001), 125-146.

Failler, Séjour: A. Failler, Le séjour d'Athanase II d'Alexandrie à Constantinople, *REB* 35 (1977), 62-71.

Failler, Sophonias: A. Failler, La mission du moine Sophonias en Italie et le mariage de Michel IX Palaiologos, *REB* 60 (2002), 151-166.

Failler, σχόλια: Σχόλια στην έκδοση των *Συγγραμμάτων ιστοριῶν*.

Failler, Tradition manuscrite I και II: A. Failler, La tradition manuscrite de l'Histoire de Georges Pachymère (livres I-VI), *REB* 37 (1979), 123-220 και La tradition manuscrite... (Livres VII-XIII), *REB* 47 (1989), 91-181.

Failler, Tralles: A. Failler, La restauration et la chute définitive de Tralles au 13e siècle, *REB* 42 (1984), 249-262.

Failler, Vojsil: A. Failler, Une dernière mention du Bulgare Vojsil dans l'Histoire de Pachymères, *REB* 43 (1985), 227-230.

Fassoulakis, *Raoul*: S. Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul- Ralles*, Ἀθήνα 1973.

Fryde, *Renaissance*: E. Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c. 1360)*, Leiden 2000.

Garzya, Declamazione: A. Garzya, Una declamazione giudiziaria di Niceforo Basilace, *EEBΣ* 36(1968), 81-103.

Geanakoplos: D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282*, Cambridge Mass. 1959.

Guilland, *Essai*: R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'oeuvre*, Paris 1926.

Hardt: I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae* I-V, München 1806-1812.

Harlfinger, *Περί ἀτόμων γραμμῶν*: D. Harlfinger, *Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen Schrift Περί ἀτόμων γραμμῶν. Ein kodikologisch-kultur-*

geschichtlicher Beitrag zur Klärung der Überlieferungsverhältnisse im Corpus Aristotelicum, Amsterdam 1971.

Harlfinger, Autographa: D. Harlfinger, Autographa aus der Palaiologenzeit, *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Referate des Internationalen Symposiums zu Ehren von Herbert Hunger, herausgegeben von Werner Seibt, Wien 1996, 43-50.

Harlfinger-Wiesner: D. Harlfinger-J. Wiesner, Die griechische Handschriften des Aristoteles und seiner Kommentatoren. Ergänzungen und Berichtigungen zum Inventaire von A. Wartelle, *Scriptorium* 18(1964), 238-257.

Heisenberg: A. Heisenberg, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit. I. Eine Handschrift des Georgios Pachymeres (cod. Monac. Gr. 442), [*Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Philologische und Historische Klasse. Jahrgang 1920*, 10], 3-13 [=*Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*. Gesammelte Arbeiten ausgewählt von H.-G. Beck, London 1973, I].

Hinterberger, *Autobiographische Traditionen*: M. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz* [Wiener Byzantinistische Studien XXII], Wien 1999.

Hunger, *Katalog I*: H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der oesterreichischen Nationalbibliothek, Teil I. Codices Historici. Codices Philologici et philologici*, Wien 1961.

Hunger, *Hochsprachliche Literatur*: H. Hunger, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, τόμ. I-II, München 1978[=Hunger, *Λόγια γραμματεία: Η Λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Α'-Γ', Ἀθήνα 1987-1994].

JÖB(G):Jahrbuch der Oesterreichischen Byzantinistik (Byzantinischen Gesellschaft).

Kennedy, *Rhetoric*: G. A. Kennedy, *Greek Rhetoric under christian Emperors*, Princeton- New Jersey 1983.

Khvostova: K. V. Khvostova, Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Γρηγοῦ καὶ τοῦ Παχυμέρη καὶ ἡ σύγχρονη πληροφορική [στὰ ρωσικὰ], *VVr* 46(1986), 146-156 [καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση Δ. Β. Μπαλτᾶ, *Φιλοσοφίας Ἀνάλεκτα* 3 (2002), 132-142].

Kidonopoulos, *Bauten*: V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 1], Wiesbaden 1994.

Kiesewetter, *Bemerkungen*: A. Kiesewetter, *Bemerkungen zur Chronologie von Buch IX des Geschichtswerks des Georgios Pachymeres*, *BZ* 88 (1997), 45-54.

Krumbacher: K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, München 1897 [=Κρουμβάχερ: Κ. Κρουμβάχερ: *Ίστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου, τόμ. 1-3, Ἐν Ἀθήναις 1900].

Laiou, *Foreign Policy*: Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The foreign Policy of Andronikos II, 1282-1328*, Cambridge Mass. 1972.

Laiou, Black Sea: Angeliki E. Laiou, On political geography: The Black Sea of Pachymeres, *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to Donald M. Nicol*, edited by Roderick Beaton and Charlotte Roueché, Aldershot 1993, 92-118.

Laiou, Débat: Angeliki E. Laiou, Le débat sur les droits du fisc et les droits regaliens au débout du 14e siècle, *REB* 58 (2000), 97-122.

Laiou, Italy and Italians: Angeliki E. Laiou, Italy and the Italians in the political Geography of the Byzantines (14th century), *DOP* 49 (1995), 73-98.

Laiou, Philanthropenos: Angeliki E. Laiou, Some Observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planoudes, *BMGS* 4 (1978), 84-100.

Laiou, Provisioning: Angeliki E. Laiou, The Provisioning of Constantinople during the winter of 1306 to 1307, *Byzantion* 37 (1967), 91-113.

Laiou, Theodore Palaeologus: Angeliki E. Laiou, A Byzantine Prince latinized: Theodore Palaeologus, marquis of Montferrat, *Byzantion* 38 (1968), 386-410.

Laurent, Deux mss.: V. Laurent, Deux nouveaux manuscrits de l'Histoire byzantine de Georges Pachymère, *Byzantion* 11 (1937), 43-56.

Laurent, Grandes Crises: V. Laurent, Les grandes crises religieuses a Byzance. La fin du schisme arsenite, *Bulletin de la section Historique de l'Academie Romaine* 26.2 (1945), 225-313.

Laurent, Mss.: V. Laurent, Les manuscrits de l'histoire Byzantine de Georges Pachymère, *Byzantion* 5 (1929-30), 129-205.

Laurent, Nouveau Témoin: V. Laurent, L'histoire byzantine de Georges Pachymère. Un nouveau témoin: l'Athen. Gennad. 40, *Byzantion* 6 (1931), 355-364.

Laurent, *Regestes*: V. Laurent, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople, vol. I. Les actes des patriarches. Fasc. IV. Les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971.

Laurent, Signataires: V. Laurent, Les signataires du seconde synode des Blakhernes (été 1285), *Echos d'Orient* 26 (1927), 129-149.

Laurent-Darrouzès, *Dossier grec*: V. Laurent-J. Darrouzès, *Dossier grec de l'union de Lyon (1273-1277)*, Paris 1976 (Archives de l'Orient chrétien 16).

Lex M: Lexikon des Mittelalters.

Leontiades, *Tarchaneiotae*: I. G. Leontiades, *Die Tarchaneiotae. Eine prosographisch-sigillographische Studie* [Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν. Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέτες 28], Θεσσαλονίκη 1998.

Littig, Φιλσοφία: F. Littig, *Die Philoosophie des Georgios Pachymeres, Programm des K.-Maximilians-Gymnasiums in München für das Schuljahr 1890/1891*, München 1891.

Macrides, Historian: Ruth Macrides, *The Historian in the History, Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, Venice 1996, 205-224.

Macrides, New Constantine: Ruth Macrides, *The New Constantine and the New Constantinople, 1261?*, *BMGS* 6(1980), 13-41.

Macrides, Saints: Ruth Macrides, *Saints and sainthood in the Early Palaiologan Period, The Byzantine Saint*. University of Birmingham, 14th Spring Symposium of Byzantine Studies, edited by S. Hackel, Birmingham 1981, 67-87.

Martini-Bassi: Aemidius Martini-Dominicus Bassi, *Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, Milano 1906.

Mavromatis, *Fondation*: L. Mavromatis, *La Fondation de l'empire serbe. Le kralj Milutin* [Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν. Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέτες 12], Θεσσαλονίκη 1978.

Mercati-de' Cavalieri: *Codices Vaticani Graeci*. Recensuerunt Iohannes Mercati et Pius Franchi de' Cavalieri. Tomus I. Codices 1-329, Romae MCMX-XIII.

Mergiali, *Enseignement*: Sophia Mergiali, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)* [Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ. Κέντρον Ἐρεῦνης Βυζαντίου 5], Ἀθήνα 1996.

Miller: E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escorial*, Paris 1848.

Mioni: E. Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti*, vol. I-III, Roma 1960-1972.

Mioni I: E. Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti. I. Thesaurus Antiquus, codices 1-299*, Roma 1981.

Moraux et al.: *Aristoteles Graecus. Die griechische Manuskripte des Aristoteles und seine Kommentatoren*, untersucht und beschrieben von P. Moraux, D. Harlfinger, D. Reinsch, J. Wiesner. Bd. I. Alexandrien-London, Berlin 1976.

Najjar, *Πολιτική Ἱστορία*: G.A. Najjar, *Ἡ πολιτική ἱστορία τοῦ πρώτου μαμελονκικοῦ κράτους κάτω ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Ἄλ- Νάσερ Μουχάμματ Μπίν Καλαούν (693-741=1293-1341)*, Διδακτορική διατριβή, Ἀθήνα 1984.

Nicol, *Despotate I*: D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957.

Nicol, *Despotate II*: D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984.

Nicol: D.M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study* [Dumbarton Oaks Studies XI], Washington D.C. 1968.

ODB: The Oxford Dictionary of Byzantium.

Omont, *Inventaire sommaire*: H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale et des autres bibliothèques de Paris et des départements*, vol. I-III, Paris 1886-1888.

Papadakis *Controversy*: A. Papadakis, *Crisis in Byzantium. The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)*, New York 1983.

Papadopulos: A. Th. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453*, München 1938.

Pappa, *Kommentare*: Eleni Pappa, *Die Kommentare des Georgios Pachymeres zum Organon, Lesarten. Festschrift für A. Kambylis zum 70. Geburtstag*, Berlin-New York 1998.

Pappa, *Metaphysik: Georgios Pachymeres Philosophia Buch 10. Kommentar zur Metaphysik des Aristoteles*, editio princeps, Einleitung, Text, indices von Eleni Pappa [Commentaria in Aristotelem Byzantina 2], Ἀκαδημία Αθηνῶν, Ἀθήνα 2002.

Pérez Martin, *Gregorio de Chipre: Inmaculada Pérez Martin El patriarca Gregorio de Chipre (ca. 1240-1290) y la transmisión de los textos clásicos en Bizancio* [Consejo Superior de investigaciones científicas-Nuena Roma 1], Madrid 1996.

Pertusi, *Storiografia*: A. Pertusi, *Storiografia Umanistica e mondo bizantino (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici, Quaderni 5)*, Palermo 1967.

PG: J. P. Migne, Patrologiae Graecae cursus completus.

Pignani, *Progimnasmii: Niceforo Basilace, Progimnasmii e Monodie*. Testo critico, introduzione, traduzione a cura di Adriana Pignani [Byzantina et Neohellenica Neapolitana X], Napoli 1983.

PLP: Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, fasz. I-XII, Wien 1976-1996.

Polemis, *Doukai*: D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Oxford 1968.

Prinzing, Ein Mann: G. Prinzing, *Ein Mann τυραννίδος ἄξιος. Zur Darstellung der rebellischen Vergangenheit Michaels VIII Palaiologos, Lesarten. Festschrift für A. Kambylis zum 70. Geburtstag*, Berlin – New York 1998.

Prolegomenon Sylloge: Prolegomenon Sylloge, edidit H. Rabe, Leipzig 1931.

RE: Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft.

REB: *Revue des études Byzantines*.

RGK: E. Gamillscheg-D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, Bde. 1-3, Wien 1985-1994.

Rouèche, Notes: M. Rouèche, Notes on a commentary on Plato's Parmenides, *GRBS* 12 (1971), 553-556.

Ruelle, Morceaux: Ch.-E. Ruelle, Deux morceaux inédites de Georges Pachymere sur l'arc -en- ciel, *Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France* 7(1873), 158-187.

Samberger: Christa Samberger, *Catalogus codicum graecorum qui in minoribus bibliothecis italicis asservantur*, Lipsiae 1968, vol 1-2, Leipzig 1965-1968.

SBN: *Studi Bizantini e Neoellenici*.

Schlumberger, *Expédition*: G. Schlumberger, *Expédition des «Almugavars» ou routiers catalans en Orient del'an 1302 a l'an 1311*, Paris 1902.

Stevenson, *Pal.*: H. Stevenson, *Codices manuscripti palatini graeci Bibliothecae Vaticanae*, Romae 1885.

Stevenson, *Reg.*: H. Stevenson, *Codices manuscripti graeci reginae Suecorum et Pii pp. II*, Romae 1888.

Talbot, *Athanasius*: Alice-Mary Maffry Talbot *The Correspondence of Athanasios I Patriarch of Constantinople* [CFHB VII], Washington 1975.

Tannery, *Quadrivium*: P. Tannery, *Quadrivium de Georges Pachymère ou Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων ἀριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας καὶ ἀστρονομίας*. Texte révisé et établi par le R. P. E. Stephanou, A. A [Studi e Testi 94], Città del Vaticano 1940.

Tatakis: B. Tatakis, *La philosophie Byzantine*, Paris 1949 [= 'H Βυζαντινὴ Φιλοσοφία, Ἀθήνα 1976=Byzantine Philosophy, London 2002].

TL: *Tusculum Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*.

Tsirpanlis, Byzantine Parliaments: C. N. Tsirpanlis, Byzantine Parliaments and Representative Assemblies from 1081 to 1351, *Byzantion* 43(1973), 432-481.

Verpeaux, Choumnos: J. Verpeaux, *Nicephore Choumnos, homme d'état et humaniste byzantin (ca. 1250/1255-1327)*, Paris 1959.

Vogel- Gardthausen: M. Vogel- V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909.

VVr: *Vizantiiskij Vremennik*.

Walz, *Rhetores Graeci*: Chr. Walz, *Rhetores Graeci*, τόμ. 1, Tübingen 1832, 549-590.

Wartelle: A. Wartelle, *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs*, Paris 1963.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

(Κεφαλαιογραφοῦνται τὰ ὀνόματα νεοτέρων συγγραφέων, ἐκδοτῶν κειμένων, κ.λπ.)

- Ἁγαμέμνων 72, 73, 138
 ΑΓΑΠΗΤΟΣ Π. 45
 Ἁγγελίνα Κομνηνὴ Ἑλένη· βλ. Κομνηνὴ Ἑλένη
 Ἁγγελος Δούκας Ἰωάννης, σεβαστοκράτωρ 43, 63, 84, 91
 Ἁγγελος Δούκας Ἰωάννης 90
 Ἁγγελος Δούκας Δημήτριος-Μιχαὴλ 120
 Ἁγγελος Δούκας Μιχαὴλ Β' 53, 63, 90, 91, 120
 Ἁγγελος Δούκας Κομνηνὸς Νικηφόρος Ι. 45
 Ἁγγελος Μανουὴλ, λογαριαστής 29
 Ἁγγελος Κομνηνός, Μιχαὴλ· βλ. Κομνηνός, Μιχαὴλ
 Ἁγία Σοφία 28, 111, 147
 Ἁγίου Παύλου σχολὴ 83
 Ἁγίου Σάββα σχολὴ Βουκουρεστίου 200, 201
 Ἀγχιάλος 85
 Ἄδης 167
 Ἄδραμυττίου Σύνοδος 102
 Ἄδριανούπολις 84
 Ἀθανάσιος Α' Κωνσταντινουπόλεως 28, 33, 34, 44, 94, 108-111, 116, 124, 125, 128, 130, 164
 Ἀθανάσιος Β' Ἀλεξανδρείας 30, 34, 35, 125, 130, 208, 210
 Ἀθήνα 23, 146, 154-157, 165, 172
 Αἰακὸς 143
 Αἴας 143, 144
 Αἴγινα 143
 Αἰθίοπες (= Μαμελοῦκοι) 69, 70, 73
 Αἴλιος Ἀριστείδης 151
 Αἰνεΐας 124
 Αἰσχύλος· *Πέρσαι* 167, *Προμηθεὺς Δεσμώτης* 174
 Αἰσωπος 136-137
 Ἀκαπνίου Μονὴ Θεσσαλονίκης 55
 Ἀκροπολίτης Γεώργιος 12, 13, 36, 50, 51, 53, 60, 67, 68, 73
 Ἀκροπολίτης Κωνσταντῖνος 36, 190
 ἀκροστιχίδα 55, 226
 Ἄλανοι 121, 122, 126, 127, 128
 Ἀλέβητος ὁ Μέγας 188
 Ἀλεξάνδρεια 30, 35
 Ἀλεξάνδρου Γεώργιος 204
 Ἀλέξιος Β' Μεγαλοκομνηνός 120, 128
 ΑΛΛΑΤΙΟΣ Α. 13, 36, 203, 215, 224· *De Georgiis* 12
 Ἀλμογάβαροι 128, 131, 132, 158
 Ἀλουβάρδης 74
 ἀμφιβολία 177
 ἀναγνώστης 25
 Ἀναγνώστης Ἰωάννης 199
 Ἀναξαγόρας 155
 ἀνασκευὴ 136, 142
 Ἀνδρονικόπολη 89, 90· βλ. καὶ Τράλλεις
 Ἀνδρόνικος Β' 27-30, 39, 45, 46, 89, 90 93-134, 141, 164, 166, 179,
 Ἀνδρόνικος Γ' 179
 Ἀνδρόνικος Σάρδεων 67, 101
 ἀνθορισμὸς 152
 Ἄννα-Κωνσταντία· βλ. Hohenstaufen Κωνσταντία-Ἄννα
 Ἄννα Κομνηνὴ 49, 140
 Ἀντιόχεια 26, 43

- Ἄντισθένης 140
 Ἄπάμεια 43
 ἀποκίηκτος 173-174
 ἀπόκληρος 174
 Ἀπολλόδωρος 145, 146
 Ἀπόλλων 145
 Ἀποστόλης Ἀρσένιος Ἀριστόβουλος 24, 189, 195, 206
 ΑΡΑΜΠΙΑΤΖΗΣ Χ. 87
 Ἀργυρᾶ Λίμνη 47
 Ἄρης 141, 142
 ἀριστεία 170, 172, 173
 Ἀριστοτέλης 26, 33, 72, 121, 181, 182, 185, 187, 192, 223· Ἀναλυτικά πρότερα 204· Ἡθικά Νικομάχεια 204, 205, 206· Μεταφυσικά 189, 192, 204, 206· Μετεωρολογικά 14, 114, 204, 206· Μικρά Φυσικά 182· περι ἀτόμων γραμμῶν 204, 205, 207· περι ἐρημνείας 204, 206· περι ξύλων μορίων 182· περι οὐρανοῦ 207· περι ψυχῆς 204, 206· Φυσικά 182, 204, 205, 206.
 Ἀριστοφάνης· Πλοῦτος 141
 ΑΡΝΑΚΗΣ Γ. Γ.16, 79· βλ. καὶ ARNA-KIS G.
 Ἀρσενιατῶν σχίσμα 78, 80, 81, 88
 Ἀρσένιος Β΄ Αὐτωναϊανὸς 24, 25, 27, 30, 57, 60, 61, 65-67, 74, 78, 80-82, 88, 91, 101, 106, 130, 159.
 ΑΣΔΡΑΧΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ· βλ. ASDRACHA
 Αὐγουστεῶν 17, 18, 147
 αὐτοβιογραφία 23
 Ἀφθόνιος 135, 136, 138, 139, 140, 141, 149
 Ἀφροδίτη 141, 142
 Ἀχαιοὶ 63
 Ἀχιλλεὺς 63, 144, 146
 Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν 132

 Βαλδουῖνος Β΄ 74
 Βαρδαλῆς Λέων 116
 Βασιλάκης Νικηφόρος 137, 138, 139, 150
 Βασιλεία 190
 Βασίλειος Ἀδριανουπόλεως 84
 Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος 68

 Βατάτζης Ἰσαάκιος 110
 Βατάτζης Ἰωάννης Δούκας· βλ. Ἰωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης
 Βαφέως μάχη 123
 ΒΕΗΣ Ν. Α. 207
 Βέκκος· βλ. Ἰωάννης Βέκκος
 ΒΕΚΛΑΣ 55
 Βελισάριος 165, 166
 Βενετία 14, 115, 116, 189
 Βεργίκιος Ἄγγελος 201, 202
 Βεργίκιος Πέτρος 206
 Βηρυτὸς 43
 Βησσαρίων 204
 βιβλιομαντεία 109
 Βιθυνία 27
 Βλαχερνῶν Σύνοδος 31, 101
 Βλεμμύδης Νικηφόρος 45, 187, 189, 195, 202, 203, 215, 219, 229· Αὐτοβιογραφία 33, 45, 215, 216, 229· Βασιλικὸς Ἀνδριάς 92
 ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ Κ. 12
 ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ Ι. Κ. 22
 Βοήθιος 19, 181, 187, 199, 201
 Βόσπορος 69
 Βούλγαροι 80
 Βρυνένιος Μανουήλ, Ἀρμονικά 229
 Βυζαντίς 13, 14

 Γαλατᾶς 67, 71, 73
 Γαλησιώτης Γαλακτίων 98
 Γαλησιώτης Μελέτιος 98
 Γεννάδιος Σχολάριος 32
 Γένοβα 14, 115, 116
 Γερμανὸς Β΄ Κωνσταντινουπόλεως 83
 Γερμανὸς Γ΄ Κωνσταντινουπόλεως 82, 83, 84
 ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗ 66, 92, 98, 99, 100, 114, 130
 Γεώργιος Α΄ Τερερής 120
 Γεώργιος Ἱερομνήμων 31
 Γεώργιος Κύπριος· βλ. Γρηγόριος Κύπριος
 ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ Κ. 181
 Πολάντα-Εἰρήνη, βλ. Montferrat Πολάντα-Εἰρήνη

- γνώμη 140
 Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουίνος 64
 ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ Π. 67, 81, 99, 101, 102, 109
 γραμματικός 22
 Γρεβενά 64
 Γρηγοράς Νικηφόρος 11, 37, 41, 57, 58, 90, 91, 92, 114, 120, 147, 151
 ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Ι.· βλ. GRIGORIADIS I.
 Γρηγόριος Ἱεροσολύμων 86
 Γρηγόριος Β' Κύπριος 23, 27, 33, 36, 54, 61, 72, 90, 96, 100-102, 105, 107, 108, 111, 136, 151 184, 219
 Γρηγόριος, μητροπολίτης Μυτιλήνης 24
 Γρηγόριος Ναξιανζηνός 59, 205, 220· *Ἔπη* 207, 219
 Γρηγορόπουλος Γεώργιος 196
 Γρηγορόπουλος Μανουήλ 196
 γύμνασμα 135, 150
- Δαμιλάς Ἀντώνιος 195, 196
 Δαρμάριος Ἀνδρέας 198, 199
 δεσπότης 62
 ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ Θ. 19, 210, 219, 220, 221
 δευτέρα σοφιστική 135
 δημηγορία 57, 82, 130, 131
 ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Α. 32, 215
 Δημητριάς 85
 Δημοσθένης 29, 37, 140, 153· *περὶ Στεφάνου* 156
 διάκονος 25, 37
 Διασσωρινός Ἰάκωβος 203
 διδάσκαλος τοῦ Ἀποστόλου 31, 226
 διήγημα 138-139, 141
 διήγησις μερική 45
 δικαιοσύνη 21, 23, 24, 30, 31, 220, 224, 225
 Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης 18, 31, 34, 181, 208-214
 Διόνυσος 146
 Διόφαντος 14, 227, 229
 δισσοὶ λόγοι 57
 Δισύπατος Μανουήλ 55, 65
 Δοξαπατρῆς Ἰωάννης 135
- Δούκαινα Παλαιολογίνα Θεοδώρα 75, 97, 124
 Δούκας· βλ. Ἄγγελος Δούκας
 Δυρράχιο 55
- Ἐβδομον, προάστειον Κωνσταντινουπόλεως 68
 Ἐγκλίνοι 46
 ἐγκώμιον 143-144
 ἐκδικος 23
 ἔκφρασις 147
 ἔκφρασις Αὐγουστεῶνος 17, 147
 Ἐλάτεια 156
 Ἐλλησποντος 132
 ἐξοκατάκοιλοι ἄρχοντες 24
 ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων 159
 ἐπίλογος 152
 ἐπιμύθιον 137
 ἐπτά, συμβολισμός 134
 Ἐρεννίου ἐξηγήσις εἰς τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* 207
 Ἐρις 63, 162
 Ἐρμείας 182, 183
 Ἐρμῆς 191
 Ἐρμογένης 135, 138-140, 145, 146, 149, 151, 153, 156, 157, 161, 163, 168, 169, 170, 172-174, 176, 177
 Ἐρρηξ ἐξ Ἐγκλίνων 46
 ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ 26, 210
 Εὐβοία 15
 Εὐκλείδης 229
 Εὐμορος 190, 193, 224
 Εὐξείνος Πόντος 115
 Εὐριπίδης· *Ἐκάβη* 161· *Ἰκέτιδες* 222· *Φαέθων* 139
 Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης 191
 ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ Σ. 36
 Εὐφράτης 73
 Ἐφρεσος 66
- ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ Σ. 72
 ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ ΕΛΙΣΑΒΕΤ· βλ. ZACHARIADOU E.

ΖΟΛΩΤΑΣ Γ. 15

Ζυγηννοί 77

ΖΩΓΡΑΦΟΥ-ΛΥΡΑ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥΛΑ
138

ἠθοποιῶν 146, 147

Ἡπειρος 55, 62, 63, 79, 80, 96

Ἡρακλῆς 107, 116, 143, 146, 169

Ἡρόδοτος 48, 149

Ἡσίοδος· *Θεογονία* 191

Θαύμας 191

θεληματάριοι 71

Θεμιστιος 205

Θεμιστοκλῆς 166, 167, 169

Θεόγνωστος, μητροπολίτης Πέργης 204

Θεοδοσία ὄσια 128

Θεοδόσιος Πρίγκιψ 26

Θεόδωρος Β' Λάσκαρις 29, 39, 53-58, 61,

62, 64, 69, 74, 85, 171

ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗΣ Γ. 216

Θεόκτιστος Στουδίτης 109

Θεόληπτος Φιλαδελφείας 117

Θεοφύλακτος, συγγενῆς Γεωργίου

Παχυμέρη 22, 53

θέσις 148, 149

Θεσσαλία 143

Θεσσαλονίκη 55

Θέων ὁ Σμυρναῖος 14, 201

Θουκυδίδης 43, 50, 51, 57, 81, 129, 155

Θράκη 80, 85, 130

Θράσυλλος 183

Θωμάς Ἀκινάτης 188

Θωμάς Μάγιστρος, *περὶ βασιλείας* 151Ἰάμβλιχος, *περὶ μυστηρίων* 205

ἱερομνήμων 31, 32, 33

Ἰεροσόλυμα 86

Ἰκόνιο 54

Ἰόλαος 116

Ἰουστινιάνειος τρίκλινος 44

Ἰουστινιανὸς 147

Ἰπποκράτης 163

Ἰρις 191

Ἰσίδωρος Κιέβου 147

[Ἰσοκράτης], *πρὸς Δημόκριτον* 173, 176

Ἰωάννης Μεγαλοκομηνῶς 118

Ἰωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης 29, 53, 57,
61, 66, 67, 69, 75, 87, 110, 127, 215Ἰωάννης Βέκκος 25-27, 67, 88-90, 97-99,
106, 107, 118, 216, 217Ἰωάννης Δ' Λάσκαρις 22, 30, 45, 57, 59,
60, 64, 65, 71, 74, 76, 77, 84, 101, 105, 188

Ἰωάννης Δαμασκηνὸς 106

Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος 41

Ἰωάννης ΙΒ' Κοσμᾶς 28, 33, 94, 111, 119,
124, 125, 141

Ἰωάννης Στ' Καντακουζηνὸς 41

Ἰωάννης Φιλόπονος 185

ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ Γ. 37

Ἰώβ Ἰασίτης 25

Ἰωσήφ Κωνσταντινουπόλεως 84, 98, 100,
106, 159

Ἰωσήφ Ρακενδύτης 204, 228

Ἰωσηφίτες 86

Καζάνης· βλ Ghazan Khan

ΚΑΚΑΑΜΑΝΗΣ Σ. 196

ΚΑΚΡΙΔΗΣ Φ. Ι. 138

ΚΑΛΙΠΤΟΥΝΑΚΙΣ Ι. 134

ΚΑΛΛΙΓΑΣ Π. 53, 54, 56, 63, 85, 118, 121,
127

Καλλιπολη 166

Καντακουζηνή-Παλαιολογίνα Ἄννα 45,
128Καντακουζηνή-Παλαιολογίνα Θεοδώρα
60ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ Μ.· *Σέργιος καὶ Βάχχος*
68

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ι. 71

ΚΑΡΑΣ Γ. 196, 198, 200, 202, 203, 205

Κάρβας 47

Κάρολος 87

Κάρολος Ἄνδεγαυὸς 76, 87, 104

Κάρολος Ε' 195

ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ Α. 48

Καρυφύλλης Ἰωάννης 207

Κάρυστος 15

- ΚΑΣΙΝΗΣ Κ. 68
 Καστελλόριζο 15· βλ. και Μεγίστη
 Καταλανική έταιρεία 127
 Καταλανοί 126, 131, 133
 κατασκευή 136, 141
 κατάσταση 152
 κατηγορία νόμου 149
 ΚΑΤΣΑΡΟΣ Β. 16
 Κίμων 167
 Κλαύδιος Πτολεμαῖος 229, 230
 Κλεισθένης 155
 Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς 197
 κοιαίστωρ 27, 108
 κοινὸς τόπος 142
 Κομάνοι 69
 ΚΟΜΙΝΗΣ Α.Δ. 203, 222
 Κομνηνὴ Ἑλένη 46· βλ. και de la Roche,
 de Brienne
 Κομνηνὸς Μιχαὴλ 43, 45, 47
 ΚΟΝΟΜΗΣ Ν. 18
 κονόσταυλος 84
 ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΑΣΤΑ-
 ΣΙΑ 81, 101, 102
 Κοντολέων Χριστόφορος 196
 Κορυδαλλεὺς Θεόφιλος, *Ρητορικὴ* 207
 Κοτανίτζης 117
 ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ Σ. 17, 22, 119, 228
 Κουτριζάκης 71
 Κουτσιμπαξίς 124
 Κριτόπουλος Μητροφάνης 12, 206
 Κρούσιος Μ. 16
 Κύζικος 51, 126, 127
 Κύπρος 32, 205
 ΚΥΡΡΗΣ Κ. 69, 70
 Κωδινὸς 159
 Κωνσταντία-Ἄννα· βλ. Hohenstaufen
 Κωνσταντία-Ἄννα
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Κ. 26
 Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας 36
 Κωνσταντινούπολη 22, 27, 28, 30, 32-35,
 43, 52, 71, 73, 88, 112, 115, 123, 129, 134,
 168, 184
 Λαζοὶ 118, 128
 Λαῖου Ἀγγελικὴ· βλ. LAIOU Α.
 Λαῖς 178
 ΛΑΜΠΑΚΗΣ Σ. 37, 43, 46, 48, 51, 52, 55,
 56, 58, 67, 70, 80, 90, 91, 101, 102, 105, 109,
 115, 119, 126, 127, 129, 132, 196
 ΛΑΜΠΡΟΣ Σ. 194, 200, 202
 Λάμψακος 101
 ΛΑΜΨΙΔΗΣ Ο. 35, 120, 216, 221
 Λαοδίκεια 43
 Λαομέδων 143, 145
 Λασκαρίνα Εἰρήνη, κόρη Θεοδώρου Β'
 85
 Λάσκαρις Θεόδωρος Β'· βλ. Θεόδωρος Β'
 Λάσκαρις
 Λάσκαρις Ἰωάννης Δ'· βλ. Ἰωάννης Δ'
 Λάσκαρις
 Λαχανᾶς 86, 112
 ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ Βασιλικὴ 23, 24, 31, 32
 ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ Ι.· βλ. LEONTIADES I.
 Λεπεντρηνὸς Ἀνδρόνικος 211
 Λερναία Ὑδρα 116
 Λεωνίδας 169
 Λητῶ 191
 ΛΙΑΠΗΣ Β. 139
 Λιβάνιος 144, 148, 151
 λογαριαστής 29
 ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Κ.Ι. 209
 ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ Π. 143
 Λυκόφρων, *Ἀλεξάνδρα* 138
 ΛΥΠΟΥΡΑΗΣ Δ. 50
 Μάγιστρος Θωμᾶς· βλ. Θωμᾶς Μάγι-
 στρος
 Μαγνησία 22
 Μακάριος Χρυσοκέφαλος 221· *Ροδωνιά*
 220
 Μακεδονία 80, 85
 Μακρηνὸς Κωνσταντῖνος 78
 Μαλέας Μιχαὴλ 197
 Μαμελοῦκοι 43, 69, 70
 ΜΑΝΑΦΗΣ Κ. 190
 Μανουὴλ Β', πατριάρχης 53
 Μανουὴλ Θεσσαλονίκης 67
 Μανουὴλ· βλ. Φιλῆς

- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ. Ι. 189, 220
 Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς 26, 206, 214
 Μαραθῶν 169
 Μαργουίνος Μάξιμος 196
 ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ Α.· βλ. MARKO-
 ROULOS Α.
 Μάρκος, εὐαγγελιστὴς 208
 Μάρκος μοναχὸς 107
 ΜΑΡΠΟΥ 55, 89
 Ματθαῖος 106
 ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν. 181
 Μαυροζώμης Κωνσταντῖνος 110
 ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ Α. 30, 97, 103, 115, 119
 Μαχειρ Μαθουσάλας 32, 205
 Μεγαλοβλαχίτες 63
 μέγας διδάσκαλος 33
 μέγας δομῆστικος 84
 μέγας δούξ 60
 μέγας κονόσταυλος 52, 59, 84
 μέγας τζαουσίος 97
 Μεγίστη 15· βλ. καὶ Καστελλόριζο
 Μεθόδιος πατριάρχης 66
μελέτη 135, 150-161
 Μελέτιος, κωδικογράφος 226
 Μελέτιος *περὶ φύσεως ἀνθρώπου* 204
 Μελιτᾶς 125
 Μένανδρος ρήτωρ 135, 139
 Μενέλαος 122, 145
 Μεσημβρία 85, 137
 Μετοχίτης Γεώργιος 223
 Μετοχίτης Θεόδωρος 90, 106, 219
 ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ Α. 22, 29, 30, 53-60, 63,
 64, 66, 67, 71, 72, 74, 215
 Μικρὰ Ἀσία 79, 90, 91, 106, 112, 117, 120,
 121, 123, 127, 130, 158, 159
 μισθοφόροι 158
 Μιχαὴλ Ἐφέσιος 182
 Μιχαὴλ Η' 24, 25, 27, 30, 34, 39, 41, 43, 44,
 49, 52, 53, 58, 59, 73, 92, 94-99, 102, 106,
 113, 118, 137, 140, 158, 188, 223
 Μιχαὴλ Θ' Παλαιολόγος 27, 28, 109, 112,
 114, 121, 126, 128, 171
 Μορίσκος Ανδρέας 130
 ΜΟΡΦΑΚΙΔΗΣ Μ. 127
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ Θ. 197
 Μουζάλωνες 53, 82, 158
 Μουζάλων Γεώργιος 22, 57, 58, 60
 Μουζάλων Θεόδωρος 98, 123
 Μουτζάλων Λέων 123
 Μουζάλων Στέφανος 127
 ΜΠΑΖΑΙΟΥ-ΒΑΡΑΒΑΣ ΘΕΩΝΗ 148
 ΜΠΑΛΤΑΣ Δ. 19, 188, 190, 192, 212, 228
 ΜΠΕΝΑΚΗΣ Α. 18, 22, 191
 μύδρος 29, 53
 μῦθος 136-137
 Μυῖα 178
 Μυροκεφαλίτης Μιχαὴλ 198
 ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Β. 16
 Μυτιλήνη 24
- Νεαί Πάτραι 85, 137, 140
 Νεμέσιος Ἐμέσης, 206· *περὶ φύσεως ἀν-
 θρώπου* 205
 νεοπλατωνικοὶ 50
 Νέστορ 72
 ΝΙΑΡΧΟΣ Κ. 181, 191
 Νίκαια 21-23, 45, 51, 52, 63, 64, 69, 70, 73,
 77, 83, 127, 215, 227, 229
 ΝΙΚΗΤΑΣ Δ. Ζ. 186, 187, 188, 194, 199
 Νικηφορίτζης 74
 Νικηφόρος Α' Κωνσταντινουπόλεως,
Ἱστορία Σύντομος 11
 Νικηφόρος Β' Κωνσταντινουπόλεως 66,
 67, 74
 Νικόλαος σοφιστὴς 138, 140, 148
 ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Π. 67
Νόμος Ροδίων ναυτικὸς 149
 νοτάριος 24, 25
 Νύμφραιον 27, 215
- ΞΕΞΑΚΗΣ Ι. 88
- Ὀδυσσεὺς 138, 144, 208
 Ὀλόβολος Μανουήλ-Μάξιμος 82, 187,
 188
 Ὀλυμπιόδωρος 204, 206
 Ὅμηρος 65, 162, 168, 220, 226
 ὄνειροκριτικὰ 132· βλ. καὶ Ἀχμίετ

- Ὀνειρος 72
 ὀράριον 37
 ὄρος 152, 157
 ΟΡΦΑΝΟΣ Μ. Α. 216
 ὀρφανοτρόφος 116
 Ὀσφεντίσθλαβος· βλ. Svetoslav
 Οὐμπερτόπουλος 137
- Παλαιολογίνα Ἄννα· βλ. Καντακουζηνή
 Παλαιολογίνα Ἄννα
 Παλαιολογίνα Εἰρήνη-Εὐλογία 71, 72, 78, 85, 86, 98
 Παλαιολογίνα Εὐδοκία 118
 Παλαιολογίνα Θεοδώρα· βλ. Δούκαινα
 Παλαιολογίνα Θεοδώρα
 Παλαιολογίνα Μαρία-Μάρθα 71
 Παλαιολογίνα Μαρία 118
 Παλαιολογίνα Καντακουζηνή Μαρία 85, 86
 Παλαιολογίνα Σιμωνίς 28, 118, 119, 120, 141
 Παλαιολόγος Ἰωάννης 112, 124
 Παλαιολόγος Ἰωάννης, δεσπότης 63, 79, 85, 90, 137, 140
 Παλαιολόγος Κωνσταντῖνος, πορφυρογέννητος 91, 109-110
 Παλαμᾶς Κ.· *Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ* 68
 Παλαμῆδης 138
 Πανάρετος Μιχαήλ 120
 Πάνδαρος 122
 ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ Ι. 191
 ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α. 14, 201, 203, 215
 ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Θ. 189
 ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Χ. 26
 Πάπυλας 97
 Πάρις 145
 Παρίσι 189
 ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ Χ. 194
 Πάτροκλος 124, 144
 Παχυμέρης Γεώργιος *passim*: *μελέται* 150-180· *περὶ τῶν διαλεκτικῶν τόπων τοῦ Βοηθίου* 186-188· *ποιήματα* 219-226· *προγυμνάσματα* 135-150· *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* 39-134· *σχόλια στὸν Ἀριστοτέλη* 188-207· *σχόλια στὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη* 208-217· *Τετράβιβλος* 227-230· *ὑπόμνημα στὸν Παρμενίδη* 185-186
 Παχυμέρης Ἰωάννης 22
 Παχυμέρης Μιχαήλ 22
 Πεδιάσιμος Ἰωάννης 227
 Πεκᾶι 120
 Πελαγονία 63
 Πελοποννησιακὸς πόλεμος 50, 81
 Πελοπόννησος 64, 78
 Περικλῆς 153, 154, 155, 167
 Πέρσαι (= Τοῦρκοι) 77
 Πηγᾶι 126
 Πηλεὺς 143
 ΠΗΛΙΑΗΣ Ι. 23, 24, 31, 32
 Πίνδαρος 35, 105, 112
 Πλανούδης Μάξιμος 116, 139, 227· *Ψηφοφορία κατ' Ἰνδούς* 201
 Πλάτων 19, 181, 182, 183, 184, 186· *Ἀλκιβιάδης Α'* 182, 184· *Ἀλκιβιάδης Β'* 184· *Ἀπολογία Σωκράτους* 182· *Ἐρρασταί* 184· *Εὐθύφρων* 182· *Θεάγης* 184· *Ἰππάρχος* 184· *Κλειτοφῶν* 183· *Κριτίας* 183· *Κρίτων* 182, 183· *Λάχης* 182, 184· *Λύσις* 184· *Νόμοι* 131, 171· *Παρμενίδης* 19, 181, 183, 185· *Πολιτεία* 183, 184· *Συμπόσιον* 183, 184· *Τίμαιος* 183· *Φαίδων* 42, 182, 183, 184, 192· *Φαῖδρος* 172, 182, 183· *Φίληβος* 183, 206· *Χαρμίδης* 182, 183, 184
 Πλήθων 205
 Πλούταρχος· *Περικλῆς* 153, 155, 169· *παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον* 174· *περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφους* 139
 ΠΟΛΕΜΗΣ Ι. Δ. 106
 πολίτης (=Κωνσταντινουπολίτης) 22
 Πολύβιος 49
 Πόντιος Πιλάτος 111
 Πορφύριος 189
 Ποσειδῶν 145, 149
 Πουλία (=Ἀπουλία) 27, 73
 προβολή 152, 160
 προγύμνασμα 135-150
 Προικόννησος 25, 83, 106

προκατάστασις 152
 Πρόκλος 182, 183, 185, 210
 Προκόπιος Καισαρεύς, *περί κτισμάτων*
 147, 148
 Προκόπιος Γάζης 150
 προμήθιον 137
 Προῦσα 51
 πρωτέκδικος 21, 23, 24, 220, 224, 225
 πρωτοβεσιτάριος 22
 πρωτοσεβαστός 28, 114
 Πτολεμαῖς 43, 45
 Πυθαγόρας, *Χρυσᾶ ἔπη* 207

Ραιδεστός 46
 Ρακενδύτης· βλ. Ἰωσήφ
 ΡΑΛΛΗΣ Κ. 23, 24
 Ραοὺλ Ἀλέξιος 122
 Ραούλανα Εἰρήνη 110
 Ρόδος 34, 35
 Ροζέ ντε Φλόρ 49, 126, 130, 165

Σάββας μοναχὸς 110
 ΣΑΒΒΑΤΟΣ Χ. 106, 216
 ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.Γ.Κ. 121
 ΣΑΘΑΣ Κ. 67
 ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ Ι. 203, 206
 ΣΑΡΡΟΣ Δ. 207
 σαφήνεια 138
 Σαχλίκης Στέφανος 23
 σεβαστοκράτωρ 43, 63, 91
 Σенаηρηίμ Κακὸς Μιχαὴλ 72
 Σερβία 117
 Σηλυβρία 68, 119
 Σιδών 43
 Σικελία 73
 Σιμπλίσιος 205
 Σκουταριώτης Θεόδωρος 51, 67
 Σκύθες (=Κομάνοι)
 Σιωλήκης Μηνᾶς 124
 Σολυμάμπαξις 124
 Σοφοκλῆς· *Αἴας* 48, 143, 162
 Σοφονίας 190
 Στάγειρα 224
 ΣΤΑΪΚΟΣ Κ. 189

ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ Κ. 127, 166
 στάσις 153
 ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ Α. 19
 Στέφανος Ἀλεξανδρεὺς 185
 Στέφανος Milutin 28, 118, 119, 120
 Στοβαῖος Ἀνθολόγιο 139, 140, 161
 Στρασβοῦργο 12
Στρατηγήματα 166
 Στρατηγοπούλινα 110
 Στρατηγόπουλος Ἀλέξιος 71
 Στρατηγόπουλος Κωνσταντῖνος 62, 110
 στρατηγὸς αὐτοκράτωρ 165
 σύγκρισις 144, 146
 ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ Ι. 24, 25, 65, 81
 συλλογισμὸς 152
 συνηγορία νόμου 149
 συστέλλειν 137
 συστολή 137
 Σφραντζῆς Γεώργιος 57
 Σωτήρος Μονὴ Σηλυβρίας 68
 Σωφρόνιος Ἱεροσόλυμων 55

Τάκιτος 49
 Ταρχανειώτης Ἀνδρόνικος 84
 Ταρχανειώτης Ἰωάννης 117, 119
 Ταρχανειώτης Μιχαὴλ 84
 Ταρχανειώτης, πρωτοσεβαστός 28, 114
 Ταρχανειώτισσα Θεοδώρα 56
 ΤΑΤΑΚΗΣ Β. 16, 181, 190, 191
 Τάταροι 69, 80, 84, 91, 96, 118, 133, 137·
 βλ. καὶ Τόχαροι
 Ταυρίδα 128, 129
 Τελαμών 143
 ΤΕΜΠΕΛΗΣ Η. 186
 ΤΕΡΕΖΗΣ Χ. 19, 185, 188, 211
 Τζέτζης Ἰωάννης 138
 Τηλέμαχος 138
 Τήλεφος 146
 Τίγρις 73
 Τίμαιος ὁ Λοκρὸς 183
 Τίχ Κωνσταντῖνος 70, 85
 Τοκταί 118
 Τόχαροι(=Τάταροι) 117
 Τράλλεις 89· βλ. καὶ Ἀνδρονικόπολη

Τριβαλλοί 97, 117
 Τρικοκκία 77· βλ. καὶ Ζυγηνοί, Kodja Hisar
 Τρικόρυφος 64
 Τρικόρφο Ναυπακτίας 64
 Τρίπολις 43
 τρισάγιος ὕμνος 37
 Τροία 138, 145
 ΤΡΩΙΑΝΟΣ Σ. 149
 Τρωικός πόλεμος 63
 ΤΣΕΡΝΟΓΛΟΥ Α. 201
 ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ Κ. βλ. TSIRPANLIS C.
 ΤΣΟΛΑΚΗΣ Ε. 91
 Τύρος 43
 ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν. Β. 12, 16, 196

Ύγιτος 138
 ὑπομνηματογράφος 31, 32, 194, 205
 ὑφαντοὶ στίχοι 221

Φαέθων 139
 ΦΑΚΙΝΟΣ Α. 138
 Φιλαδέλφεια 51, 117
 Φιλανθρωπηνός Ἀλέξιος 28, 114
 Φιλῆς Ἀλέξιος 78
 Φιλῆς Θεόδωρος 62
 Φιλῆς Μανουήλ 21, 24, 36, 37, 158, 180, 194, 199, 200
 Φλωρεντία 184, 197
 Φουγία 145

ΧΑΒΑΡΑΝΗΣ Π. Ν. 14
 Χαδηγός 52, 55
 Χαρήμων 139, 140
 Χαλκούτζης 55
 Χαρμπαντά 129, 133
 Χειρόγραφα:
 Ἀθήνα, Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς, ἀρ. 25: 202
 Ἀθήνα, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, 1260: 206
 Ἀλεξάνδρεια, Πατριαρχεῖον 23 (325): 197
 Βουκουρέστι, Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 55 (539): 201

Βουκουρέστι, Ρουμ. Ἀκαδημίας 108(551): 200
 Ἰβήρων 119 (Ἀθω 4239): 200
 Ἰβήρων 191 (Ἀθω 411): 186, 187, 194
 Ἱεροσολύμων, Παναγίον Τάφον 219: 202
 Ἱεροσολύμων, Παναγίον Τάφου 479: 186, 187, 201
 Μεγάλου Σπηλαίου 159: 207
 Μυτιλήνη, Γυμνασιακὴ Βιβλιοθήκη, 45: 201
 Πάμμον, 405-406: 203
 Σινά, 1385: 202
 Τραπεζοῦντος, Φροντιστηρίου 40: 203
 Τραπεζοῦντος, Φροντιστηρίου 43: 203
 Τραπεζοῦντος, Φροντιστηρίου 44: 203
 Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (τώρα Τουρκικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας), 71: 207

Ambrosianus Gr. 349 (F 89 sup.): 194-195
 Ambrosianus Gr. 450 (I 4 sup.): 226
 Angelicus 38 (C.3.7): 33
 Berolinensis Gr. 117 [Philip. 1521]: 199
 Berolinensis Gr. 155 [Philip. 1559]: 201
 Berolinensis Gr. 408 (Hamilton 512): 182, 190, 192-193
 Bodleianus Auct. F. infra 1.14 (Misc. 128): 186, 199
 Bodleianus Auct. T.5.13 (Misc. 275): 31, 37, 194
 Bodleianus Holkham Hall 73: 196
 Bruxellensis IV 891: 198
 Cambridge, Trinity College, R 16.5 (953): 196
 Citiensis 62: 186, 199
 Escorialensis R.I.10: 186, 198
 Escorialensis Σ.II.16: 196
 Escorialensis T.I.18: 206
 Escorialensis Y. I. 10: 206
 Escorialensis Φ. II. 9: 195
 Escorialensis X.II.17: 198
 Genavensis Gr. 30: 26
 Florentinus Magliabecchianus XII.38: 206

- Florentinus Riccardianus* 31(K.II.4): 203
Κοπεγχάγη, Fabr. 88.8: 206
Laurentianus VII.29: 31
Laurentianus LXXXVI.1: 204
Laurentianus LXXXVI.2: 195
Laurentianus LXXXVI.22: 186, 194
Laurentianus LXXXVII.5: 182, 223
Laurentianus, San Marco 356: 22
Leyde, cod. Perizonianus Q 35: 202
Marcianus Gr. 203: 204
Marcianus Gr. 212: 204
Marcianus Gr. 218: 204
Marcianus Gr. 452: 220, 221
Marcianus Gr. VI.6: 225
Matritensis 4601 (58, olim N-132): 197
Matritensis Gr. 4688 (138, olim N-59): 202
Matritensis Gr. 4737 (186, olim O-60): 186, 199
Matritensis Gr. 4758 (207-olim N-136): 205
Monacensis Gr. 97: 197
Monacensis Gr. 128: 198
Monacensis Gr. 274: 200
Monacensis Gr. 400: 196
Monacensis Gr. 442: 11, 16, 37, 40, 41
Monacensis Gr. 545: 207
Monacensis Gr. 604: 197
Mutinensis 76 (II.C.9): 207
Neapolitanus Gr. 339 [III.E.17]: 182, 184
Parisinus Gr. 448: 210
Parisinus Gr. 1723: 42
Parisinus Gr. 1810: 182, 184, 185
Parisinus Gr. 1813: 183
Parisinus Gr. 1929: 195
Parisinus Gr. 1930: 182, 190, 193,
Parisinus Gr. 1931: 186, 199
Parisinus Gr. 2136: 206
Parisinus Gr. 2982: 136, 151
Parisinus Suppl. Gr. 194: 206
Parisinus Suppl. Gr. 450: 204
Parisinus suppl. Gr. 712: 206
Parisinus Coislilianus Gr. 164: 186, 198
Taurinensis 259(B.VI.46): 202
Taurinensis 247(B.VI.28): 203
Taurinensis B.III.34: 186, 187
Tubingensis Mb 13: 16
Vallicellianus Gr. 57 (D 33): 197
Vatic. Barberinianus Gr. 44: 200
Vatic. Barberinianus Gr. 198: 40
Vatic. Barberinianus Gr. 199: 40
Vatic. Barberinianus Gr. 203: 40
Vatic. Barberinianus Gr. 204: 40
Vatic. Gr. 261: 182
Vatic. Gr. 267: 203-204
Vatic. Gr. 313: 202
Vatic. Gr. 321: 200
Vatic. Gr. 1144: 207
Vatic. Gr. 1387: 204
Vatic. Gr. 1429: 206
Vatic. Gr. 1735: 203
Vatic. Palat. Gr. 407: 198
Vatic. Palat. Gr. 231: 226
Vatic. Regin. Gr. 113: 195
Vatic. Reginensis Gr. II.114: 186, 187
Vindobonensis Phil. Gr. 99: 203
Vindobonensis Phil. Gr. 110: 205
Vindobonensis Phil. Gr. 121: 193
Vindobonensis Phil. Gr. 150: 201
Vindobonensis Phil. Gr. 181: 203
Vindobonensis Phil. Gr. 188: 31, 32, 205
Vindobonensis Phil. Gr. 189: 205
Vindobonensis Phil. Gr. 206: 204
Vindobonensis Phil. Gr. 224: 205
Vindobonensis Phil. Gr. 248: 202
Vindobonensis Hist. Gr. 128: 205
 Χείρων 143
 Χορίκιος 150
 Χούμνανα Ειρήνη 124
 Χούμνος Νικηφόρος 27, 28, 108, 120, 124
 χρεία 124
 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ
 57, 60, 62, 65, 112, 113
 Χρυσή Πύλη 71
 Χωνανός Ήωάννης 199
 Χωνιάτης Νικητάς 197, 198
 Ψελλός Μιχαήλ 182, 189, 205, 214, 223

ψευδοφωκυλίδεια 207
ψόγος 144-145

AHRWEILER HÉLÈNE 51, 103, 132
ALLARD A. 227, 229
ALTANER B. 209
ANDRIST P. 26
ANGOLD M. 29, 57, 59, 72,
Anonymus Heiberg 194, 199
ANTONOPOULOU -TRECHLI ZOE
80
ARGYROPOULOS ROXANE 197, 202,
203, 207
ARNAKIS G.G. 16, 228
ASDRACHA CATHERINE 17
Augsburg 12
AUBINEAU M. 31

Bäcchi Ph.: βλ. Becchius
BAKIRTZIS CH. 132
BAKKER W. 166
BANDINI A. M. 31, 182, 194, 195, 204,
223
BARBOUR RUTH 196
BASSI D. 194, 226
Baybars I 69, 70, 86
BECCHIUS PH. 186, 190
BECK H.-G. 11, 13, 15, 25, 41, 181, 197
BEKKER I. 13, 14
BELDICEANU-STEINHERR IRENE
19
BELTING H. 37
BENEDICZ B.S. 46
BENESEVIC V. 202
Bernegger Matthias 12
BEYER H.-W. 41, 114
BIBIKOV M. 17, 19
BLÖNDAL S. 46
BOISSONADE J. F. 37, 151, 152, 153, 156,
157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 167, 170,
172, 173, 174, 176, 177
BOIVIN J. 147
BOOJAMRA A. 109, 110, 111, 116
BOOTH I. 91

BOTER G. 184
BROCKMAN C. 184
BROWNING R. 32, 205

CANART P. 202
CAPOCCI V. 200
CARO G. 15
Castel Rosso 15· βλ. και Κάρυστος,
Καστελλόριζο
CAVALLERA F. 13
CHAMBRY E. 137
CHAPMAN C. 39
CHRYSOS E. 148
CICHOSKA HELENA 135
Cingiz Khan 87
COHN L. 199, 201
COLONNA MARIA ELISABETTA 16
CONSTANTINIDES C. 18, 23, 26, 31, 32,
33, 36, 82, 136, 151, 188, 205, 226, 227, 230
CORDERIUS (CORDIER) BALTHA-
SAR 211
COUGNY E. 223, 226
COUVREUR P. 182, 183
COXE 31, 37, 194, 199
CZEBE G. 29

Dandolo Matteo 196
DARROUZES J. 23, 24, 25, 31, 32
D'Asola Gian Francesco 182
David M. 13
DE ANDRES G. 186, 195, 197, 198, 199,
202, 205, 206
De Auxy Felipe 199
DE BOOR C. 192
De Brienne Walther 46
DE' CAVALIERI· βλ. FRANCHI DE'
CAVALIERI
De Courtenay Αικατερίνη 27, 109
DE GANDILLAC M. 209
DE GROOT W. 77
De la Roche Γουλιέλμος 46
Della Tore Nicolò 196
DE MEYIER K. 32, 202
DEVREESSE R. 186, 198, 201, 203

- DÖLGER F. 17, 113, 115, 116
 D' OLWER LUIS N.166
 DREXL F. 132
 DUCELLIER A. 52
 DUFFY J. M. 203
- EBBESEN S. 188
 EIDENEIER H. 12
 ERNESTI J.K. 135, 137, 138, 139, 140,141,
 142, 146, 152, 153
- FABRICIUS J. A. 12, 13, 31
 FAILLER A. 13, 15, 17, 18, 21, 24, 27, 28,
 29, 32-35, 39, 40- 45, 47, 49, 50-57, 59, 60,
 62-67, 69-71, 73-78, 80, 82-87, 90, 91, 93,
 98, 99, 105, 106, 108-112, 114, 116-121, 123,
 124, 126-130, 132, 133, 151, 163, 172, 173,
 186, 221
 FASSOULAKIS S. 110, 122
 FEATHERSTONE J. M. 219
 FESTUGIERE A. 184
 FISHER ELISABETH A. 17
 FOCCHI A. 166
 FOCKE F. 146
 FÖGEN MARIE THERES 30
 FOSS C. 23
 FRANCHI-DE' CAVALIERI P. 33, 182,
 200, 202, 203
 FRYDE E. 19, 181, 182, 191, 211, 229, 230
 FUCHS F. 188
- GALTIER P. 11
 GAMILLSCHEG E. 199
 GARDNER ALICE 58, 59
 GARDTHAUSEN V. 32, 193, 195, 196,
 202, 203
 GÄRTNER H. 174
 GARZYA A. 150
 GAUTIER P. 214
 GEANAKOPLIS D. 29, 39, 53, 54, 55,
 58, 60, 61, 63, 64, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 75,
 78, 85, 171
 GERLAND E. 11
 Ghazan Khan 128, 129, 133
- GIANELLI C. 203
 GILL J. 17, 26
 GONZATO ADA 71
 GRECU V. 17, 57
 GRÉGOIRE H. 73
 GRIGORIADIS I. 49
 GUILLAND R. 15, 41, 48, 49, 97, 148,
 151, 152, 153, 159, 165, 229
- HANKE M. 13
 HANNICK C. 18, 229
 HARDER R. 183
 HARDT I. 196, 197, 198, 200
 HARLESS G.C. 12, 31
 HARLFINGER D. 33, 181, 182, 183, 191,
 192, 193, 197, 202, 203, 204, 205, 223, 224,
 227
 Harry· βλ. 'Ερρης ἐξ 'Εγκλίνων
 HÄSLER B. 169
 HAURY J. 147
 HEIL G. 209, 210
 HEISENBERG A. 11, 15, 40, 45, 215, 229
 Henry· βλ. 'Ερρης ἐξ 'Εγκλίνων
 HERRIN JUDITH 229
 HINTERBERGER M. 19, 22, 23, 42, 45,
 219
 Hohenstaufen Κωνσταντία- Άννα 76
 Hohenstaufen Manfred 76
 HONIGMANN E. 35
 HÖRANDNER W. 151, 222
 HÖRMANN W. 197
 HUNGER H. 14, 18, 31, 49, 50, 81, 95,
 135, 136, 138, 140, 143, 150, 151, 156, 181,
 184, 190, 191, 193, 201-205, 219, 227, 229
 Hurtado de Mendoza Diego 195, 206
- IORGA N. 15, 16
 IRIGOIN J. 210
 IRMSCHER J. 219
 Izzedin Kaikaus 54
- JACKSON D. 189, 193
 JAMES M. R. 196
 JANIN R.55

- JEFFREYS ELISABETH 136
 JONES H.ST. 42
 JONKER G. H. 229
- KAMBYLIS A. 140
 KAZHDAN A. P. 19, 92
 KENNEDY G. 135, 136, 150, 151
 KHVOSTOVA K. N. 18, 19
 KIDONOPOULOS V. 44, 74
 KIESEWETTER A. 19, 112, 114
 KLIBANSKY R. 185
 Kochisar 77· βλ. και Kodja Hisar
 Kodja Hisar 77
 KOTZABASSI SOPHIA 136
 KROLL W. 135
 KRUMBACHER K. 12, 13, 15, 30, 31, 44, 226
 KUSTAS G. 135
- LAIYOU ANGELIKI 17, 27, 29, 39, 46, 69, 70, 77, 85, 87, 90-92, 94, 97, 98, 102-104, 106, 109, 112, 114-119, 121, 123, 125-130, 137, 171
 LAMEERE W. 23
 LANZONI F. 145
 LAURENT V. 12, 14, 16-18, 22, 24, 25, 31, 32, 33, 37, 39-42, 54, 81, 101, 102, 116, 216, 227
 LEGRAND E. 189
 LENZ F. W. 151
 LEONE P. L. 151
 LEONTIADES I. 18, 28, 56, 84
 LESKY A. 148, 183
 LETSIOS D. 148, 149
 LEUTSCH E. 145
 Leiden 12
 LIDDELL H.G. 42
 LIEBERICH H. 48
 LITTIG F. 14, 186, 188, 196, 197, 198, 200
 LITZICA C. 200, 201
 LOENERTZ R.J. 22
- MAAS P. 151
 MAC COULL L.S.B. 205
- MACRIDES RUTH 24, 42, 52, 57, 58, 73, 106, 127
 MAEHLER H. 112
 MAGDALINO P. 57, 85
 MAKRIS G. 54
 MAKSIMOVIC L. 119
 MALAMUT EL. 119
 Manfred: βλ. Hohenstaufen
 MANGENOT E. 211
 MANGO C. 148
 MARKOPOULOS A. 55, 71
 MARTIN T.H. 14
 MARTINI AEM. 194, 197, 226
 MATZUKIS CORINNA 71
 MAU J. 139
 Mendoza y Bobadilla F. 197
 MERCATI G. 26, 182
 MERCATI S. G. 182, 200, 202, 203, 226
 MERGIALI SOPHIA 18, 33, 83, 136, 151, 188, 230
 MESCHINI ANNA 196
 Meursius I. 12
 MILLER E. 37, 195, 196, 198, 206
 Milutin Στέφανος, κράλης 28, 119, 120
 MIONI E. 204, 225
 MOGENET I. 40
 MORAUX P. 182, 194, 195, 204, 206, 207
 MORAVCSIK G. 16
 MORESCHINI C. 183
 MOENNIG U. 12
 Montferrat Πολάντα- Ειρήνη 124
 MUCCIO G. 33
 MÜLLER-WIENER W. 44, 148
 MUNITIZ J. 45, 216, 229
 Muntaner Ramon 128, 166
- NAJJAR G.M. 69, 129, 133
 NAUCK A. 139
 NICOL D.M. 29, 45, 46, 60, 62, 85, 91, 98, 115
 Nogai 87, 121
- Olgaitu: βλ. Χαρμπαντά.
 OLIVIERI A. 206

- OMONT H. 136, 186, 193, 195, 199, 204, 206, 210
 OSTROGORSKY G. 37, 122
- PALAU ANNA CLARA 182, 193
 PAPADAKIS A. 25, 88, 99, 101, 102, 106, 107, 108, 216
 PAPADOPULOS A. Th. 56, 63, 85, 118, 119
 PAPAΔOΠOYΛOΣ I. B. 57
 PAPPA ELENI 19, 182, 186-188, 190, 192-201, 203, 204, 206, 224
 PATON W.R. 174
 PEREZ MARTIN INMACULADA 151, 184
 PERTUSI A. 11, 37
 PETAU-βλ. PETAVIUS
 PETAVIUS DIONYSIUS 11
 PFEIFFER R. 12
 PIELER P. 175
 PIGNANI ADRIANA 136, 137-139
 PODSKALSKY G. 192
 POLEMIS D. 43, 45, 46, 110
 PONTIKOS I.N. 214
 POSSINUS P. 13, 14, 105
 POUSSINES P. βλ. POSSINUS
 PRAECHTER K. 182
 PRINZING G. 53, 54, 60
 PUNTONI V. 207
- RABE H. 138-140, 146, 151, 153, 156, 157, 161, 163, 168, 169, 170, 172, 174, 176, 177
 RASARIO GIOVANNI BATTISTA 189
 REINSCH D.R. 12, 140
 REVILLA P. A. 196, 198
 RICHARD J. 69
 RICHTER H. 148
 Ridolfi Nicolò 189
 RITTER A.M. 210
 ROMANO R. 36
 ROQUES R. 209
 ROSE H.J. 143, 145
 ROUECHÉ C. 185
 RUBIO Y LLUCH A. 126, 128,
- RUELLE CH. E. 14, 190, 191, 199, 204, 206
- SAFFREY H. 183
 SAMBERGER CHRISTA 33, 203, 206, 207
 Sambucus Johannes 193
 SARADI HÉLÈNE 24
 Sari Saltuq 70
 SCHARTAU B. 206
 SCHISSEL O. 135
 SCHLUMBERGER G. 127, 166
 SCHMID PIA 16, 112
 SCHNEIDEWIN F.G. 145
 SCHREINER P. 62, 147
 SCOTT R. 42
 SEGONDS A. 182
 SEIBT W. 223
 SEVCENKO I. 33, 219
 SICHERL M. 183
 SNELL B. 112, 139
 SOLIGNAC A. 18
 SPATHARAKIS I. 37
 STEPHANOU E. 33, 225, 227
 STEVENSON H. 187, 195, 198, 226
 STIERNON D. 18
 STUEMUND W. 199, 201
 STUIBER A. 209
 STUPPERICH R. 148
 SUCHLA BEATE REGINA 210
 Svetoslav 86
- TALBOT A.M. 18, 75, 109, 111, 116
 TANNERY P. 14, 15, 16, 22, 33, 37, 225, 227-229
 TINNEFELD F. 17, 36
 TREU M. 36, 228
 TROITSKIJ I. E. 81
 TSIRPANLIS C. 53, 57
 TURYN A. 226
- USPENSKIJ F. 70

- VAN DIETEN J.L. 39
VAN GEMERT A. F. 166
VAPEREAU G. 14
VERHELST MARTHE 202
VERPEAUX J. 16, 27, 28, 159
VINCENT A.J.H 14
VITELLI G. 203
VOGEL M. 32, 193, 195, 196, 202, 203
VOLPE CACCIATORE PAOLA 92
VON FRITZ K. 139
VOSSIUS G.J., *de Historicis graecis libri tres* 12
VRYONIS S. 148

WAGNER R. 145, 146
WALZ C. 136, 137, 140

WARTELLE A. 182, 193-206
WEGEHAUPT I. 174
WENDEL K. 199
WERNSDORF G. 36
WESTERINK L. 183, 186
WESTERMANN A. 12
WIESNER J. 197, 202, 203
WILSON N. 18, 32, 184, 194
WITTEK M. 198
WOLF HIERONYMUS 11, 37

ZACHARIADOU ELISABETH 17
Zanetti B. 193, 196, 197, 199
ZIEGLER K. 153

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ»
ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.» ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ 2004

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

MONOGRAPHS 5

Stylios Lampakis

GEORGIOS PACHYMERIS
PROTEKDIKOS AND DIKAIOPHYLAX
AN INTRODUCTORY ESSAY

ATHENS 2004

MD0005960240

ISSN 1106-8949
ISBN 960-371-024-5